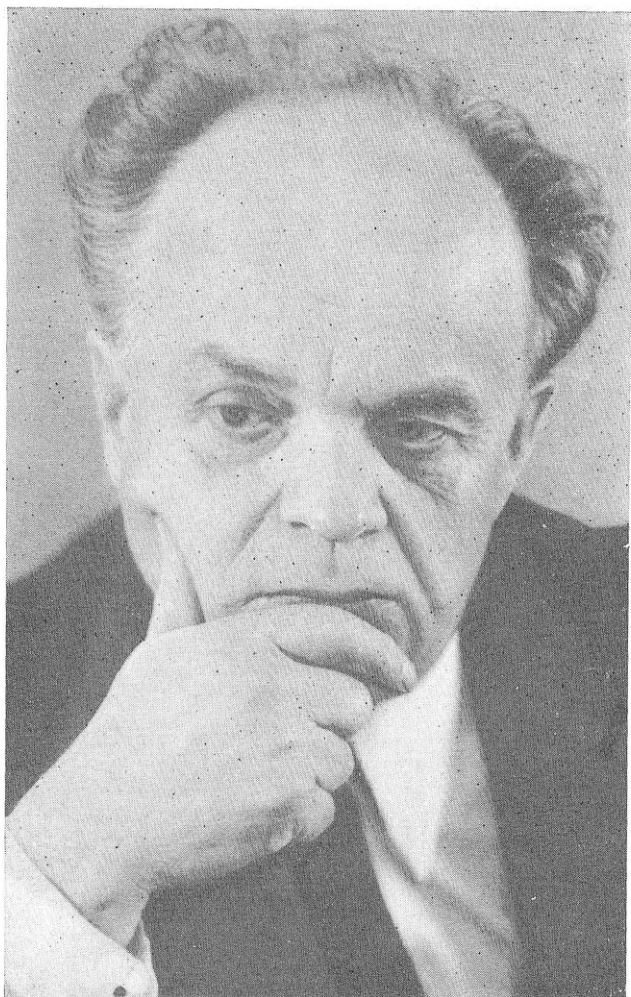

Михайло Чабанівський

*Твори
в двох томах*

Luigi Fabozzi

**Михайло
Чабанівський**

*Твори
в двох томах*

*Том
перший*

Михайло Чабанівський

*Твори
в двох томах*

Київ
1980

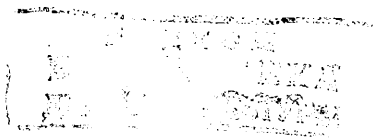
22 Михайло Чабанівський 4-12

*Том
перший*

Стоїть явір над водою
Катюша
За півгодини до щастя

Повісті

44

Видавництво художньої літератури
«Дніпро»

**Первый том сочинений
известного украинского советского
писателя Михаила Чабанивского
составляют повести:
«Стоит явор над водой»,
«Катюша»,
«За полчаса до счастья»,
объединенные общей темой —
становление характера
молодого современника
в социалистическом обществе.**

День, прожитий для книги

Малюнки до портрета друга

Автори, які пишуть про вчених, здебільшого намагаються приголомшити читача фразами типу: «Вченому належить понад двісті (або й триста) наукових праць». Такі лічби завжди вражають. Бо ж тільки уявити собі: сотні наукових праць! При цьому ніхто не ставить під сумнів наведені цифри, ніхто якось не задумується й над тим, що переважна більшість цих «наукових праць» — звичайні замітки в журналах і бюлетенях, ніхто з невтаємничених не знає також, що вчені в середньому пишуть по три з половиною статті за все своє життя (цей підрахунок належить також ученим). Але, скажімо, англійський математик Келлі написав 995 робіт! Та й усі відомі вчені не обмежувалися трьома з половиною статтями. Врешті кількість опублікованих робіт завжди свідчила про ранг ученого.

А письменники?

Жюль Ренар казав, що літературу роблять воли... Йшлося про працелюбство. Великі письменники були водночас і великими трудівниками. Згадаймо Бальзака, Толстого, Франка, Горького, Діккенса. Цілі бібліотеки стоять за кожним з них. Хтось може заперечити: «А Гриббодов, Гончаров, Сервантес?» Розберемося. Гриббодов загинув, маючи 35 років, — вік, коли сучасні письменники ще тільки збираються щось написати. Він полишив нам геніальне «Лихо з розуму», про решту знаємо менше, а втім, зібрання його творів складає три томи! Гончарова знаємо по трьох романах, з яких «Обломов» — ціла епоха в літературі. А повна збірка творів Гончарова — вісім томів! Сервантес для нас — це «Дон-Кіхот». Але в самому «Дон-Кіхоті» (в VI розділі) згадується роман... Мігуеля Сервантеса «Галатея», Сервантес писав повісті, драми, поеми, поезії. Іспанське видання його творів становить дев'ятнадцять томів!

Чи піддається бодай приблизному обліку те, що робить сучасний письменник? Той, який пише книжки, виступає з нарисами й статтями в журналах і газетах, співробітничав на радіо і на телебаченні, пише сценарії для студій художніх і документальних фільмів, виступає з доповідями на письменницьких конференціях, зустрічається з читачами, рецензує рукописи, редагує книжки, бере

участь у роботі редколегій, видавничих рад, різних товариств, членом яких він є, виїздить у складі делегацій за кордон для участі в дискусіях, листується з молодими авторами. Той, який не знає тривалості робочого дня, бо він у нього ніколи не закінчується, той, який не відає домашнього затишку, бо життя минає у мандрях, той, який повинен до найдрібніших деталей опановувати безліч галузей, перерахувати сотні й тисячі книжок, знайомитися з найдивовижнішими, іноді геть забутими вченими, теоріями, речами, той...

Але годі. Давайте просто уявимо собі (хоч це й важко уявити) сиву од тютюнового диму кімнату, повну книжок, рукописів, і на самому дні тої задимленої кімнати шістнадцять годин на добу просиджує за письмовим столом чоловік. Просиджує без примусу, цілком добровільно, спонукуваний тільки одним: письменницьким обов'язком.

Таким назавжди залишився в нашій пам'яті Михайло Чабанівський. Письменник, до якого стосуються всі оті мої марні спроби вилічити обсяг його роботи. Коли скласти бібліографію самих тільки його книжок, матимемо цифру, яка перевищує двадцять. Романи, повісті, збірки новел — це те, що надається бодай приблизно до обліку. А ще ж сотні статей, нарисів, рецензій, сценарії, репортажі, в святковому номері газети ви неодмінно знаходили публіцистичний виступ М. Чабанівського, в суботнім випуску «Вечірнього Києва» читали його роздуми над листами читачів, серед авторів, яким редакції оголошують в День преси подяку за активне співробітництво, завжди стояло його прізвище.

Не стану вдаватися до критичного аналізу творчості Михайла Чабанівського, бо це справа критиків, з якими я конкурувати неспроможний, хоч декому й здається, ніби заняття літературною критикою — справа проста й немудра. Я дотримуюся іншої думки. Межі людської вразливості так чи інакше збігаються з межами літературної критики. Але мушу щиро зізнатися, що, маючи, як на мою гадку, вразливість цілком достатню, завжди з шанобливим острахом ставився до справжньої літературної критики, та й досі вважаю для себе її таємниці недосягальними. Це своєрідний вид творчості, завдяки якому майстри (бо серед критиків завжди повинні бути майстри), використовуючи твори прозаїків, поетів, драматургів, дають читачам ще одну художню модель світу, розкриваючи в творах письменників навіть те, чого не бачили самі автори. Ясна річ, тут не йдеться про аматорів ковзання по поверхні, спеціалістів тематичних оглядів, любителів переказування змісту, так ніби звертаються вони до неписьменних або до мешканців країни, позбавленої бібліотек. Йдеться про критиків справжніх, і тільки вони спроможні намалювати повну картину творчості

Михайла Чабанівського, розкрити глибокі народні корені його творчості, показати постійне тяжіння письменниково до проблем найактуальніших, визначити дотичність ряду його речей до публіцистичності, водночас точно окресливши рухоми межу, яка їх розділяла, змалювати в усій її складності систему етичних поглядів письменника, простеживши його безумовні досягнення і вказавши водночас на прорахунки при спробах відвертого моралізування, наголосити на тематичній і стилістичній оригінальності письменника, на його устремління всіляко уникати шаблону і на вмінні використовувати традицію і бути пов'язаним в настроями, атмосферою, шуканнями сучасників.

Два десятки книг — це цілий світ. В ньому є свої закони, в ньому своя краса, в ньому безліч чудових людей, там течуть свої ріки в своє ж таки синє море, там стоять свої явори над своєю водою, пишно розцвітають свої квіти (навіть коли вони належать славетній народній художниці Катерині Білокур) і сяють свої власні зорі, що не заважає милуватися ними всім нам.

Побувати в тому світі можна лише в один спосіб: прочитавши книжки Михайла Чабанівського.

Про письменників кажуть так: до двадцяти років — пригоди, досвідченість, після двадцяти — спостережливість. Та коли ти живеш у країні молодій, коли разом з нею йдеш на працю, на бій, на радість і на смуток, то біографія твоя поповнюється пригодами безупинно й постійно і спостережливість набуває нової якості — вона стає активною, дійовою. Біографія життя стає біографією творчості — ось шлях кожного радянського письменника.

Михайло Чабанівський був саме таким.

Він народився 1910 року в с. Лигівці на Харківщині, в тому щасливому закутку нашої землі, де сходяться полтавські шляхи з харківськими, звідки в українську літературу прийшли Андрій Головка, Павло Усенко, Іван Сенченко, Олесь Гончар, Леонід Первомайський, Олександр Кошиленко.

Не досить народитися на землі, щедрій талантами, щоб уже в колиски самому претендувати на талановитість. Треба вчитись — і Чабанівський учився. В педагогічному технікумі, в Ленінградському університеті. Треба працювати, бути в людському гурті, перепробувати гіркого й солодкого. Перепробував. Письменник майже не писав речей суто автобіографічних, але в повістях «Катюша», «За півгодини до щастя», «Кам'яне небо» багато сторінок читаються як автобіографічні. Скажімо, в повісті «За півгодини до щастя»:

«— Хочу покуштувати робочого хліба, селянський набрид...

— Робочого хліба захотілось? А ось я працював тут навіть тоді, коли ніякого хліба не було — ні робочого, ні селянського.

— Коли ж це було? — посміхнувся я... — У сімнадцятому?

— У двадцять першому.

— Але ж мені тоді було всього одинадцять років... Я не міг разом з вами працювати без хліба. Я лежав на печі і пух від голоду. Інколи, правда, діставав шматок макухи на олійниці...»

Тут герой — це й сам письменник. Бо ж і Чабанівський мав у 1921 році одинадцять років, і його дитинство минуло в селі, а згодом він був і на заводі, й у шахті.

З 1931 року починаючи, Михайло Чабанівський виступає в пресі з поезіями. Він міг би видати одну — дві книжки, але до кінця життя не вважав себе поетом, як не вважав і тоді, в тридцяті роки, йдучи по комсомольській пугівці працювати в пресу. Багато років віддано журналістиці. У газетах, в журналах. Коли почалася Вітчизняна війна, Чабанівський пішов на фронт рядовим солдатом, писав оповідання й вірші з переднього краю, друкував у дивізійній газеті, згодом його переведено до редакції, і вже в складі редакції фронтової газети йшов він визволяти Румунію, Болгарію і повернувся на Батьківщину лише по війні, повернувся не з порожніми руками, а з книжкою оповідань «Свіжа скиба» про соціалістичні перетворення у визволених країнах. Ця книжка вийшла в Києві в 1949 році.

І ось тут, виказуючи подиву гідну працьовитість, письменник одну за одною пише десять, двадцять книжок за ці два десятиліття. Ось головні з них: «Казковий край», «Під зорями балканськими» (1951), «Перші сходи» (1952), «Срібні ключі» (1953), «Біля Дунаю» (1955), «Степовий цвіт» (1956), «Кам'яне небо» (1958), «Стоїть явір над водою» (1959), «Зелена чаша», «Катюша» (1960), «Тече вода в синє море» (1961), «Таємниця Тетяни Безуглої» (1962), «Білий цвіт», «За півгодини до щастя» (1963), «Дорога додому» (1966), «Лебедина сага» (1969), «Журавлинка» (1971), «Заповіт» (1972).

Є ще один, сказати б, прихований бік письменницької роботи М. Чабанівського. Людина душі доброї, щедрої, доброзичливої, він надзвичайно багато часу свого віддавав роботі з літературними початківцями. Кілька років керував він літоб'єднанням при студії «Молодь», щороку перечитував цілі гори написаного молодими, давав поради, вів з ними велике листування. Коли ж помічав, що сам автор неспроможний упоратися з матеріалом, а матеріал сам по собі цікавий, то... засукував рукави і брався допомагати. І виходили у світ книжки. Не шукайте на титулах прізвища Чабанівського. Його або й зовсім немає, або ж поставлене воно в скромну рубрику «Літературна редакція», «Літературний за-

пис», «Літературна обробка»... Скільки таких книжок? Важко полічити. Чи назвати бодай кілька? Навряд чи є така потреба. Дехто, кому в свій час допоміг Чабанівський, став уже письменником, отже, не слід нагадувати про труднощі перших кроків. Дехто не здолав крутих літературних шляхів — отож згадування тут без потреби його невдалої спроби могло б тільки роз'ятрити загосну вже рану.

* * *

Злі не можуть бути письменниками. Хто знав у житті Остапа Вишню, не переставав дивуватися, що цей м'який, напрочуд добрий чоловік — сатирик. Найвідоміший наш поет-сатирик Степан Олійник — людина делікатна, тиха, доброзичлива, товариська. Як що трапляються іноді письменники-самітники, відлюдьки, то так і знайте, що в душі вони караються своєю несміливістю й невмінням контактуватися з людьми, і їхня замкненість викликана наймовірною сором'язливістю й скромністю, душевною вразливістю й беззахисністю. Такий був, наприклад, драматург Іван Кочерга.

Чабанівський був добрий незмірно, тому він не міг обходитися без товариства, коло нього завжди мав хтось бути, кому треба помагати, співчувати, кому треба дати пораду, позичити грошей, поїхати з ним у цікаву подорож, сісти на човна і повудити разом рибу, пограти в шахи, поговорити про щойно прочитану його книжку, бо Михайло Іванович належав до того різновиду письменників, які читають не лише своє (бо такі ж у нас, на жаль, є), а й чуже (різновид цей менш поширений, але тим він цінніший).

Я міг би розповісти безліч історій про Чабанівського, про невичерпні запаси його доброзичливості, про його рідкісну товариськість, але обмежуся однією...

Беру рік 1953, коли ми з Михайлом Івановичем були ще ледь-ледь знайомі, більше листовно. Ми з Ю. Пономаренком тоді писали свої каховські оповідання, посилали їх до журналу «Вітчизна», Чабанівський, який завідував прозою в журналі, повідомляв, що «перешеретовує» нашу мову (бо писали ми тоді дикою мовою) і «підсовує» оповідання редакторові (редактором був Л. Новиченко, який теж не був у захваті од нашого дивовижного способу висловлюватися, але прислав такого гарного листа і напроорокував нам таку щасливу письменницьку долю, що ми так і досі йдемо, здається, за рахунок того листа, наснажені його енергією), — отже, не було підстав поводитися запанібрата з товаришем старшим, віддаленим літературними ієрархіями,

віддаленим навіть географічно (я жив тоді в Дніпропетровську).

Зненацька — лист від Чабанівського: «А що, коли?..» Він пропонував «рвонутися» на Каховку. То нічого, що лютий надворі, сніг і мороз. Тим ліпше. У Каховці нема зараз ні кореспонденської, ні письменницької братії, можна пожити там місяць, подивитися, познайомитися з гарними людьми. Ніхто не заважатиме, не буде журналістської метушні, як ото влітку.

До того ми з Ю. Пономаренком бували й у Каховці, й у південних степах, багато їздили, але щоразу це було якось просто, без перешкод, влітку. А тут зима, не знати, як і добиратися до Каховки, невідомо, чи ми туди зможемо дістатися. Я вагався, хотів написати про ці вагання Михайлу Івановичу, але він, видно, відчув мою нерішучість і, не чекаючи відповіді, з'явився в Дніпропетровську.

— Ідемо!

— Та як?

— Херсон, а там видно буде.

Ми сіли в поїзд, вранці в Херсоні, застали там дивну погоду: ні зима, ні весна. По правому берегу до Берислава машини не ходили: розквасило степ, і все тонуло в багнюці. Нам порадили перебиратися на той берег Дніпра до Цюрюпинська, там дорога йде до Каховки по піску, можна знайти якийсь транспорт.

Але як перебратися через Дніпро? Крига була крихка, набухавіла водою, вся в пролізнях і в дірках — ні плити катером, ні йти пішки. Тільки перелетіти, однак вертольотів тоді ще не було в широкому вжитку.

— Щось вигадасмо, — заспокоїв мене Чабанівський.

— Та що? — розначливо скривився я. — Моє рідне село над Дніпром. Я вже знаю оцю кригу. Жди, поки вона спливе за во-дою.

— Спокійно, друже, — сказав мій старший товариш, бадьоро простуючи понад берегом і придивляючись, що діється в річковому порту. Там, власне, нічого не діялось. Стояло кілька вмерз-лих у лід старих посудин, трохи осторонь важко занурювався у воду незугарний катер, — більше нічого.

— Ану, — сказав раптом Чабанівський, — ходімо до начальника порту.

— Та його, мабуть, тут і немає, все ж замерзле, який порт.

Це вже говорив не я — промовляла моя зневіра й нехіть будь-що робити. Бо й що тут можна вдіяти?

Але Чабанівський все-таки наполіг на своєму. Ми пішли шукати начальника порту. Відомо ж, хто шукає — знайде. Були две-

рі, була відповідна табличка. Ніде нікого, ніяких секретарок, ніяких відвідувачів, тільки ми. А за дверима — той таємничий начальник фактично неіснуючого порту. Я знову вагався, нерішучість прозирала в кожному моєму поруху. Сказати чесно, я просто боявся йти до невідомого, незнайомого, загадкового для мене чоловіка. Бо й що я міг йому сказати? Що мені треба на той бік? А чого? Щоб дістатися до Каховки? А навіщо? Написати про?.. А хіба я письменник? Початківець? Так усі радянські люди — початківці, ще Чернишевський сказав, що кожна письменна людина може написати роман.

Приблизно таке щось крутилося мені тоді в голові, і хоч я слухняно йшов за своїм рішучим товаришем, але в душі запанувало розпачливе бажання дременути назад.

Чабанівський кинув на мене лише один короткий, майже невловимий погляд, але, певно, все збагнув умить, зупинився перед дверима і тихо промовив:

— Як не хочеш, то постій тут, а я сам піду та поговорю.

Довго лунали за дверима голоси. Я відійшов подалі, щоб не чути нічого і щоб випадково мене туди не покликали. Міг догадатися, як саме точиться розмова. Начальник порту на все має одну відповідь: «Не понесу ж я вас на спині через Дніпро!»

Тоді відчинилися двері, і вийшов Чабанівський. Крутий змах рукою якось навскоси,— жест, притаманний тільки Михайлу Івановичу, означає: «Все гаразд!» Я підлетів до нього.

— Що?

— Ідемо!

— Чим?

— А отим незугарним!

Більше я не питав нічого.

Вже коли ми стояли на палубі і коли катер з розгону ламав і кришив кригу, б'ючи в неї своїм гострим носом, Чабанівський сказав мені:

— Ти знаєш, я теж не вірив і теж боявся.

Я вдячно потиснув йому руку.

На тому боці справді був пісок, ніякої багнюки, але машин теж ніяких. Катер пішов назад, відступу не було — тепер тільки вперед! Ми терпляче танцювали на пронизливому вітрі і таки дотанцювалися, поки приторохтіла до берега проіржавіла наскрізь трофейна машина «Олімпія», схожа, мабуть, на оту «голубу антилопу», що на ній колись подорожував Остап Бендер. «Олімпія» зупинилася віддалік, з неї висунувся високий худий чоловігя, в капелюсі й пальті, які знали ліпші часи, бадьоро підійшов до нас, не спитав, а сказав упевнено:

— До Каховки.

— Може, до Каховки, а може, й далі,— ухильно відповів Чабанівський, і я зрозумів, що він випробовує цього відчайдушного водія.

— Можна й далі,— не злякався той.

— Ну, а коли до Каховки?

— Сторгуємось! — бадьоро вигукнув чолов'яга і обома руками вхопився за наші портфелі.

Він побіг попереду, відчинив дверцята з обох боків, жестом запросив сідати. Ми підійшли ближче, зазираючи всередину і... позадкували. Машина не мала днища. Кузов просто стояв на рамі, її залізні ребра нічим не були прикриті, крізь раму видно було мокрий пісок дороги.

— Куди ж тут ставити ноги? — спитав Чабанівський.

— Я свої на педалях тримаю, а ви підібгайте на сидіння,— сказав господар машини,— бо все вигнило зісподу. Але машина як змії!

Ми залізли в іржавого «змія», підібгали ноги і з острахом стали дивитися, як під нами з швидкістю 60 км на годину біжить дорога.

Шлях пролягав через кучугури, посеред віковичних пісків, колеса вантажних машин вибили глибокі колії, а між тими коліями здіймався високий твердий гребінь, наше трофейне диво намагалося вхопити той гребінь між свої коліщата, він пробігав під нами, і не було йому кінця.

— Аби ми тільки не зависли,— погукував водій, щосили газуючи і виграючи педалями, мов досвідчений піаніст.— Бо як зависнемо на цьому хребті, тоді труба. Ось тут село, так ми його обминемо, бо в селі колію глибшу пробили, там і застрянемо, а я знаю об'їзд, ніхто не знає, а я знаю, проскочимо, як живі!

Він говорив безуважно, видно, не так для нас, як для самого себе, щоб заспокоїтися, відігнати непевність. «Олімпія» покотилася в безлюдні кучугури, полишаючи село правобіч, колія тут була, скажемо чесно, аж ніяк не мілкіша, а той клятий хребет ріс, мов на дріжджах, так і здавалося, що він прониже машину наскрізь, виросте перед нею, нездоланий і твердий, «Олімпія» з розгоном напштрикнеться на нього...

Трохи осторонь попереду з імли показалося мовби якесь місто. Білі будиночки, рівні вулиці, Каховка?

Не встигли ми збагнути, що воно і як, бо просування наше вперед нараз припинилося, «Олімпія» таки зависла на гребені, водій газував мотором, задні колеса шалено крутилися, але за землю не зачіплялися, крутилися в повітрі.

— Куди ти везеш нас, чоловіче? — спокійно спитав Чабанівський.

— Та думав, проскочу...

Він не договорив, вискочив з машини, не вимкнувши мотора, і... побіг до села.

А ми сиділи в машині, підібгавши ноги, і не знали, що далі робити. Ми просто розгубилися. Все сталося так знепачька. Незнайома дорога, трофейна вікудишня машина, та ще й застряли.

Ми сиділи в своєму іржавому ковчезі, хоч і не було такої потреби, але водночас мовби й була прихована доцільність у тому нашому сидінні... І страшно нам було, неприємно, розуміли ми, що вскочили в халепу, в безглузду пригоду, однак відступати не мали куди, та й навіщо?

За півгодини з'явився наш господар.

— Штовхнем? — ще здалеку бадьоро загукав він. — Штовхнем і рвонем! До вечора будемо в Каховці.

Ми мовчки вилізли з машини, штовхнули, «Олімпія» проскочила трохи, застряла знову, ми штовхнули ще раз — вже й не пам'ятаємо, чи сиділи в машині, бо далі не ми на ній, а «Олімпія» на нас. Накаталися.

Так ця історія починається. Вона довга. Наш побут у Каховці. Наше замерзання в будиночку, де перед нами так само мерз Довженко, наші пригоди на будівництві, наші спроби вибратися з Каховки — подій багато, але всі вони для мене зігріті й просвічені дбайливою допомогою старшого товариша, допомогою ненав'язливою, делікатною, чулою. Коли вже настав час їхати додому, а їхати не було чим, повторилося те, що відбулося місяць тому в Херсонському порту. Тільки тепер головною дійовою особою був начальник будівництва Каховської ГЕС Андріанов, була його приймальня з неблаганною секретаркою, з десятками будівельників, начальників управлінь, дільниць, служб, всім було треба до Андріанова, всі хотіли до нього в справах будови, а ми теж штовхалися поміж них у справі приватній — навіть сказати соромно цим людям, чого ми пробиваємося до начальника будівництва.

І знову пожалів мене Михайло Іванович, знову, коли вже дотовпилися ми до тих бажано-небажаних дверей, тихо промовив:

— Ти посидь, а я вже сам спробую.

Недовго був у Андріанова, той не мав так багато часу, як начальник замерзлого порту, але змах руки був той самий: бадьорий, навскісний.

— Дає Андріанов дрезину, довезуть нас до Федорівки. А там по шосе автобусом до Запоріжжя і далі!

І знов, коли мчала нас дрезина крізь нічний замерзлий степ, прокричав мені на вухо Михайло Іванович:

— Хоч і боявся я йти до Андріанова, але їдемо!

Мені ж чомусь пригадалося дитинство. Коли пасли корови, Однолітки ніколи не могли домовитися, кому завертати,

— Іди ти.

— Сам іди.

— А чого це я?

— А я чого?

Коли ж старший був посеред нас, то ганяв менших.

— Ану, піди заверни!

Ніколи ми не чули, щоб хтось із старших сказав:

— Ти, Павлуню, посидь, а я збігаю заверну.

Таке б почув хіба що від рідного батька.

У Михайла Чабанівського в характері було щось всезагально-батьківське.

* * *

Якось англійський поет В. Оден напівжартома накреслив програму вимріяної ним ідеальної школи поетів:

1. Окрім рідної мови і щонайменше однієї з стародавніх грецької або іврити, обов'язкове вивчення двох сучасних іноземних мов.

2. Тими мовами студенти мали б вивчити напам'ять тисячі строф віршів.

3. Бібліотека школи не посідала б жодної книжки в галузі літературної критики, єдиною неодмінною вправою по критиці було б писання пародій.

4. Студенти б відвідували курси просодії, риторики і порівнювальної філології, окрім того, кожен мав би вибрати собі три з-поміж таких предметів: математика, природознавство, геологія, метеорологія, археологія, міфологія, літургія, куховарство.

5. Кожен студент був би зобов'язаний опікуватися якоюсь свійською твариною і обробляти городню ділянку.

Я прочитав цю трохи незвичайну програму Одена і подумав, що Михайло Чабанівський міг би одержати диплом школи поетів. Бо:

1. Рідну мову він знав досконало, в університеті вивчив латинь, а під час війни опанував румунську і болгарську.

2. Віршів знав безліч, бо й сам колись писав поезії.

3. Критиків не читав, а пародії писав, бо й хто б їх не писав, працюючи кільканадцять років у газетах і літературних журналах.

4. Протягом багатьох років не тільки вивчав природознавство, метеорологію, але й захищав природу, входив до складу республіканського Комітету захисту природи від дня його організації. Знав, як кожен українець, міфологію, демонологію, відьмо-

знавство. Щодо куховарства, то вмів варити наш український борщ, рівного якому нема на світі, різноманітні чорби (румунські) й гювечі (болгарські), опріч того, мав навіть вигадану ним самим страву, яка звалася «суворовське рагу» і таємницю якої нікому не вдалося розкрити, так багато несподіваних складників містила ця страва і такий мала нещоденний і, сказати б, шокуючий смак.

Що ж до пункту п'ятого, тобто маленької ділянки землі й свійських тварин, то хто ж не знав славнозвісної «латифундії» Чабанівського в Плютах над Дніпром, де на клаптику колись мертвої піщаної кучугури за кілька років виріс прекрасний садочок, і хто не знав також зворушливої любові письменника до всіх живих створінь, дружніх людині, до всіх отих песиків, які завжди звідкись примандровували до нього, жили у Плютах, у київській квартирі, приїздили (у кошику) з письменником до Ірпінського будинку творчості, мов нерозлучні супутники доброго цього чоловіка.

Пам'ятаю, були ми колись на зустрічі з читачами в Корсунь-Шевченківському. Перед самим від'їздом до Києва Чабанівський десь зник і з'явився... з маленьким козенятком на руках. Купив на базарі. «Нащо воно вам?» — питаємо. «Та гляньте ж, яке прекрасне!» — вигукнув Чабанівський.

Він би міг бути директором зоопарку, і міністром лісів, і рибінспектором, і пасічником, і варив би обіди трактористам у полі — цей чоловік вмів так багато всього, що й не перелічип. Пригадується Маяковський:

«Надо, чтоб поэт и в жизни был мастак».

* * *

Війна відібрала в нього здоров'я. Він умер, щойно відсвяткувавши своє шістдесятиліття. Вмер за письмовим столом у Ялтинському будинку творчості.

* * *

Існує термін: письменницька мужність. Ми звикли трактувати мужність як вияв доблесті в часи небезпек. Але стосовно письменницького фаху таке однозначне прочитання не підходить. Тут більш слушні слова літописця ще з XI століття: «Мудрість породжує мужність...»

Бо й справді: першому побачити в суспільстві зло, проти якого слід піднести голос, а чи запримітити новонароджувані сили,

на захист яких конче треба виступити, зауважити соціально-важливу тему і взятися за її втілення, а чи ввести в літературний ужиток нові оригінальні способи відтворення життя,— хіба все це не мужність письменницька і хіба джерела її не в мудрості?

Мужність, як правило, скромна. Вона нічого спільного не має з криком, з метушнею, з рекламою, вона, коли хоче, навіть сором'язлива.

Кілька років свого життя Михайло Чабанівський віддав роботі над романом «Біля Дунаю», дві книги якого послідовно були опубліковані в 1954 і 1955 роках. Тема роману для української літератури була несподівана: кінець війни в Румунії, повалення монархії, початок соціалістичних перетворень у Добруджі, в низов'ях Дунаю. Сам письменник, відважно взявшись за цю тему, згодом з гіркотою скаржився, що згаяв кілька років, здається, без особливої користі. З одного боку він мав підстави для скарг. Бо критика роману практично не помітила, в реєстри літературних досягнень роман не потрапив.

Але був ще другий бік справи. Той другий бік завжди існує, хочемо ми того чи ні, бачимо його чи не бачимо. Ще можна б додати, що рано чи пізно другий (або зворотній) бік стає видимим, хоч би до цього довелося докласти стільки зусиль, як для проникнення в таємницю невидимої сторони Місяця.

Так от. Роман М. Чабанівського вийшов у перекладі російською мовою. Російські товариші не мали сумнівів у цінності й потрібності такої книги.

А 1968 року в Румунії вийшов роман молодого письменника Фенуца Нягу «Ангол благовістив». Роман визнано румунською критикою і читачами одним з найцікавіших творів румунської літератури і відзначено премією Спілки письменників Румунії за 1968 рік.

Яке відношення має Фенуш Нягу до Чабанівського? Мовби й ніякого. Вони навіть не знали про існування один одного. Та річ у тім, що Ф. Нягу обрав для зображення в своєму романі той самий період, що й М. Чабанівський: від передвоєнних років до повалення монархії в Румунії 1947 року. Видимої заслуги ніякої: мало хто обирає яку тему, не самими темами живе література. Так, не самими, але темами теж, і передовсім темами. А коли ми довідаємося, що соціальний роман в сучасній румунській літературі розглядає тільки періоди до 23 серпня 1944 року (день виходу Румунії з війни) і після 1949 року, обминаючи надзвичайно складне перехідне п'ятиліття між цими роками, то й зрозуміємо справжню ціну письменницької мужності нашого товариша, який узявся за цю тему ще чверть віку тому, взявся не тільки через те, що був очевидцем процесів і подій, які відбувалися в

Румунії, а й відчуваючи (і як виявилось, цілком слушно) потребу прийти на допомогу своїм румунським товаришам, які ще тільки оволодівали новим методом змалювання життя.

Такі несподівані вияви може мати письменницька мужність.

* * *

Споконвіку природа була для людини джерелом захвату і замилованості. Водночас природа вражала незбагненністю, могутністю, вона відлякувала й загрожувала людині, істоті, найменш пристосованій до суворого оточення і, здавалося б, цілковито беззахисній. Тому людина, щоб уціліти, змушена була виступити на боротьбу з природою, з її законами, і що дужчою, виразнішою, мудрішою й доконалішою в своїх зусиллях і технічній озброєності ставала людина, то відчутніші були її удари, завдані природі.

Номо faber — людина-творець, людина-виробник, що в свою діяльність по перетворенню світу закономірно включає також і природу, дедалі частіше замінюється поняттям Номо оекопомісиз — зраціоналізованого й збухгалтеризованого технократа, який намагається отримати якомога більше від оточення, даючи, можливо, менше від себе, інакше кажучи: найбільші зиски при найменших зусиллях. І ось тут природу часто приносять у жертву, найменшим зусиллям, її вже й не підкоряють, її не перетворюють, з нею не змагаються — її просто нищать, не дбаючи за наслідки.

Як відомо, від двигуна внутрішнього згорання, окрім корисної енергії, маємо ще отруйні гази і... вичерпання земних джерел енергії, бо що більше працює двигунів, то більше спалюємо нафти, і вже вчені підраховують, коли всі наші підземні резерви будуть цілковито вичерпані.

Але на захист нафти чи кам'яного вугілля, що теж спалюється досить інтенсивно, ще ніхто не підніс голосу, коли не лічити пересторог зі сторінок наукових видань.

Та коли перед очима в людей вирубуються ліси (для потреб життя), коли зникають ріки, перегороджені греблями гідроелектричних станцій (для вищих потреб життя), перестають текти в море, бо їхня вода іде каналами в поля на зрошення (для найвищих потреб життя), коли перестають прилітати птахи з вирію на дніпровські коси (піщані коси зникли під водою), коли не росте трава в плавнях (і плавні затоплені), коли вмирає риба, отруєна стічними промисловими водами, коли в'януть квіти від подиху газів, які розсівають димарі фабрик і заводів, то вже тут не кожен може спокійно спостерігати неконтрольовану діяльність отого дивного

homo oeconomicus, який, з одного боку, враховуючи рівноправство людей до щастя, намагається дати якомога більше для вдоволення потреб і бажань, але з другого — вбиває красу землі, не полишає нащадкам після себе нічого.

Стратегію бажань найчастіше бере на озброєння обиватель. Обиватель безсмертний. Він жив у Греції, в Римі, був у скіфів і в китайців, у Київській Русі, живе в Нью-Йорку, живе, на жаль, і за соціалізму. Він іноді має навіть помітне становище в суспільстві, розробляє якісь проекти, щось споруджує, вміє довести доцільність свого існування і своєї діяльності. Наслідки виявляються згодом. Він не боїться уряду, не лякається громадської думки, він щільно й уміло прикривається модним гаслом (скажімо, економічні потреби життя) і творить своє, завжди дотримуючись закону найменших зусиль.

Бо ж, наприклад, ліс рубали в усі часи, рубатимуть теж в усі часи, але по-хазяйському. А обиватель валить дерева ті, що під рукою, він не стане прокладати шляхів для вивезення лісу з тайги, йому швидше й зручніше рубати Карпатські ліси, в тайзі він теж не стане морочитися з листяними породами, а валитиме самі кедрі, бо кедрі можна сплавляти по ріках, а листяні породи тонуть. Обиватель збудує греблю гідроелектростанції і наобіцяє спорудити спеціальний рибоприймач, щоб пускати рибу на нерест з моря в ріку, але потім «забуде» про свої обіцянки і риба навесні битиметься об бетонну греблю, а браконьєри виловлюватимуть її там і нестимуть на стіл тому ж таки обивателю. Обиватель зіпсує отруйними промисловими відходами велике, створене природою озеро, яке дісталось нам безкоштовно, а тоді витратить мільйони народних грошей, щоб створити штучне озеречко і здійснити навколо цього шум і галас.

У нашій країні захист природи, її збереження стало справою державною, зусилля партії й уряду в цьому напрямку підтримуються мільйонами свідомих трудівників, учених, письменників.

Михайло Чабанівський належав до найактивніших українських літераторів, що виступають на захист природи в своїх творах, усією своєю діяльністю.

Любов'ю до рідної землі, до її багатства і краси перейняті сторінки його творів. Цілі книжки свої (роман «Тече вода в синє море», повісті «Стоїть явір над водою», «Лебедина сага», кілька збірок оповідань) присвятив письменник змалюванню образів людей, що своє життя віддають високому служінню рідній землі, збереженню її лісів, річок, птаства, звірини, рішуче борються проти всіх різновидів браконьєрів, обивателів, бездушних нищителів блакитного царства людської радості.

Неважко помітити, що майже в усіх тих творах головними героями в Чабанівського виступають дівчата. Письменник чутливо вловив більшу наближеність до природи в жінки порівняно з чоловіком, її закоханість у красу, її небажання і неможливість жити без краси. Цим М. Чабанівський мовби продовжував і розвивав традицію, розпочату Л. Леоновим у його романі «Російський ліс», де в центрі найскладніших конфліктів стоїть Поля Вихрова, натура ніжна, тонка, захоплена і водночас готова щомиті виступити на боротьбу проти всіх отих граціанських, проти ворогів зеленої сили життя.

Славетний російський письменник щиро і гаряче підтримав Михайла Чабанівського. Він писав про його повість «Стоїть явір над водою»:

«Людині на землі притаманна любов до лісу, вірного, щедро-го і мовчазного в своїх нещастях друга. Ліс, як говорить в народній загадці,— повесні веселить, влітку холодить, восени годує, а взимку гріє. То чому ж сучасна людина не подумає про сумне майбутнє лісів на землі? Чому не хоче збагнути простих істин — що ліс наш друг незрадливий і давній, перевірений і щедрий друг в минулому, теперішньому і майбутньому?

Земля наша багата лісами... та чи безмежні вони? Ні. І всім нам належить пам'ятати, що друзів треба віддячувати дружбою, що природа жорстоко мстить тим, хто бездушно й злочинно порушує цю давню дружбу!

Серед небагатьох тим часом радянських літераторів, які піднесли голос свій на захист зеленого друга, не можна обминути увагою українського письменника Михайла Чабанівського, автора повісті «Стоїть явір над водою»...

Мені не треба переповідати зміст книги — певен, що сучасники її прочитають з боєм і задоволенням. З боєм тому, що вона розповідає, як іноді легковажно ставляться люди до лісових багатств наших, з задоволенням тому, що від першого до останнього рядка повість присвячена охоронцям наших лісів, сповнена щирою відданістю і любов'ю автора до рідної землі, до «живої книги природи» і, нарешті, до людей, які стережуть і наміожують наш зелений набуток для прийдешніх поколінь.

Автор послуговується українським матеріалом, але книгу його з цікавістю й користю для себе прочитає кожна радянська людина, юнаки й дівчата всіх братніх республік. Автор порушує в повісті й іншу, не менш важливу для нашого часу проблему родини і любові. Якщо й можна в чомусь посперечатися з автором, то одне незаперечне — Чабанівський ратує за чисту, безкорисливу любов до людей, до природи, до праці».

Ноли викреслити лінію письменницьких уподобань Михайла Чабанівського, то вони утворять дивну синусоїду. Справді: сьогодні писати оповідання, в яких захоплюєшся будівництвом Каховської ГЕС, а завтра гнівно картати когось за те, що зломив деревце чи зрубав там кілька сононок, тоді як для очищення майбутньої водойми Каховської ГЕС вирубано було, може, мільйони дерев. Сьогодні горювати над долею річечок, що зникають безслідно, висушувани недбайливими господарями, а завтра писати сценарій документального фільму про освоєння заплави річки Трубіж, хоч відомо ж кожному, що освоєння заплави неминуче веде за собою відповідне регулювання рівня води в річці, простіше кажучи, перетворення буйної, прекрасної річки на звичайний, не дуже привабливий канал.

Чи не було в цьому суперечності, чи завжди послідовний був письменник у своїй творчості? Осуджувати письменника завжди легко. Висловившись своїм твором, він стає безборонним, бо твір можна трактувати всіляко. Але щоразу треба, відкинувши упередженість, виказувати необхідну широчінь поглядів для зрозуміння письменника. І тоді легко встановити, що суперечність тут тільки видима. Письменник не закликав до руссоїстського ідеалу: йти на лужок і пастися на травичці. Людина повинна взяти від природи належне, але взяти розумно, дбайливо, не порушуючи гармонії і доцільності. Вживання й користування ще не означає знищення. Треба дбати про невичерпність запасів корисного й прекрасного в природі — ось до чого закликав письменник. Ясна річ, не завжди й не в усьому він був переконливий. Але нас переконують тільки генії.

Хотілося б звернути увагу читачів ще на одну особливість творів Михайла Чабанівського. В них ви майже не знайдете старих, навіть літніх людей, його герої — юнаки й дівчата, навіть у автобіографічних речах письменник звертався до свого дитинства або ж комсомольської юності (згадаймо прекрасну повість «Катюша»), він весь у сфері юнацьких захоплень, настроїв, інтересів, він пише великі романи й мініатюрні — долонею б можна накрити — новелки, він дає нам зразки прози яскраво романтичної, і поряд — суворо реалістичні твори, гнівні інвективи чергуються в нього з м'яким ліризмом описів, в кожній новій його роботі яскраво пробивається несамоविта жадоба праці, творення, нових і нових звершень.

Колись учням Дрогобицької гімназії дали завдання прокоментувати два рядки з А. Міцкевича:

В словах бачимо тільки бажання, в діяльності силу:
Трудніше прожити день, ніж написати книгу.

Навряд чи залишився б цей факт у діях історії. Але серед дрогобицьких гімназистів був Іван Франко, майбутній геній української літератури. Франко в своєму коментарі доводив, що написати книжку, яка б стала надбанням власного народу та й цілого світу, можливо, набагато важче, ніж просто прожити день. Франко твердив, що написання книги — це висока діяльність, але, ясна річ, книга повинна запалювати людей до праці, кликати до бою й подвигу.

Михайло Чабанівський прожив свій день для книги. Краще з написаного ним зібрано в цих двох томах. Письменник приходить до нас і промовляє зі сторінок своїх творів голосом мудрим і добрим.

Павло Загребельний

Стоїть явір над водою

Червона шапочка

Весною веселить, влітку холодить,
восени годує, а взимку гріє.

Народна загадка

Мамо, мамочко! У тебе такі шорсткі, такі теплі руки. Дай мені твою руку, щоб я не боялася. Коли ти поряд, мені стає весело, коли твоя рука у моїй руці — мені нічого не страшно. Я люблю, коли ти пестиш мої білі коси своєю за grubілою на роботі рукою, коли ти поправляєш на мені ковдрочку... Мені зовсім не холодно, мені тепло і затишно. Нехай гуляє тоді по нашому горищу гуркітливий вітер, нехай він шарудить очеканом біля причілка — я його не боюся. Я заплющу очі, буду слухати казочку. І коли ти скажеш «і стали вони жити-поживати та добра наживати», я одразу засну...

Мати ніби чує ці мої слова, поправляє на мені стареньку ковдру, каже:

— Спи.

Я мовчу, чекаю, а мати про щось задумалась, забула про казку. Вона лежить горілиць, у неї, певно, розплющені очі, і дивиться вона на сволок, що чорніє над самим полом. Я знаю, про що зараз думає мама: її видають тяжкі зітхання. Ще з того часу, як поштар приніс у нашу хату отого друкованого листа з печаткою, сумного і страшного, мати почала довго некліпно дивитися вечорами на сволок і тяжко зітхати. Я була ще зовсім маленькою і всього не розуміла. Однак уже знала, що в нашій хаті поселився сум і тривога, бо тато не повернеться з війни, не принесе мені і маленькому Юрасикові гостинця. Мама довго мовчки плакала, а я притискала до неї і вмирала від горя, бо не вміла втішити матір.

Щоб нагадати про себе, про своє прохання, шепчу:

— Ну, мамо...

Мати ворухнулася, ніби вона спала і її оце розбудили, почала своїм тихим, зажуреним голосом: «Жила-була Червона Шапочка... Пішла вона у ліс по гриби, а назустріч — сірий вовк». Я вже не раз чула цю дивну казочку, але не перестала любити її. Кожного разу мама додавала

щось нове, тоді я стискувала мамину руку і заперечливо крутила головою: «Ні, тут було не так...» Мама сердито смикала ковдру, говорила: «Спи, вже пізно». Але я не могла заснути... В оцих словах «жити-поживати та добра наживати» була магічна сила, яка примушувала заплющити очі. Без цих слів я все одно не могла заснути, і мати знала про це. Терпеливо доводила вона свою казку до магічних слів і лише тоді відчувала, як дрібно смикалися мої кулачки, дихання ставало глибоким і розмірним. Тоді мати випускала мою руку, вставала і починала прати сорочки...

Коли я трохи підросла, то чула від мами казки і про лісового солов'я-розбійника, який може так свиснути, що навіть богатир падає з коня, і про сірого зайчика, який жив чомусь не в степу, а в лісі, і про дивовижних мавок, що можуть залоскотати на смерть, і про хижих звірів та дідьків, які так полюбляють темні лісові хащі. Маленький братик Юрась лягав спати раніш за мене, він задовольнявся розповіддю про сірого котика та золотого півника, матері було з ним легше. Я ж завдавала клопоту. За день збирала стільки запитань для матері, що їй навіть важко було розібратися в них. І звідки тільки таке могло на думку спадати? Розкажи мені про буслів, про теплі краї, куди бусли щосені відлітають, поясни, що таке артезіан, що таке чумиза. Розкажи, чи сплять коли-небудь горобці... Мати сяк-так відбивалася від граду запитань, а я ходила за нею слідом і цокотіла далі:

— А де ростуть ялинки, про які ти розповідала? Чому ж у нас ніколи не буває ялинки?

Мати дивилася у мої голубі очі й сміялася:

— Ну й цікава ж ти в мене! Звідки тільки набираєшся того?

А я дивилась серйозно на матір, чекаючи відповіді.

— Ялинки ростуть у лісі, аж ген там, за Великою балкою. Далеко звідси. Колись і я принесу вам ялинку.

Я ніколи не була за селом, але чула, що там десь Велика балка, а за нею — ліс. Я вилізла на купку кирпичу, глянула в далечінь. Але там, за вигоном, був рівний степ, безмежний і одноманітний.

Якось я взяла на плечі Юрася, замкнула хату й пішла за село.

— Сходимо до лісу, — сказала Юрасеві, — подивимося, де живуть мавки і сама Червона Шапочка...

Обабіч шляху, що вів у степ, росло багато сокирок і рожевої березки. Я нарвала жмуток квітів, сплела віночок і почепила його на свої білі коси. Юрасик ганявся за зеленим коником, наколов ногу і заплакав.

— Не плач,— сказала я таємниче і приклала до губ пальця.— Не плач, а то вовк почує і з'їсть тебе.

Юрась змовк. Йшла швидко, адже до обіду треба повернутися, а то мати прийде з роботи і лятиме, що кинула хату. Навколо буяв степ, співали жайворонки, цвіли рожеві грамофончики придорожньої березки. Довго я купшпелала босими ногами по шляху, спочиваючи біля кожної могили. Юрась длубався у своїй нозі, а я вибігала на могилу, наставляла дашком долоні і пильно вдивлялася в далечінь: чи не чорніє де ліс? А його все не було та й не було. Поминули високий горб, побачили глибоку балку, круті схили якої були вкриті чорними трухлявими пеньками. З сумом дивилася я на цю балку, а з очей мало не капали сльози. Скільки пройти, а от маєш — пустеля. Чарівне царство дубів, смерек, ялин раптом померкло, зникло...

Важко в дитинстві переживати смерть казки. Немає більше ні зайчиків, ні білочок, ні грибів-боровиків, ні таємничих трухлявих дупел у могутніх стовбурах дерев, де живуть сови й кажани... Не чути свисту солов'я-розбійника. А де ж та червона калина, яка вміє говорити людським голосом, тільки виріж з неї сопілочку і приклади до губів? А куди поділися красиві мавки, які підстерігають козака опівночі біля кучерявого дуба, щоб залоскотати? Чому не видно ніде євшан-зілля, яке наvertsає людину на розум, зміцнює любов до рідного краю, вказує стежки, що ведуть до золотих скарбів підземелля? Нічого того немає, самі старі трухляві пеньки...

Несла назад Юрася, сумними очима поглядаючи навколо. Мати зустріла на краю села. Вже вона цілувала обох, вже вона допитувалася, чи не сталося з нами якої біді! То починала лаяти мене, то знову голубила і чомусь злякано зиркала. Та чого ж ото пішла світ за очі, та чого не сказала про це хоч би сусідці? Ніби та чайка, квилала над нами...

Коли прийшли додому, Юрасик жадібно накинувся на їжу, а я сиділа біля вікна припинкла, мовчазна. Потім спитала:

— Так то неправда про ліс? Нащо ж ви розказували? Мати насторожилась:

— Про що ти, дочко? Про який ліс питаєш?

— А про той, де живе Червона Шапочка.

— То це ви ходили шукати ліс? Боже ж ти мій, лиха година! Отаке вигадати! Хто ж тебе навчив такого?

Я дивилася на матір широко розплющеними очима.

— Та ви ж скільки розказували мені! А тепер от Юрасеві почали розказувати, я чула... А воно ж нічого того немає...

Мати довго дивилася на свою дивну дочку, наче не впізнавала, потім зітхнула, погладила мене по голівці:

— Загинув наш ліс, доню, війна його спалила. Ось стане великою, дуби будеш вирощувати. Гаразд?

Вона нагодувала нас, вклала спати. Дивилася на темний сволок, думала свою думу. Лине час, виростають дітки. Мов ті колосочки на вітрі... У неї два колосочки, один вже наливається соком землі, поглядає навколо, міркує, докопується до всього, перевіряє казку життям. Не збіглось перше порівняння, викликало розчарування, біль. Що сказати матері своїм дітям? Хіба їм скажеш, що війна спалила не тільки ліси, а й щастя у багатьох хатах? Хіба вони зрозуміють? Важко це зрозуміти... Ось вона розповідала про чари лісу, про таємничі хащі, про євшан-зілля. А навколо в селі жодної деревини, не то що лісу. Тільки де-не-де залишилися старі берести та суха акація в палісадниках. Куди не кинь оком — степ, голий дзвінкий і вітряний. Була діброва за Великою балкою, та й зникла. Колгосп бідує без деревини страшенно, навіть держака на лопату ніде дістати. Мати жалкує, певне, що стільки розповідала мені про ліси, тепер ось маєш халепу...

Юрасик уже спить, а я нечутно завмерла біля матері, чекаю. Чого ж я чекала? Казки? Мати повертається до мене, бере за руку.

— Хочеш, я розкажу тобі про синє море? На тому морі білі пароплави і хмари чайок...

І вона розповідає про море, якого сама зроду не бачила. Я слухала уважно, затамувавши подих. І раптом відчуваю, як мати забирає свою руку і змовкає. Чого вона злякалась? Може, подумала, що ось завтра я кинуся шукати море? Мабуть, так, бо починає раптом розповідати про козу-дерезу, яка бігла через місточок, ухопила кленовий листочок, бігла через гребельку, вхопила води крапельку...

Мати вела казку все далі та далі, а я лежала нерухомо, наче мертва. Жодного слова не промовила, жодним рухом не видала своїх почуттів.

Мати глянула на мене і вмить змовкла. Великі голубі очі дівчинки одверто сміялися, глузували з наївної казки, яка вже не чарувала правдою.

Це була остання ніч казки, остання ніч, коли я, засинаючи, трималася за материну руку. Після цього я вже відверталася од матері, швидко засинала чи вдавала, що сплю, не просила розповідати казки. Коли мати барилася на роботі чи ходила на збори, я сама тепер вкладала Юрася і розповідала йому казки, в які більше не вірила.

Старий явір

Тому, хто посадить деревину,
подякують і онуки,
а того, хто знищить —
прокленуть і діти.

Народне прислів'я

Я глянула на матір і гукнула:

— А ми ж забули покласти гребінчик!

Мати почистила старий роговий гребінець, поклала його в чорний новенький портфелік. Я обсмикнула ґартушок, пригладила біляве волосся, метнулася до порога.

— Стривай, доню,— сказала урочисто мати і чомусь відвернулася.

Бачу, як вона крадькома витирає кравчком хустки очі, дивиться на портрет татка, що висить на стіні між двома вікнами, знімає його й проводить долонею по склу.

— Ось твій татко, доню, він тебе теж проводить до школи...

Я помовчала, а потім знову захапалася:

— Мамо, мамо, ми ж запізнаємося! Я бачила, як уже давно побігла до школи Оленка! Поспішаймо!

Мати втерла сльозу, почепила портрет на стіну і взяла мене за руку.

— Як тільки повернешся з школи, одразу ж візьми у бабуні Юрася. Та дивись — не бігай по вулиці, братика доглядай.

— А як мені уроки зададуть? А як мені треба буде азбуку вчити?

Мати усміхнулася.

— Звикай, доню, і уроки вчити, і братика доглядати. Адже ти в мене тепер помічниця.

Вона замкнула двері, і ми вийшли на вулицю. Осінь була тепла і сонячна. Вітер гнав з поля золоту павутину, вона повисала на зморщених кущах акації, на дерезі, що правила людям за паркани. На шкільному дворі було гамірно й квітчасто. Хлопці гралися в цурки, а первачки стояли з торбинками та портфеліками в руках, ніяково кліпаючи очима. Мати привела мене до ганку, наказала прямо йти в клас, а сама пішла хутко-хутко, спотикаючись по нерівній дорозі. Я дивилася їй вслід і знала, що мати плаче. Але я не розуміла, чого тут плакати. Звичайно, я трохи боялася, серце в мене билосся так, що аж у вухах дзвеніло, але таємничий гамір класу, блискучі ручки вхідних дверей, кам'яний ганок, просторий чистий двір і навіть дротяна мітла, що стояла в кутку біля сходів, манили мене до школи, бентежили серце, викликали подив і цікавість. Ні, мама повинна б радіти, сміятися, а вона плаче. Ну чого ж плакати! Я обережно йду білими сходами, обома руками відчиняю великі двері і заходжу в довгий коридор. По підлозі човгають десятки ніг, мов вихор той, літають стрижені хлоп'яки, гамір такий, що аж у вухах лящить. Це трохи втихомирило моє серце. Я навіть зраділа, що у школі гамірно, адже було б куди страшніше, якби всі отак, як я, йшли навшпиньки, прислухаючись до биття свого серця. Я побачила знайомих дівчаток, кинулася бігом до них, загубилася в юрбі.

Я сиділа на своєму першому в житті уроці, слухала розповідь учителя про значення грамоти для людини, а сама думала про маму. Мені чомусь було шкода її — так і стояла вона перед очима зажурена і заплакана. На уроці мені було нудно, та й не тільки мені — всі букви, які показував учитель, ми знали. Вчитель здвигував плечима і сердився — виходило прикро: одні позіхали з нудьги, а інші ніяк не могли второпати, чим відрізняється А від Б. Вчитель сказав нам, що батьки навчаючи дітей читати вдома, роблять погану послугу вчителеві — немає нічого гіршого, як вести клас, де учні мають різну підготовку.

Я сиділа принишкла і мовчазна. Чомусь здавалося, що ось учитель вкаже на мене рукою і спитає:

— Ану ти, білява, скажи, що це за буква...

Від самої думки, що це може статися, в мене терпли руки і на переніссі виступали краплини поту.

Я не сподівалася, що мама знайде за мною до школи, а коли побачила її біля ганку, повисла в неї на руках.

— Мені аніскілочки не було страшно,— казала я, тримаючись за мамину руку.— Я всі букви знала!

Мама була задумана, мовчазна. Ми йшли не додому, а до контори артїлі.

— Куди ж ти йдеш, мамо? Адже на нас чекає Юрасик.

— Юрасик спить у бабуні, я вже була там,— відказала мама і відчинила двері контори. Коли я переступила поріг, то побачила нашого голову Маркіяна Бондаря, який щось писав за столом, з силою ударяючи пером у чорнильницю. В чорнильниці було більше клоччя, ніж чорнила, перо весь час забивалося, і це злило Маркіяна Бондаря. Він дебелими пальцями прочищав перо, пробував його на папері і вимазав увесь стіл.

— Писаки! — кричав він на когось.— Добрячої ручки немає! А ще й учені, бісові душі! Атестатами вихваляються!

— Кого це ви так згадуєте, Маркіяне Івановичу? — обізвалася з порога мати.

Бондар підняв голову і тільки тепер побачив мене з мамою. Він нахмурився і сердито поколотив каламутну рідину в чорнильниці.

— Рахівники наші! Бачиш, які грамотні? Пера путнього не придбали. Ох і дам же я їм!

Він нарешті закінчив писати, поклав ручку і звів очі:

— Що там у тебе, Уляно? Дуже важливе чи так собі? Ось треба негайно зведення подати до району, я зайнятий.

— Як тобі сказати, Маркіяне Івановичу,— посміхнулася мама і сіла на красчок ослаона,— і сама не знаю: чи важливе воно, чи так собі. Сама не доберу, але відчуваю... Одне слово, треба нам думати про ліс.

Маркіян Іванович здивовано звів густі сірі брови.

— Ліс? Який ліс? Не доберу...

— А такий ліс, щоб дерево в ньому росло. Всяке дерево і гриб...

Маркіян Іванович аж хитнувся весь. Брови його грізно заворушилися.

— Ну й мудра ж ти, Уляно, як подивлюся на тебе. Мудрець! Усе вигадуєш: то виноград тобі сади, то чумизу заводь, то грибків тепер подавай. Може, й маслини накажеш розводити? Га? Чи миндалю забажалось?

Мама звелася на ноги.

— Я серйозно кажу про ліс,— вона перестала сміятися.— Тут не до жартів, Маркіяне Івановичу.

Була вона висока, худа, з чорними од вітру й сонця руками, з сивими не по літах косами, які вибивалися з-під синьої шовкової хустки. Маркіян Іванович знав, як побивалася вдова з дітьми, як вона враз посивіла, хоч була ще молода і вродлива. Мама довго горювала після загибелі тата, а потім узяла городню ланку, підбрала дівчат і почала вирощувати помідори. Помідори були такі крупні, соковиті та смачні, що слава про них докотилася аж до області. Про маму написали газети. Колгоспники обрали її до складу правління. Тепер справи на колгоспному городі ще покращали — мама набагато поширила посів не тільки помідорів, а завела в ньому болгарську цибулю і молдавський перець. Наполеглива, вона не давала спокою голові правління, все вимагала уваги до колгоспного городу, все лаялася.

Тепер вона стоїть перед головою і спокійно каже:

— Так, я серйозно про ліс. Годі нам сидіти на пагорбах, мов ті байбаки. Треба саджати дерева. Щоб земля вбралася в зелене, щоб дощі частіш навідувалися в наші краї...

Маркіян Іванович чухає свою зарослу потилицю.

— Ой Уляно, Уляно, чортова молодиче... Що ти собі думаєш? Та чи знаєш ти, що в мене он телят ніде подіти — приміщення мале й тісне? А про курей, про індиків ти подумала? Та в мене голова пухне від турбот, а ти прийшла морочити мені її своїми грибками та дощами. Коли ти вгамуєшся, Уляно? Невже не бачиш, що я вже голитися перестав?

Мама аж за боки взялася.

— От бачиш, от бачиш, Маркіяне Івановичу! Сам себе б'єш! Та якщо в нас під боком буде лісок, то чи ж пухнутиме тоді голова від того, що телятник тісний? Нарубаємо дерева та й поставимо телятник. От куди ж воно йде, от про що я кажу тобі.

Голова безнадійно махнув рукою:

— Мудруєш, Уляно, мудруєш... Та хіба ти не знаєш, скільки літ росте дерево? Коли то воно виросте, а мені зараз треба вирішувати цю справу. Сьогодні чи завтра.

— Знаю, що ліс росте довго, не маленька,— насідала мама. Вона аж розчервонілася, ніби помолодшала.— Знаю, як не знати? Але хіба ми з тобою завтра не будемо жити? Хіба нашим дітям отак битися без лісу, як ми

б'ємось? Хіба маємо право жити одним днем? Та нашому селу, колгоспу, всьому нашому народові жити вічно, завжди. Попереду ще більше будівництво! Ось про що подумала я, а ти мене мудрецем ображаєш...

— Складну ти задачу задала мені,— вже спокійніше відказав Бондар,— таку складну, що аж голова розболілася. Не просте це діло, Уляно, ой не просте. Треба подумати, добре подумати...

— Думай,— кинула мама і відступилася до дверей.— Думай, Маркіяне Івановичу, а потім поклич членів правління та разом подумаємо.

Мама вже взялася за клямку, щоб вийти, як голова раптом підвівся.

— Значить, ти хочеш, щоб я був розумніший за інших? Адже ніколи такої практики не було, щоб ми розводили ліс. Ми, хлібороби, мусимо вирощувати хліб, давати яловичину, свинину, молоко... Ти подумала про це? Адже так і скажуть: зменшують посівні площі. Скажуть і намнуть чуба звичайно не тобі, а мені.

Мама посміхнулася.

— Директиви ждеш, Маркіяне Івановичу? Хочеш, щоб про твій колгосп думали там, у центрі, а сам умиваєш руки? Та хто тобі сказав, що треба зменшувати посівну площу? Хіба у нас невіддільно мало? Та засади хоч Велику балку, то й то буде не менш як п'ятдесят гектарів лісу. А ярів скільки в нас? А понад шляхом скільки тої землі лежить, одні тільки ховрашки посвистують та березка дурманить голову... Та ти тільки посади ліс, тобі навіть подякують.

Маркіян Іванович безсило опустився на стілець. Він бачив, що ланкова не відступить від свого, таку бучу підніме на весь район, що хоч за голову хапайся. Та й доводи у неї розумні, нічого не скажеш, але ж діло незвичне таке, клопітне, марудне... Змарнуєш силу на той ліс, а воно, може, й пропаде все...

— Думай, Маркіяне Івановичу, думай,— повторила мама, взяла мене за руку, і ми вийшли.

А надворі було сонячно й тепло. Над землею ходили прозорі хмари, просіваючи золотий пил, що линув з високості, мережали поля мерехтливими тінями.

На вулиці ми зупинилися перед безтаркою, наповненою вщерть помідорами. Мама взяла один помідор, задивилася на його брунатний колір, посміхнулася. Це останній збір плодів — найщедріший і найпахучіший. Здавалося,

що сонце віддало їм, помідорам, найбільшу снагу свою, спокійне тепло і золотисто-шафранову барву. Такі помідори добре зберігаються. Їх легко перевозити, і вони дуже смачні. Це не той помідор, що запікся на пагорбі від нестримної сонячної зливи, це плід, настояний на пахощах осінніх дощів і трав, соковитої землі і спокійного сонця.

Мама привіталася з дідом Ялисеєм, який добре знався на городній справі і сам себе називав «народним агрономом».

Він умів не тільки розпізнавати сорти капусти та огірків, він знав усе про виноград, про яблуні та сливи й дуже пишався своїми кущами, які чомусь родили мало, а плоди були кислими та твердими. Це бентежило діда, але він не здавався. Носив при собі довжелезні ножиці, так звані «кlačуни», довго націлювався на суху гілочку низенької яблуні (їх було з десятків), голосно кlačав ножицями і при цьому задоволено хекав.

— От, Ялисеє Григоровичу,— сказала мама і показала помідор,— от яке ми чудо виростили. Гляньте на сонце,— видно, як у помідорі струмує теплий червоний сік. А як там ваш виноград? Коли вже ми покуштуємо його?

Дід Ялисей сердився.

Куди йому натякали про кислі ягоди, відбивався, як міг:

— Смійся, смійся, Уляно, але я свого доб'юсь. Пошлють і мене в Москву з моїм виноградом. Пошлють, коза-дереза!

Мама посміхнулася.

— Діло ваше благородне, Ялисеє Григоровичу, і я не сміюся. Яюсь розговорилися з головою, так він мені теж докоряв за виноград. А оце ще про ліс сказала, так він аж за голову схопився.

— А що ж ти йому сказала про ліс, дочко? — старий Ялисей всіх жінок і дівчат називав своїми дочками, і полюбляв вставляти в розмові улюблене «коза-дереза».

— Хочу, щоб цієї осені в нас посадили хоч невеличку плантацію дуба чи липи. Сором — сама дереза та акація. Як далі жити без деревини?

Ялисей Григорович примружив свої маленькі хитрі очі.

Помовчав, наче щось зважував, а тоді раптом продекламував:

Ой там за байраком
Танцювала риба з раком,
Танцювала, озиралась
Та на рака дивувалась.

Він кумедно розвів руками.

Стріпнув своєю гострою сірою борідкою і чомусь клацнув ножицями.

— Ясно тобі, дочко?

Мама низала плечима:

— Нічого не ясно. При чому тут риба з раком?

Ялисей посміхнувся:

— А при тому, що ти — риба, а голова наш — рак. Він назад дивиться, ходить задки, і очі в нього на потилиці. Не буде діла з лісом, коза-дереза!

— То ж чому не буде? — нахмурилась мама. — Гадаєте, що Маркіян Іванович не погодиться?

Ялисей прискалив око.

— Ось посадив я десяток яблунь, двадцять кущів винограду, так він, знаєш, що учинив? Насміявся наді мною. Приніс йому винограду та й жду, що скаже, а він як плюне: от, мовляв, яке зілля виросло, що аж щелепи крутить. Паслін, каже, солодший. Чуєш, Уляно? Паслін вихваляє, а наше гудить. А того й не пойме, що це діло нове і радісне — в нашому степу, де раніш самий будяк ріс, росте виноград! Йому зразу подавай усе — і плід, і смак. А смак треба додумувати, ночей не спати, а додумувати. Як колись Симиренко додумував. Чула про такого? Ото був садівник! Все життя віддав, аби ми їли солодкі яблука...

— Повоюємо, — сказала мама, — ще й як повоюємо! Може, чогось і доб'ємося.

— Навряд, — прогук Ялисей і сіпнув за віжки. Безтарка покотилася по накоченій дорозі.

Ми поминули майдан, увійшли на свою вулицю і раптом почули в городі лемент. Я глянула і завмерла: на городі, за соняшниковою загатою, билися брати Саранчуки. Це була люта сварка. Здоровенні дядьки, важко відсапуючись, посилаючи прокльони й погрози, сходилися, бралися за петельки і били один одного в груди. Поки збіглися сусіди, брати вже встигли заюшити один одному носи й геть-чисто обнести одержу. Їх ледве розтягли. Відплювуючи криваву слину, старший Саранчук кричав:

— Ич, харцизяка! Явора йому захотілося! А він твій, отой явір? Чи тільки в тебе крокви струхли? Це мій явір, він на моїй половині городу, хай он люди скажуть.

Мама нахилила голову, і я помітила, як сором, пекучий і дошкульний, обпалив їй обличчя. Рідні брати побилися за дерево! Он до чого дожилися. Вона ще нижче нахили-

ла голову, міцніше стисла мою руку і майже побігла додому.

— Ходімо, ходімо швидше звідси,— шепнула вона мені.— Та забудь про те, що бачила. Коли виростеш, цього вже ніколи не буде.

Йшла я додому, озиралася на город Саранчуків, де ще стояли люди, злякано стискувала в руці свій портфелік.

Оповідання про звичайну паличку

Сади в Осетії існували лише в народних казках.

Коста Хетагуров

Коли я згадую своє дитинство, то завжди бачу перед очима заплакану маму з сумним листом у руках, блідих і злих братів Саранчуків і Велику балку, вкриту почорнілими пеньками. Тепер уже та балка обсаджена кучерявими вербами та стрункими берестами, брати Саранчуки давно помирилися, а моя мама вийшла заміж, і на її обличчі розгладилися зморшки горя. І все ж я не можу забути того, що вперше в житті вразило і лишило незгладимі сліди. Така вже вдача в людини — пам'ятати перші болі, завдані твоєму юному серцю.

Та було б невірно, якби я сказала, що самі тільки печальні спогади лишилися в моїй пам'яті. Були в моєму юному житті й світлі дні, до того світлі й чарівні, що я аж очі примружую, коли згадую про них. На першому місці стоїть наш колгоспний «народний агроном» Ялисей Григорович, або просто дід Ялисей, як ми його тоді всі називали. Це був дуже начитаний, хоч і не вчений чоловік. Він добре знав свою садівничу справу, любив ліс, хоч жив у степу, вмів розповідати дивні історії, пов'язані з деревом, знав безліч народних прислів'їв про ліс, про дивну й чарівну силу листя та коріння.

Коли я почала ходити до шостого класу, мама часто брала мене на город, де вона вирощувала свої помідори та молдавський перець. Мені подобалося ходити по вогкій паруючій землі, піднімати рясні куці помідорів і дивитися, як звисали на землю важкі плоди, зарум'янені з одного боку. Я любила бігати на баштан саме після дощу, коли величезні кавуни лежали в огудині, поблискуючи своїми масними боками, і любила ще ходити туди вранці, коли сходить сонце. За одну ніч на баштані визрівало одразу кілька великих і малих динь. Просто диво: були

вони вчора зелені й волохаті, а сьогодні вже жовті та лискучі.

Особливо мене цікавив сад і виноградник діда Ялисея. Хоч його виноград був кислим і твердим, однак сюди ми любили ходити, щоб послухати розповіді діда, побачити його хитруваті маленькі очі й завжди рухливі сухі руки. Дід Ялисей метався по саду, постукував своїми довжелезними клацунами й курив люльку. Якимось він крикнув не знати кому:

— Я мов той Сізіф — несу камінь на гору, а він виривається і летить униз... От коза-дереза! Тоді я знову несу його, а він знову виривається...

Мама, випроставшись на весь зріст, подивилася на метушливого діда:

— А хто він, отой Сізіф! Для чого він каміння тягав на гору?

Дід Ялисей, який полюблив похизуватися своєю начитаністю і обізнаністю з наймудрішими книгами, підійшов до мами.

— Сізіф? Був колись такий чоловік, якого бог покарав тим, що змусив тягати каміння... Та не в цьому річ. Я — Сізіф, коза-дереза! У тисяча дев'яцот п'ятнадцятому році посадив дісок на узгір'ї Великої балки, у тисяча дев'яцот сорок другому його вирубали німці. Умовив я своїх людей посадити ще перед війною на своїх городах берести та тополі, вони вже й вирости, а тепер поглянь — якщо з десяток лишилось, то й то добре. Посадив оце виноград, але невже і він загине? Адже в мене немає синього каменя. Немає! А наш всемогутній Маркіян Іванович витурив мене вчора з правління, щоб не заважав йому своїми дурними вигадками. Так і сказав — дурні твої, діду, вигадки, вони нікому не потрібні! От яке воно лихо, коза-дереза!

Мама знову нахилилася над своїми кущами пізніх помідорів, швидко перебирала їх червоними руками. З її обличчя я бачила: вона зараз думала про Сізіфа. Справді, гірко, мабуть, людині жити на світі, коли вона з усієї сили пнеться вгору, щоб винести отой камінь, а він знову летить униз.

Одного сонячного дня на виноградник до діда Ялисея прийшов наш шостий клас. Учитель природознавства Устим Гаврилович давно вже збирався організувати екскурсію, обіцяв піти з нами до лісу, але його близько не було, й тому він вирішив обмежитися садом.

Дід Ялисей зустрів шумливих гостей недовірливо. Він з острахом поглядав на тугі грона винограду, що виблискували в кущах, розгублено озирався й винувато дивився на старого вчителя.

— Чим можу служити? — спитав він і вклонився вчителю.

Устим Гаврилович, певно, зрозумів, чому так збентежився колгоспний виноградар, посміхнувся у свої пишні вуса й проказав, підкреслюючи кожне слово:

— Ми почули, що у вас тут росте якась дивна і надто солодка рослина. Але не всі з нас бачили її, не то що куштували. Так ото й прийшли ми просити вас, щоб показали нам ту рослину, розказали про дерево, про лист і корінь, про солодкий плід і про те, як його їсти.

Дід Ялисей грохи заспокоївся.

— Ну, як їсти плоди тієї диковинної рослини, мабуть, вчити не доведеться! А от про дерево розкажу. А що ж — можна й розказати. Але перед тим як розказати, я хотів би дізнатися, чи всім це цікаво буде?

Ми зашуміли, застрибали.

— Дуже цікаво!

Дід Ялисей запросив дітей сідати і, розпаливши люльку, почав свою розповідь своєрідно:

— У кожної людини є про що розповісти, й кожному боляче, коза-дерева, коли його погано слухають! — Сказавши це, він подивився на нас поверх окулярів своїми добрими й лукавими очима. Хоч йому було вже понад шістьдесят років, рухи його були жваві, а погляд твердий і вогнистий. Його обличчя, руки були бронзовими від засмаги, вітру й непогасної люльки. Він раз по раз притоптував золотистим своїм пальцем попіл у прокопченій люльці й казав:

— Якби я оце був учителем, я б неодмінно організував у школі куточок рідної природи... Який славний куточок можна придумати, коза-дерева! Почав хоча б з того, що зібрав би листя з усіх дерев, щоб кожен учень навчився розпізнавати лісові породи з листя... А потім засушив би травинки — хоч по одній з усієї великої сім'ї лісових і польових рослин. Щоб знали дітки, що воно таке чистотіл, звіробій, тисячолісник, ожина, безсмертник... І на кожному уроці знаходив би хвилинку, щоб розповісти або про лісового короля — евкаліпта, або про тендітне і хитре хінне дерево, чи про чудернацьку уссурійську грушу, яка до того закохана в землю, що навіть у нас, на Україні, стеле

свої віти по ґрунту, боячись морозів... Щоб зацікавити ма-люків лісом та садом, я б розповідав їм і про вибагливий характер нашого дуба, який полюбляє рости у сусідстві з кучерявим і листатим деревом — такий ласий він до холодку, і про заморське шоколадне дерево, на якому вистигають невеличкі плоди, що тануть у роті, мов цукерки... Хе, скільки цікавого є на світі! Розкривай рота та слухай, гав не лови, коза-дереза!

Ялисей обвів уважним поглядом слухачів, наче перевіряв, чи цікаво те, що він оповідає, потім вказав люлькою на одного учня, який весь час шморгав носом і крутився, мов дзига:

— Ну ось ти, скажи чесно, любиш гратися в цурки?

— Люблю,— засміявся учень.

— Я теж люблю гратися в цурки,— признався Ялисей,— колись здорово грав, не одну шибку вибивав, коза-дереза! І в «довгої лози» колись грали, тепер інші ігри пішли, може, й цікавіші, однак... Ну та це вже діло десяте, а я вам, якщо вже так закортіло, розкажу про цурки... Ходив я тоді в церковноприходську школу, давно те діялось. На великій перерві, звичайно, м'яча ганяємо, а частіше в цурки граємось. Якось граємось, а по дворищу вчитель іде. Ударив я свою цурку, а вона — прямо під ноги вчителеві. Злякався я, зблід, адже цього вчителя ми любили дуже. А він і не лаявся, а нагнувся, підняв ту цурку, подивився та й каже:

— Де ви взяли цю паличку? Це ж незвичайне дерево... — Він ще раз підніс до самих очей цурку і проказав: — Дон Луїс Геронімо Кабрера де Бобадилла Цінхон.

Ми жодного слова не зрозуміли, стояли і дивилися на чудернацьку цурку, якою так зацікавився наш учитель. А він сказав тоді, щоб ми йшли до класу, там він розповість про все докладно. І розповів. Сказав, що ми знайшли гілочку хінного дерева, дуже цінного й примхливого, яке не хоче рости на нашій землі, і що колись він, оцей вчитель, посадив кілька кущів у шкільному городі, але вони загинули.

— Багато людей, — сказав учитель, — хворіє на так звану пропасницю, або як ще її називають у нас — на малярію або болотницю. Страшна то хвороба! Недаремно народ назвав її пропасницею. Скільки людей пропало від неї! Та от триста років тому в Європу було завезено кірку хінного дерева. Привіз її іспанський граф Цінхон. Ніхто не знав, як треба лікувати тим деревом пропасницю, хоч

чутка про силу хінної кірки вже прокотилася по світу. І ось знайшовся в Англії знахар Тальбор, який навчився користуватись хінним деревом. Якраз у цей час захворів на пропасницю англійський король. Усі знамениті лікарі Англії, коза-дереза, не могли вилікувати свого короля, і тоді він звернувся по допомогу до Тальбора. Тальбор дає королеві свій порошок, і хвороба швидко зникає... На запитання, чим він лікує від пропасниці, Тальбор незмінно відповів: це секрет.

Король надає Тальборові звання королівського лікаря, хоч той не знає ні латині, ні взагалі грамоти... Популярність Тальбора казково росте. Він їде у Францію й успішно виліковує від пропасниці французького короля і його сім'ю. Ім'я Тальбора стає знаменитим. Французький король умовляє лікаря продати йому свій секрет лікування. Тальбор погоджується, але ставить умову: він одержує від короля велику суму грошей золотом і довічну пенсію. Але і це ще не все — Тальбор зажадав, щоб його таємницю було розкрито лише після його смерті... Коли Тальбор помер, вияснилося, що він лікував пропасницю хініном, розчиненим у вині... З того часу всі лікарі почали користуватися хініном, і він врятував життя не одній тисячі людей...

— Отаке це дерево, діти,— сказав тоді нам учитель.— Кожна деревина має велике значення в житті людини, бережіть дерева, розмножуйте їх, доглядайте...

Ялисей змовк, заходився розпалювати свою погаслу люльку, а ми дивилися на нього, і в кожного з нас було чимало запитань до садівника. Він уважно вислухав усі запитання, пихнув люлькою і раптом спитав:

— Ану, вгадайте, що воно таке: влітку холодить, восени годує, а взимку гріє? — очі Ялисея сміялися, вивчали нас, а ми всі хором відповіли:

— Ліс!

— Правильно,— сказав садівник,— а тепер подумайте над новою загадкою. Коли народові добре — веселить, коли трудно — воює. Га? Ану, коза-дереза...

На цей раз ми надовго замовкли. А Ялисей переможно посміхнувся:

— То все наш ліс! Отакий він: добре живеться народові — він веселить нас, веселить красою, квітами, казками, таємницями, сонячними галявинами і новими хатами, а коли трудно — він, мов той воїн, в часи неспокою, у війну, починає воювати разом з народом проти ворогів. У давні часи, коли на нашу землю ходили завойовники, такі, як

Чингісхан чи Батий, ліси живою стіною ставали на захист народу. Руські воїни, відступаючи під навалюю монгольської орди, залишали на своєму шляху лісові завали — високі загати з поваленого дерева. Поки орда шукала обхід чи пробиралася через вали, наші воїни закріплювалися на нових позиціях і знову вступали в бій на вигідних місцях. Про ліс тоді було складено чимало билин та легенд, народ віддав належне своєму союзникові у важкій кривавій негоді.

У давні часи ліс був чи не єдиним надійним годувальником і захисником народу. Він давав гриби і ягоди, звірину і смолу для човнів, лико для взуття і матеріал для ложки й миски. Ось чому наш народ кохається у деревині, любить її, оберігає і розводить. Так уже повелося здавна — поставить чоловік хату, відразу ж біля неї посадить хоч одне деревце. У нас на Україні хата без вишневого садочка називалась байбаком: щось середнє між волоцюгою і одчайдушним парубійком, який не має ні притулку, ні людської подоби — так собі щось, наче відчухрана гілляка...

А от ті народи, які не вберегли своїх лісів, зазнали горя. Та ще ж якого горя! Там, де зник ліс, росте пустеля, міняється на гірше клімат, туди не заглядають дощі, а ріки висихають. Ви, певно, чули про таку пустелю Сахару? Так знайте, що колись в Сахарі були гори, вкриті лісами. Потім ці ліси знищили, вітри підхопили пісок, занесли зелені долини, замулили річки... Тільки Ніл і лишився. Вмирало долини, вмирало життя в Сахарі. Люди змушені були втікати в інші місця, бо життя без води на землі неможливе.

Хе-хе, хіба тільки в Сахарі таке було! У Франції не краще, коза-дереза! Коли туди вступили завойовники-римляни, вони безжалюбно знищували не тільки людей, а й ліси: треба було опалювати приміщення, будувати нові кораблі. Величезні площі, вкриті лісами, оголилися. І тоді прийшло лихо: поводи. Навесні сніг танув швидко, весь в один час, вода збігала в ріки, переповнювала їх і виходила з берегів. Раптовий і павальний розлив рік завдавав страшних мук і великих збитків людності: гинули посіви, виноградники, селища, тварини, люди. З кожним роком ставало гірше — люди почали боятися своїх рік. Тоді Наполеон, це у французів цар такий був, змушений був вдатися за порадою до вчених. Вчені в один голос заявили, що рятунок в одному — в лісонасадженні. Імператор схвалив ідею, але

проти неї виступили власники земель: вони не схотіли зменшувати посівні площі. Так цей проект і не був здійснений. І все ж кількість посівних площ у Франції зменшилась аж на п'ять мільйонів гектарів. Це зробив сухий, повідь, пісок.

Ялисей махнув рукою і сказав:

— Отаку я вам лекцію прочитав, коза-дереза, що дехто аж задрімав. Та ця лекція потрібна, бо й у нас інколи трапляються люди, які не бережуть дерево, вирубують ліс там, де цього робити не можна і де держава забороняє рубати.

Зрубати не довго, для цього розуму небагато треба, а посадити, доглянути, виростити... Тут і кмітливість потрібна, і старанність, і далекоглядність. Ліс росте довго, повільно, п'ятдесят, а то й усі сто років...

Ялисей змовк.

Здавалося, він думав про щось своє, але раптом підвівся, оглянув усіх строгими очима:

— А скажіть мені, хто з вас посадив за своє життя хоч одну деревину? Тільки давайте чесно, коза-дереза... Все одно я по очах дізнаюся про неправду... Ну?

У відповідь учні похилили голови. Устим Гаврилович теж ховав очі.

— От яке діло, — зажурено зітхнув Ялисей, — от яке воно погане діло, коза-дереза... Значить, плаваєте на човнах і кораблях, ходите по мостах й живете у хороших хатах, їсте яблука і сливи, любите грибки і ялинки, катаєтесь на саночках і розводите піонерські багаття, а от... не посадили жодної вербички, жодної топольки. Соромно жити так на світі!

Садівник довго розпалював свою люльку, пихкотів нею, і всі бачили, що він сердиться. Виходило недобре — скільки тут учнів, старий вчитель, а жоден не спромігся встромити в землю бодай зелений пагінець. Прикро! До того прикро було всім, що ми мало не плакали від сорому та гіркоти... А Ялисеєві ніби трохи відлягло, і він сказав лагідніше:

— Ви не ображайтесь на мене, старого, може, я трохи крутувато сказав, але ж справа, дивіться, яка! Вона вимагає інколи й крутих слів. Беріть приклад з піонерів та комсомольців Херсонської області, вони добре розбираються у цій ділі і розпочали хорошу справу. Читав я оце недавно, що там, на Херсонщині, торік почали обсаджувати шляхи. Та ще як обсаджувати — заклали сади на триста метрів завширшки! Оце діло! Був би молодшим, поїхав би

до них, поцілував би кожного як рідного. До чого люблю таких молодих і розумних, коза-дереза!

Якось їздив я на Закарпаття, на нараду мене туди посилали, отам я зрадів! Знаєте, аж не вірилось спочатку... Їду собі у машині, на всі боки поглядаю. Коли зирк — над головою висять червоні яблука. Та рясно так, що аж гілки повисли, мало не чіпляються за машини. Зупинилися ми, оглянулися. Ну, знаєте, краса! Над самим шляхом, по обидва його боки, росте яблуневий сад. І не в одному там місці, а протягом десятків кілометрів, їдеш — і кінця-краю ніби немає тим садам. Зірвав я стигле яблучко, вкусив його. І подумалось тоді, що ото ж жив чоловік, який посадив яблуні, і, можливо, вже помер. Він помер, а сад отой живе, радує наші очі, наші серця... Розказували мені потім, що то пани колись створювали для себе оті райські сади, а тепер вони для всього народу. Треба, щоб такі сади були в нас по всій республіці, по всій нашій країні. Щоб народ наш жив у щасті та в красі, щоб земля наша квітла й співала...

Дід Ялисей глянув на сонце, підвівся і сказав:

— Ото таке діло. Приходьте іншим разом, поговоримо ще, а зараз мені ніколи. Тільки так — приходьте лише тоді, коли посадите кожен по тополі. Інакше — дверей не відчиню до саду...

Він засміявся, потиснув руку зніяковілому і ніби соромленому Устимові Гавриловичу.

— Зірвіть вашим хлоп'ятам, Устиме Гавриловичу, по китичці винограду. Гостей личить частувати.

Учитель зірвав нам по маленькому грону винограду. Я куштувала ягоди, а сама не зводила очей з діда Ялисея.

Ніколи не могла подумати, що оцей сухенький дідок стільки знає. З цього часу я полюбила діда так, що навіть снівся він мені.

Учні розійшлися, а я залишилася в саду, очікуючи маму. Устим Гаврилович схопився за боки й зареготав.

— Ох, і дали ж ви мені сьогодні прочухана, Ялисеє Григоровичу! Оце так відшмагали. Ніби того хлопчиська... Спасибі за науку, Ялисеє Григоровичу, ой спасибі. Уявіть собі — п'ятдесят років живу на світі, а таки жодного дерева не посадив. Соромно було признаватися, але брехати було страшно. Думалося, а що як справді впізнаєте по очах?

— А впізнав би, — ствердив дід Ялисей, — неодмінно відгадав би. Очі — дзеркало людини.

Чужа людина

Немає лісу без культури, і немає культури без лісу.

*З постанови Міжнародного
сільськогосподарського конгресу 1907 р.*

У дитинстві навіть маленьке горе здається великим. Та не тільки горе — все було вищим і більшим — небо, рідна хата, журавель біля колодязя, церква на майдані. Коли оце я недавно повернулася в рідне село, то навіть здивувалася — як усе не схоже на те, що лишилося в пам'яті! Хати здалися низькими, вигін вузеньким, а церква біля базару — ніби та печериця: ось-ось репне від старості.

Так було і з тією людиною, що раптом увійшла до нашої хати, скинула шапку, всілася на лаві за столом і критичним оком оглянула наш старецький мисник, почорнілий сволок і нас з Юрасем. Як я ненавиділа ту людину! І якщо я пишу тепер про це, то тільки з однією метою: може, та людина прочитає ці рядки й зрозуміє мене, пробачить мені...

Якось увечері мати кудись одягалась, старанно причісуючи своє волосся, заглядала в дзеркало, в яке вона не дивилася вже багато літ... Коли спитала, куди вона йде, мати кинула:

— Сьогодні засідання правління. Повернуся пізно, ти вже тут доглянь Юрася.

Але Юрась був уже не маленький, він не міг всидіти в хаті, весь час рвався на вулицю і кликав мене з собою. Тоді я одяглась і пішла з ним до клубу, де мало бути кіно. Біля клубу зібралось багато людей, але квитків ніхто не купував. Ми пройшли з Юрасем у зал і побачили маму. Вона сиділа в президії, щось писала на клаптику паперу, а біля неї примостився високий худий чоловік у військовій гімнастборці і щось говорив мамі на вухо. Мама кивала головою, і я бачила, як збуджено горіли в неї щокни... Голова колгоспу вийшов наперед, втихомирив людей і оголосив розширене засідання правління відкритим.

— По першому питанню слово надається ланковій Ульяні Помазан, — сказав він і сів скраю.

До трибуни підійшла мама. Вона дуже хвилювалася, жмакала клаптик паперу в руках, боязно поглядала в зал. Це хвилювання передалося й мені. Ніколи я ще не бачила мами на трибуні. Була вона зараз злякана, маленька, але красива і юна, як ніколи. Я подумала, що в мене мама

справжня красуня і що важке життя не пригасило тієї краси.

— Багато я передумала, а оце ви дали мені слово, а я ж нічого вам розумного не скажу. Малограмотна я, чотири класи тільки встигла закінчити, а тут треба розуму неабиякого...

Сказала так і змовкла, соромливо потупивши очі. Я подумала: як добре, що тут люди всі свої, крім отого довготелесого, ніхто не буде сміятися з моєї мами. А дід Ялисей крикнув з кутка, скрипнувши своїм стільцем:

— Ти, дочко, кажи так, як надумала. А надумала ти, чув я, добре діло. Кажи!

— А що ж вам сказати, люди добрі? Оце недавно мої діти за горб майнули, хотіли знайти ліс, в якому живуть мавки та солов'ї-розбійники. Це я їм казки такі розказувала... Ну, дочка моя Леся повернулася хмура та невесела — не знайшла вона там жодного деревця. І знаєте, тяжко мені на серці стало. Ніби ото я дітей своїх дурила...

Мама швидко переглянула свого папірця, винувато усміхнулася й сіла на своє місце. І одразу ж загомніли, зашуміли в залі.

Дід Ялисей знову заскрипів на своєму місці, засовався на табуретці.

— Дайте слово сказати, — грюкнув він своєю табуреткою і, не чекаючи дозволу, пішов на сцену. — Оце тут Ульяна говорила про ліс. Небагато сказала, але добре! Ліс нам потрібний до зарізу. Оті лісосмуги, що ми їх посадили торік, — того мало! Треба, щоб дерево росло всюди — в садібі, у леваді, по всіх ярах та вибалках. Он скільки земель у нас пустує — будяк та курай розводимо. А там може рости дерево. Може, коза-дереза! Ти тільки ткни туди цурпалок, відразу прийметься, листочки викине. Тоді тобі ні вітровій не страшний, ні посуха. Пропоную не відкладати діла й цієї ж осені приступити до лісорозведення. Усім колгоспом.

Після Ялисея говорили інші члени правління, а тоді вже дали слово прийїжджому. Він обсмикнув свою гімнастюрку, прокашлявся і молодечим рухом вихопився з-за столу:

— Був колись у нашого народу добрий звичай — народиться дитина, а батько на її честь одразу ж садить на городі кілька верб чи берестів. Виросте дитина, а вже їй на хату й дерево є. Тепер цей звичай чомусь забувається... А дарма! Можливості лісорозведення в нас тепер

куди кращі, ніж були раніше. Раніше селянина давили межі, панські володіння, вічні турботи про хліб насущний. Де там було думати про ліси, про гаї та діброви! Користалися тим, що лишилося від дідів. Потроху вирубували, вводили ліски, левади, гаї. А тут ще війна підсобила — он скільки площ лишилося під пеньками. Добре, що ваш колгосп порушив це питання. Гадаю, що цей почин підхопить увесь район, а там і область. Починайте сміливіше! У такій справі, як лісорозведення, один у полі не воїн — тут треба гуртом. Засадите ви свої яри — пісок не попливе на ваші посівні площі. Але він може прийти від сусідів! Треба, щоб і сусіди бралися за справу. А яри — велике лихо хлібороба. У нас на Україні ярів понад триста тисяч гектарів. Чималенько! Ми, агрономи, підраховали, скільки ці яри забирають у нас щороку зерна. Страшно сказати — мільйонами центнерів не виміряєш. Ось чому кожна посаджена деревина одразу ж починає приносити нам користь — крокви ще з неї не буде, але пісок вона затримає.

При цих словах Маркіян Бондар зиркнув на промовця і схвально кивнув йому головою, мовляв, цілком погоджуюсь. А мама теж блиснула очима у його бік — адже вона знала, як голова колгоспу неохоче приставав до цієї справи.

А промовець повідав далі селянам про повідь, яка приносить хліборобам великі збитки, бо змиває посіви, заносить ґрунт мертвим піском, забирає вологу з ґрунту. Потім на мить задумався, обвів поглядом зал, звів голову й раптом поспитав:

— А хто з вас знає, що таке байрак?

У залі запанувала тиша, тільки один дід Ялисей совався на скрипучій табуретці і відверто сміявся, блискаючи своїми маленькими очима.

Видно, що промовець з району йому дуже подобався, бо старий садівник просто пламенів увесь і ловив кожне його слово.

— Перевелися байраки, худоба вибила лозу, згризла куці... А я ось вам розкажу про одного господаря, який у байраках знайшов великі поклади золота. Слухайте... Приїхав він по путівці з міста, глянув на своє господарство і за голову схопився — страшно стало. Колгосп великий, землі чимало, але безлад у всьому. Засумував новий голова колгоспу, забрав свій чемодан і дременував на станцію. Хай хоч голову скручують, а жити він тут не буде. По до-

розі на станцію зустрів якогось діда, погомоніли про се, про те, а дід йому й каже: «Оце йшов через байрак, а воно дзюрчить! Розумієте, скільки вже літ минуло, а воно десь жевріє, оте джерельце, нагадує про себе, про все таке...» — «А про що ж воно нагадує?» — поспитав, аби спитати, втікач. «Гай-гай,— озвався дід і махнув рукою.— Вам воно, звісно, нічого не нагадує, бо ви людина молода й не знаєте, що отут було колись на оцій землі. А я знаю... Тут був рай, звичайно, не для нас, а для панів, але ж рай був. І все оті джерельця...»

І розповів отой дід, що було колись на оцих землях, як тут хазяйнував поміщик Лютий. Лютий був не тільки шкуродером, а й добрим агрономом. Він знав силу джерел, знав силу оцієї землі і вмів її використати для себе. Найняв наймитів і загадав їм гатити греблі по ярах та балках, затримувати воду. Десятки ставків зробив. Обсадив ті ставки вербою та тополею, розвів коропів та карасів, пустив птицю. За кілька років тієї птиці розвелосся стільки, що й води не видно. Биту птицю Лютий відвозив до міста й діставав великі баріші. А потім насадив сто гектарів саду. Яблука та чорнослив з маєтку Лютого знали у Москві й Петербурзі. За кілька років Лютий так розбагатів на оцих землях, що його прозвали «золотопромисловцем». Він достукався навіть до царського двору і був бажаним гостем у найбагатших купців та фабрикантів. Ось яка оця земля!

І що ж ви думаєте? Не пішов на станцію отой голова, повернувся назад і заходився хазяйнувати. Тепер, мабуть, і ви чули про нього, адже його недавно обрали від нашої області до Верховної Ради. Добрий хазяїн! Оце недавно був я в нього в гостях, так, знаєте, телевізор мені показував. Підняв високі щогли, купив апарат у місті і встановив його в клубі. Тепер кожного вечора збираються люди й дивляться вистави та концерти. А вже добра у нього в господарстві — не перелічиш. І все ті байраки та балки, джерельця та ставки. Тридцять ставків збудував! Щороку рибу продає в містах, а яблуками та сливами торгує навіть на півночі нашої країни, до Мурманська добрався. Розводить ліси і каже, що кожне дерево дає йому прибуток — все на обліку. Люди просто на руках свого голову носять — до землі кланяються. Недавно хотіли ми його перекинути на інше господарство — куди там! Ціла делегація від колгоспників приїхала на своїх машинах, забрали його і повезли назад у своє село.

Поки промовець розповідав, я дивилася на нашого голову Маркіяна Івановича і помітила, як нервово сіпалися в нього щокі і як метав він іскри в бік трибуни. Чомусь не сподобалася йому ця розповідь, бо коли промовець сів за стіл, він рвучко змахнув руками й кинув не знати кому: — Виходить... пробачте, що ви... агітуєте за поміщиків! Як же зрозуміти інакше?

І тут сталося неймовірне — всі у залі зареготали. Сміялися так, що аж шибки дзвеніли. Тільки один Маркіян Іванович вигукнув щось таке, що й не добереш. Та, видно, і він зрозумів, що сміються з нього, а не з промовця, бо як утихомирилося, про поміщика вже не згадував, а сказав, що з весни починає закладати великий сад і що на Великій балці збудуємо ставки й посадимо дерева. Ці слова всім сподобалися, збори закінчилися танцями і кінокартиною «Весна на Зарічній вулиці».

Коли ми з Юрасем повернулися додому, то побачили маму з тим довготелесим промовцем, що ото розповідав про ставки. Він сидів біля порога на лаві, і, як тільки ми ввійшли, він відразу повісив на кілок шапку, всівся на лаві за столом і критично оглянув наш старенький мисник, почорнілий сволок і мене з Юрасем. Мені не сподобалися ці оглядини, і я дала це відчуті чужій людині — не дивилася на нього, відмовилася від вечері й рано лягла спати. А чужий чоловік довго сидів з мамою за столом, усе розповідав про свої враження від поїздки по колгоспах, і словом не обізвавшись до нас. Нарешті він зібрався йти. Я почула, як він сказав мамі біля порога:

— Піду почувати до Бондаря, хоч і не дуже хотілося. Бачиш, як мене зустріли твої діти... Ой Уляно, Уляно! Складна це річ...

Він ще постояв, а потім поцілував (поцілував!) маму, і вона ще його провела аж до сіней. Коли двері зачинилися і я почула, як мати нишком роздягається і лягає поруч на полу, я не витримала і, притиснувшись до збентеженої матері, заплакала:

— Нащо він приходив, мамо? Як ти можеш з ним цілуватися?

Мама голубила мене своєю шорсткою рукою, цілувала мої коси й шепотіла:

— Доню, він хороший чоловік, у нього померла дружина, і він мене любить. Я вже давно його знаю, він був товаришем нашого татка... Ти його полюбиш, ось побачиш, як тільки познайомишся. І Юрасик полюбить...

Я відсахнулася від матері, скочила на ноги:

— Його любити? Та ніколи, чуєш, ніколи в світі! Краще я втоплюся...

Сльози полилися з моїх очей. Це були пекучі, нестримні сльози горя.

Книжки діда Ялисея

Сади дерево змолоду — на старість мов запахідка.

Народне прислів'я

Була в мене подружка — Оленка. Цікава дівчинка... Жвава, цокотлива, блискучоока. Висока, чорнява, вона завжди про щось розповідала, згорда поглядаючи на своїх однокласниць. Батько в Оленки працював головою сільради. У селі це було найвище начальство, Оленка це розуміла, і звідси йшла її погордливість. Хоч сам голова сільради Рудько був людина скромна і тиха, дочка не раз говорила про нього:

— Незабаром мій тато поїде в район, а там, можливо, і в область. Уже давно його кличуть, високі пости пропонують.

Я знала причину цієї слабості Оленки, бо добре знала її маму. Пухка чорнява жінка з білим від помади обличчям металася у квітучому халаті біля дзеркала й кричала чоловікові:

— Коли ми будемо жити як люди? Он у районі майже у кожного відповідального працівника є домашня робітниця, а ти ж що? На мої руки все валиш! Ось поїду на імєнини до голови райспоживспілки, кину все, хай воно горить...

Рудько мовчки сьорбав холодний борщ (він інколи сам собі варив борщ, хоч у хаті були жінка й дочка), ніколи не сперечався, непомітно вислизав з хати й біг на роботу. Яюсь я сказала Оленці, що вони з матір'ю не поважають свого батька, але вона відповіла категорично:

— Я не збираюся бути куховаркою в домі. Коли я вийду заміж, у мене буде домашня робітниця.

Я сміялася з цих слів, сказаних без тіні гумору, пробувала говорити з подругою про майбутнє наше життя, про вибір професії, але вона сумно похитувала головою і з співчуттям у голосі проказувала:

— Лесю, Лесю, ти будеш нещасливою...

Я не ображалася за ці слова, бо, по-перше, трохи інакше розуміла щастя, а по-друге — любила Оленку. Оця кирпатенька, смуглявенька красунька подобалася мені прямою і незалежністю характеру, впевненістю і одчайдушною вірою в своє щасливе майбутнє. Правда, моя подруга ще цілком не усвідомлювала, як це вона досягне того прекрасного майбутнього, але мене просто захоплювала її тверда віра. Я зовсім не вірила в легке щастя, хоч воно й мені не раз снилося у вигляді крилатої птави, оздобленої найкращими барвами світу.

Якось я спитала в своєї подружки, що вона робитиме, закінчивши школу. Оленка гостро подивилася на мене своїми чорними зірочками, посміхнулася:

— Піду в колгосп, на птахоферму, наприклад...

Я знала, що Оленка жартує, і тому перепитала...

— Я серйозно. Поїдеш далі вчитися?

— Поїду, аякже.

— А тоді?

Оленка моргнула своєю тонкою брівкою:

— А далі приїде принц на вороному коні і повезе мене за сине море!

— Не дурій, Оленко...

Моя подруга примружила оченята:

— А я не дурію. Я серйозно.

— Ти мрієш вийти заміж? Оленко!

— А хіба ти не мрієш?

Я відповіла, що мрію про лісовий технікум або інститут. Подруга закопилила губку, зробила презирливу гримаску:

— Всі виходять заміж... Різниця тільки в тому, як вийти і за кого...

— Не розумію...

Оленка перестала посміхатися.

— А ти думаєш, я розумію? Але мама каже, що треба вийти за такого, хто тобі не хомута на шию надіне, а простеле під ноги золоту кирею...

Вона сказала ці слова і покотилася від сміху. Я сіла біля неї, і ми обоє досхочу насміялися. Після того слова «золота кирея» викликали у нас такий сміх, що дехто навіть дивувався — невже можна так сміятися з простих, звичайних слів?

Якось на нудному і нецікавому уроці з тригонометрії Оленка прислала мені записочку такого змісту: «Цікаво, чи оцей старий лисий вчитель коли-небудь стелив комусь

під ноги золоту кирею?» Я глянула на Оленку і не стрималася — мій голосний регіт прокотився по класу. Сміялася й подруга. Нас виставили за двері, а ми й у коридорі дивилися одна на одну і без усякої причини реготали.

Одного разу я прибігла до Оленки, впала їй на груди й заплакала.

— Знаєш, у мене горе! Велике, непоправне, страшне. Моя мама виходить заміж!..

Оленка здивовано глянула на мене.

— Ну й що з того? Моя мама сказала, що Макаренко — завидний жених.

— Який Макаренко?

— Та який же? Той, що одружується з твоєю мамою... Районний агроном! Про це всі знають..

Я ще дужче заплакала. Виходить, що про це всі вже давно знали, крім мене. Я чомусь була певна, що мама належить тільки мені та Юрасикові, але вийшло інакше. Мені стало ясно, чому мама, виїжджаючи в район на наради, довго там затримувалася, привозила нам гостинців і посміхалася винуватою посмішкою. Я тоді заспокоювала матір, переконаючи її, що я була розумницею, Юрась не плакав і все їв, що я йому готувала, але мама все одно чомусь ніяково перебирала свій фартушок і проникливо дивилася мені в очі. Лише тепер я зрозуміла, чого вона так дивилася на мене. Вона знала, що її серце належить уже ще комусь, не тільки нам. А я не знала про це!

Оленка втішала мене своєрідно.

— Чого плакати? На твоєму б місці я раділа, що такий жених кинув під ноги матері золоту кирею...

Вона засміялася, а в мене з очей ще рясніше потекли сльози. На цей раз жарт мені не сподобався, і я пішла від подруги. Довго ходила по вигоні, потім зайшла в садок діда Ялисея. Старий садівник, помічаючи, як я уважно розглядаю деревце (хоч я його майже не бачила затуманеними очима), підійшов і сказав мені:

— Хочеш бути садівником?

— Не садівником, а лісівником, — відповіла я і хотіла йти. Однак дід Ялисей мене затримав:

— Садівник і лісівник — два рідні брати. І той і той повинні бути подвижниками. Ти знаєш, хто такі подвижники, коза-дереза?

Я відповіла, що такого слова не чула. Ялисеєві сподобалася моя прямота, він навіть до ліктя мого приторкнувся обережно.

— Подвижник — це така людина, яка вмiє боротися за мету, вмiє чекати. Посадить дерево і чекає. П'ять, десять років, iнколи всi сто.

Я посмiхнулася:

— Сто років нiхто не чекає — життя не вистачить.

— Правильно, — погодився Ялисей, — правильно, що життя iнколи не вистачає, але вiн, подвижник, усе одно жде. Не йому, так його дiтям згодиться. Так от, якщо людина навчиться отак чекати, отак терпiти, тодi вона може вважати себе за лiсника чи садiвника. Для цього треба характеру... Чи є у тебе, дiвчино, такий характер?

Я хотiла щось сказати, та дiд Ялисей перебив:

— От ти кажеш, що хочеш бути лiсiвником. Прекрасно! Схвалюю цiлком. Ба — навiть — радий, дуже радий я, коза-дереза. Адже не секрет, що теперiшня молодь мрiє про яку завгодно спецiальнiсть, тiльки дуже мало про спецiальнiсть лiсiвника чи садiвника... Мовляв, у вiк атома, у вiк штучних супутникiв Землi та всякого такого, вирощувати вербички — смiхота. Ой нi, не смiхота! Смiхота буде iнша: коли людина, поставивши в ангар свiй рiактивний лiтак, не знайде для спочинку зеленої дiброви, тихої рiчечки або ставка. Ото буде смiхота, вiд якої аж слiози сипатимуться з очей!

Старий садiвник говорив цi слова з такою злiстю i з такою дрожжю в голосi, що менi аж страшно стало. Видно, допекло йому те, про що вiн каже. Щоб заспокоїти його, я сказала:

— Ви переконаєтесь у своїй неправотi швидко — ось дайте менi тiльки пiдрости... Ще на вашiм вiку в нас виросте стiльки чудових дiбров і лiсiв, виникне стiльки ставкiв i рiчок, що вам i вмирати не захочеться.

На дiда Ялисея цi слова справили враження. Вiн навiть пригнувся, щоб краще бачити мої очi, довго дивився в них, потiм сказав розважливо:

— А в тебе, коза-дереза, мабуть, характер є! Тiльки одного характеру знову ж таки мало — потрібнi знання. Якщо хочеш, я дам тобі такi книги, яких ти не знайдеш нiде. Вони тобі пiдкажуть, як жити i як боротись за велику мету. Приходь коли-небудь до мене.

Аж надвечiр я поверталася додому. Правду сказати, додому менi чомусь не хотiлося — перед очима стояв довготелесий агроном, який, напевно, сидить на лавi й розглядає паш старенький мисник... Нi, додому я не пiду! По-

вернулася назад у садок, попросила діда Ялисея піти зі мною до нього в хату і показати свої розумні книги.

Дід Ялисей жив самотньо в старій драній хаті аж на краю села, і єдиним його багатством були низенькі тополі та вишеньки, які росли майже біля порога. У дворі і на городі не було вільного клаптика землі — всюди стирчали якісь куці, квіти й рослини. Я сіла на хисткий ослін, який весь обріс смородиною, почекала, поки дід Ялисей винесе мені книги. Я бачила, як він лазив кудись на горище, довго там шпортався і вийшов весь у павутині та в сажі. І ось я тримаю в руках оті розумні книги. Тут і загальний курс лісівництва, і твори Докучаєва, і тоненькі брошури в червоній обкладинці про історію російського лісу, і книжки про старовинні дендрарії Греції, і читані ще до революції лекції про екзоти — тендітні дерева і рослини субтропічної смуги.

З цього вечора я майже не виходила з саду діда Ялисея. Книжок своїх він не дозволяв носити додому, довелося читати їх при ньому в ті вільні хвилини, які були в старого садівника, завжди зайнятого на своєму винограднику. Він так дорожив своїми скарбами, що інколи давав мені якусь книжку і наказував строгим голосом:

— Дивись, не розсип сторінок. Таку книгу можна знайти лише у столичних бібліотеках та в мене.

За кілька місяців я прочитала всі його книги, і тоді почалося найтрудніше: дід Ялисей влаштував мені екзамен. Екзамен цей був такий же своєрідний і дивовижний, яким був сам оцей старий садівник. Він брав якусь квіточку, знімав з неї нижнє вбрання — пелюстки і, заплющивши очі, питав:

— Чи можеш ти мені сказати, дочко, де тут тичинка, а де маточка? Подумай добре.

Я вже вивчила ботаніку, і тому легко знаходила і тичинки, і маточки.

— Гаразд,— кивав він головою,— а тепер скажи, яка різниця між чашолистиками й пелюстками?

Я піднімала з землі пелюстки й чашолистки, відокремлювала їх і клала дідові на коліно.

— До якої родини належить цей тип?

Я знала, що квітка зірвана з ріпи городньої, але плутала родини. Діда це сердило, він розплющував очі й кричав на мене:

— Жеруха, зубниця, вороняча лапка, гикавка та катран — усе хрестоцвіті! Запам'ятай!

Якось дід Ялисей показав мені жорсткий бур'янець і, хитро примруживши око, заспівав шепелявим голосом:

Ой не цвіти буйним цвітом,
Зелений катране,
Тяжко-важко на серденьку,
Як вечір настане.
Ступай, коню, ступай, ворон,
З гори кам'яної
До тієї дівчиноньки,
Що чорнії брови.
Як не схоче дівчинонька
Дружиною бути,
Хай дасть мені таке зілля,
Щоб її забути.

Ялисей співав низеньким, тремтячим голосом, але скільки було в ньому тепла, скільки щирості і туги! Я слухала цю невідому мені пісню й думала: треба дуже любити нашу природу, увібрати всю народну мудрість у своє серце, щоб так співати пісню про звичайну степову рослину, яка в устах народу набирала дивовижної сили. Я так любила цю пісню, що ось і тепер, коли мені інколи стає сумно й тяжко на душі, я нишком затакую її, і мені чомусь стає легше на серці.

Як не схоче дівчинонька
Дружиною бути,
Хай дасть мені таке зілля,
Щоб її забути.

Таке зілля... Я тепер уже розбиралася у всякому зіллі, знала, яка різниця між лопухом і лепехою, вміла розпізнавати солодець від козлятника, люпин від конюшини, сочевицю від гороху. Тепер про степову рослину буркун, яка стала своєрідним символом посухи і безводдя, я могла б сказати, що вона поживна речовина для худоби і незамінна для медозбирання. Мене чарували своєю поетичністю такі назви, як вовконіг, вовче личко, вовча лапка, гадюча цибулька, гусячі лапки, дзвоники, сокирки, забийкруча, заяча капуста, звіробій, молодило, розрив-трава, собачий зуб, сонцепвіт, стародуб, стожильник, хвилівник, чистотіл, костогриз. Та я знала не тільки народні назви цих рослин, а й латинські — дід Ялисей казав, що без цього мене не приймуть в інститут.

Після великої сім'ї степових, лугових, гірських та лісових рослин я перейшла до вивчення дерев. Скільки тут було нового і невідомого! Я дізналася, що явір належить до

сім'ї кленів і що з деревини явора роблять дуже звучні музичні інструменти, що з листа клена можна зробити чудову жовту фарбу, якщо додати до нього галуну. Особливо мене вразив велетенський лісовий — евкаліпт, який іноді сягає ста п'ятдесяти метрів заввишки і живе по дві тисячі років. А скільки цікавого і навіть дивовижного дізналася я про такі звичайні дерева, як берест, липа, тополя, осика, бук, граб та сосна!

Дід Ялисей учив мене розпізнавати породи дерев по корі, по листі і по розрізах стовбурів. Розповіді його були своєрідні, оздоблені піснями й приказками, яких він знав безліч. Цей старий чоловік знав тисячі пісень. Якось він свою чергову лекцію почав дуже дивно: коли я сіла на ослінчику й розгорнула книгу, він крикнув з гуроду:

— Пожди, Лесько. Перед тим як почнеш читати про самшит, я хотів би нагадати тобі одну річ. Одна пісня, складена народом, починається так: «В кінці греблі шумлять верби», друга «Стоїть гора високая, попід горою гай», третя «На вгороді верба рясна», четверта «Три тополі в чистім полі», п'ята «Стоїть явір над водою, в воду похилився». І так без кінця. Народ оспівував дерево, садок, гай, діброву. Якщо народ хотів сказати, що дівчина струнка та мила, він порівнював її з тополею, доброго козака — з явором, мужнього і вольового воїна — з дубом. Це — не випадково. Народ завжди кохався у своїй природі, любив її, оберігав, оспівував. Запам'ятай це, дочко. Запам'ятай і читай далі.

І я читала. Так збігав час. Книги діда Ялисея були тим рятівним кодом, яке мені кинула доля в трудний час — у хаті тепер у нас часто бував чужий чоловік, агроном Макаренко, високий, мовчазний і надто зосереджений. Мені здавалося, що він мене боявся. Коли я заходила в хату, Макаренко одразу ж хапався за шапку й кудись зникав. Одного разу я застала його вдома вдвох з Юрасем. Він сидів біля вікна й тесав дощечку. Коли я увійшла, він схопився на ноги і злякано покрутив у руках дощечку. Біля нього сидів Юрась і все пищав:

— Дядю, та майструйте ж скоріш гусяче ярмо!

«Ось як, — подумала я з серцем, — він підлещується до дурного Юрася, майструє йому іграшки, але мене цим не візьмеш. Все одно ненавиджу, ненавиджу, ненавиджу!» Мабуть, ці мої думки передалися агрономові, бо він відразу ж вийшов з хати. Тоді я напала на братика:

— Ти чого ж ото прилип до чужого дядька? Як тобі не совісно дивитися таткові в очі?

Юрасик зиркнув на портрет тата.

— Але ж дядько Демид хороший. Він і казки знає чудернацькі, і з дощечки вмів робити літаки та чоловічків, чортиків і навіть гусяче ярмо. Він мені цукерок приніс!

Юрасик вийняв з-за пазухи кульок і подав мені:

— Ось попробуй, шоколадні.

Я кинула той кульок на долівку й розтоптала його ногами.

— За цукерки продаєшся? — кричала я несамовито. — Батька зневажаєш? Ти вчись у мене ненавидіти, ось так!

І я топтала кульок своїми черевиками, а Юрасик стояв біля мене, винувато і злякано кліпав наполоханими очима.

Свято дерева

Людина недаремно прожила вік,
якщо посадила хоч одну деревину.

Народне прислів'я

Весна прилетіла на тугих хвилях дзвінких вітрів, розметала похмуро-сині хмари, прояснила небо і землю. В такі дні чомусь горить рум'янцями лице, шерхнуть губи і погано сидиться на уроках... З нетерпінням чекали ми великої перерви, щоб вибігти на широкий двір або на вигін, ударити замашною палицею по маленькому чорному м'ячу й кинутися навздогін вітрові. Як свистить він у вухах, як він обцілює тебе всю — запашний, бентежний, нестримний.

Дуже не хотілося повертатися у душний, тісний тепер і похмурий клас. Дзвоник калатав собі на подвір'ї, скликаючи нас, але ми його не чули. Влітали в клас разом з учителем або й після нього, збуджені і завихрені. Перепадало за це! Один лише Устим Гаврилович, поглядаючи на наші червоні личка, посміхався і незлобно бурмотів:

— Громоходи! Звідки у вас така любов до біганини? Ну звідки? Просто диво...

Ми любили цього літнього вчителя, який умів так цікаво і просто розповідати про найскладніші речі. Устим Гаврилович рідко коли під час уроків заглядав у підручник, а це викликало велику пошану до його знань, до його життєвого досвіду.

Якось у суботу, перед кінцем останнього уроку, Устим Гаврилович сказав нам:

— Пам'ятаєте, діти, нашу розмову з дідом Ялисеєм? Не знаю, як ви, а я довіку її не забуду. Ніколи не думав, що доведеться отак червоніти перед людиною... Дуже то неприємна річ, діти, прожити на світі отак довго, як я, і потім червоніти, що чогось не зробив доброго для людей, для народу свого.

Клас принишк. Усі відчули, що розмова починається про щось дуже важливе і серйозне.

— Так от про діда Ялисея, — казав далі вчитель, уважно вивчаючи наші обличчя. — Пригадуєте, як він нам допікав за те, що ми не посадили жодної деревини за свій вік? Яка прикрість... Щоб і вам більше не червоніти, і мені загладити свою вину, треба нам посадити шкільний сад. Я вже казав, що сьогодні короткий день, отож після дзвінка виходьте на город, будемо готувати ямки...

— А де ж ті дерева, які треба садити? — загукали хлопці. — Не дерезу ж будемо пересаджувати?

Коли Устим Гаврилович повідомив, що завтра, в неділю, до школи привезуть повну машину молодих дерев, у класі зчинився неймовірний гамір.

— Повна машина! Знаємо, уже раз привозили! Навіть по одному дереву не вистачило для всіх. Та й ті загинули...

— Устиме Гавриловичу! Хай мишенята йдуть додому кашу їсти, ми без них...

«Мишенятами» у нас називали учнів менших класів. Це зневажливе прізвисько викликало гнів і парікапня всіх учителів, але на це ніхто не зважав. Усім нам, учням старших класів, дуже хотілося швидше вирости, щоб нас перестали називати дітьми, й тому ми оцим словом «мишенята» ніби відгороджувалися від менших своїх товаришів і таким чином ставили себе у вигідніше становище.

— Дерева садитимуть два старші класи, — твердо сказав Устим Гаврилович, — а от щодо «мишенят», то я востаннє попереджаю...

Далі йшла нотація, яку ми вже знали напам'ять і яка викликала в нас ледве вловимі посмішки. Пролунав дзвоник, і ми вихором вилетіли у двір. Лопат у школі було мало, довелося бігти додому. За півгодини всі були на городі. Тут уже господарював дід Ялисей. Він розмотував шнур, відбивав лінії і все покрикував:

— Та не поспішайте, не лізьте поперед батька в пекло... Ось усе треба виміряти, сім разів одміряти... Тримайте шнур!

Цього дня ми викопали кожний по одній глибокій ямці, позначили їх, щоб не переплутати, адже кожний хотів, щоб його ямка була найглибшою, а дерево, яке він посадить, щоб росло вічно й ніколи не в'януло. Наступного дня вранці вирував, кипів шкільний двір — чекали машину. Але машина чомусь запізнювалась, робити нічого було, ми сиділи на теплому ганку й грілися на сонці.

— Треба посадити сад дружби, — запропонував учень десятого класу Петро Буклей, який прославився тим, що навчився їздити верхи на коні, ніби той професійний жокей. — Буду вирощувати колгоспних скакунів, — заявив Петро і весь вільний час проводив на колгоспній стайні. Дехто посміювався над Петром, але, побачивши, як він гарцює на конику, прикусив язика: більшість хлопців не вміли так їздити.

— Треба якусь думку вкласти в наш сад, — казав Петро, — щоб не вийшло безідейності...

— Може, ти й коням своїм про ідейність розповідаєш? — схибно спитав хтось.

Петро образився.

— Я про діло говорю, а ви — сміятися. Про сад дружби добре сказано в Маршака, я читав...

Оленка підвелася, поправила свої коси.

Трудився кожен піонер
У дні весни на грядці,
Саджав він сад СРСР
На сонячній площадці.

Петро Буклей перебив Оленку:

П'ятнадцять грядок — сад один —
Ростила вся дружина:
Вірменію —
Один загін,
Туркменію —
Другий загін,
А третій — Україну.

— Правильно, Петю, — поляскала Оленка Петра по плечу, — тепер вірю, що ти читав Маршака. Тільки твоя пропозиція — фантазія.

— Чому фантазія? Треба обговорити, подумати, — не здавався колгоспний жокей. — Все в наших руках.

— У наших руках тільки лопати, більш нічого,— засміялася Оленка й стріпнула своїми косами. Ой дівчина! Вона навіть тут не могла не похизуватися своєю красою!— А для саду дружби потрібні такі деревця, яких у нас за золото не дістанеш. Ну, де ти візьмеш, наприклад, кипарис? А без кипариса не буде в нас алеї Грузії. Зрозумів? Який уже тут сад дружби, тут хоч би який-небудь посадити...

Ми нічого не могли заперечити Оленці, бо й самі не знали, що нам привезуть. Однак думка Петра всіх нас зацікавила. Ех, якби ж у нас було легше з саджанцями, які б ми сади виростили!

Та ось нарешті прийшла довгождана машина. Песимістичні прогнози деяких наших учнів справдилися — у кузові лежали клени та кілька десятків вишеньок. Оце і все. Прийшов дід Ялисей, довго щось прикладав у думці, нарешті сказав:

— Клени посадимо по боках саду, щоб вони захищали вишеньки від морозів та вітрів. На безриб'ї і рак риба. Починаймо!

Ми стоїмо довгим рядом уздовж майбутньої алеї, а дід Ялисей знову метушиться з шнуром. Коли вже все було підготовлено — біля ямок стояли відра з водою, а в ямках — тоненькі деревця, Устим Гаврилович прокашлявся і виголосив коротку промову:

— Сьогодні ми закладаємо наш спільний шкільний сад... Хай кожен з вас посадить власними руками деревце, щоб йому не було соромно дивитися в очі людям. Ви будете зростати разом з своїми деревцями, потім ви поїдете вчитися, працювати, а вони залишаться тут. Оці дерева будуть свідками вашої любові до школи, до природи, до праці. Колись ви, вже дорослими людьми, прийдете до них і згадаєте свою щасливу золоту пору — пору юності.

Замелькали лопати, в ямки полетіла земля. В цю ж мить почувлися звуки маршу — ми навіть не помітили, як гурток струнних інструментів вишикувався на терасці і спеціально загравав для нас. У всіх був піднесений настрій, ніби ми оце прийшли на якесь урочисте свято. Оленка, яка садила свою вишню поруч зі мною, прошепотіла мені на вухо:

— Зав'яне твоя вишня — пропаде молодість... Лий більше води!

Я засміялася. І хоч не вірила в цей знак, все ж вилила зайве відро води у свою лунку: жаль все ж таки було своєї молодості.

Дерева були посаджені, і ми поглянули на свій шкільний город: його вже важко було впізнати. Що не кажи, а навіть молоденький сад, який оце тільки-но зіп'явся на ноги, хвилює серце і міняє на краще вигляд школи. Кожен стояв біля свого деревця і оглядався — таки справді чудесно!

Дід Ялисей присів біля вишні, яку посадила Оленка, сказав нам:

— От ви й виконали першу заповідь життя — посадили деревину. Але посадити — це півділа. Доглянути треба деревце, коза-дереза! З ним може скоїтись лихо — адже воно вутле, ніжне й беззахисне, мов дитя. Може, доведеться комусь і пересаджувати або щодня поливати, поки воно вчепиться міцненько в ґрунт. Та то не біда, якщо доведеться походити коло нього. Зате ж радість яка — ростиме дерево на землі.

У старого світилися очі.

— Колись було таке свято — вербна неділя. Хороше свято, зелене, хвилююче. Ще було не встигнеш встати вранці, а вже тебе бабуся будить, похльостуючи по обличчю зеленим галуззям:

— Не я б'ю, верба б'є...

Цього дня кожний господар ішов у леваду, зривав кілька гілочок верби і втикав їх у своєму городі: таке вже дерево, де не ткни — прийметься. Тепер це свято забувається. Може, й справді воно вже віджило, бо ж до нього домішували якісь релігійні витівки, та жаль тільки, що люди перестали по весні вербу садити. От якби нам придумати хороше свято дерева, свято зеленого друга! Як же воно потрібне...

Тепер уже всі зібралися навколо діда Ялисея і вперто думали над тим, яке свято дерева мусить замінити стару вербну неділю. Петро Буклей озвався першим:

— Якби такий указ вийшов, щоб усі в один день садили по дереву, а потім — мітинг...

— Справа не в мітингу, — осміхнувся старий садівник, — у нас щороку провадиться місячник лісу та саду, це діло добре, але я не про те кажу. Треба свята зеленої гілки, розумієте? Щоб новітні обряди чи звичаї прищеплювати, щоб виховували вони любов до дерева. От ми колись у вербну неділю робили собі з лика пояси й портупей, зеле-

них коней з вербової або тополевої гілки ганяли по вулиці і рубалися шаблями з червоної ліщини... Убого це все, бідно, тепер воно не годиться. А чому б не зробити так: у якийсь певний день, перед початком масового насадження дерев, школярі, комсомольці ходять по селу, носять деревце і співають пісень про калину, про тополи, осокір або клен. Га? А в цей час по радіо, в кінотеатрах організуються передачі на честь зеленого друга. По всій країні воздається хвала дереву, співається гімн природі... Були ж у нас свята Івана Купала, клечана неділя, свято яблука й меду, свято снопа і навіть свято винозбирання. Ще й зараз деякі свята збереглися. А от свята лісу немає... Добре було б, якби в наших календарях з'явилось поряд з святом авіації, Морського флоту, Першого травня й ще Свято дерева!

На цьому розмова закінчилася. Ми почали танцювати, а дід Ялисей поглядав на нас і думав про щось своє. Може, він бачив перед собою в цю мить шумливі потоки комсомольців, які несли в руках деревце і співали йому хвалу? А може, він згадував у цей день своє дитинство, безрадісне, голодне і сумовите, коли навіть вербова каша здається смачною? Часто я потім згадувала слова мого старого вчителя про Свято дерева і завжди казала собі: правду казав дід Ялисей. Пора нам щось добре придумати. Саме життя вимагає цього...

А садок наш красувався під яскравим сонцем, тремтів гнучкими вітами, вабив око. Може, найкраще свято дерева і полягає в тому, щоб садити його в землю?

Перша зустріч

Ліс — окраса землі.

Народне прислів'я

Захопившись уроками в Ялисея, я навчилася не звертати уваги на часті приїзди агронома Макаренка в наше село, його відвідини нашої хати. Я відчувала, що ні мама, ні сам Макаренко не хотіли завдавати мені горя й що вони відкладали своє одруження. А мені дуже хотілося швидше закінчити школу й виїхати з села. Піду куди завгодно, хоч світ за очі, аби тільки не бачити, як хазяйнує Макаренко в нашій хаті, як дурить маленького Юрасика своїми іграшками, пробиваючись до його дитячого серця. Інколи він

пробував зі мною говорити, розповідав про те, що мене цікавило, — про сади та ліси, але я його не слухала: пропустивши мимо ушей кілька його фраз, гримала дверима й зникала. В такі хвилини агроном ще нижче опускав голову і на його обличчі грали тіні ніяковості й розгубленості.

Тільки тепер я зрозуміла, яких мук завдавала я своїй рідній матері і добрій чужій людині. Але ж він був чужа людина, і це вирішувало все.

Якось мама спробувала заговорити на цю тему зі мною, але коли побачила, як люто палають мої очі, облишила, важко зітхнула й змовкла.

Весною, коли я вже здала екзамен і в школі, і в діда Ялисея, мати сказала мені, що агронома Макаренка район направив у наше село на посаду голови колгоспу. Це мене не здивувало — дуже вже часто той агроном їздив до нас, втручався в колгоспні справи, метушився по господарству. Я відповідала в тінню зневаги:

— А хіба могло бути інакше?

У матері затремтіли руки. Мені стало її шкода, і я примирливо сказала:

— Тепер я не буду вам заважати... Я скоро поїду.

Мати схрестила руки.

— Куди ти поїдеш? Що ти надумала?

Я відповіла, що вже доросла і що сама собі зможу пробити дорогу. Поїду і вступлю до інституту. А що ж, візьму і вступлю. Хто мені заборонить? На материні слова про те, що в інституті треба складати конкурсні екзамени, відповіла визивно:

— Приймуть! Ось побачите...

У червні відбулися загальні колгоспні збори, й усі одностайно висловилися за Макаренка. Він поселився у когось на квартирі, майже щодня ходив до нас, часто навіть обідав, але тоді, коли мене не було. Мені здається, що Макаренко навмисне почав уникати мене.

Одного разу мама сказала, що їде у відрядження до якогось лісництва, щоб там відбути практику по лісорозведенню. Вона додала, що тепер, коли Маркіяна Бондаря увільнили, в колгоспі утворилася садово-лісова бригада і що на бригадира висунуто її, маму. Вона ніби помолодшала, а її очі проясніли і вже не туманилися печаллю. Хоч портрет мого тата все ще висів у нас на стіні, однак я зрозуміла, що він уже потроху перетворюється на портрет старенького святого, на якого ще інколи дивляться, але з

яким уже не рахуються. Це був звичайний процес життя; його я тоді не розуміла і тому так тяжко страждала...

Мати готувалася до від'їзду. У колгоспі почалися великі справи, і вона горда була з того, що в цих справах вона була не останньою. Коли мама сказала, що хоче і мене взяти з собою в лісництво, я зраділа:

— Мамочко! Я тебе так люблю...

Мати обняла мене теплими руками. Як давно вже ми так обнімалися з нею! Гладила по голові та все казала:

— Ось підростеш, тоді зрозумієш мене і простиш. Нездіймовно простиш...

Ми тепер удвох готуємось до від'їзду, а Юрасик ходить за мамою і канючить:

— А я? Візьміть мене...

Мати сказала, що Юрасик буде в бабуні, бо там, у лісі, страшно, що там навіть гадюки бігають. Але Юрасик гадюк не боявся:

— Я буду слухняний-слухняний, мамо! І я нічого не боюся.

— Малий ще,— втрутилася і я в розмову.— Далеко їхати.

— Леська та Леська, а мене нікуди не беруть,— рюмсав Юрасик.— А я вже не такий і малий, ось подивіться.

Я пирснула від сміху. Юрасик заголив руку, зігнув її в лікті і напружив м'язи.

— Я сильний, бачите? Візьміть і мене...

Мама обняла Юрасика, умовляла:

— У бабуні у дворі бігає маленьке телятко, будеш йому молочко носити в мисці... А ми скоро повернемося, соснову шишку тобі привеземо.

— Шишку і білочку,— додала я,— таку гарненьку, з пухнастим хвостиком.

Однак Юрась, почувши про білочку та шишки, ще дужче заплакав, і мати піддалась.

— Добре, візьму і тебе, тільки дивись мені не капризуй, а то з дороги поверну назад. Гляди мені!

Вранці, коли ще й не сіріло, Юрасик прокинувся, обережно помацав рукою навколо. Мати спала поруч, а йому приснилося, що ми поїхали, а його лишили. Він розбудив нас, і ми вже так і не заснули більше. Мати поралася біля печі, а я вигадувала всякі лісові історії, Юрасик верещав від задоволення. Коли ми встали, на столі вже стояли паруючі млинці і чай, настояний на м'яті. Юрась аж мінівся від радості, стрибав на одній нозі, всім зазірав у вічі.

— Вмивайся, синку,— каже лагідно мати,— а то підвода скоро приїде.

І ось ми їдемо довгим шляхом. Пара коней, запряжених у важкий трофейний віз, кований залізом, йде підтюпцем, віз дзвінко стукотить по нерівній дорозі. Колгоспний жокей Петро Буклей весь час куриє цигарки «Ракета», раз по раз клацаючи своїм блискучим портсигаром, а кінцями править Юрасик. Він так захопився своєю справою, що аж тремтить. Подумати тільки — йому довірили пару коней! Ні, такого щастя пошукати на світі! А Петро, повертівши в руках свій блискучий портсигар і не дочекавшись похвали Юрка, каже, зиркаючи у мій бік:

— Сам розчиняється, тільки натисни на кнопку...

Я тихенько посміюся. Чого воно хлопці люблять даватися чимось перед дівчатами? Той хвастається, що в нього велосипед якийсь особливий, той підкреслює, що в нього ковзани з «самого Києва», той натякає про авторучку, привезену із закордону... Я ніколи не надавала значення речам, хоч би які там вони добрі були, але хлопці нашого села всі ними задавалися. Невже хлопці усі такі чи тільки в нашому селі?

На станції ми попрощалися з Петром, пересіли у вагон. Тільки на другий день добралися до лісгоспу. Приїхали з станції на грузовику, мама пішла до начальства, а ми з Юрасем сиділи біля контори, озиралися навколо. Недалеко од нас стояла висока каланча з міцним дзвоном, а навкруги шумів густий таємничий ліс. Ми пеклися на сонці, а він кликав нас прохолодою і безліччю незвіданих своїх таємниць. Ледве діждалися мами. Вона сказала, що нам дадуть кімнату у конторі лісгоспу, бо гуртожиток їхній зайнято практикантами, і що ми можемо зараз прогулятися в лісі, поки вона зайнята.

Обережно, наче ми йдемо по тонкому льоду, ступаємо по хрусткій землі, яка вгинається під ногами, ніби подушка. Густий чорний дубняк вразив мене темрявою. Я прислухалася і відчула, що тут, у дубняку, невпинно б'є хвилями якийсь міцний запах. Та це ж грибний дух! Нагинаюся до торішнього почорнілого листа і бачу, як у теплому кожусі сидить такий чорний, як і саме листя, грибок. Вириваю його з коренем і ахаю вражено: це ж справжній боровик, якого я досі бачила тільки на малюнку. Юрасик видирає його у мене з рук, я не пускаю, і наш грибок репається навпіл. Юрась ладний плакати від горя, та я заспокоюю його:

— Тут їх багато, тільки треба навчитися розпізнавати в густому лісі. Шукай!

Юрасик метався від пенька до пенька, розгрібав руками листя, наколовся, але грибків не було. Він так засумував, що мені аж жаль його стало. Ми перейшли до сосняка, і тут я побачила на рівній, мов долівка, землі безліч маслюків. Але вони мене вже не цікавили. Те, що я побачила й почула у великому сосняку, злякало мене. Якась зловісна тиша, ніби умисна й неприродна, стояла у цьому лісі. Під соснами нічого не росло, крім хіба що там яка поодинокка бліда травинка, земля була встелена чорними голками, схожими на порубаний дріт. Ні птиці, ні звіра. Сонце зовсім не проникало до землі, і земля була під соснами мертва.

Я подивилася вгору і побачила стрункі стовбури, голі й золотисті. Гілля росло лише на верхівці. Одначе верхівки були густі й кучеряві, вони щільно сплїталися своїми головами і утворювали непроникну стелю. Юрасик побіг кудись убік, шукаючи грибів, а я стояла біля могутнього стовбура і прислухалася. Ось дихнув вітерець, я його не відчувала, але помічала, як поворухнулася ледь-ледь крона. І відразу загомонів ліс, зашумів. Це було так несподівано й зворушливо, що я аж присіла. Я ніколи не чула такого гомону дерев, приглушеного, навіть тужливого, ніби сосни розповідали одна по одній сумні історії, шепотілися нишком, прихиливши одна до одної свої зелені голови. Після цього першого побачення з справжнім лісом я бувала в інших лісах, слухала шум і дуба, і бука, і граба, але такого шуму, як у сосняку, мені ніколи не доводилося чути. Може, то сосни оповідали якусь зворушливу казку? Може, вони хотіли розповісти про якусь таємничу історію землі?

Мовчазна і пригнічена враженням, брела я не знати куди, в глибину лісу, і все прислухалася до того шуму. Тільки в одному місці я зупинилася, зачудована і спантеличена. Біля трьох сосон, що ледь-ледь гойдалися на невидимому вітрі, я побачила, як поміж кронами мерехтіло сонячне проміння. Коли сосни, розгойдані вітром, на якусь мить розходилися, тоді сонячна злива падала в глибокий колодязь і враз мерехтіла тисячами золотих блискіток. Загоралися блискучим вогнем павутинки, поновані між стовбурами, світилися якісь малесенькі комахи, що давно вже вмерли й висіли на павутинні, горіла золотом кора стовбурів, саме повітря. Але стовп цього блискучого і такого

навального мерехтіння раптом гаснув, ніби хто в лісі повертав вимикач. Це крони дерев сходилися й гасили сонце. Таке видовище повторювалося весь час, і я не могла надивитися на нього.

Чим далі йшла я в ліс, тим більше його таємниць розкривалось переді мною. Я забула про маленького братика, який уже не озивався, забула про матір, яка на нас, певно, чекала, йшла собі та йшла, ловлячи передзвони дужих дерев, вглядаючись у сонячні фокуси, що були на кожному кроці, замислена й схвильована. І коли я мало не спіткнулася, побачивши перед собою людину, яка лежала горілиць й щось бубоніла, я скрикнула й кинулась вбік. Хлопець, що лежав під сосною, здивовано підвівся і показав мені книжку.

— Послухайте, це добрий поет! Ось послухайте.

І він почав читати вірші, а я стояла осторонь, злякано поглядаючи навколо. Де подівся Юрась? Хоч би почути його голос, тоді не так було б страшно. А хлопець тим часом читав:

Все промовлене й зовсім не сказане
Міг почуть лиш легкий вітерець,
Білі плечі і коси розв'язані
Міг торкнуть лиш ясмін і чебрець.
Все, чого показати не судилося
Навіть птицям і сонця очам,
Чи було, а чи тільки приснилося,
Зачарованим тишею нам?

Мені здалося, ніби десь пролунав слабенький голосок Юрасика, і я одразу ж аукнула. Юнак нетерпляче махнув рукою і крикнув:

— Та слухайте ж! Яка невихованість!

Я принишкла, мов дитина, і знову чула вірш далі:

Я не міг тої ніжності зміряти,
Я не міг все зібрати в слова,
А без ревнощів міг лиш довірити,
Щоб твій стан цілувала трава.

І за мить, що була чи приспилася,
Будьте світлі, як птиць голоси,
Будьте в час — як над нами схилилися,
Будьте вічно зелені, ліси!

Юнак подивився на мене уважними очима і встав. На петлицях його кітеля я побачила два золотих схрещених дубові листочки.

— Як ви потрапили сюди? — спитав він мене й підійшов ближче. Тепер я бачила його карі, опушені чорними віями очі, таку ж чорну зачіску і дужу, засмаглу шию. Зовні цей юнак скидався на гімназиста, якого я бачила в кінофільмах, і мені здалося, що він от-от витягне револьвер або гранату і почне виголошувати палку промову проти всеросійського самодержця. Але він кумедно заблимав своїми дівочими віями й винувато посміхнувся.

— Пробачте, що я вас трохи лаяв... Ви любите поезію?

Я призналася, що вірші не дуже люблю, а от романи з трагедіями читаю залюбки. Юнак засміявся:

— З трагедіями? Чому ж саме з трагедіями?

Я почала щось плутано відповідати, юнак уважно слухав, ніби й справді я щось могла сказати путнє, потім ще раз засміявся й подав мені руку:

— Славко. Таксатор. Практикант.

Його манера знайомитися, його підкреслена увага до всього, що я говорила, заспокоїли мене, і я почала розпитувати про його роботу в лісгоспі, про навчання і поцікавилася, що воно таке таксатор. Славко зрозумів, що я не місцева, що я взагалі мало чого знаю з лісівництва, і заходився мені розказувати про всякі чудесні речі. Тут я вперше дізналася не тільки про те, що таке таксатор, а довідалася, що у містечку Липки є лісовий технікум, де вчиться і оцей Славко, і що туди приймають щороку по двадцять два чоловіки. Коли я трохи оговталась, то спитала в Славка, чи любить він ліс і свою майбутню професію. Він гірко посміхнувся:

— Якщо казати правду — не люблю. Я хотів стати поетом, але до інституту не прийняли, довелося йти в технікум. Думав, що поезія і ліс — речі близькі, але помилився...

Мене ці слова вразили. Я почала переконувати, що, мабуть, немає в світі нічого поетичнішого, як праця в лісі, але Славко засміявся глузливо і печально похитав головою.

— Поезія мусить бути іншою. Рух, боротьба, любов. А що напишеш про мертві дерева? Розуміється, ліс чудова річ для прогулянки, але щоб жити в ньому... Вовком завиєш. Я вже вию, хоч всього тиждень живу в цьому гадючому кутку.

Після цього зізнання Славко раптом втратив для мене інтерес, я пішла назад до лісгоспу, а він лишився на своєму кордоні, де мав ще перевіряти якісь знаки. Юрасик

гнівався на мене, бо йому довелося самому шукати стежки до контори, і він попоходив лісом.

Потім я часто зустрічала Славка і в лісгоспі, і в лісі, він ставився до мене прихильно, пробував зацікавити своїми віршами, але я дивилася на його петлиці з такими дорогими моєму серцю схрещеними дубовими листочками й думала собі: нащо ж ти надів отой благородний і такий прекрасний знак, якщо пішов учитися на таксатора не з любові? Нащо ж ти витрачаєш державні гроші, коли ти не любиш своєї справи? Адже діла з того не буде, бо людина, яка з неохотою пішла до лісу, користі йому не принесе. Ось закінчиш ти свій технікум, сядеш десь у приміській смузі, будеш писати папери, виголошувати довгі й нудні промови про користь лісу, а наші південні степи, де набагато пустельніше, ніж навіть отут, в лісгоспі, будуть і далі смажитися на пекучому сонці. Ти не приїдеш у той степ, бо там мало поезії для тебе... Так я думала тоді і не знала, що доля розсудить інакше, що отой патлатий Славко ще зіграє у моєму житті важливу роль...

Десять днів прожили ми в лісгоспі, мама за цей час навчилася садити і доглядати дерева, а ми з Юрасем облазили всі закутки лісу, чудесно відпочили і навіть встигли заскучати за своєю домівкою. Коли ми від'їжджали на станцію, нас проводжав Славко. Підніс наші речі, посадив Юрася на машину, довго стояв і дивився на шлях, по якому мчала наша вантажна машина.

Чи догнав, чи ні, а побігти можна...

Ліси прикрашають землю...

Вони вчать людину розуміти прекрасне.

А. Чехов

Моя подруга Оленка шила нові плаття, збираючись їхати в район, а я готувалася вступити до лісового технікуму. Липки вже снілися мені, я ходила по довгих коридорах лісового технікуму, вслухалася в щебетання студентів і гамір аудиторій, пила каву в студентській їдальні, з завмиранням серця переступала поріг зали, де читалися лекції. Я до того замріялась, що одного разу, розмовляючи з Оленкою, сказала: «А от у нас у технікумі...» І осіклася — подруга відверто глузувала, сміючись з мене.

— Ти мені нагадуєш вічного студента, який щастя вбачає в самому процесі навчання, а не в його наслідках.

Я розсердилася, сказала, що хочу жити активним життям, а не пасти задніх, що хочу бути незалежною і вільною, що за єдине щастя вважаю те, яке здибавш на омріяній з дитинства стежці, а не на життєвих манівцях. Оленка посміхалася, наговорила мені прикрих слів, навіть канцелярським грифелем обізвала. Тоді я прорекла:

— Я ще ніколи не була в тих Липках, але в мене вже закохався один студент... Він носить найкрасивішу в світі емблему — дубове листя.

— Дубове листя? — перепитала Оленка. — Що ж там такого? Певне, і сам студент, мов той дуб...

Це було краплею, яка переповнила чашу. Я знала, як любила Оленка похвалитися своїми успіхами в районному клубі, в гуртках самодіяльності, де її завжди всі «носили на руках», як вона висловлювалася, і тому подумала насолити їй, збрехавши, що Славко закохався. Хай знає моя найкраща подруга, що я не канцелярський грифель, що я теж подобаюся хлопцям...

На цьому наша дружба з Оленкою обірвалася. Я тяжко переживала цей розрив, але вдіяти вже нічого не могла, бо бачила, як наші стежки розходилися, як ті стежки заносив сніговій. Взагалі то була дуже скрутна пора мові молодості. Зі страхом я подумала, що лишилася самотньою. Справді — з подругою полаялася, до матері ставилася ревниво, агроном Макаренко мене боявся. Навіть з першим хлопцем, з яким мене звела доля, не змогла потоварищувати і встигла наговорити йому прикростей. Ось з таким невеселим серцем покинула я рідне село, подалася в Липки вступати до технікуму.

Проводжати мене на станцію прийшов дід Ялисей. Він блискав своїми оченятами і раз у раз казав:

— Ти їм там про наші стежи розкажи, членам приймальної комісії, хай вони знають, що нам дуже потрібні спеціалісти. Як не приймуть тебе, сам поїду туди й порозганяю всіх, коза-дереза!

Мати заплакала, обіймаючи мене, мов маленьку, але в її очах я побачила не тільки тугу, а й радість — я більше не буду стояти на заваді її особистому щастю. В душі я поклала собі в село не повертатися, хоч дід Ялисей і говорив, що то буде зрадою. Хіба неодмінно треба приїздити саме в своє село? Адже є багато таких сіл, як наше, де теж немає жодної деревини.

І ось вони, Липки. Велике, завітчане палісадниками містечко під зеленими кронами яворів. Рівна кам'яна

магістраль шосе перетинає його навпіл, вносячи якусь новітню красу і строгість. Лісовий технікум стояв на околиці, в зеленому молодому гаю. Десять кам'яних будинків білили серед високих тополь, ніби ті пісковики в заплаві обмілілої річки. Підходячи до цих білих кам'яниць, я побачила великий молодий дендропарк з безліччю різних дерев і кущів, я обійшла його весь. Це був справді рідкісний куточок, і я подумала, що керівники технікуму розумні люди, якщо створили оце маленьке чудо. Я й не догадувалася тоді, що саме він, дендропарк, стане моїм рятівником.

Коли я дізналася в канцелярії, що, крім моєї заяви, подано ще понад сто, я зажурилась. Ой як страшно! Це ж напевне провалюсь! Мої четвірки, так старанно виписані в атестаті, враз ожили й закружляли в мене перед очима. Може, я вперше у житті пожалкувала, що не старалася як слід, що інколи не уважно слухала уроки...

Дні іспиту пролетіли мов у чаду. Я ходила до викладачів, про щось розповідала, щось вони в мене питали, ставили в моїй іспитовій картці оцінки, кликали інших, а про мене забували тієї ж миті, як на поріг ставала інша дівчина чи хлопець. Я так боялася провалитись, що коли було вивішено список прийнятих і в тому списку я не знайшла свого прізвища, в мене затерпи ноги, затремтіли руки й піді мною захиталася підлога. Вибігла я на подвір'я, побачила такі ж стурбовані й злякані лиця, а поряд з ними осяяні, палаючі очі щасливчиків, кинулася далі, в дендропарк.

Зупинилася перед рожевою зливою квітування ніжного уссурійського бузку — чуда. Квіти наче намальовані або витесані з рожевого каменю. Здається, видно, як під ніжною шкуркою гілочки струмує живий рожевий сік. Краса квіток ударила в саме серце. Ні, тепер уже не ходити мені по цих алеях, не бачити, не голубити оком витвори природи, не плекати в серці надій... Побрела алеями, ніби прощалася з мужньою і витривалою скумпією, з настобурченим чужоземним самшитом, з канадським бундуком... З книжок діда Ялисея я знала, що чарівна скумпія не вмирає навіть тоді, коли з неї зірвуть усе листя для дубильних речовин, що самшит росте повільно й неохоче, щось аж понад п'ять тисяч років, а канадський бундук сягає інколи аж п'ятдесят метрів заввишки. Які могутні, які сильні витвори природи! А я от стою біля них беззахисна і квола, роняю сльози... Куди тепер іти, куди податися? Ніби живі, горять передо мною очі діда Ялисея, ніби зараз

чую його слова: «Сам приїду туди і порозганяю всіх». Ех, діду, діду! Милій дідусю, якби ти знав, як блискуче провалилася твоя учениця!

Обхопила руками кущик, занурилася лицем у дрібнолистя. Сльози течуть і течуть, аж щоки горять. Раптом почула кроки біля себе, озирнулася й побачила літнього чоловіка, який відразу ж зупинився проти мене і сказав заспокійливо:

— Не плачте, дівчино, адже можна поступити до якогось іншого технікуму. Аби охота була.

Я смутно похитала головою, хотіла щось відповісти, але голосу в мене вистачило, щоб ще дужче схлипнути. Чоловік постояв ще, ніяково мугикнув і сказав:

— Хоч би до медичного, тут, у Липках. Або до зоотехнічного...

Тоді я крикнула:

— Інший технікум мене не влаштовує! Я хочу бути лісівником, і буду ним, хоч би там що...

— А чому надумали бути лісівником? Які причини?

Я підвелася й тільки тепер зрозуміла, що переді мною стоїть директор технікуму. Я вже його бачила раніш у канцелярії. Високий, сутулий, з посивілими скронями й смішними кучерявими бровами, він дивився на мене й чекав відповіді.

— У нашому районі немає жодної деревини, голий степ. Хіба то життя? Я думала, що буду дуби вирощувати в нашому степу...

Директор мовчав. Про що він думав у цю хвилину? Важко відгадати людські думки, глибоко вони сховані в людини. Я стояла біля куца і жмакала руками вугле листя. Директор помітив це, ввічливо зауважив:

— Не руйнуйте деревини, це будлея, рідкісна порода...

Я глянула на кущик, роздивилася суцвіття, відповіла стримано:

— А мені здається, що це не будлея, а альбіція...

— Ви знаєте екзоти? — здивувався директор і засміявся. — А казали, що в районі немає жодної деревини...

Я посмілішала. Хвилька надії плеснула мені в серце.

— Екзоти я знаю з книг, адже я готувалася до вступу в технікум. Тільки мене про них не питали... Більше цікавилися алгеброю, ніж лісом...

Директор мугикнув собі під ніс:

— Алгебра дуже потрібна для лісоводів, вкрай потрібна. Даремно гніваєтесь на екзаменаторів.

Я не мала що відповісти на це і тому мовчала, чекаючи чуда. Мені здавалося, що після цієї випадкової розмови доля моя круто зміниться на краще. І справді, подумавши, директор млявим голосом кинув:

— Заходьте завтра о дванадцятій. Поміркуємо разом, що нам робити.

Він недбало вклонився й пішов стежкою, що вела через дендропарк до кам'яниць, у одній з яких він, певно, жив. Я лишилася в парку, дивилася на чепурненькі грядки, старанно посипані й обгорнуті кущики, але нічого не бачила й не розуміла. Я думала про завтрашній день, про оті дванадцять годин, які, може, будуть для мене вирішальними. Що буде завтра? Що криється за цією ось голубою запоною невідомості, яка відокремлює сьогоднішній день від завтрашнього? Не відгадаєш, не окинеш оком... Може, тому життя й чарівне, що воно повите голубим серпанком невідомості? От знав би, що буде через рік, через десять років, до краплини знав, до дрібниці, хіба не вабало б? Скоріш навпаки...

Іду алеєю, помічаю, як снують біля квітчастих кущів бджоли, сині, чорні й коричневі комахи, волохаті джмелі. Ось тріпоче крильцями маленька бджілка, метастється від квітки до квітки, поспішає — адже вечоріє. А за нею он ще одна, друга, третя. Певно, розвідка донесла, що зацвіла будлея, кинулась до вулика, подала команду. Як вони подають команду? Дід Ялисей казав, що натрапить одна бджола на скарб, одразу ж летить до вулика, потанцює там перед своїми подругами, і вже за нею линуць усі...

На грядці, де жовтіє присохла акація, помічаю жінку з сапкою. Вона старанно обполює сухі кущики, збиває молочай, що пнеться з усіх сил із землі. Але ж і акація тут! Низенька, покручена, спалена на сонці... Підходжу й кажу:

— Нащо ви її захищаєте? Адже акація вмирає...

Жінка подивилася на мене уважними очима.

— Правильно, помирає. От ми й оберігаємо її, щоб показати колгоспникам. Хай дивляться та втямки беруть, що краще садити в лісосмугах. Ось вам клен, ось дуб, ось груша, а ось акація біла. Дивись і міркуй — що краще приживається в степу.

Тільки тепер я помітила, що тут посаджено кілька лі-

сосмуг, у яких зібрано найрізноманітніші дерева в різних комбінаціях. Це мене зацікавило.

— А що краще росте в степу: клен чи дуб?

Жінка ще раз глянула на мене, сперлася на сапку й привітно посміхнулася:

— Ось повчитесь у нас, пополете оці грядочки, тоді про все дізнаєтесь. Адже вас прийняли?

Я похнюпилася.

— В тому ж і печаль, що не прийняли. Провалилася я.

— Не те слово,— поправила мене жінка,— старомодне й неточне. Провалюється той, хто в болото лізе... А ви не склали іспитів, не витримали, чи що... Як завгодно, тільки не провалились. Це слово перейшло до нас з минулого.

Я кивнула головою.

— Звідки б воно не прийшло, але прийшло і точно означає мій стан. Не в болото провалилася, а крізь землю шугнула. З головою.

— Ну вже й з головою! От як ми виховали молодь! Не витримає іспиту, вже думає топитися. А це — помилка, прикра помилка. Ганьба! Всі академіками захотіли бути. Подумаєш — крізь землю провалилася. А ви знаєте, що таке Допгол? Ясно, що не знаєте, звідки вам знати. А я от знаю. Це така організація, яка допомагала голодуючим. Якби такої організації не було, можливо, я б не вижила... Мої батьки загинули в громадянську війну, «батько» Махно скопив їх шаблями, залишилася з маленькою одна в хаті. Ото було гірко! Ходила з торбинкою, аж поки не прийшов чекіст з штабу Дзержинського та не забрав мене в дитячий будинок. Всього довелось сьорбнути в житті, а от про розпач чи провал не думалося. Ех, ви, діти наші! Балуюмо ми вас, оглядаючись на своє минуле, на своє дитинство, порівнюємо та балуюмо. Отаке-то...

Виявилось, що я розмовляю з викладачем лісових культур Нонною Василівною.

— Люблю відпочивати в нашому дендропарку,— сказала вона з видимою гордістю і окинула оком довгі алеї.— Це плід невтомної багаторічної праці всіх студентів, викладачів і їх сімей.

— Але я бачу, що ви не стільки відпочиваєте, скільки...

— Сапка? — посміхнулася Нонна Василівна.— Та це ж насолода після сидіння в класі! Ось беріть і ви, якщо хочете, та пройдіться он з того боку. Одразу все забудеться і на душі посвітлішає. А про технікум вам треба з

директором поговорити. Людина він статечна, розсудлива, може, щось і надумає.

— Він сказав, щоб завтра я зайшла до нього в канцелярію. Як ви гадаєте, чи буде щось з того?

Викладачка подумала, відповіла ухильно, бо знала, що наплив цього року великий і що заборонено приймати більше, ніж потрібно. Однак вона сказала, що то добрий знак, коли вступникові, який не склав іспиту, дозволяють прийти й поговорити про це з самим директором. Я зраділа, схопила сапку й швиденько обполочила свій бік грядки.

Потім викладачка показала мені парк. Це був великий квадрат, розділений на п'ять секторів або п'ять зон: у кожній зоні представлено найважливіші породи дерев і кущів п'яти частин світу. Мене вразила грандіозність задуму творців цього парку. Я переходила з Азії в Америку, з Європи в Африку і всюди бачила дивовижні рослини, уперту працю людей, натхненну ідею творців цього чарівного куточка на нашій землі. Як це сміливо й прекрасно — зібрати в одному місці рослинність усієї нашої планети, показати її майбутнім лісівникам, щоб вони все бачили на власні очі і робили відповідні висновки.

Викладачка водила мене з сектора до сектора, пояснювала:

— Майте на увазі, що Липівський дендрарій один з кращих в країні. В дев'ятнадцяти кварталах — ось ви їх бачите, вони відокремлені зеленими мурами — розміщено різні типи лісокультур у тридцяти п'яти варіантах. Мета такого насадження полягає в тому, щоб простежити, як культури реагують на наш клімат. Одного дуба посадили в двадцяти варіантах, поставивши поряд супутників: клен, липу, граб, берест, в'яз. Дуже цікаво дізнатись, кого охоче бере до пари наш дубочок...

Я слухала і відчувала, як у мене щеміло серце. От який чудовий технікум, а мене ж у нього не прийняли! Подякувала я добрій жінці за її розповідь, подалася до гуртожитку. Тут уже було порожньо, всі роз'їхалися. Лишилася я та ще одна дівчина, яка весь час плакала й говорила:

— Я й не хотіла сюди поступати, так мати прив'язла, хоч плач: іди та йди, Міфочко, вчитись. Я хочу в ательє мод працювати! А тепер як повернуся додому? Засміють і мене, і мою матір! Затюкають. Ви не знаєте часом, у Липках є ательє мод?

Мені стало весело. Міфочка з модною зачіскою і кумедними аргументами на користь ательє мод розсмішила мене, і я, трохи заспокоївшись, лягла спати.

Після того як вискочила я з канцелярії, де мала розмову з директором, я вбігла до гуртожитку, зиркнула на ліжко, де ще потягалася сонна Міфочка, швидко дістала товстий зошит і розмашисто написала на обкладинці: «Мій щоденник». Хотілося одразу ж записати першу сторінку, та Міфочка солодко позіхнула й пропищала:

— Ви часом не знаєте, чи є в Липках ресторан?

Я не розібрала, про що вона запитувала, й сиділа мовчки, дивлячись на неї невидючими очима. Тоді Міфочка сказала:

— Я хочу їсти. Добре б сходити в ресторан...

Не знати чому, але я крикнула:

— Ресторан? Є і ресторан, і ательє, і манекенши, і біфштекси! Все є! Липки — найчарівніше містечко в світі! Кращого я не бачила навіть у кіно!

Міфочка схопилася з ліжка.

— В ательє потрібні манекенши? Не знаєте?

Я схилилася над зошитом. З пера впала велика крапля й розповзлася по сторінці. Мене це засмутило. Я вирвала брудну сторінку й почала запис: «Він сказав: ліс любить ентузіастів, наполегливих і стійких, мов солдати Суворова. Мені здається, що ви належите до гвардії Суворова». Я хотіла точно пригадати слова, сказані допіру директором, але Міфочка явно заважала мені. Підтягуючи рожеву нічну сорочку на білих плечиках, вона стояла передо мною, і на її обличчі грали чарівні промінчики:

— Ви справді чули, що потрібна манекенша? Я ж так мріяла...

— Потрібна, Міфочко, потрібна манекенша. Йдіть в ательє! Вас можуть витурити звідти, а ви знов заходьте і добивайтесь. Плачте, дряпайте нігтями, стукайте кулачками! Якщо справді хочете стати манекеншею — станете. Нам і манекенші потрібні. Ви будете нові фасони створювати. Для мене! А я вам дубочки вирощуватиму. І то — краса, і то — краса. Щасливої дороги, Міфочко!

Міфочку ніби вітром здуло — тільки плащиком своїм майнула у дворі, поспішаючи в містечко.

Я схилилася над зошитом і почала заповнювати першу сторінку свого нового щоденника, який починався разом з моїм новим життям.

Незвичайна експедиція

Ой у полі три тополі...

Народна пісня

Тепер у гуртожитку лишилась я одна. Тричі на день відрізувала по шматочку сала з своєї домашньої торбинки, відламувала кусень черствого хліба й запивала холодною водою. Цього було досить, щоб я не ходила, а ніби літала на крилах, не говорила, а співала. Але тому, що говорити було ні з ким, я розмовляла з своїм щоденником. Про все, що я записувала, говорилося у піднесеному тоні, і я помітила, що про найважливіше — про прийом до технікуму, писалося в моєму щоденнику на кожній сторінці...

До занять лишилося майже два тижні, що мені робити? Всі роз'їхалися по домівках, але я додому не збиралася. Як тільки примружу очі й уявлю собі, як ото агроном Маркаренко підлещується до Юрасика, майструючи йому гусяче ярмо, як він походить по нашій світлиці, а мама пече йому млинці, так і хлинуть сльози. Ні, додому я не поїду. Напишу листа, поясню мамі, що не можу приїхати, вигадую якусь причину, і вона заспокоїться, може, навіть зрадіє, що я не буду заважати їй... Так я думала і сиділа далі в гуртожитку. Щодня ходила в дендропарк і кожного разу знаходила в ньому все нове й нове для себе. Одного разу моя знайома викладачка Нонна Василівна, побачивши, як я старанно розпушую грунт залізними граблями, весело крикнула:

— Вас прийняли, я вже чула! Поздоровляю! Не я вам казала?

Ми з нею потоваришували. Нонна Василівна була бездітна, хоч любила завжди говорити «наші діти», до мене ставилася хоч і зверхньо, однак дружньо. Якось вона запросила мене до себе на обід, я відмовлялася, але Нонна Василівна наполягала, кажучи, що обідати будемо лише вдвох, бо її чоловік поїхав в область. Я прийшла разом з нею до високої кам'яниці, однієї з десяти, що стояла біля самого парку. У двох чепурненьких кімнатах було майже пусто, а мені чомусь здавалося, що в хаті лісівників неод-

мінно буде повно рослин, дубів, кущів... Невже вони не люблять лісу? Коли я під час обіду сказала про це Нонні Василівні, та засміялася:

— Мій чоловік колись був математиком, потім захопився лісом, вступив заочником в інститут, і тепер він уже таксатор. А ви кажете — ми не любимо лісу...

Ми їли запечену в сметані картоплю, пили солодкий прохолодний квас. Нонна Василівна розповідала про свою роботу в технікумі, де вона працює вже шостий рік, як раптом скригнули двері й до хати ступив літній чоловік з клунками й пакетами. Нонна Василівна почервоніла, мов дівчина, кинулася до чоловіка:

— Олександр! Ти приїхав...

Вона допомагала йому вмиватися, розпитувала про новини, про мене зовсім забула. А я вже не їла картоплі, я з острахом поглядала на прибулого й думала про те, як би мені непомітно вислизнути з хати. Це ж той самий математик, який «зарізає» мене на іспитах... Одначе Нонна Василівна, розгадавши мій намір, схопила мене за руку, підвела до свого чоловіка й сказала:

— Оце та дівчина, про яку я тобі казала, Олександр. Вона наплакала піввідра сліз, бо ти їй виставив по алгебрі трійку. Кайся, чоловіче! Кланяйся до самої землі...

Таксатор нагнув свою червону шию, промовив:

— Знаєте, я вже не викладаю математики, довелося оце замінити хворого педагога на іспитах. Каюсь, ще раз каюсь...

— Провини вашої немає, і каяття зайве, — сказала я. — Я таки справді погано вчила алгебру! Якщо вже треба каятись, то тільки мені...

Огрядний таксатор виявився дома не таким страшним і суворим, яким він мені здався під час екзаменів, обідав і весело розповідав про свою поїздку. Під час цієї розповіді мені вдалося вислизнути з хати в парк, потім я побігла до себе в гуртожиток. Помилася під краном, завісила вікно ковдрою і тільки-но заходила біля свого щоденника, як раптом хтось постукав. Як я здивувалася, коли побачила біля порога Нонну Василівну! Вона стояла з кошиком у руці, хмурила свої брівки й говорила:

— Чого ж ви втекли? Можете жалкувати — Олександр Петрович привіз добрі новини. Ось хоч би така — є дозвіл на експедицію. Набирають охочих, і я гадаю... Якщо тільки ви побажаєте...

І ось я сиджу в лункому залі загального лісівництва і слухаю хвилюючі слова:

— Стоїть собі при битій дорозі тополя, дрібним листом шумить. Зупиниться подорожня людина, сяде в холодку, на зеленій траві, спочине. Оглянеться навколо, аж поруч струмок дзюрчить, живим сріблястим стовпчиком джерельце б'є з землі. Так уже повелося здавна — тополя і поряд джерело. Але тополі, або як їх ще називають у нас, український евкالیпт, тобто популюс пірамідаліс, ростуть де завгодно — в лісі, в степу, на вгороді, на луках. Ростуть швидко, радуючи око й серце людини. Око тому, що навряд чи є щось красивіше за тополеву леваду, а серце тому, що за якихось дванадцять років виросте добра деревина, придатна для господарського вжитку. Посадив і чекай — не довго, всього дванадцять років. Це має значення, якщо врахувати, що букові треба рости до стиглості понад сто років, а дубові — всі сто двадцять!

Може, тому, що тополя красива й корисна в господарстві, народ склав про неї безліч чудових пісень. Тополю оспівували і Шевченко, і Франко, і Леся Українка. Чи був на Україні хоч один художник, який би не милувався образом тополі?

Минула війна завдала нашим лісам великої шкоди. Поменшало у нас левад, гаїв, дібров. Специфічні умови розмноження тополі призвели до виродження цієї цінної породи. Це стурбувало вчених. Вони довели, що основна причина зменшення тополі пірамідальної полягає в тому, що ця порода дуже довго розмножується у нас черенками, не відновлюючись з насіння, як це спостерігаємо в інших порід. Тополина, що бере свій початок з живця, а не з насіння, не проходить усіх стадій розвитку, швидко старіє і гине.

Докладне вивчення проблеми привело до висновку: якщо не буде вжито рішучих заходів, тополева культура загине. Ось чому перед вами, учасниками експедиції, стоїть досить відповідальне завдання — відшукати ті рідкісні екземпляри тополиць, які ще збереглися. Треба не тільки знайти тополиці, а й організувати нагляд за ними, щоб, бува, хто не зрубав... Насіння дерев жіночої статі треба старанно збирати й висівати у розсадниках. Це дасть змогу врятувати породу нашої чарівної тополі від вимирання.

Я слухаю цю доповідь керівника експедиції, чорнявої низенької викладачки загального лісівництва Віри Захарівни Вербицької, і в мене стукотить серце. Як же мені по-

щастило в житті! Мене не тільки прийняли до технікуму, а й записали до складу незвичайної експедиції, за результатами якої будуть стежити найважливіші вчені-лісівники республіки! Ні, треба, мабуть, справді народитися в сорочці, щоб так тобі поталанило...

В складі експедиції було, крім мене, три чоловіки — Віра Захарівна, таксатор і його дружина. Хоч як я поважала й цінувала дружбу з дружиною таксатора, Нонною Василівною, але з перших же днів прикипіла серцем до Віри Захарівни. Ця молода жінка була просто чарівна. Вона весь свій час віддавала вихованню молодих лісівників, дружила більше з студентами, ніж з викладачами. Мені здалося, що вона знає все на світі! — така вона була освічена. У неї були строгі чорні бровенята, мов у дівчини, широкий рум'янець на всю щоку, одягалася вона теж по-дівочому. Її чоловік, агроном МТС, весь час був у від'їздах, і тому Віра Захарівна не сиділа вдома.

Вона добре готувала експедицію, примушуючи всіх нас багато працювати. Якось дала мені книгу «Визначник вищих рослин», змусила уважно прочитати її. Але на цьому не кінчилося. За кілька днів я мусила вивчити все, що було в бібліотеці технікуму про тополя, про її природу й історію. Виявилися дуже цікаві речі про цю дводомну деревину: тополя буває бальзамічна, біла, чорна, пірамідальна. Крім набуття спеціальних знань, я мусила швидко пройти так звану «господарську» підготовку: навчитися в похідних умовах складати гербарій, пасти коней і варити куліш... З кулішем було простіше — я його не раз варила дома, а от з кіньми я не знала, що робити. Дружина таксатора наполягала, щоб ми взяли з собою кучера, а Віра Захарівна рішуче відмовилась від нього.

— Ми живемо у вік, — сказала вона, — коли кожна людина, навіть учні, вміють водити автомашини. Невже ми не справимося з парою коней? Та не може того бути!

Вона покликала завгоспа технікуму, розпитала в нього, як треба доглядати коней. Завгосп розповідав про всі ці премудрі речі, а Віра Захарівна, кумедно морщаючи лоба, казала мені:

— Мотай, Лесю, на вус. Пригодиться.

Нарешті експедиція виїхала з двору технікуму. Директор Іван Дем'янович посміхався і жартував:

— Ну й балагула! Бракує вам тільки рябка та ковальського міха. А то все для колориту — справжній циганський фургон...

Наша бричка, навантажена мішками та всякими пожитками, справді скидалася на циганський фургон. Ми привітно помахали руками і виїхали на шлях, який вів до Червоного Долю, широкої смуги лісу, що лежала понад річкою Вовчик. Віра Захарівна сиділа зі мною поруч ззаду, а Олександр Петрович з дружиною — попереду. Правив кіньми таксатор.

— Червоний Діл,— казала мені Віра Захарівна,— дуже цікавий ліс для дослідження. В ньому багато порід, включаючи такі, як дуб, клен, тополя, береза, ільм. Усе тут росте, що хоче. Здається, ніби хтось випадково розсипав насіння різних порід, і вони всі зійшли й прийнялися.

Степ лежав припичканий від спеки, шлях курився гарячим пилом. Ситі коні йшли підтюпцем, таксатор млів від задоволення — він любив мандрівки. Хоч він був у нас рядовим членом експедиції, однак почував себе старшим — він був чоловік. Віра Захарівна легко поступилася йому своїм правом, вона, видно, не була честолюбна. І коли таксатор говорив: «Я вважаю, що нам треба повернути наліво»,— Віра Захарівна легенько зітхала і казала: «Як знаєте, Олександрє Петровичу». Коли ж виявлялося, що треба було повернути вправо, бо дорога вліво вела просто в бескеття, таксатор мовчки повертав коні і брав управо. Віра Захарівна моргала мені своєю чорною брівкою й посміхалася. Така поведінка керівника експедиції мені подобалася — я знала, що ми щось зробимо. Якби ж між таксатором і Вірою Захарівною точилися суперечки й виникали незгоди, навряд чи вийшло б з нашого задуму якесь діло.

Підїжджаючи до лісу, ми побачили чорний дубовий гай, що стояв ніби заслон до царства дерев. Гай далеко висунувся в степ і чорнів, як казковий острівець. Всезнано Віра Захарівна пояснювала:

— Це «Настин гай». Живе така собі казка-легенда, ніби маленька Настя несла з лісу кошик жолудів, злякалася вовка, розсипала жолуді, й тепер росте тут гай. Цікава казочка... От якби частіш Насті та Марусі розсипали жолуді в степу! Тоді не було б у нас суховіїв...

Я вдячно глянула на викладачку. Віра Захарівна розуміюче потиснула мені руку й сказала:

— Раджу вам писати щоденник. Записуйте все, що попадеться. Про цікаві розмови й суперечки, про цінні дерева й кущі, про зустрічі в лісі і про шляхи, які розходяться наліво і направо...

— Камінець у мій город,— засміявся густим басом таксатор і цвюхнув батіжком.— Записуйте, записуйте, Лесю, це буде цікаво почитати потім. Але не забудьте записати й про те, що я кожний свій і конячий крок погоджую з начальником експедиції і кожного разу одержую схвалення у вигляді: «Як хочете». Досить своєрідна й дипломатична резолюція... В степу ще с'як-так, а от що буде в лісі? Адже там доведеться пролазити не те що по нікудишній дорозі, а брести навпростець... Ви ще дізнаєтесь про моє вміння орієнтуватись і належно оцініте його!

Так жартуючи й нелукаво злословлячи, ми в'їхали у ліс, названий Червоним Долом. Од Віри Захарівни я вже знала, що Червоним Долом цей ліс назвали тому, що тут багато росло калини. Весь берег річки Вовчик, як казала Віра Захарівна, просто горів від червоних плодів цього чарівного дерева. Правда, таксатор і на цей раз висловив сумнів щодо походження назви, розповів, що нібито в старі часи, за Хмельницького, тут була страшна січа з поляками і що береги Вовчика було залито кров'ю бойовища. Віра Захарівна категорично заперечувала проти такого припущення, нахваляючись переконати нас на місці, коли ми побачимо береги Вовчика. Хоч ця суперечка була кілька днів тому, однак зараз, під'їжджаючи до Вовчика, і Віра Захарівна, й таксатор думали про неї і чекали розв'язки. Розв'язка наступила раптом і навально. Тільки-но ми завернули за ріг, що утворювався від виступу сосняка, як у наші обличчя дихнула прохолода — вісник близької води. Поки ми їхали, почало вечоріти. За планом перша зупинка мала бути біля Вовчика, де, як казала Віра Захарівна, стоїть хата лісника. Ось чому, насмажившись на сонці, ми так радо зустріли прохолоду близької річки. І коли справді річка блиснула тихою чорною гладінню, ми скочили з брочки й усі троє побігли до води. Таксатор прив'язував коні до стовбура дерева і прийшов пізніше.

Ми стояли на мулкому, порослому рогозою березі й не могли слова сказати. Скільки сягало око, тяглися смуги червоної калини. Не тільки берег, вода і дно Вовчика були червоні. Прозора сиза вода, здавалося, мінилася червоними й зеленими барвами, ніби в ній палахкотів вогонь.

— Ось він, Червоний Діл,— пошепки проказала Віра Захарівна і сперлася на мою руку. Здавалося, що вона вся тремтіла від захвату.— Пошукати такої краси...

Таксатор стояв поруч і чухав лисину. Мені здавалося, що він боявся глянути у вічі Вірі Захарівні. Нонна Василівна сплеснула руками:

— Чого ж ми оторопіли? Невже має рацію поет, який стверджував, що краса може не тільки хвилювати, а й губити душі? Анумо, давайте купатися та варити куліш! Помираю з голоду.

Щебетання дружини таксатора всіх нас розворушило, ми почали зникати до незвичайної краси, яка нас так вразила, один лише Олександр Петрович мовчав і не міг відірвати погляду від річки. Аж ось нарешті він зітхнув і признався:

— Схоже на те, що ви мали рацію, Віро Захарівно, кров бойовища тут ні до чого.

Віра Захарівна не висловлювала свого захоплення від перемоги над таксатором, і мене це здивувало. За логікою речей я знала, що майже кожна людина в такому випадку вигукнула б: «А не я вам казала? А ви ще сперечалися...» Викладачка ж тільки кивнула головою і, піднявши плаття, пішла у воду. Вона оголила свої білі стрункі ноги й ахнула:

— Яка холодна вода! Не інакше як тут б'ють десь джерела!

Таксатор повернувся до коней, а ми всі троє скупалися в червоній воді. Віра Захарівна хлюпала холодну воду на моє обличчя й приказувала:

— Щоб була красива та рум'яна до ста літ! Щоб дивлялися на тебе хлопці-молодці і щоб про тебе пісні складали, як про нашу калину! Щоб була ти чиста й прозора, як вода у Вовчику!

Слухаючи цю декламацію, я чомусь згадала про Славка. Невже він, мріючи про поезію, не зумів знайти її в цьому лісі? А де ж вона тоді й живе, якщо не в цих місцях? От якби я вміла писати вірші! Я б написала про Червоний Діл, про «Настин гай», про дівчину, яка купається в червоному Вовчику і яка буде красивою і рум'яною сто літ... Чому ж він лежить під мертвою сосною і читає вірші? Чому він нудьгує в місцях, де душа завмирає від невимовної краси і де навіть строга й скупа на слова начальниця експедиції починає декламувати вірші?

Куліш варили всі гуртом. Весело потріскували вогкі гілки, зібрані таксатором, поруч похрумкували сіном коні. У лісі щось аукало, нявчало, сичало, стукало. Тут, біля річки, жило багато лісових птахів і звірят. Вечеря була смачна, весела. Пили теплий квас, привезений у діжечці,

пекли картоплю в гарячому попелі. А коли стало вечоріти, запрягли коней і в темряві ледве доїхали до хати лісника. Лісник був на диво молодий і вродливий. Він недавно закінчив наш технікум. Досі мені здавалося, що всі на світі лісники старі, балакучі і досвідчені люди, а тут стояв розгублений і чимось ніби наляканий юнак з буйним чубом і все питав:

— З'їздити за півлітрою, Віро Захарівно?

Віра Захарівна сміялася:

— Бачу, що вас, товаришу Яценко, привчило лісове начальство до діла. Мабуть, кожного разу їздите за півлітрами?

Молодий лісник розводив руками і ніяково посміхався:

— А де ж і випити, як не в лісі? У мене мотоцикл, одним духом примчу, тільки звеліть.

— Киньте це,— серйозно сказала Віра Захарівна,— не розважатися ми приїхали сюди. Ви б краще сказали нам, де тут у вас є тополеві зарості. Ми приїхали шукати тополиць.

Молодий лісник з завидною легкістю доводив, що тополиць тут чимало, що він сам знайде їх для нас скільки треба, але Віра Захарівна тільки головою похитала:

— Зайве кажете, товаришу Яценко, це за вами помічалось і раніше, ще в технікумі, а тепер, бачу, зовсім ви стали ідеалістом. Тополиць мало на землі, їх не так легко знайти...

Дружина лісника, молода, але надто огрядна і недбало одягнена молодиця, ставила на стіл молоко і масло, запрошувала вечеряти. Їсти нам не хотілося, але ми всі покуштували «лісового масла», жовтого й пахучого, якого я ніколи не бачила й не їла. Таксатор намазував один за одним шматки хліба, похваляв масло:

— У цьому стільки вітамінів, що ніякий екстракт не може з ним зрівнятися! Ось вислужусь до пенсії, поїду жити в лісі. Тут можна прожити сто літ...

Дружина лісника аж крутнулася:

— І масла лісового не схочете, якщо поживете тут місяців зо три. Як поїде мій чоловік на мотоциклі в лісо-сіку, так я просто дурію від самотності і страху. Не життя, а одна мука...

Таксатор почав доводити молодій лісничисі про переваги життя в лісі, про довговічність людей, які живуть серед природи. Я трохи послухала, а потім вийшла надвір. Просто біля лісничкової хати стояли височезні сосни. Я почула

тужливий шум, побачила зорі, які повисли ніби над самим лісом, згадала маму. Як вони там живуть? Минуло кілька тижнів, як я виїхала з свого села, а мені здавалося, що минуло не менше року — стільки відбулося важливих подій у моєму житті. Поклала собі завтра ж написати листи мамі, дідові Ялисеєві і Оленці. Хотілося швидше дізнатися про життя дорогих мені людей. Може, мама вже зовсім щаслива з своїм агрономом? І я відчула, що дужче хочу цього щастя, бо я сама була щаслива в цю мить.

Цілюща сила гусячої цибульки

Наша країна і зовнішньо повинна
бути найкрасивішою країною в світі.

Мічурін

Робота в експедиції була нелегка. Вставали ми рано, ще тільки починала парувати роса, вмивалися холодною водою з Вовчика, нашвидку снідали й вирушали в дорогу. Таксатор і його дружина обслідували правий берег, а ми з Вірою Захарівною — лівий. Треба було обходити пішки десятки змішаних гаїв, що тулилися до дубових і до соснових масивів лісу, обдивлятися кожному тополину, визначаючи її стать. Пророцтво молодого лісника про те, що він сам знайде нам безліч тополиць, як і треба було сподіватися, не справдилося. Ми обслідували не менше сотні дерев, але жодної тополиці не знайшли. Лісник Яценко, побачивши, що це марна й досить марудна робота, другого дня вже не вийшов з нами в ліс, поїхав кудись на своєму мотоциклі. Ми ж з Вірою Захарівною проводили й далі обслідування.

Брели по високому орляку, обережно переступаючи через сонних вужів. Липке павутиння сліпило очі, а наш одяг ставав до вечора сивим. Тоді ми вирізали палиці й почали знімати разки павутиння на своїй путі. Я боялася не так павутиння, як великих павуків, що висіли на своїх липких тепетах. Були серед них такі великі й злючі, що інколи я скрикувала й відступала назад — павук не падав на землю, коли я збивала його основу, а чомусь конче намагався кинутись мені на плаття... Віра Захарівна розмахувала своєю палицею і проводила мене через небезпечну зону. Одного разу я помітила, як павук, що я його збила, полетів до сусіднього дерева й на льоту пустив слину. Нова нитка павутини вже була готова, і павук заходився відновлювати свою узорчасту будову.

Поверталися ми до хати лісника надвечір стомлені й мовчазні. Ми не питали в подружжя про наслідки їхніх шукань — відповідь була на їхніх пісних обличчях.

Одного разу ми повернулися пізно — заблукали. Коли підійшли до хати лісника, то побачили веселого й збудженого Олександра Петровича, який вимахував пляшкою вина й ще здалека кричав:

— Знайшли! Скоріш вмивайтеся, і будемо бенкетувати!

Нонна Василівна лежала в хаті на свіжому сні й солодко посміхалася до нас.

— А ми одну тополичку таки знайшли! Нанесли на карту, показали лісникові, і тепер можна буде написати перший рапорт про наш успіх.

Ми дуже заздрили щасливій парочці, якій вдалося знайти тополицю, і радо випили по чарочці солодкого хмільного вина. Яценко захопив ще півлітра горілки, але ніхто навіть не приторкнувся до неї. Ми довго не спали того вечора з Вірою Захарівною, все думали про ті злощасні тополиці, яких так мало було на землі.

Цілий тиждень ходили ми по лісі, але тополиць ніде не надібали. Тоді сіли на воза й переїхали в сусіднє лісництво. Я спочатку не знала, що це те лісництво, в якому моя мама весною набувала досвіду лісорозведення. Але коли я ступила на подвір'я лісництва й побачила знайому високу каланчу з мідним дзвоном, я аж скрикнула від радості. Впіймала себе на думці, що зраділа, бо тут ходила моя мама, мій братик Юрась і тут читав вірші Славко. Де він тепер? Може, виїхав?

Усе мені тут здавалося рідним, зворушливим. Я раділа, що ось тепер сходжу в кіно, бо вже давно не бачила нових фільмів, що, може, зустріну когось з свого села. Але Віра Захарівна сказала, що ми тільки наберем тут харчів і рушимо на сьомий кордон, де є чимало тополевих заростей. Я зажурилась. Це помітила викладачка й зауважила:

— Рано киснути! Я теж хочу послухати радіо, але нам зараз не до розваг.

Я мовчки сіла в бричку, і ми поїхали на сьомий кордон. Розглядаючи чорні масиви сосни та дуба, я уважно приглядалася до кожного дерева, ніби шукала те місце, де колись лежав Славко і читав вірші. Може, він і зараз десь тут? Але бричка стрибала по нерівній дорозі, коні бігли швидко, все в очах мигтіло. Пішли незнайомі

краєвиди, але мені чомусь здавалося, що ось-ось станеться щось раптове й прекрасне, хвилююче і таке, що змусить замерти серце. Чого я ждала? Я й сама не знала.

На другий день ми розподілили між собою зони й пішли до лісу. Тут було вогко, я часто нахилилася і з подивом розглядала не відомі мені рослини. Це були болотяні кущі та дерева, яких у наших степових місцях навіть ніхто не знав. Віра Захарівна називала їх — журавлина, андромеда, росичка, розповідала про інші болотяні й гірські рослини та квіти з дуже гарними назвами. Якось присіли ми з нею під деревом, бо стомилися дуже, і Віра Захарівна сказала:

— Є у фіннів чудове свято — свято лісу. В цей день кожен фінн саджає деревце. Гарно придумано — за один день у країні з'являється кілька мільйонів дерев... А в Чехословаччині не реєструють шлюбу, якщо молоді не посадили принаймні по п'ять деревин. От, мовляв, підіть посадіть по п'ять платанів, тоді можете приходити. Га? Чудово як! Або візьміть Швецію. Там кожному гостеві, який відвідав країну, пропонують на згадку посадити на їхній землі деревце. От який звичай добрий!

Вона лежала на теплій вогкуватій траві, дивилася на верхівки дерев, імпровізувала:

— Диктор підходить до мікрофона й схвильованим, піднесеним голосом повідомляє: сьогодні всі радянські люди добре проведуть свій відпочинок. Сьогодні свято лісу — хай усі виходять з міст і сіл, беруть з собою лопати й відра. Сьогодні буде посаджено сто мільйонів деревин. Ні, більше — сто п'ятдесят. П'ятдесят мільйонів чоловік хай сидять дома — вони старі або малі, хворі або такі, що їдуть зараз у поїздах, на кораблях та летять у літаках. За один день країна збагатиться настільки, що можна буде на той рік запланувати сто тисяч нових хат... П'ять хвилин грає музика, а потім знову підходить до мікрофона диктор і каже, що в Сибіру вже посаджено двісті тисяч мічурінських яблунь... А на Україні вже виникло сто нових дібров...

Я дивлюся на Віру Захарівну, не впізнаю її.

— А якогось осіннього дня по радіо виступає міністр шляхів. Він закликає людей вийти до своїх степових, магістральних та інших шляхів і обсадити їх липами, вербами, яворами. Уявляєте? Всі шляхи, маленькі й великі, першорядні й другорядні, обтикані деревцями. Їдь тоді в негодку, в завірюху, вночі, коли завгодно, отим шляхом, не

зіб'єшся. А весною ще й інше буде — зелені друзі кланятимуться тобі в пояс, зустрічаючи на кожному кілометрі, пахощі та квіти підноситимуть. А восени навіть яблуком чи грушею почастують. Мовляв, покуштуй, чоловіче, як солодко пахне оця груша, вона ж тобою вирощена, вона тобі й дана!

Віра Захарівна змовкає, потім підводить голову і довго дивиться на мене.

— Фантазія, галюцинація, га? Правда? Але тут ні фантазії, ні галюцинації немає. Це — реальність. Я вірю в це так, як говорю, що сьогодні ми знайдемо тополицю.

— А як не знайдемо? — обережно питаю.

— Якщо не знайдемо, то однаково збудеться все, що я отут напороочила.

Монотонно подзвонювали листом височезні дерева, по небу пливли пір'ясті хмаринки. Десь у куці близько від нас попискувала синичка, щось розшукуючи. Нарешті вона заспокоїлась — павучка, що сховався в листі, спіймано. Я помітила, що синиця довго тримала його в своєму рожевому дзьобику, аж поки він перестав ворухити ніжками. Тоді вона його викинула в траву. Це мене здивувало — я гадала, що птичка з'їсть павука. Щоб порушити мовчанку, я розповіла про павучка й синичку. Віра Захарівна підозріло глянула на мене:

— Ото я вам розповідала, душу свою виливала, а ви спостерігали за павучком? Невже вас не цікавить те, про що я розповідала?

Я злякалася. Якби я могла повідати моїй учительці про все, що я думала! Але боялася висловлювати своїх нестиглих думок, боялася виказати своє нерозуміння елементарних речей. Але мовчати мені не можна було, бо моя кохана вчителька може подумати, що я дурна як пень, і розлюбить мене. Я коротко розповіла історію з явором у нашому селі, додала:

— Все, що ви тут казали, дуже мене хвилює. Але я не можу ще категорично судити. Я ще так мало знаю...

Ми обходили всі місця, де росли тополі, але нічого не знайшли. Скісне проміння сонця пробивалося крізь густу шапону хвої, в лісі ставало темно й холодно. Я відчувала, як починала тремтіти моя вчителька, і сказала, що їй треба брати з собою до лісу хоч би теплу кофточку.

— Нічого зі мною не станеться, — безжурно відповіла Віра Захарівна й швидко пішла вперед. Я ж не могла зрушити з місця — я раптом відчула, що он з-за того дерева

дивиться він! Дивиться і тільки чекає, щоб ступити мені навперейми. Я заплющила очі, ніби чогось злякалася, потім розплющила їх і побачила, як Славко простягає до мене руки. Я безвільно ступила крок і відчула, як він обхопив мене за стан, приголубив і поцілував мої коси. Я дивилася на його променисті очі, красиві вирізи брів, на його засмагле лице й відчувала, що він уже цілує мене в губи. Я вирвалася, задихано щось крикнула йому й побігла. Вітер свистів у вухах, гілля підліска шмагало мене по очах, але я все бігла не знати куди. У мене так билося серце, а кров так гупала в скронях, що я мало не впала на високу траву, яка заплуталася в ногах. Я зупинилася і замерла — передо мною дві струнки й чисті, мов срібло, тополиці. Я глянула навкруги і побачила, що поряд уже спинається на ніжки ціла сім'я красунь матерів. Тоді я крикнула, щоб мене почула Віра Захарівна:

— Я знайшла! Я знайшла!

Першим прибіг Славко. Він оглянув тополиці, дуже зрадів і проказав, не дивлячись мені в очі:

— Я теж знайшов. Чомусь впевнений, що теж знайшов...

— Ні, то я сама знайшла! — вирвалося в мене, і я теж руками обхопила тополицю, ніби її в мене хотіли відібрати.

— Гадаю, що і я знайшов, і ви знайшли... — повторив тихо Славко, і тільки тепер я зрозуміла, про що він говорив. Я почервоніла й відчула, як запалахкотіли мої щоки. Лихо мені, це так недоречно й безглуздо. Що подумає Віра Захарівна? А вона вже підходила і здивовано дивилася то на мене, то на Славка. Нарешті вона промовила:

— Щастя ніколи не ходить самотньо, як і горе... Ви таки знайшли те, чого шукали, виглядаючи з-за кожного дерева.

Вона підійшла до мене, обняла. Потім нахилилася, нарвала жмутик зеленої гусячої цибульки й подала мені:

— Понюхайте, допомагає...

Я приклала бур'янець до обличчя, втягла повітря, але не відчула ніякого запаху.

— Не пахне, Віро Захарівно...

— Нічого, нічого, нюхайте! Ручаюсь, що допомагає у таких випадках... Може, колись напишете статтю про цілющу силу гусячої цибульки. Все може бути.

Вона так сміялася, що я теж не втерпіла й зареготала. Я сміялася, а в думках дякувала винахідливій і добрій моїй учительці, яка вчасно дала мені оцей жмутик квітів — я сховала в ньому свої очі.

Подорож у таємницю

Біля лісу жити — голодним не бути.

Народне прислів'я

Тепер у моєму щоденнику з'явилися нові записи, які стосувалися не тільки лісу, а й значно інтимніших і болючіших питань. Я переписую цей запис цілком, бо вважаю, що мої подружки, а їх тисячі на світі, можливо, відчули в своєму житті те ж саме, і їм буде цікаво прочитати мої наївні, неохайні, але щирі й правдиві міркування.

«13 серпня. Сиджу біля гарячого стовпа з безліччю знаків, які мають означати кордони лісу, милуюся розкішним теплом, що струменить з осик на землю, на мої ноги, на обличчя і оголені плечі. За час перебування в лісі я зміцніла, засмагла, поправила навіть. Віра Захарівна каже, що я покращала і що вона зовсім не дивується з того, що красень Славко Гордієнко три дні шастав по лісах, розшукуючи шукачів тополиць... Вона сказала мені, що її студент Славко Гордієнко відзначається безумовною талановитістю і разом з цим якоюсь дивною зверхністю у поведженні не лише з однокурсниками, а навіть з викладачами. Юнак куняв на лекціях, часто їх зовсім не слухав, а писав вірші. Це драгувало викладачів, надто тих, хто славився вмінням викладати цікаво й піднесено. Якось Віра Захарівна побачила, що Гордієнко позирає у вікно і щось пише під час її лекції. Вона розсердилась, припинила лекцію і крикнула:

— Гордієнко, повторіть нам, які дерева входять у сімейство ільмових?

Славко встав, оглянув принишклих студентів і почав спокійно розповідати. Він розповідав не тільки те, що викладачка встигла пояснити, а навіть прихопив інші, додаткові матеріали, і викладачці нічого іншого не лишилося, як відбутися загальними словами про потребу сидіти на лекціях тихо й не позирати у вікна. Славкові все вдавалося легко, він багато читав, до свого перебування в лісовому технікумі ставився зневажливо, бо казав товаришам,

що має інший нахил і що технікум для нього — «вимушена посадка». Батько Славка працював у Києві, дуже любив свого сина і балував його грошовими переказами. Славко краще за всіх одягався, носив модні костюми й зачіску «під Тарзана», але був чесний у відносинах з товаришами, хоч і поллюбляв похвалитися успіхом у дівчат. Така характеристика мене засмутила, бо я вже відчувала, що Славко мені дорогий і рідний...

З величезним соромом і болем у серці я згадувала той прикрий день, коли дала себе поцілувати. Як це могло статися? Не знаю. Мені здавалося, що в той вечірній присмерк на мене нахлинула якась облуда, рожева мана, яка забрала сили й розум. Як Славко, певно, торжествував, що вдалося так легко добитися поцілунку від дівчини, яку він лише вдруге побачив. Напевне, хвалився перед своїми однокурсниками, з якими проходив практику в лісництві: «Мені треба було тільки з'явитися, як вона стала навшпиньки й підставила мордочку». Мені аж страшно було подумати про таке, адже то я вперше поцілувалася з хлопцем, досі мене цілувала лише мама. Мені чомусь здавалося, що всі про це знають, усі тихцем наслідують мене. Ось чому я втікаю з того часу в ліс, сідаю у кущах і звіряю свої думи щоденнику.

Перший поцілунок... Кажуть, ніби перший поцілунок залишається на все життя найприємнішим спогадом. Не вірю! У мене вийшло зовсім інакше. Я зненавиділа Славка, не могла дивитися на нього. Хлопець дивувався дуже, робив усе, щоб побути зі мною чи хоч словом обмовитися, але я уникала його. Якось він підійшов до гурту, де я стояла разом з своїми товаришами по експедиції, вклонився й почервонів. Я зиркнула мимо нього і подалася геть. Почула, як він благально промовив услід: «Я хотів лише спитати...» Та я навіть не дослухала цих слів і ще дужче побігла. Ввечері Віра Захарівна шепнула мені:

— Що сталося? Ви посварилися з Славком?

Я довго думала над словами, які хотіла сказати у відповідь своїй учительці, але нічого не придумала кращого, як виголосити: «Він такий самовпевнений, як той індик. Я не люблю хвальків». На це Віра Захарівна відповіла, здивовано знизуючи плечима: «Дивно. Він став такий покірний і принишклий. Ніколи цього раніш не помічалось за ним».

Навіть ці прозорі натяки моєї вчительки не зарадили справі. Я ні разу не говорила після того з Славком, аж по-

ки ми виїхали. Незабаром ми повернулися в технікум, і тут я знову побачила Славка. Це було перед початком навчань. Він був одягнений у сірий дорогий костюм, випечений і чисто підстрижений. Стояв біля мене в довгому похмурому коридорі й винувато посміхався:

— Якщо я завинив перед вами, дайте мені прилюдно ляпаса, плюньте мені в очі. Все що завгодно, тільки не ця дивовижна і незрозуміла ворожнеча в погляді і вчинках. Вибирайте.

Я не знала, як відповісти, і дуже зраділа, коли почула дзвоник. Єдине, на що я спромоглася, це була моя соромлива і дурна посмішка та помах кволої руки. Круг нас завихрилося море людей, ми загубилися в потоці й пішли кожний у свій клас. Я переступила поріг свого залу і сіла, привишкла в кутку на дубовій лаві».

Іще один запис: «Після повернення з експедиції нас радо зустріли, і директор технікуму повідомив, що ми впоралися з завданням, бо знайшли кілька тополиць. Директор потис мені руку й сказав, що, мабуть, він не помилився, зарахувавши мене авансом у лісову Суворовську гвардію».

Тепер я ходила на лекції, свідала й обідала в студентській їдальні, жила в гуртожитку, одне слово, було у мене все, про що я мріяла. Мама писала, що дуже вона плакала, дізнавшись, що я не приїду після іспитів. Однак не промовила й слова про агронома Макаренка, хоч і знала, чому я саме не хочу їхати до неї. Юрасик росте, ходить до школи, мама цього року восени збирається посадити перших сто дубів, уже й посадковий матеріал купили. Від листа мами віяло тихим спокоєм і врівноваженістю — я знала, що вона вийшла заміж. Хай буде так, подумала я і полегшено зітхнула. Я ще тоді не простила їй, але без болю сприйняла те, що мало відбутися. Я написала їй листа, що, мовляв, чиню так, як деякі держави, — визнаю її теперішнє життя де-юре, хоч і не приховую деяких розходжень у поглядах. Хай вона поміркує над цією головоломкою, може, догадається...

Лекції в технікумі були майже такі, як і в школі, з тією тільки різницею, що тепер нас не називали дітьми. Приходив викладач, сідав на стільці, а дехто на підвіконні, довго дивився у вікно, в парк, потім кліпав заспаними очима і починав: «Ну, перевіримо домашні завдання...» Найбільше любили ми слухати лекції Віри Захарівни. На лекціях вона запалювалась, молодшала і ставала ще кращою. Рум'янци у неї палахкотіли, очі світилися натхненням і бентежним

вогнем. Мені вже встигли сказати, що майже всі студенти закохувалися у викладачку загального лісництва...

Походжаючи поміж столами, обдаючи кожного з нас вогнем своїх завятих очей, Віра Захарівна кидала палкі слова:

— Ось ви й прийшли сюди, в стіни нашого технікуму, щоб стати лісівниками. Я вірю, що всі ви обрали цю трудну професію з любові, з покликання. Інакше й не може бути — ліс, мов те мистецтво, приймає тільки талановитих і завятих. Якщо хтось із вас не відчуває покликання до лісової справи, хто, може, боїться самотності й глушини, адже кожному з вас доведеться бути лісниками, об'їждчиками і лісничими, тоді вирішуйте самі. Раніш ми агітували, притримували людей, які не бажали вчитися в нас, а тепер відмовились від цього. Нащо нам лісівник, який не любить лісу? Хай іде собі куди завгодно, може, він десь і принесе людям користь, але для нашої справи користі від нього не буде. Ось так.

Вона змовкла й дивилася на нас уважними очима. Першокурсники мовчали. Моя сусідка, веснянкувата дівчина з червоненьким носиком, на якому завжди висипав рясно піт, довбала нігтем свіжопофарбований стіл, не підводила погляду. Я подумала, що, певне, оця дівчина випадкова в цих стінах, може, вона мріяла стати бібліотекаркою або медсестрою, а з різних причин опинилася тут. Адже я знала, що були такі люди, яким байдуже де вчитися, аби лише вчитися, аби «перебути» рік-два, а потім майнути кудись в інше місце... Може, оця конопатенька дівчина друга Міфочка? Я дивилася на свою сусідку й помічала, як наливалось її гостреньке обличчя густою фарбою, як нервово вона м'яла свої пальці. Нарешті вона підняла голову і сказала тремтячим голосом:

— Хіба й дівчат посилають об'їждчиками та лісниками? Я чула, що тільки хлопців...

Аудиторія вибухнула реготом. Хтось із хлопців уїдливо кинув:

— Вона вовків боїться...

Віра Захарівна строго нахмурила брови, підійшла до нашого столу, сперлася об нього руками й довго дивилася на збентежену дівчину.

— Нічого смішного в цьому запитанні я не бачу, — сказала вона рівним голосом і сама раптом посміхнулася. — Я теж вовків боюсь...

Тепер ми вже всі сміялися, з симпатією поглядаючи на конопату дівчину, яка не побоялася сказати про те, що крутилося в усіх у нас на язиці. Адже не секрет, що лісова справа мала свої темні сторони — самотність, відірваність від великих населених пунктів, не кажучи вже про міста, відсутність електрики, радіо, кіно. Про все це ми знали, але ніхто не зважився сказати вголос своїх думок. А от оця маленька дівчина сказала, натякнувши про досить делікатні для дівчат речі.

Коли стихло, Віра Захарівна сказала:

— Не такий страшний вовк, як його малюють. Поки закінчите навчання, все зміниться на краще. По-перше, жодна з наших випускниць, які працюють у лісництвах, не скаржиться на самотність, бо там, де дівчата, там і хлопці... Так воно вже повелося здавна.

Ми знову засміялися, ніби той сміх гамував наш страх перед майбутньою роботою в лісі. Ми просто були дуже ласі до сміху, бо гостро ненавиділи все офіційне й надміру урочисте. Я відчувала, що всі двадцять три першокурсники з першої ж лекції навіки закохалися в цю молоду на вигляд викладачку і пронесуть її образ через усе своє життя. Якось Нонна Василівна розповідала мені, що наша викладачка не раз їздила у віддалені лісгоспи, щоб побачитися з якоюсь студенткою-випускницею, яка скаржилася на труднощі чи перешкоди в роботі. Тепер я повірила в цю розповідь. Віра Захарівна була не тільки блискучим викладачем, вона була другом, товаришем для всіх молодих людей, які хотіли стати лісівниками.

— Це по-перше, — казала вона далі, — по-друге, наша держава дбає про побут лісників, про культуру для них. В кожному лісгоспі є електрика, є кіно, радіо, навіть телевізори починають з'являтися. Сядете на свій велосипед чи мотоцикл і поїдете в кіно. Не так уже й важко проїхатися ліском... Лісові господарства у нас зростають, з'явилися величезні механізовані лісгоспи. У лісгоспах багато автомашин, так що ходити пішки не доведеться. А окремо для дівчат скажу, що в нас ще жодна не засиділась у своїй лісовій сторожці, всі повиходили заміж... А деякі наші випускниці скаржаться не на самотність, а навпаки, на гамір у домі, бо вдома вже у них по четверо дітей...

Ось про що говорила з нами на перших лекціях з лісівництва наша мила Віра Захарівна. Вона не одразу, не прямолінійно йшла до головного — вона опановувала підступи до наших сердець. І коли одного разу Віра Захарівна

сказала, що свою лекцію прочитає в дендропарку і тому просить усіх зараз же йти туди, я зрозуміла, що тепер почнеться найголовніше і найсерйозніше. Справді, Віра Захарівна вивела нас у центр парку, який уже починав потроху жовкнути, стала лицем до невисокої березової алеї і сказала урочистим тоном:

— Ось перед вами звичайне дерево. Сьогодні я розкажу вам оповідання про дерево, про його силу й снагу. Умовимося наперед, що запитання в кінці лекції. Гаразд?

Вона помовчала, ніби збиралася з думками, потім провела рукою по чолу, вказала нам на тоненьку берізку й навіть торкнула її пальцем.

— Ось стоїть вона, маленька деревинка, росте собі, милує наш зір. Звичайна собі берізка, яких тисячі в нас на землі. Здавалося б, що тут особливого? Але знайте, що кожне дерево — величезне багатство, скарб народу. Кожне дерево, мале чи велике, можна зламати, повалити сокирою чи механічною пилкою. З нього можна здерти кору або вирізати пужално. Воно зам не поскаржить на біль, не застогне, не попросить милосердя. Та ліс і не просить милосердя — він воїн, а не сестра-жалібниця. Недарма поет сказав:

Ліс стоїть на варті урожаю,
Місця він не кидає свого,
Як стояли за свободу краю
Молоді господарі його...

— Так, ліс — це добрий врожай, повноводна ріка, цілющий клімат, благодатний дощ... А сіно, а гриби, а лікарські трави, а технічні культури, а ягоди! Хіба можна все перелічити? Ось гляньте на отого он красеня, на дубочок, або на оцю берізку, однаково. Якщо зрубати це дерево, відправити його на фабрику, знаєте, скільки добра можна одержати? З одного кубометра деревини можна виробити півтори тисячі метрів віскозної тканини. От що таке дубочок... Та не тільки дуб чи береза, візьміть яке завгодно дерево: тополю, ялину, берест, осику, клен... З деревини наша промисловість навчилася виробляти тисячі цінних і важливих для життя людини речовин. Ось деякі з них — оцтова і молочна кислоти, етиловий спирт, сухий лід, цукор, глюкоза, кормові дріжджі, пластмаса, динаміт... Ви чули коли-небудь про фурфурол? Це така речовина, з якої виробляють нейлон... Так, так, отой нейлон, за яким так гаяються дівчата і молодіці. З фурфуролу виробляють так

званий гербісид — дуже хитру речовину, яка знищує бур'яни на посівних площах.

Віра Захарівна водила нас від дерева до дерева, щічки її вже палахкотіли...

— Або камфора... Без камфори не може жити медицина. Раніш ми камфору привозили з Японії, платили за неї золотом. А тепер ми її виробляємо з дерева. Хороша камфора, нічим не поступається привозній. А лаки різні, скипидар, фарби, дубильні речовини! Все це дає нам ліс. Хто знає, яке значення для держави має каніфоль? Дехто гадає, що каніфоль потрібна тільки для скрипалів... Ні, не тільки для скрипалів потрібна каніфоль. Без каніфолі не зробиш мила, паперу... Ось ви бачите смеречину. Така собі деревинка незavidна, а вона ж дає так званий бальзам для оптичної промисловості. Окуляри, біноклі, фотоапарати — хіба без них обійдешся? А от модрина дає високоякісні лаки й добре чорнило, яким ми пишемо.

Сосна, смерека, клен, липа... Все йде у виробництво. Хіміки роблять чудеса з деревини. Шовк і целофан, електроізолятори і навіть підшипники... До речі, підшипники з деревини аж ніяк не гірші, навіть міцніші за металічні... Дивно, правда? Але це так. Запам'ятайте, що целулоїд і кіноплівка, гребінці й картон, скло і штапельне полотно роблять не з чого іншого, а з дерева. Ми навчилися видобувати з деревини навіть вітаміни!

Викладачка розповідала далі про чудесну деревину і про вироби з неї, а я стояла і думала: ось була я з цією чарівницею педагогом майже цілий місяць у лісах, говорила з нею про все на світі, але й гадки не мала, що вона так багато знає з хімії. Віра Захарівна вражала мене не лише своєю зворушливою любов'ю до лісу, до природи, вона вражала й своїм глибоким знанням, умінням просто і ясно викладати його людям. Це була не лекція, а чарівна романтична подорож у природу, в її тайни, в її невичерпні скарбниці можливостей.

— Огляньмо, друзі, себе, — сказала раптом викладачка і почала придивлятися до нашого одягу. — Ось на одному з вас я бачу шовкову сорочку, вироблену з деревини, а оце дівочий шарф з нейлону, а он черевики, підбиті корковою підошвою, всі гудзики з пластмаси, навіть оцей козирок на кашкеті наш, лісовий... Подивіться уважно в своїх гуртожитках, в їдальнях, у клубі... Скрізь ви побачите вироби з дерева... Навіть у вік металу годі нам обійтися без деревини. Пропелер, стіл, хата, човен, ложка, приклад

рушниці, корито для годівлі худоби, пароплав, ціпок, на який спирається дідусь. Навіть людина, яка ніколи в житті не бачила лісу, і та користується його благами: адже вона одержує або пише листи на папері...

У мене немає сил і можливостей переказати хоч би частину того, що ми виробляємо з деревини. Скажу так — якби оце раптом зник ліс на землі, весь, до останньої гілочки, ми б з вами загинули. Земля, нагріта сонцем, порепалась би, дощі вщухли б, вимерли б птиці й звірі, катастрофічно знизилися б урожаї. Про таке нещастя навіть думати страшно...

На Україні є гарні ліси, але їх не так багато! Майже дві третини лісу ми привозимо з північних районів Росії. Гірке життя в степу, де немає дерева... Якимось мені розповідала сумну історію одна дівчина, так, знаєте, аж серце заходилося в мене. Оповідала вона, як у їхньому селі два рідні брати побилися за явора...

При цих словах Віра Захарівна глянула у мій бік і підбадьорююче кивнула мені.

— Сумна то історія... Ми покликані для того, щоб назавжди зникли такі прикрі явища.

В наступних лекціях я розповім вам про страшне лихо, яке спіткало цілі народи, бо вони лишилися без лісів. Я розповім вам про нещасних хліборобів Південної Італії і Чорногорії, про трагедію пустелі Сахари і про наукові досліді на американській річці Міссісіпі. Ви побачите, що означає безрозсудна і лиха вирубка лісів, ви тоді зрозумієте, що таке ліс.

Серце лицаря

Кожне дерево має свій характер.

Народне прислів'я

Хоч як я упикала зустрічей з Славком, однак вони відбувалися проти моєї волі. Він на ходу ловив кожне моє слово, погляд і усмішку, підкреслював, що нібито я мислю оригінально і глибоко, взагалі він умів говорити такі компліменти, які не могли не подобатися. Йому припадали до серця і мої коси, і мої погляди на життя, на дружбу й любов. Він не раз казав мені:

— Гармонія у стосунках двох людей може бути тільки тоді, коли в ролях виступають антиподи. Здорове народжується в боротьбі, в суперечностях.

Така філософська мірка призводила до того, що я не маю права кидати дружбу Славка лише тому, що в нас неоднакові характери і що в нас розбіжності в поглядах. Мовляв, ти любиш ліс, а я поезію, ти носиш коси, а я хочу бути схожим на Тарзана і носити «зачіску Жерара Філіппа». Оце і все. Що ж може стояти на перешкоді до дружби? Я вже знала, що деякі дівчата з старших курсів, особливо одна, тоненька й бліда, мов русалка, Ніна упали біля Славка, однак він усім казав, що нарешті по-справжньому захопився, побачивши мене, і що все попереднє не що інше як забава. Така відвертість Славка не пішла мені на користь — деякі старшокурсники недобре поглядали у мій бік, всіляко критикуючи мій одяг і смаки. Були вони старші за мене, почували себе в технікумі як господарі, я ж була новачка, або як ще тут називали першокурсника «теля». І все ж найкрасивіший юнак запрошував у кіно оце «теля», писав йому записки й присвячував вірші. Мені подобалося, що високий на зріст, добре вбраний і завжди веселий та дотепний Славко йде поруч мене, розповідає про всілякі пригоди й попихкує дорогими цигарками. Я ходила з ним до клубу, до кіно і навіть одного разу поїхала разом з ним в лісорозсадник, що був за десять кілометрів від Липок.

Це було наповесні, саме в дні, коли на вулицях Липок тільки почали продавати пучечки голубих пролісків, несамовито цвірінчали горобці й парувала тепла земля. Директор лісорозсадника запросив кількох студентів поїхати в його господарство і взяти участь у весняній посадці дослідних лісосмуг. Поїхало нас четверо — я, Славко, тоненька дівчина Ніна і її подруга, сердита і завжди пахмурена Мотя. У машині, яку прислав по нас директор лісорозсадника, пахло молодим корінням, землею і гноєм. Славко захищав мене від вітру полою свого сірого демісезонного пальта, а двоє дівчаток тремтіли в блаженських пальтечках і вороже поглядали на мене. Я тихцем вказала на засмучених дівчат Славкові, але він безжурно махнув рукою і зашвистів якийсь веселий мотивчик. Мене образила така його поведінка, я наблизилась до дівчат і запропонувала їм свою велику хустку.

— Спасибі,— буркнула нахмурена Мотя, стисла свої злі губи, а Ніна лише глянула на мене смутними очима, повними туги й болю, одвернулася. Цей погляд до того мене злякав, що я ніяк не могла заспокоїтися і все частіше поглядала на двох принишклих у своїй погорді подруг.

Лісорозсадник виявився великим і дуже розумно спланованим господарством. Під прохолодним вітром ранньої весни коливалися на плантаціях тисячі молоденьких дубків та липок. Дівчата з граблями походжали по міжряддях і спускали ґрунт. Особливо мені сподобалася ланкова Аня. Ця чорненька метка дівчина так впевнено й швидко підкидала свої граблі, що я мимоволі задивилася і довго стояла, спостерігаючи її роботу. Дівчина помітила це, глянула на мене привітно:

— Мабуть, новенька? Я одразу вгадую, де новенька, а де з старшого курсу. Старшокурсниці завжди намагаються щось підказати, порадити, а новачки стоять і гав ловлять...

Я призналася, що таки справді новенька і що не диво, коли стою з розкритим ротом і ловлю гав. Дуже мені подобається, як ото дівчата ходять біля молоденьких дубочків, швиденько, розпушують ґрунт, а маленьким деревцям не завдають ніякої шкоди. Це добра вправність, просто мистецтво.

— Аякже, — жваво відгукнулася Аня, — треба робити так, щоб не пошкодити деревцеві. Деревце, ніби та дитина — кволе й ніжне. Занехаєш — помре. Оце дубки-однолітки, гляньте, які цупкенькі та беручкі...

Дівчина присіла біля рядочка, торкнулася рукою до низеньких стебел.

— Це наш український дуб. Мороки з ним, поки привчиш до землі! Молодий дубок примхливий — він не терпить самотності... Недарма про нього кажуть, що він росте в шубі, але з відкритою головою. Розумієте? Я ось вам зараз поясню. Гляньте — на плантації половина дуба, половина клена. Широколистий клен захистить дубки від вітру й сонця, огорне шубкою, щоб йому тепліше було в негоду. А вгорі в нього повно світла — тягнись, підростаєш... Як супутника дуба використовуємо клен, липу, граб...

Поки Аня розповідає мені про дубки, я дивлюся на горб, з-за якого лине пісня. Співають дівчата, але їх не видно, вони поволі рухаються до нас, наперед посилаючи пісню:

А козак дівчину та вірненько любить,
А зайнять не посміє...

Я зиркаю на той бік, де стоїть на плантації Славко з Ніною та з її подругою, сама собі відзначаю: як добре, що він зараз там, а не тут. Хай заспокоїться Ніна, мені ніяко-

го діла немає до того Славка. Водночас слухаю пісню і розповідь ланкової:

— Кожне дерево має свій характер, свої примхи... А ми ж щороку вирощуємо їх сім, а то й десять мільйонів штук. Нелегко з ними, але цікаво. От, наприклад, береза. Ніжна, тендітна рослина, бур'яни можуть її заглушити в зародку. Дивись та дивись за нею. А липа боїться сонця, холоду. Посієш біля рядочків молодой липи сорго — вона аж мліє від задоволення. От торік було нам з молодняком лихо. Ні сіло ні впало кинувся на плантації кравчик — злий чорний жук з бритовкою біля рота. Посувається по рядку й зрізає пагінці. Ми його прозвали косариком, але агроном сказав, що «кравчик» точно визначає манеру шкідника — він ріже зелень так, як кравець пожицями сукно. Довелося нам поднювати тоді в полі! Треба було відшукати нірки кравчика й зруйнувати їх.

Мене вразила така турботливість цієї стрункої дівчини. Невже в неї немає іншого клопоту, крім оцього? На моє велике здивування, Аня сказала, що в неї двоє дітей,

→ Не може бути! — вирвалося в мене. — Ви ж така молоденька!

— Двоє діток, — спокійно повторила Аня, не звертаючи уваги на мій вигук. — Чоловік мій трактористом, повертається з роботи весь вимащений, прокурений димом і вкритий порохом. Дітки зливають йому літєпло на руки, а я готую вечерю... Найменша, Люся, кричить, коли їй не дають щось принести батькові чи допомогти вмиватися... Он там, за горою, і наше село...

У словах Ані було стільки тепла й тихого щастя, що я аж позаздрила їй. Я б ще слухала її розповідь, та враз побачила біля себе Славка. Він посміхався й винувато кліпав очима. Невже він гадає, що я образилася на нього за те, що він так довго був з Ніною? Мабуть, так, бо хлопець промовив:

— Я їм про макронецю розповідав, виходить, що вони навіть не чули про це дерево. А це дерево варте того, щоб знати його, — воно, кажуть, живе понад п'ятнадцять тисяч років...

— Є таке дерево, — сказала я і глянула на Аню. Ланкова прислухалася до слів Славка, не перестаючи орудувати граблями. — Посадиш його, а виросте воно лише для дітей твоїх онуків... От яке дерево!

Аня випросталась:

— Усі дерева ростуть довго, чим ліпше дерево, тим довше воно росте. Та то нічого! Дерево, з якого зроблено наші хати, посадили для нас наші діди, а ми садимо для наших дітей та внуків. Може, й моя Люська колись житиме в хаті з дерев, які я виростила на оцих плантаціях...

Славко засміявся:

— Оптимістична філософія! Справді, оцей лісорозсадник дає факти для філософствування, хоч дехто й зневажливо ставиться до таких сентенцій... — при цих словах він виразно повів очима в мій бік. — Так, дехто зневажає прості речі. Я вже казав якомсь про гармонію антиподів, тепер можу підтвердити це явище фактами. Ось вони — дуб і клен, липа й сорго... Коли вони йдуть поруч, вони почувують себе добре...

Аня віддалилася, а ми певільно пішли вздовж великої плантації, і я слухала міркування Славка:

— Навіть такий могутній патріарх лісів, як дуб, і той не може обійтися без супутника... Вибирає собі до пари ніжну й кучеряву деревину, щоб було де сховатися від бур і негоди. Страшна, але мила й зворушлива правда...

Він так був закоханий у свої слова, йому так хотілося, щоб я похвалила їх і зробила певні висновки, що він аж мінився на виду. Блискучі очі його поійнялися вогнем, стали ще красивішими й вогнистими, він аж тремтів, сповнений почуття. Я оглянулася назад, де в сизій імлі стояли постаті дівчат, і серед них впізнала постать Ніни. Славко відразу вгадав мої думки:

— Я знаю, чого ти оглядався, чого ти вагаєшся... Є кілька причин: перша — Ніна, друга — моє оте чіпляння до тебе в лісі. Але я тебе люблю, Лесю, клянусь усім дорогим мені...

Я злякано замахала руками:

— Облиш, чуєш? Справжні почуття не знають клять! Ти брехун.

І тут сталося негадане. Славко опустився на коліна і, блідий, задиханий, крикнув:

— Ти не віриш! Знаю, що ти мені не віриш. Тобі наговорили про мене оті чортові ляльки, ота дурна Ніна. Але знай — я Ніни не любив, вона сама до мене в'язне...

— Підведись! Як тобі не соромно? — Я відвернулася. У голові мелькали думки: отак він може й про мене сказати, отак він знеславить і моє ім'я. Розбещений, картинний і облудний, він засліпить дівчину своїми вишуканими словами, насміється над нею, а потім стане навколішки пе-

ред іншою... Я гидливо глянула на Славка, який ще стояв навколішки, й швиденько побігла до дівчат.

Увечері, коли ми сходили до ідальні лісорозсадника, я вийшла пройтися. Вечір був теплий і пахучий — усе тут, у лісорозсаднику, зацвітало, випускало пуп'янки, листочки, кашку. Повітря було насичене вологою, терпкими запахами оживаючого коріння і молодого листя. На клуні голуби цілувалися в усіх на видноті. Під повіткою квочки застигли на гніздах, ластівки носили з ставка мул і клеїли під стріхою свої гнізда. Назустріч мені йшла Ніна з подругою. Я повернулася до Ніни.

— Пробачте, але мені хотілося б поговорити з вами наодинці.

Сполохані очі Ніни піднялися до нахмуреної подруги, а та враз прошипіла:

— Злодійка-розлучниця! Тобі ще відгукнеться чуже горе! Ось побачиш...

Вона плюнула, підштовхнула Ніну й потягла її від мене.

Як защеміло моє серце! Ось до чого я дійшла, сама першою заговорила з ними, а вони образили, плюнули мені в обличчя. Що ж я такого їй зробила? Мені зовсім не треба того Славка, я його навіть ненавиділа в цю хвилину.

Від нестями йшла куди очі дивляться. Раптом зупинилася — дорого мені заступив Славко. Він стояв і дивився мені в очі, кумедно посміхаючись. На його обличчі не було й тіні болю, того болю, який я бачила ще недавно там, на плантаціях, коли він стояв навколішки. Весь він світився молодістю, самовпевненістю, красою. Це мене так обурило, що я крикнула:

— Що, лицарю? Насміявся над дівчиною, а тепер шукаєш іншу жертву? Але я не з таких! Я ось і по пиці можу дати...

Я замахнулася і вдарила його. Славко стояв непорушно, все ще посміхаючись. Я вдарила його ще і ще раз, а він стояв і посміхався. Нарешті ворухнувся:

— Коли дівчина дає ляпаса, це добра ознака: вона любить.

— Ненавиджу! — крикнула я. — Ненавиджу! Йди мерщій до Ніни і вгамуй її. Вона тебе любить, а не я. Я ж по ній бачу, що ти завинив перед нею...

Славко наблизився до мене, взяв мою руку, якою я його била, міцно стис її, поцілував.

— Ох, що б я тільки не віддав, аби ця ручка хоч раз погладдила мене по голові, обвила шию... Ех, Лесю, Лесю!

Ти отаке могла подумати? Ходімо до Ніни, і я спитаю при тобі. Хай вона скаже! Невже ти мені не віриш?

Він оглянувся, побачив під повіткою залізні граблі, схопив їх, повернувшись до себе зубками і з усієї сили вдарив долонею по гостриках. Я заплющила очі. Мені стало огидно й страшно. Я хотіла втекти, але замість цього кинулася до Славка і з жахом побачила поранену руку, з якої текла кров.

— Що ти робиш? Здурів зовсім...

Я хутенько розірвала свою хусточку й перев'язала йому руку. Вся я тремтіла, ніби оце зараз зробила якийсь страшний злочин. А він стояв блідий, спокійний і незвичайно красивий. Я прихилилася до його грудей.

Три дні ми пробули в лісорозсаднику, а коли скінчили роботу й повернулися до технікуму, я одержала аж три листи: від мами, діда Ялисея і Оленки. Першим розірвала лист від Оленки — мене дуже цікавила її доля. Ось що писала мені моя краща шкільна подруга:

«Мила Лесю! У нас усі говорять про тебе, що ти швидко йдеш вгору, що ти навіть премію одержала за якусь експедицію... Рада я за тебе, адже знаю, як ти захоплювалася книгами про ліси та всякі рослини... Не здивуюся, якщо почую, що ти стаєш професором. У тебе щось таке є, яке не приходиться само, а народжується разом з людиною... Що тобі написати про себе? Їздила я в столицю, але, звичайно, по конкурсу не пройшла. Крім того, сказали мені, що треба набути трудовий стаж, а я на те плюнула й поїхала назад. Тепер я в районі, в тітки, ходжу в кіно, на танці, пересиджу зиму, а на той рік надіюсь вступити в інститут, мати налагодила протекцію. Я знаю, що ти будеш посміхатися, прочитавши оці рядки, але я тобі скажу, що без знайомства тепер нікуди не влаштуєшся, навіть в інститут».

Я ж не посміхнулася, прочитавши цього листа, а навпаки, важко зітхнула. Мене бентежили слова про знайомство, без якого нібито годі обійтися в наш час, про оці «пересидки», про надії на зв'язки матері. Ні, це мене не смішило, а лякало. Я чомусь не вірила в щастя моєї подруги. До щастя не ходять стежкою, посипаною записками і протекціями знайомих та родичів.

Мама писала про свої колгоспні справи, про Юрасика, який чекає мене з подарунками — сосновими шишками від білочки та з конем, який і стриба, і навіть ірже. На моєму обличчі вперше за ці дні заграла усмішка. Як мені захо-

тілося оце зараз переступити поріг моєї рідної хати, впасти в обійми матері, поцілувати її і простити їй все, все... Навіть агронома Макаренка...

Дід Ялисей повідомляв, що цього року вони збираються розширити виноградник і закласти великий сад. «Вчись швидше та повертайся в колгосп. Я вже старий, скоро піду від вас, а мені б хотілося, щоб мої книги й мої думки, моя праця перейшла в надійні руки». Милій мій старий вчителю! Я ще так мало вчилася, я ще так мало знаю! Коли то я приїду в село вченою? Попереду ще чимало літ життя й навчання... Та я приїду, я приїду. А ти не посіщай від нас, живи й розповідай далі свої великі й мудрі казочки про ліс, про чудесні дерева й райські гаї. Ти навіть не знаєш, які є у нас прекрасні ліси, величезні державні лісорозсадники, де вирощуються щороку цілі ліси молодих дерев. Ти не раз скаржився мені, що все меншає та меншає лісів на землі. Твоя тривога й турбота благородні й правдиві, але ти не знаєш, що в нас робиться, щоб тих лісів більшало. Незабаром їх у нас виникне стільки, що тоді людині буде ще важче розлучатися з землею, з її красою.

Так я думала, сидячи на підвіконні в коридорі гуртожитку. Мимо мене сновигали студенти, голосно розмовляючи й сміючись, але я нічого не чула, поки читала листи. Тепер, коли я оглянулася навколо, то побачила, як пара затуманених очей не зводить з мене погляду. Я швидко скочила з підвіконня, наблизилась до Ніни й вичікуюче глянула в її смутне лице.

— Ніно, що з вами? Кажіть, я вас слухаю...

Ніна ворухнулася, очі її погасли. Вона так постоєла мить і тоді ледве чутно прошепотіла:

— Хто вам набрехав на мене? Хто вам сказав, що Славко образив мене і кинув? Це злий поговор, це страшна несправедливість. Від цього можна збожеволіти! Я не дозволю...

Милій, милій Славко! Де ти зараз? Я хочу тебе бачити цієї миті, зараз, отут при всіх. Ти клявся мені, а я не вірила. Тоді ти зробив безглуздий і дурний вчинок — покалічив собі руку, аби я тільки повірила. Але я не вірила й після цього, аж поки оця квота дівчина з благородним і гордим серцем не підійшла до мене й не сказала правди. Як мені хочеться оце зараз підійти до тебе, мій юначе милій, і при всіх поцілувати тебе!

Ціла буря почуттів сколихнулася в моєму серці, поки я слухала Ніну. А вона, передихнувши, додала:

— Все це я сказала, щоб ви не думали про мене погано. Але знайте — Славко мене любить... Не буде вам щастя. Колись мене згадаєте, та буде пізно.

Я хотіла було сказати Ніні, що зовсім не збираюся виходити заміж за Славка, що я взагалі про це не думаю, але горда дівчина вже зникла в кипучому коридорі.

Я довго шукала Славка і таки знайшла. Цього вечора ми ходили з ним по нашому обновленому весною дендропарку, говорили про все на світі й цілувалися. Я тепер була певна, що маю на це право.

Кравчик

Хто не посадив і не виростив
п'яти деревин до двадцяти років —
плати за чисте повітря.

О. Довженко

Наступала пора літніх канікул. У просторому клубі технікуму зібралися всі студенти й викладачі. Директор оголосив, що цього року на практику в лісгоспи поїдуть усі студенти, за винятком тих, хто має рушити в чергову експедицію. Я вже знала, що в експедицію їдуть студенти-випускники. Хоч Віра Захарівна й казала, що може мене влаштувати в цю подорож понад Дніпром, однак я відмовилась: мене тягло в лісгосп. Я хотіла побачити на власні очі велике механізоване господарство, подивитися, як рубають ліс, як його сплавають по бистрих ріках. Крім того, я дізналася, що Славка не включили до складу експедиції, а мені хотілося десь бути разом з ним.

Директор назвав кілька лісгоспів, куди мають надсилати на практику, і запросив зголошуватись добровільно. Студенти швидко розхапали найближчі лісгоспи, але жоден не згодився їхати в Байраки. Про Байраки в технікумі ходили цілі легенди. Казали, що Байраки настільки віддалені від залізниці й взагалі від усіх культурних центрів, що там навіть мухи дохнуть з нудьги. Студенти шепотілися поміж собою, що в Байраках нібито немає ні електричного світла, ні доброї їдальні, ні навіть лазні... Щороку

туди запрошували студентів на практику, але ніхто не виявляв бажання сидіти два місяці без світла й кіно. І от тепер директор вдруге і втретє вигукнув: «Хто хоче поїхати в Байраки?» — але в клубі всі мовчать. Тоді я глянула на Славка. Він сидів у кутку, і поки читали про Байраки, він навіть голову увібрав у плечі і причаївся, мовчазний і німий. Як мені хотілося, щоб Славко встав і заявив: пошліть мене! Але директор мовчки оглядав залу, зупинився поглядом на хлопцях, адже вони мали зголоситися, бо дівчатам давали легші місця, але всі мовчали. Серце в мене забилося. Я пригадала, що недавно в нас були комсомольські збори з дуже цікавою повісткою: «Романтика боротьби з труднощами життя». Виступало чимало промовців, і всі так добре говорили про хоробрих цілинників і будівників комсомольських шахт, про Павку Корчагіна і Олега Кошового... Славко теж виступав і просто зачарував усіх своєю дотепною і пристрасною промовою. А тепер усі наче в рот води набрали...

Тоді я не витримала, підвелася і сказала, що поїду в Байраки. Всі повернули голови до мене й дивилися так, ніби я оце впала з неба. Мені здалося, ніби Славко поглядом хотів спитати: чи ти сповна розуму?

— Посилайте в Байраки! — твердо сказала я і сіла на своє місце. Директор кивнув головою, записав моє прізвище і сказав кілька слів про обов'язок лісівників, про почуття відповідальності перед народом і державою. Питання було вичерпане, і збори закрили. До мене підходили студенти й поздоровляли, ніби я зробила героїчний вчинок. Мені було соромно, боляче й ніяково. Славко догнав у коридорі, стис мені лікоть:

— Що ти наробила? Я вже домовився з начальством, що нас пошлють у Лазірки! Це — рукою подати до столиці, там повно винограду й навіть телевізор є... Піди зараз же до директора й відмовся. Я розумію, це не дуже зручно, але він сам казав, що пошле в Байраки когось з хлопців. А ти дівчина, він тебе увільнить...

Я дивилася на мого Славка й не могла зрозуміти його слів. Таких суперечливих характерів у людей я ще не зустрічала. То він щирий і правдивий до абсурду, до аскетизму, то лукавий і дурний мов пень.

— Ну, знаєш, я не з тих, хто легко відмовляється від свого слова. Ти помиляєшся...

Я так на нього глянула, що він аж відсахнувся від мене, ніби я могла оце зараз вчепитися йому в чуба.

— Ну, як знаєш,— промимрив він і вже іншим голосом додав:— Воно, звичайно, за два місяці нічого з тобою не станеться, але...

— Що але? — скипіла я.— Чого не договориєш? Кажі все, що надумав...

— А ми з'їздили б за цей час до Києва, я вже писав додому, нас чекають мої батьки...

— Спасибі,— стримано відповіла я і хотіла йти до гуртожитку, але Славко затримав мене.

— Вийдеш у парк? Виходь, я маю тобі дещо розповісти...

— Що саме?

— Та не так строго, Лесю, я не витримую такого погляду...

— Про що будеш розповідати? Кажі. Може, про ведмежий куток Байраків, де немає електрики й кіно? Але я про це знаю.

— Я хотів би побути з тобою, адже ми так довго не побачимося. Цілих два місяці...

— Цьому горю легко зарадити — сходи до директора й скажи, що ти хочеш їхати в Байраки. Нема нічого простішого...

Славко злякано закліпав повіками.

— Знаєш, це не так просто. Є речі...

Останні слова мене вбили. Значить, Славко не хоче йти до директора й не збирається сказати йому, що він теж хоче у Байраки? Адже я їду туди, а він хоче бути разом зі мною. Чому ж він не проситься в Байраки? Для нього важливіше кіно, вигоди, аніж я. Він щось говорив мені, а я мовчала й потихеньку прямувала до гуртожитку.

— Прощай,— тихо проказала я і ступила через поріг. Причинила двері і завмерла. Здавалося, що ось-ось Славко влетить до гуртожитку, порушуючи всі на світі правила, й скаже мені: їду з тобою. Але він не прийшов. Я ждала до пізньої ночі, але він не прийшов. Я нишком заплакала й відчула, що в моїй душі щось цієї ночі вмерло. Я згадала Славків безглуздий вчинок там, у лісорозсаднику, коли він поранив собі руку, і з гіркотою подумала: «Серце лицаря, яке ж воно зрадливе!»

Вранці я вже простувала на станцію, щоб їхати додому. У мене ще був тиждень: цього досить, щоб відвідати маму й у строк приїхати на місце призначення.

Зайшла в магазин, накупила на одержану стипендію

подарунків для мами, Юрасика й діда Ялисея. Довго шукала, що б його купити агрономові Макаренку, але так і не надумала...

Смутком обгорталося серце, коли я прощалася з милими тепер мені високими технікумівськими будинками, білими алеями дендропарку, з своїми подругами, з рідною Вірою Захарівною. Викладачка була зворушена моєю сміливістю, моїм вчинком і все щебетала біля мене, давала поради й висловлювала найкращі побажання.

Наступного дня я вже під'їжджала на випадковій вантажній автомашині до свого рідного села. Хвилювалася дуже... Наш шкільний сад так підріс, так закучерявився! Побачила на городі Саранчуків кілька молоденьких яворів і берестів — аж посміхнулася чомусь від задоволення й радості. Таки посадили!

Ось і наша хата. Чи є хто вдома? Помітила новий тин, акуратно складений кирпич біля повітки, все зрозуміла. Значить, у нас тепер є корова, а в домі господарює хазяїн. Так, ясно, агроном тут. Всюди видно його дбайливу руку, навіть у тому, як підметено й чисто скопано в палисаднику. Я дивилася на все це і сердилася: ну чого я так хвилююся? Тому, що він тут? А де ж йому бути? Хіба то секрет для мене, що моя мама вийшла заміж?

Я стрибнула з машини й швидко пішла до хати. Тільки-но взялася за клямку, як двері розчинилися й на порозі стала мама. Як вона розквітла за цей рік! Подивилася мені в очі, хитнула всім тілом до мене, але одразу ж відступила й сплеснула долонями:

— Дівонька! Та ти ж у мене дівонька красна!

Тільки тепер ми обнялися, і мати чомусь заплакала. Вона пахла знайомим з дитинства домашнім теплом, пиріжками й косами. У мами завжди були коси, навіть у найважчі хвилини життя вона дбайливо заплітала їх і казала мені: коси треба кохати, вони прикрашають жінку, хоча б вона і стара була. Це вона мене навчила щодня розчісувати коси й викладати віночком круг голови.

— Чого ж ми стоїмо? — бідкалася вона. — Заходь до хати, донечко, я так на тебе чекала, все у вікно виглядала... А сьогодні ти мені навіть приснилася. Ніби стоїш у полі й кличеш мене до себе, а я йду, йду, але вітер мене відносить од тебе, а ти кличеш... Прокинулася від того і вже не могла заснути до ранку. Думала, що ти знову кудись поїдеш, обминеш нашу хату...

Ці слова прозвучали як докір дочці, яка вже обминає материнську хату. Тоді я міцно пригорнулася до мами, поцілувала її і сказала:

— Познайом мене з твоїм агрономом. Де він?

Мама глянула так, ніби перевіряла, чи немає в моїх словах якогось прихованого лихого змісту. На її обличчі грали тіні страху і ніяковості. І я відчула, що моя мама дуже любить того, про кого я питаю.

— Тільки знаєш що,— підняла я пальця,— не змушуй мене і Юрася називати його батьком. Це не вийде.

Мама посміхнулася:

— Юрась називає його Демидом Івановичем...

Мені стало легше на серці. Я ввійшла в хату, побачила на кілку його гімнастюрку, на стіні дробовик, але ці речі вже не викликали чомусь у мені протесту й гніву. Мене влаштовувало те, що Юрась не називає агронома батьком. Я була і лишаюся переконаною, що у всякої дитини буває на світі тільки один батько, той, хто притискав тебе до грудей тоді, коли ти пицало й уперше впізнавало рідні очі.

Поки мама готувала закуску, я розпитувала в неї про життя, про сільські новини. Мама поралася біля печі, розповідала, а я оглядала хату. На стіні, як і раніш, висів портрет мого батька. Це мене обрадувало. Я стала, підійшла до портрета й довго дивилася на того, хто колись чукавав мене на своїх могутніх руках і вперше навчив говорити складне й важке слово «ку-ку». Рипнули двері, і я побачила Юрася, довгого, витягнутого й худого. За ним стояв з пакунками в руках агроном Макаренко. Він поклав пакунки на лаву, підійшов до мене, подав руку:

— Здрастуй, лісова красуне! Виросла як! Похорошіла! Хоч женихів зазивай у хату...

Я відчула, що агроном жартівливими словами хоче заглушити і свій страх, і ніяковість. Він чомусь уникав дивитися мені в очі, метушився й підганяв маму:

— Швидше давай щось попоїсти, бо люди з дороги завжди помирають з голоду. Та й ми з Юрасем не від того, щоб випити по чарці. Аж куди ходили до кооперації...

Він налив усім червоного вина і, коли мама теж сіла до столу, підняв свою чашку, сказав усміхаючись:

— Вип'ємо за те, щоб наша Леся нас не цуралась, щоб знала вона, що в неї є хата і є друзі, які її дуже люблять.

Він перший випив своє вино, і я побачила, як його очі зволожилися. Мені стало ніяково й боляче, адже я знала,

що завдала цьому доброму чоловікові стільки прикростей... Наважилась і сказала тремтячим голосом:

— А я вип'ю за те, щоб у цій хаті жили в злагоді і щасті. Буде моя мама щасливою, щасливою буду і я.

Мати чомусь після цих моїх слів знову заплакала. Вона витирала сльози кулаком, як це роблять діти, пробувала посміхнутися, але сльози ще більше лилися на її щоки. Я знала, що сльози ці не від туги, а від щастя, і тому безжурно додала:

— А ще вип'ємо за те, щоб у нашому селі з кожним роком більше виникало садів та дібров. Щось довго ви тут розкачуєтесь. Оце їхала через село, майже нічого не змінилося за рік... А думалося, що вже в садках усе потопає...

Агроном тріснув соковитим огірком:

— Трудно. Особливо трудно з садівним матеріалом. Тепер усі захоплюються лісосмугами, а от про фруктові дерева не дбають. Спробуй дістати абрикос чи просту вишню — записуйся в чергу. Ти б там, Лесю, підказала лісівникам, щоб фруктових дерев більше садили, щоб нам було легше.

Промовляючи ці слова, агроном уважно дивився на мене, ніби перевіряв, чи надаю я цим справам належної уваги. І, можливо, переконавшись, що зі мною можна говорити про серйозні речі, раптом заявив:

— Я задумав велике діло, та не знаю, чи вдасться здійснити його.— Сказавши це, він глянув на маму й посміхнувся.— На жаль, не молодий я, мало жити осталося... Та хоч би почати, а тоді вже інші докінчать діло... От ти, Лесю, кажеш, що ми слабо тут розкачуємось, що мало дерев висадили. А я мрію про більше — про докорінну перебудову села. Так, усього села. Поглянь на нашу Круту Балку — хіба таким має бути соціалістичне село? Соціалістичне село — невеличке місто, неодмінно місто з усіма його характерними ознаками: мощеними вулицями, красивим центром, парком і суцільними садами... Якось я читав виступ письменника Довженка на засіданні Академії архітектури, чимало той чоловік сказав нам важливого і правдивого про наше село. Там і про вас, лісівників, сказано. Вірніше, не про вас, а про вашу справу... Якщо цікавишся, дам почитати.

— А що ж там про ліси сказано? — спитала я.— Мабуть, про те, що в нас лісів мало?

Макаренко посміхнувся:

— Там про веселий податок дотепно сказано. Чула ти про веселий податок?

Він порився в своїх паперах, дістав пожовклий зошит і подав його мені. Ось що було написано в цьому учнівському зошиті:

«Подібно до міста, нове село повинно мати свій центр — сільську площу, по периметру якої розташовані адміністративні і культурні центри: сільрада, контора колгоспу, школа, Будинок культури, аптека, поштамт, універмаг, перукарня та інше. Інакше — нема села.

Типи цих будинків у планувальному ансамблі треба вирішувати так, щоб сільські центри набували нових рис маленького, але впорядкованого сучасного міста.

Наше південне степове село сьогодні непривабливе. Дерев мало. Огорож — так само. Хати — невеселі. Мало що радує погляд. Нема води...

Тут, у степах, найкраще і найрозумніше домовитися, що села треба перетворити в оазиси, з штучними ставками, ариками, садами, сільськими парками і неодмінно деревами вздовж вулиць у чотири ряди — по два з кожного боку...

І, можливо, всі ми зробимо висновок, що треба запровадити веселий податок на бездеревність: хто не посадив і не виростив п'яти деревин до двадцяти років — плати за чисте повітря. З'являться сотні мільйонів нових дерев, і зменшиться бездеревність. І ще ми збагатимось чимось таким, чому й ціни немає — любов'ю до землі, до дерева, до землеробства, достатку, вироццуння».

— От про що думаю, Лесю, — сказав схвильовано агроном. — Ось які турботи обсіли мою голову. Не просто все це, ой як не просто...

Я слухала його міркування про майбутнє нашої Крутої Балки, а думала про веселий податок за бездеревність. Як влучно сказано! У першому ж листі напишу про це Вірі Захарівні. Вона полюбить такі речі.

Розмова за столом точилася мирно й по-діловому. Мама просто міпилася від щастя. Аж тепер у неї заспокоїлося серце. Вона була задоволена і своїм чоловіком, і своєю дочкою.

Мене тягло надвір, до діда Ялисея, до Оленки, але мати, розгадавши мій намір, спинила мене:

— Чекай, дочко, я тут тобі дещо купила, та не знаю, чи догоджу.

Вона витягла з скрині нові черевики, матерію на плаття. Поклала на стіл і запишалася. Хоч матерія на плаття мені

й не подобалася — була дуже сіра й невиразна кольором, однак я похвалила і цим завдала невимовної радості матері. А черевички справді хороші — я одразу ж їх наділа, поцілувала матір і вийшла.

Про свої подарунки, привезені мамі та Юрасику, я мовчала. Незручно було віддавати, адже в хаті був агроном, а я йому нічого не привезла... Юрасик приставав мов той реп'ях — візьми та візьми з собою. Але я хотіла побути в своїх друзів сама, пообіцяла братикові швидко повернутися, сказала, що в чемодані є для нього подарунок — гривастий кінь, і пішла. Коли я вже була за ворітьми, Юрасик раптом догнав мене й спитав:

— А чому ж ти подякувала за подарунки тільки мамі? Адже черевички й матерію привіз з району Демид Іванович...

Я розгубилася. Сором обік мені лице. Так, я повелася необачно, некультурно й грубо, але вдіяти вже нічого не могла. Я не могла повернутися назад до хати й подякувати йому за турботу — це було понад мої сили. Щось буркнувши Юрасикові, я швиденько подалася вулицею.

Оленки дома не було. В хаті сидів чомусь похмурий і темний з лица її батько, голова сільради, і поцокував на рахівниці. Побачивши мене, він зняв окуляри, встав і крикнув:

— А хіба я знаю, де моя дочка? Я не знаю навіть, де моя жінка! Перекотиполе! Торохтьоло!

Він попитав у мене про навчання, але я відбулася кількома словами й вийшла. Побачила, що голова сільради дивився мені вслід засмученими очима. Я не зрозуміла тоді, чому він кричав і обзивав свою дочку та дружинку перекотиполем, але увечері все стало ясно.

Дід Ялисей, як і завжди, ходив по своєму винограднику. Справді, кущів у нього побільшало, а ті, що були посажені раніш, погустішали й уже стояли обсіпані рясно ягодами. З'явилося кілька десятків нових плодкових дерев. Колгоспний сад потроху розширювався, відсуваючи в усі сторони городні культури. Побачивши мене, дід Ялисей змахнув руками:

— Леся! Прийшла-таки! А я думав, що обминула мене.

Він ще більше схуд і почорнів. Я глянула на його руки — жилаві, помережані синіми прожилками й присмажені на сонці й вітрі, і вони мені здалися лапками дрофи. Весь він був такий, як його руки, — сухенький і присмажений.

— Ну, як там поживає лісова наука? Навіть в експедиції їздимо? Премії одержуємо? Ага! А чи не я казав тобі...

Він помовчав, бо, мабуть, не міг згадати, що саме він казав мені, і тут на допомогу прийшла я. Одверто призналася, що якби не його, дідова наука, не бути б мені студенткою лісового технікуму. Розповіла про будлею, про конкурс, про випадкову зустріч в дендропарку з директором технікуму. Дід Ялисей навіть скрикнув від несподіванки:

— Оце так! Чи не я тобі казав...

Я розгорнула газету й подала дідові чорного кишенькового ліхтарика, якого спеціально купила в Липках для нього. Він дуже зрадів, наче в ньому прокинулася дитина, почав натискувати на важіль і все дивувався, до чого може додуматися людина. Розглядав блискучий лак, плоский нікельований важілець і прицмокував язиком:

— Хитрі речі навчилися робити... Ти ніби вгадала — так мені потрібний був оцей ліхтарик... Натискуй і добувай світло. Дорогий подаруночок, дочко, спасибі тобі велике, що не забула про мене.

Мені присмню було сидіти на кулях очерету, покладених один на одного, говорити з цим дуже розумним і дуже самотнім чоловіком. Пішла аж тоді, коли прибіг по мене Юрась і покликав обідати. Я пообіцяла ще зайти до діда Ялисея, але він не вірив у це і тому, прощаючись, побажав мені великого щастя в житті.

— Закінчуй технікум та повертайся мерщій у своє село. Мене вже не буде, але оці куці остануться. Виноград тепер у мене солодкий — добився я свого! Треба, щоб у наших степах з кожним роком більшало винограду, лісу, яблук. Тоді й мені легше лежатиметься в землі.

Я зауважила посміхаючись, що, мовляв, «помирати нам ще ранувато», але дід Ялисей відмахнувся від цих моїх недоречних слів і сказав:

— Коли я помру, то ти приїдь і забери мої книжки. Чуєш? Я одишшу їх тобі...

З тяжким серцем йшла я додому. Чомусь стояв передо мною сухенький, прозорий дідусь і все казав: «Тоді й мені легше буде лежати в землі». А коли я увійшла в хату, то ахнула від несподіванки. До мене кинулося щось пахуче, стрижене, строкате й дуже крикливо-модне. Я дивилася в обличчя Оленки й дивувалася: тонесенькі, мов павутивка, брівки дугою, посинені вії, коротка хлоп'яча зачіска й

величезні дороги сережки з зображенням чи то папуг, чи то лебедів. Вона лоскотала мене й примовляла:

— Лесько, Лесько, чортова лялечко! Мій батько так розхвалював тебе, так розхвалював... Вже ж мені й дісталося! І за що тільки? Бо я не поїхала разом з тобою вчитися! Ну як йому втлумачити, моєму старенькому ховрашкові, що не кожна людина може жити в лісі, що є інші натури, які родилися для світла, сцени й танцю? Ти ж не знаєш, лялечко, що я вже керую хореографією свого району! Цього року маємо побити танцювальний рекорд області. Крім того,— тут вона озирнулася на мою маму, нахилилась до мого вуха, і я почувала лише одне «шу-шу-шу».

Я ледве вирвалася з її обіймів. Вона не сиділа на місці, раз по раз схоплювалася з лави, придивлялася до моєї жакетки, критикувала мої нові черевики, завдавши горя матері, показувала свої сандалети з позолочених смужок шевро, часто підносила до вуха ліву руку, де блищав маленький годинник з дуже товстим склом.

Не дослухавши якоїсь розповіді Оленки, я раптом чмихнула. Мене душив сміх, але я хотіла стриматися, і нічого з цього не вийшло. Я згадала розповідь ланкової Ані про жука-кравчика, який ніякої користі не дає, але бритовкою зрізає все поживне й спустошує великі площі. Дивилася на Оленку, а весь час думала про кравчика. Яка подібність!

— Чого ти смієшся?— враз почервоніла моя подруга. Я хотіла щось збрехати, але й це в мене не вийшло. Сказала так:

— Згадала оце про кравчика, є такий маленький чорненький жучок з бритовкою біля губів. О, то таке смішне створіння, воно, знаєш, в лісках побавляється...

Оленка не зрозуміла мого натяку, почала далі розповідати про свої перемоги в танцях, але я помітила, як скривилися в лукавій посмішці вуста агронома Макаренка. Він знав, що таке кравчик...

Байраки

Черпають ліс, мов воду з колодезя.

Народне прислів'я

Збиралася хоч з тиждень відпочити дома, але на третій день уже захапалася біля свого чемодана. Не сиділося мені вдома! Тягло мене в ті Байраки так, ніби там мене чекали з музикою і промовами. Хоч я й сердилася страшенно на Славка, але десь в глибині серця відчувала щемлячу нудьгу за ним. Може, в Байраках мені лежить лист від Славка? Попрощалася з усіма своїми, навіть агрономові руки потиснула, нишком поклала на стіл подарунки і хутенько подалася на вокзал. Взяла квитка, діждалася поїзда й сіла у вагон.

Вагони одноманітно подокували на сталєних коліях, наганяючи дрімоту. Але мені не спалося. Я стояла в сутінках вагона, дивилася в темне вікно. Скільки сягало око, слалися світлі масиви стиглих ланів. Великі квадрати шпешниці то наближались до самої залізниці, то раптом відбігали в глибоке поле, що сріблилося під промінням тьмяного місячного світла. І чим далі біг поїзд, тим густішими й темнішими здавалися оті масиви.

На нижніх полицях ще не спали, хоч було пізно. Ще звечора я помітила вусатого дядька з восковим горбатим носом і насмішкуватими очима, який, увійшовши в купе, відразу обжився тут наче дома і з усіма швидко перезнайомився. Мені не хотілося встрявати в розмову — скільки своїх думок зараз! — і тому я весь час стояла в тамбурі біля вікна, поглядаючи на красвиди. І вилізла на свою верхню полицю тільки тоді, коли в купе затихло — пасажири полягали спати. Коли прокинулась, чую, вже й унизу не сплять. Гучний бас вусатого дядька ледве чути за гуркотом поїзда: «От ви кажете — сини. Є і в мене син, нерідний, але дай боже кожному таку дитину. З дитячого будинку мій Тарасик. Що вже слухняне та смирне — не передати...»

Так я лежала, прислухаючись до цієї розповіді. Раптом почула над самою головою голос провідника: «Герцеванівка». Почала швидко одягатися — за Герцеванівкою буде Цвіткове, там мені сходити. Обережно злізла з полиці і вже стояла з своїм непофарбованим чемоданом в руці.

— Поспішайте, дівчино, — сказав вусатий дядько, звер-

таючись до мене,— бо поїзд тут стоїть всього дві хвилини, можете забаритися.

— Але це ж тільки Герцеванівка, а мені в Цвітковому сходити,— відповіла я.

— Якщо в Цвітковому, тоді ставте свій чемодан, ще півгодини дороги. Я теж там сходжу.

Вусатий дядько ще щось хотів сказати, та його перебив пасажир, який нерухомо лежав на нижній полиці.

— Ну, то як ваш нерідний син? Ви так і не доказали. Дядько перестав лаштувати свій клунок, розігнувся.

— О, мій Тарасик! Така вже мені втіха на старість, що я й сказати не знаю як... Оце поїхав на тиждень, жде не діждеться... І знаєте, що він просив привезти йому з міста? Ану вгадайте?

Дядько знову засміявся щасливим сміхом, махнув рукою і сам відповів:

— Все одно не вгадаєте, скільки б не думали. Бо ж на язиці у таких випадках будуть крутитися і цукерки, і пряники, і всякі інші ласощі чи подарунки дорогі, а мій Тарасик попросив привезти йому драбину... Так і сказав: привези мені, тату, драбину. Ось який він у мене...

— Ну знаєте, це таки справді загадка,— почулося з темного кутка.— А нащо ж йому драбина?

— О, ви не знаєте мого Тарасика! — вигукнув щасливий батько.— Він хоче вчитися на циркача. Мій Тарасик...

І знову я слухала розповідь про найкращу у світі дитину — про Тарасика, який вражає своєю скромністю, чулістю, красою, слухняністю й іншими чеснотами.

Я посміхнулася й вийшла з купе. До виходу вже прямували пасажири, несли пакунки й чемодани, важкі вузли. З репродуктора почулися перші слова нового дня: «Говорить Київ». У метушні, що оце утворилася, я швиденько вибігла на перон. Згадалися слова директора технікуму: «Вас зустрінуть там з увагою і піклуванням». Може, й справді? Пройшлася по перону, приглядаючись до людей. Але мене ніхто не спинив, не спитав, звідки я і куди. Люди швидко розійшлися, тільки один міліціонер повільно ходив по перону, поблискуючи начищеними халявами.

Я зайшла до станційного буфету, випила склянку чаю й подалась на майдан, де стояло кілька автомашин. Попитала в якогось шофера про Байраки, той аж присвистнув:

— Байраки? Сорок з гаком... За день не дійдете.

— А машини ходять туди?

— Як не ходять? Ходять, але... Звідти дерево везуть, а туди жом, бензин, вугілля... Жаль, що я не з Байраків,— довів би. Та ви не журіться, для вас знайдеться місце в кабінці, хай тільки придуть перші машини з Байраків. Кожний шофер візьме вас на ручки...

Я сердито зиркнула на балакучого шофера і швидко пішла геть. Пospитала в бабусі, що несла відра, дорогу на Байраки, попростувала в поле. Не встигла й кілометр пройти, як наздоганяє велика автомашина, заставлена залізними бочками. Відступилася з дороги, але машина різко загальмувала й зупинилася. З кабіни висунувся облуплений ніс.

— Вам куди?

— В Байраки!

— Лізьте!

І от я стою проти вітру між трьома бочками, що гасять по кузову, загрожуючи роздушити все живе. Придивилася і впізнала пасажира з горбатим носом і пишними вусами.

— Я так і думав, що ви до нас,— кричав він, пересилуючи гуркіт машини.— Та тільки не наважився спитати, бо ви дуже горді — до людей не любите словом обзиватися... В лісгосп?

— В лісгосп.

— Ага...— протяг вусач і чомусь посміхнувся.— Я так і знав.

— А що ж ви знали?

Вусатий чоловік заграв своїми жвавими очима.

— Узнав, що ви практикантка! Моє прізвище Бувалець. Це вам нічого не говорить?

Я заперечливо покрутила головою:

— Ніколи не чула такого прізвища.

— Не в тому розумінні, ну, як вам сказати... Побував я по світах, дечого надивився, навчився вгадувати...

— І все ж, як ви вгадали?

— По очах. Ваші очі сказали, що ви практикантка.

— Очі? — я сміялася. Ніколи не могла повірити, що трапиться така кумедна й цікава розмова в дорозі.— Які ж у мене очі?

— Злякані.

— Ну, це ви перебільшуєте, товаришу Бувалець...

— Аж ніяк не перебільшую. Бачив колись такі очі, здається, в тисяча дев'яност другому році... коли в наше село приїхала вчителька з Харкова. У неї точнісінько такі очі були... А крім того, ви так полохливо поглядали у вік-

но, все придивлялись... З учорашнього дня нічого не їли... Я все бачу, все підмічаю.

Бувалець підморгнув кудлатою білою бровою, мовляв, мене не обдуриш, від мене не сховаєш своїх думок, бо я навчився розуміти деякі речі без слів.

— Але ви не лякайтеся дуже, — казав він безжурно, — то тільки слава така пішла про наші Байраки недобра, може, в цьому й назва винна. А там живуть люди, хороші люди, добре діло роблять... Ось поживете трохи, звикнете, ніякими пряниками не виманити вас з Байраків. Тоді мені скажете.

На вибоїні машина підскочила, бочки зірвалися з місця, одна з них мало не придушила мені ногу. Бувалець постукав у кабінку, машина зупинилася.

— Федю, — гукнув він, перехилиючись до кабіни, — візьми до себе нашу студентку, бо я боюся, що не доведу її живою до місця. Хай твій дружок Сашко пересяде сюди, адже він у комбінезоні і до того ж перший силач у гаражі.

Білявий юнак визирнув з кабіни, його білі вії тремтіли, наче він боявся сонця, рот роззявся в звичайовілу посмішку.

— Так прошу, чого ж...

Плечистий Сашко виліз з кабіни, швидко перемахнув через кузов.

— Прошу, ваше місце в каюті-люкс вільне...

Я була запротестувала, але й хлопці, і Бувалець навіть слухати не захотіли, допомогли мені вибратися з високого кузова.

— Пробачте, — кинув Бувалець винуватим голосом, — що одразу не зметикував. У всьому винні ви — хотіли, щоб ніхто не знав про вас. А то вже давно б сиділи в кабіні.

Машина знову застрибала по збитій дорозі. Назустріч лінули темні хмари хвої, світлі плями беріз, жовті смуги дубняка. Земля мліла під палючим сонцем, гомоніла щебетом і співом. Засмаглий шофер зиркнув на мене, але мовчав. Лише за хвилину, коли машина вийшла на заціліле шосе, він поспитав:

— В конторі, мабуть, працюватимете?

Я з полегкістю зітхнула: добре, що скінчилася неприємна мовчанка.

— Не для того я вчилася, щоб писарювати. В конторі й без мене обійдуться.

Шофер з подивом глянув на мене.

— Знаєте, підвозив я торік одну таку студентку, все допитувалася про контору, про начальство... Дали їй

контору, але вона й звідти втекла через місяць. Навіть на лісосіці не побувала жодного разу, хоч би для цікавості...

— То ви гадаєте, що і я втечу?

Хлопець здвигнув плечима.

— Ліс — трудна річ, не для дівчат... Тут хлопцям не мед, а вам...

— Ви дуже високої думки про хлопців,— задерикуватو відповіла я, зиркнувши на шофера,— всякі бувають.— Я чомусь згадала наші збори, де вирішувалось, куди ми поїдемо на практику. Серед студентів було шестеро хлопців, і жоден не підвів руки, коли назвали Байраки. Не підняв руки й Славко. Навіть Славко, який...— Отож ви не дуже пишайтеся хлопцями, товаришу...

— Петя Баз,— підказав шофер.

— Всякі хлопці бувають, товаришу Баз,— повторила я, думаючи про своє.

— Ну що ж, поживемо — побачимо,— відповів Петя Баз і наліг на кермо. Машина знову застрибала по збитому шосе, по якому, видно, і вдень і вночі снують машини, вантажні свіжою деревиною.

Ну й Байраки! Що там не кажи, а край таки справді чортячий. В улоговині, обнесений лісистими горами, стояла задуха. Двір лісгоспу й усі дороги, які вели сюди, були розриті колесами тягачів, у глибоких канавах зеленіла дощова вода. Видно, тут таки частенько бувають зливи. Приміщення контори лісгоспу було тісне й старе. Може, тут колись був маєток якогось дрібного поміщика? Адже оті трухляві білі колони, що стоять біля ганку, напевно, було задумано, щоб якось поліпшити зовнішній вигляд вутлого особняка... Єдине, що прикрашало цей сточений шашелем будинок, була довга алея бузку, що тяглася від вулиці через увесь двір до ганку. Високі кущі бузку сплелися кронами й створювали квітучу й запашну галерею, затінену зідусіль.

Я подивилася на Бувальця, який ішов зі мною поруч, сказала з осміхом:

— Райські врата... Що то за ними буде?

Бувалець примружив око:

— Думаю, що криється за тими вратами не хто інший, як наша Зюзя. Адже час такий, коли начальство обідає.

— Хто ж така ота Зюзя?

Але Бувалець не встиг відповісти. Прочинилося вікно особняка, і я побачила в ньому маленьку голівку, прикра-

пену чубчиком і парою жвавих оченят. Я одразу зрозуміла, що це і є та сама Зюзя.

— Хто вона? — тихо спитала я в Бувальця, коли ми зайшли в довгий і глухий коридор.— Секретарка?

— Ви вгадали, секретарка-друкарка. Гостра на язик дівчина, стережіться...

Я здивовано глянула на Бувальця, мовчки відчинила двері приймальні директора. Зюзя, спершись голими ліктями на величезного старомодного «Ундервуда», мовчки розглядала мене. В її очах промайнули колючі зелені вогники. Це я зразу помітила ще тоді, коли так раптово розчинилося вікно і в його рамі завмерла вчікувально ота маленька прилизана голівка секретарки. «Левиця Байраків,— промайнуло мені в голові.— Не терпить суперниць, перемиває кісточки всіх і всяких, задає тон моди і полюбляє мармелад». Не знаю чому, але я була переконана, що Зюзя є володаркою всіх вільних і невільних мужських сердець, але як часто, мабуть, зазнає вона тривоги, бо людське серце примхливе і не завжди попадається на позолочений гачок. Закінчивши оглядини, Зюзя зменшила свої і до того маленькі, приховані в кучерявому пушку вій оченята, спитала ледве чутно:

— До нас на практику?

Я присіла на красчок табуретки, глянула на старі плакати, які закликали охороняти ліс, відповіла:

— На практику. Коли буде директор?

Зюзя нахилилася над своєю лівою рукою, де був у неї годинник, промимрила:

— Директор у відпустці, а старший лісничий пішов на обід. Приходьте через годину. А то і завтра...

Я встала й подивилася на мовчазного Бувальця. Старий стояв біля вікна, удаючи, піби він дуже зацікавився газетою. Але почувши, як мене зустріла Зюзя, він раптом круто повернувся і сказав з тремтінням у голосі:

— Це... знаєте... Це неподобство! Я ось розкажу про вас Івану Захаровичу! Розкажу!

Зюзя ще раз примружила свої очі, тоненькі ніздрі її чепурного носика затремтіли:

— Чому ви ображаєтесь, Юхиме Петровичу? Що ж я такого накоїла, щоб на мене скаржитися директорові? Хай товаришка десь почекає з годинку, прийде Пилип Омелянович, усе влаштує... Пхи! Завжди ви лізете в опозицію...

Бувалець смикнув свої довгі вуса:

— Я тобі покажу, крутихвістко, опозицію! Я тебе навчу, як зустрічати нові кадри!

Він схопив мене за руку, підняв мій важкий чемодан.

— Ходімо до мене, я тут недалеко живу. Моя дружина зрадіє, що ви прийдете до нас. Адже вам треба вмитися, пообідати, відпочити. Аякже! А то ви можете подумати, що в нас не люди живуть, а вовки. Гайда за мною.

Я не встигла й слова сказати, як Бувалець уже вискочив у коридор і заспокійливо почав доводити, що це просто непорозуміння, що Зюзя ніякого відношення до керівництва лісгоспом не має, що все налагодиться й забудеться.

— Ну, я ж тобі відсолю, рахубо,— буркотів старий, прямуючи через вулицю до низенької саманної хати.— Ич, яке... Упхалося в контору, ще й коверзує... Я ще тебе вкоськаю!

Я сказала, що немає підстав хвилюватися. Бувалець махнув роздратовано рукою:

— Не хочу я вас бентежити на самому початку, поживете, самі побачите. Але знайте, що вам ще доведеться скоцтувати пазурів Зюзі. Та й не тільки Зюзі. Готуйтеся до бою.

— Віп буде нерівний,— засміялася я.— Адже Зюзя має, як видно, захисників...

— Ох, дівчино мила,— зітхнув Бувалець і змовк. До нього вже біг русявий хлопчик, широко розставляючи руки, щоб обійняти. Бувалець присів, як це роблять усі на світі батьки, обхопив хлопчика руками, занурився обличчям у його світлі кучерики.

— Ну, Тарасику, привіз я тобі драбину! — весело примружив око Бувалець і відразу ж поліз у мішок, вийняв іграшку й подав хлопчикові. Це була невеличка дерев'яна драбинка, пофарбована прозорим лаком. Хлопчик схопив її і миттю шмигнув кудись за хату.

— Чекай, чекай! — гукнув Бувалець.— А йди-но поздоровкайся з тьотею.

Тарасик неохоче повернувся, блимнув своїми голубими оченятами й проказав стримано: «Здрастуйте». Я подивилася на хлопчика, на його чистеньку сорочку, недорогі, але міцні й зручні капці на ногах, на чисто вимиті ноги й руки. «От тобі й нерідний син! — подумалось.— Хто сказав, що чисте й незаплакане личко буває тільки в рідної дитини? Змінилося життя народу, змінилася й доля сиріт...» І ота мачуха вже йшла з двору назустріч, витирала об фартух мокрі руки й широко посміхалася. Я дивилася на неї і наче

впізнавала в ній свою матір. Така ж винувата й завжди ласкава посмішка, зморщене, засмагле, але добре й тепле обличчя, заклопотані руки і чорний вузол кіс на голові.

— Познайомся, Параско, з нашою новою інженеркою, оце з міста привіз, та давай нам обідати.

Параска Федорівна, дружина Бувальця, виявилася дбайливою і душевною хазяйкою. Вона поставила на стіл миску зеленого борщу, а потім вийняла з печі велику сковороду з смаженими боровиками. Все припрошувала, а сама дивилася на мене, наче впізнавала свою молодість. Бувалець, нашвидку поївши, вийшов у двір, а хазяйка розпитувала про сім'ю, про технікум і, дізнавшись про прикру зустріч у конторі лісгоспу, схрестила руки на грудях і прошепотіла:

— Зюзя має ось-ось вийти заміж за старшого лісничого, так ото вона до всіх ревнує! Тільки в цьому й причина. Вона й ту дівчину, що була перед вами, вижила, бо боялася конкуренції.

— Дивно,— зауважила я,— Зюзя не така вже й потворна, навіть симпатична зовні і отак ото боїться втратити свого жениха! Що ж, жених такий красень, чи що?

— Та де там! — відповіла жінка, — не в цьому річ. Наш Пилип Омелянович дуже багатий жених. Має свій дім, великі доходи в нього з городів...

— Старший лісничий городами займається? — здивувалася я.

— Мила моя,— простягла руки Параска Федорівна.— У нас тут усі на це захворіли, землі пустої чимало, садять картоплю, помідори, огірки й машинами везуть до міста.

— Поганий то знак, якщо наші спеціалісти займаються не тим, чим слід би займатися,— сказала я і встала з-за столу. Мені стало недобре від цих розмов, хотілося чимось розважитись, побути наодинці, відпочити. Хазяйка відгадала мій намір, розчинила дверцята до невеликої світлички з свіжою травою на долівці.

— Влаштууйтеся тут, якщо ваша ласка. Може, й на квартиру станете? Охоче візьмемо вас. Старий мій весь день на лісосіці, а ми з Тарасиком удвох, ви нам не будете на заваді. Тут у нас і Тоня жила, та, що ото її витурили через Зюзю.

Я подякувала, увійшла до світлички, причинила двері за собою. Розчарована Параска Федорівна, яка, видно, ще не наговорилася з новенькою, трохи постояла мовчки біля дверей, потім почала прибирати посуд. Я розчинила вікно

до палісадника, скинула черевики, светр, лягла на чисту постіль. Дивилася у вікно й бачила, як темнішало надворі, як з гір сунула важка хмара, заступала небо, затуляла сонце. За кілька хвилин по листі високих рож і соняшників, що стояли в палісаднику, залопотіли перші краплі дощу. Я стомлено прикрила повіки й швидко зашнула.

Прокинулась, коли вже яскраво світило сонце, а від дощу й кучерявого хмаровиння, яке було насунулось на улоговину, вже й сліду не лишилося. Ліс стояв умитий, позеленілий, молодий. Десь близько, ніби біля вікна, тьохкав соловей. На розквітлих рожах у палісаднику гули комахи. Я заплела коси, змінила плаття, подивилася в невеличке дзеркальце, що стояло на комоді. Дзеркало було старе, потерте, але я побачила в ньому рожеве личко й трохи облуплений носик. «Ну й вигляд у вас буде, товаришу спеціаліст лісового господарства!» — подумала я і посмінулася. На душі було легко, чисто, ніби я оце скупалася в цілющих водах.

Вийшла з хати. Параска Федорівна полола на городі, аж біля лісу. Я пройшлася по мокруватому шпорищу і раптом побачила біля хати Тарасика. Хлопчик був дуже заклопотаний своїм маленьким рябим собакою, якого він тримав на шнурку і вчив лазити по драбині. Тарасик тицьнув цуценяті до рота шматок м'яса, намагаючись примусити його переступати по щаблях. Так ось для чого він просив привезти йому маленьку драбинку з міста! Дивлячись, як цуценя вищить, пнеться з усіх сил до м'яса і ніяк не може втриматися на щаблях, провалюється і скавучить, я не витримала й голосно засміялася:

— Ти що ж, до цирку хочеш його віддати?

Тарасик невдоволено ткнув цуценя в бік, кинув йому м'ясо.

— Все одно я його вивчу. Он у Сашка цуценя все робить що завгодно... Навіть рибу ловить...

Я удала, що дуже вражена цією новиною.

— Навіть рибу? Ну, це трудніше, ніж лазити по драбині. Але дресирувати тварин — річ складна, не кожен це може. Якось я читала книжку про цирк Дурова, так, знаєш, там потрібне уміння і наполегливість. З першого разу нічого не доб'єшся.

Тарасик був мовчазним хлопчиком, одразу до розмови не пристав, хоч його й цікавила книжка про Дурова. Про цього знаменитого циркача він чув не раз.

— Хочеш, я дістану тобі таку книжку? — спитала я. Мені хотілося ближче познайомитися з хлопчиком, дізнатися про його характер і внодобання, бо ще й зараз я ніби чула слова старого лісника, який так розхвалював свого нерідного сина: «Це незвичайна дитина».

— Дістаньте! — озвався хлопчик.

Це було все, що сказав Тарасик. Він одв'язав шнурок від шії песика, підштовхнув його рукою.

— Взяти! — гукнув він і вказав рукою на кошеня, що грілося проти сонця. Цуценя відразу ж кинулося вперед, мало не падаючи. Я зауважила:

— О, це він зуміє зробити й без тебе. Щоб ганяти кішку, великого хисту не треба.

Тарасик пояснив:

— Це я вчу його бути хоробрим. Щоб нічого не боявся в лісі.

— А ти буваєш у лісі? Тут ростуть гриби?

— Сила-силенна, — охоче відповів Тарасик. Мабуть, він любив збирати гриби, бо ця тема його розворушила враз. — У нас тут гриби ростуть скрізь, навіть на городі. А одного разу печериця виросла біля порога...

— То, може, ми підемо в ліс та нарвемо грибків? І ліс мені покажеш, адже я ще не бачила нічого у вас.

Тарасик гукнув матері, що він незабаром повернеться, і попрямував до лісу. Видно, що стежку сюди він знав добре, бо вже одразу ж за городами підняв з трави два величезні боровики з коричневим дашком.

— Диво, — щиро ахнула я, — таких великих грибів я давно не бачила. В інших місцях, крім маслоків та бабок, нічого вже не знайдеш.

Хлопчик, захочений цими словами, швидко бігав від одного дерева до другого, щоразу виймаючи з гущавини нового гриба.

— Це ще невеликі, он у Погрім'ї гриби! Як Діди Морози!

— А де ж це Погрім'я? — я вже несла в руках кілька великих грибів і не знала, що з ними робити. Тарасик зупинився, зважив щось, гукнув, що він зараз повернеться, і миттю кинувся назад, до хати. За кілька хвилин він повернувся з великим лозовим кошиком.

— Кладіть сюди! А Погрім'я ондечки, бачите сосни? Отам воно.

Я здивувалася.

— У сосні — білий гриб? Чи ти не помиляєшся часом, Тарасику?

Хлопчик зміряв мене таким поглядом, що я аж спинилася від здивування.

— Ростуть? — перепитала ще раз.— Та невже ростуть у сосні? Адже білий гриб тулиться до дуба...

Тарасик на це нічого не відповів, він швидко прямував до темної смуги сосняка, вимахуючи кошиком. Ось він зупинився біля вкритої мохом та лісовим полинцем ями, обернувся до мене, поманив пальцем. Коли я підійшла, Тарасик присів і показав на три великі горбки.

— Ось вони, голубчики...

Він копірснув ногою, і на суху глицю повалилося три боровики. Очі в хлопчика сяяли, весь він був рухливий, збуджений. Метався по галявині, раз по раз нагинався, піднімаючи гриби. Ось він присів, голосно свиснув:

— Бачите? Он стоїть Дід Мороз...

Я глянула й побачила поміж рядами молодих сосон величезного боровика, який справді скидався чи то на Діда Мороза, чи на снігову бабу. Степовичка, я високо цінила дари природи, була просто щаслива, що потрапила в таке безмежне царство грибів.

— Таки справді ростуть боровики в сосняку! — сказала я на велику радість Тарасика.— А знаєш, чому це? Тут колись росли дуби. Лишилися старі пні, от вони біля цих пнищ і ростуть тепер.

Коли кошик був повен, я сіла на пеньок, оглянулась. Ліс стояв мовчазний і строгий, ніби перед світанком. Нагріті струми повітря несли терпкий, густий запах глиці. Одразу ж за смугою сосни тяглися рівні, стрункі та високі пасма буку. Звідти доносилося ледве чутне бурмотіння — на верхівках високих дерев гуляв вітерець. Я глянула в протилежний бік — там теж темніли на схилах улоговини синюваті масиви буку та грабу.

— Хороший, густий ліс у вас,— сказала я.— Нема кінця й краю йому.

— Я ходив з батьком далеко-далеко, аж до Порубів,— озвався Тарасик.

— Поруби? — перепитала я.— Тобто місце, де вирубують ліс? А далеко до тих Порубів?

Тарасик підвівся, показав рукою кудись ліворуч.

— Як пройти буковище, там і почнуться Поруби.

Я хутко пішла вліво, підійшла до крутої балки, що збігала до улоговини, зупинилася на пагорбі. Крута балка була вся вкрита деревом, жодного пенька там не було.

Я присіла на траву, задивилася в далечінь. Скільки сягало око, мінилася під палючим сонцем чиста смуга порубів. Я глянула на Тарасика, який ледве тяг за собою великого кошика, схопилася на ноги, допомогла йому донести.

— Сідай, спочинемо тут. Я навіть забула про кошика...

Я довго мовчала, потім сказала лагідніше:

— А ліс треба любити, пестити його, інакше... Інакше він обернеться на пустку, помститься за себе. Ліс — жива істота, він не стерпить наруги над собою.

Тарасик з цікавістю дивився на мене, мабуть, дивувався, що я так схвильовано говорила про помсту, яку може заподіяти ліс. Як же він може помститися людині? Адже він безсловесний, тихий і покірний. Певне, Тарасик не раз бачив, як лісоруби підходили до товстелезних дерев, підпилювали їх, і ті падали на землю безпорадні й кволі, ніби мерці. Він так і сказав про це:

— А чого ж буки мовчать, коли їх рубають? Ні, ліс завжди мовчить... Він неживий.

— То правда, — погодилась я, — дерева вмирають мовчки... Людським голосом ліс не володіє. Тільки ахає, коли падає... Ніби зойк. А жаль, що деревина не вміє сказати слова! Вона б дещо розповіла вашим лісорубам. Хоча б про те, що на тому місці, де впало дерево, мусить відразу ж стати нове. Це вже такий закон, який розуміють навіть діти. Між іншим, діти більше кохаються в лісі, ніж деякі дорослі. Ось ти, приміром, любиш ліс?

Тарасик нахилив голову:

— Люблю...

— А за що ти його любиш?

Тарасик мовчав.

— Подумай і скажи. Так, як ти вважаєш, — наполягала я.

Тарасик промимрив:

— У лісі живуть зайці...

— А ще?

— Ну, тут так хороше... Іноколи так хороше, що аж страшно. Ми з Сашком якимось заблукали... Я тоді знайшов земляного гриба. Я не знав, що вони ростуть під землею. Тато сказали, що це найкращий у світі гриб...

— Який це земляний гриб?

Тарасик підхопився, відійшов до трухлявого пенька, що вкрився мохом і бур'яном, припав до землі.

— Ось я зараз його пошукаю...

Він довго пригнухувався до землі, переходив від пенька до пенька, нарешті зупинився, став на коліна і почав швидко копати землю тріскою.

Тарасик нарешті витяг з ямки невеличку китичку чорних клубнів, що, мов молоденька картопля, тулилися до коріння.

— Ось він, земляний гриб! — сказав з захватом Тарасик і подав мені китичку. Я роздивилася знахідку, понюхала і сказала:

— Молодець! Ти знайшов трюфель! Це рідкісний гриб, дуже дорогий і поживний. Багато їх тут?

— Мало, — жваво відповів Тарасик. — За цілий день ледве з десяток знайдеш.

— Бачиш, які коштовні гриби ростуть у лісі? Та гриби що? Є куди важливіші речі... Ліс дає людині деревину для хати, забезпечує паливом узимку, затримує вологу і створює дощі. Ліс — надійний охоронець врожаю, мужній борець проти суховіїв, найчудовіше місце відпочинку і навіть лікування для людини. Ти чув про це?

Тарасик сидів мовчки, міркуючи над моїми словами. Досі він знав ліс як місце, де живуть вовки та зайці, лисиці та птахи. Спочатку про це він дізнався з казки, потім сам бачив, коли ходив з Сашком або з батьком в Погрім'я. Одначе про те, що ліс захищає врожай і що він притягає дощі, чув уперше.

— Татко про це не казали...

— Ось ти бачиш перед собою дерево. Це ялина. Таке собі звичайне деревце. А ти знаєш, що можна виробити з кубічного метра цієї деревини? От я тобі скажу. Півтори тисячі метрів шовку! Півтори тисячі. Уявляєш? Це значить, що з кожної деревини можна пошити... Ану, підрахуй, скільки можна пошити сорочок з півтори тисячі метрів. Якщо навіть взяти по три метри на сорочку, то й тоді вийде добра цифра — п'ятсот сорочок... — Я встала, підійшла до тонкого бука, що ледве тримався на землі, сказала:

— Ось деревинка... Хтось устроїв її сюди, а хтось інший зіпсував кору, вона вже гине... А це ж гине тут десяток сорочок для таких от хлопчиків, як ти... Скажи правду, ламають хлопці деревця?

Тарасик ворухнувся:

— Сашко інколи дере лико на чорнило...

— На чорнило? — здивувалася я. — Та хіба йому чорнила мало в магазині? Йой, який же непутящий твій друг!.. Я з таким навіть не дружила б...

Ми підвелися й пішли додому. Знову над головами шуміли смереки, буки. Тремтливе мереживо сонячного проміння маленькими зайчиками лоскотало руки, шию, я мружила очі і вдихала повітря, сповнене густими пахощами лісового квітування. За хвилину сказала:

— От ми побували з тобою в лісі, скільки побачили... Чудовий, таємничий і глибокий зміст життя лісу. Колись я тобі розповім про те, як у давні часи наші предки піднімали ліси на боротьбу проти іноземних загарбників. Та й не тільки у давні часи. А хіба ліси не були другом радянського партизана? Ось я тобі дам книжку нашого славного партизана, двічі Героя Ковпака, прочитаєш і зрозумієш, що таке ліс для воїна, для держави. А ми інколи думаємо, що ліс росте так, сам по собі, не знати для чого.

Я нагнулася, провела долонею по цупких маківках лісової тирси, додала:

— Лісове сіно... Скільки його збирають люди! Заглянути б в аптеки — всі полиці там викладено лісовими травами та корінцями. Що не ліки — то лісова культура... Або ягоди лісові, фрукти... Ліс захищає людину, одягає її, обігріває, годує, лікує і веселить. От який оцей ліс наш!..

Ми швидко посувалися вниз, до селища, яке вабило нас кучерявими димками, гамором життя.

На лісосіці

Ліс — світле діло.

Лістик Ю. Бувалець

Хочеш не хочеш, а до контори лісгоспу йти треба. У мене навіть руки терпнуть, коли я згадую Зюзю, її гарусний чубчик і злі зеленкуваті очі. Як же недобре все почалося! Просто хоч забирай чемодан, виходь на шлях і чекай, поки їхатиме Петя Баз на станцію. Як він тоді сказав? «Поживемо — побачимо»? Он як. Значить, шофер абсолютно переконаний, що я втечу звідси на другий день. Може, він знав про тутешні порядки і тому так впевнено пророчив невдачу?

І так мені стало чомусь боляче на серці за себе, за оцей ось лісгосп, що загубився між смереками та небом, за свої палкі мрії, яким хтось загрожував, за порубки і жовтуватий зловісний камінь, що вже шкірив свої зуби в колись

зелених і молодих горах. І враз мені спало на думку, що навіть у скрутних обставинах є просвіток, є таке, що зможе звеселити серце: я згадала, що чекаю листів від Славака. Повинні вже бути тут листи! Тепер я вже не йду, а біжу до контори. Зюзя не мружить своїх зеленкуватих очей, вона взагалі на мене не дивиться, а тикає своїми пальчиками у грізний «Ундервуд». Якогога ласкавіше запитую в неї:

— Скажіть, будь ласка, чи не надходили листи на моє ім'я?

Зюзя на мить відривається від машинки, дивиться на мене збоку, мимохідь, і я чую запитання:

— А яке ж ваше ім'я? Невже ви гадаєте, що вас усі знають?

Як мені прикро було чути такі слова! Але я стрималася, назвала своє ім'я. Зюзя порилася в шухляді стола, покрутила головою:

— Пишуть,— сказала вона глузливо і знову нахилилася над машинкою.

Я постукала в двері, де висів напис «старший лісничий», відповіді не почувала, ще постояла, а потім штовхнула двері і стала біля порога. Старший лісничий сидів за столом і розмовляв одразу по двох телефонах. Побачивши мене, він підвищив голос, прикрив рукою одну телефонну трубку, а в другу прокричав:

— Що ви там панькаєтесь? Не знаєте законів? До суду їх!

Потім швиденько перекрив другу трубку і вже солоденьким голосом сказав:

— Так і я думаю — треба нам узгоджувати дії, а то виходить... Так, так... Це ви правильно кажете, Василю Митрофановичу. Давно вже пора нам порозумітися. Ну, бувайте. Чекаємо в суботу. Гаразд. Що? А, так за цим діло не стане. Є ще порох у порохівницях!

Старший лісничий був молодий, хоч і лисуватий чоловік, у курточці з чортової шкіри, з блискавками на накладних кишенях і на рукавах. Коли він говорив з невідомим мені Василем Митрофановичем, очі його горіли зляканими вогниками, а коли кричав «до суду», то очі в нього ставали темними, тьмяними й ніби чавушними. Він довго мене тримав отак біля порога, раз по раз здіймаючи трубки телефонів і про щось умовляючись з невідомими мені людьми. Нарешті кинув трубку, вставився на мене невидючими очима і сказав:

— Я вас слухаю.

І по тому, як він вимовив оці стереотипні слова, я відчула, що він уже все знає про мене: і що я приїхала на практику, що мене привів сюди Бувалець, остогидлий усім опозиціонер, і що в мене неможливий характер, і що я вже знаю про торгівлю городиною... Однак моє переконання зазнало випробувань. Старший лісничий, дізнавшись, що я приїхала на практику, весело посміхнувся і навіть підвівся з свого крісла.

— Здрастуйте, здрастуйте! Розумію, розумію — аякже! Сам отак два роки тому добирався сюди з станції, проклинаючи оці Байраки й тих, хто їх вигадав. І знаєте, точнісінько так і мене все нервувало й бентежило. Лаявся, навіть запіячив напочатку... Хе-хе! Знайома ситуація! Та ви не падайте духом, все обійдеться! Ось побачите. Я вже оговтався тут, обжився. Головне — знайти собі діло. Тоді песимізм як рукою зніме. У вас є де жити?

Почувши, що я зупинилася в лісника Бувальця, старший лісничий почухав лисину, опустив очі, але тієї ж миті затараторив:

— Ну й чудесно! Правда? А що ж ще? Кажіть, ми допоможемо.

— Призначте на роботу, дайте завдання, я хочу вникнути в справу, бо ж ніколи не була в лісгоспі.

— Так то ж пусте — робота. Яку вам роботу? Походіть, подивіться, а тоді вирішимо, де вам прикласти силу. Вас цікавить механізація трелювання — йдіть подивіться. Хочете познайомитися з переробкою деревини — до ваших послуг наші майстерні. Раджу сходити на лісосіку, подивитися, як рубають ліс. Потім ще є в нас лісорозсадник, а поруч сусіди — експлуатаційники. Яких машин понавозили!

Я зауважила:

— Була я на Порубах ваших, бачу, що волі у них чимало. Тільки от біда — ви не встигаєте за ними. Я бачила голий камінь в горах...

Старший лісничий аж зіщулився:

— Ви вже встигли побувати на лісосіках? Похвально! От що значить молодість! Знаєте, — тут він перейшов на шепіт, — знаєте, я теж колись бігав на лісосіки й бліднув, побачивши, як впирається електропилка в живе тіло дерева. Знайома картина! Хотілося кричати на весь світ: обліште, не ріжте, адже це дерево! Це плід землі, це — дендрос! Стояв і гриз нігті. А до мене підійшов літній лісоруб, сказав: «Отак тремтить медик-студент на першій

операції». Розумієте? І я потроху позбувся сентиментів. Інтелігентики ми з вами! Ось хто ми... Поживете тут, поговорите з лісорубами, побачите їхню звияжну працю, тоді все зрозумієте. Ми ще з вами поговоримо, буде час. Тільки розмова тоді буде змістовніша, адже ви побачите життя, а зараз ви бачите лише сумні пеньки та камінь.

Я заперечила:

— Можливо, що я і не знаю всього, але пеньки залишаться пеньками і після того, як я про все дізнаюсь.

— Ну,— підвівся старший лісничий,— давайте домовимось: все, що ви побачите і що знайдете неправильного тут, викладете мені. Все, до єдиного слова. Гаразд? Тільки застерігаю вас від одного — не робіть поспішних висновків і не дуже прислухайтеся до голосу таких людей, як Бувалець. Бувалець — що? Він судить своїми категоріями, які не сягають далі печі... Ми з вами мусимо дивитися на речі ширше. Чи не так? Ви комсомолка? Прекрасно! У нас тут велика комсомольська організація, ідіть до молодих. Я підкажу секретареві, щоб вони взяли над вами шефство. Щоб ви не розкисли тут від нудьги...

Розмова з старшим лісничим мене трохи заспокоїла. Навіть більше — він мені сподобався безпосередністю й одвертістю. Не такий страшний вовк, як його малюють. Дуже можливо, що Бувалець просто знервований чоловік, невдоволений чимось, буркотливий. А всі оті розмови про спекуляцію городиною — не що інше як плітки, яких так багато в таких-от ведмежих закутках. У всякому разі я була тепер урівноваженіша й поміркованіша. Треба на все подивитися власними очима, в усьому переконатися, а тоді вже судити строго й нещадно.

І я дивилася. На другий день, поснідавши і змінивши своє біле плаття на чорну спідницю й сіру курточку, пішла на лісосіку. Йти довелося довго, бо дорога вела в гори, які ніби й не були крутими, але добиратися до них було важкувато. Добре, що туди вела вузькоколіяка — по ній я і добралася. На лісосіці було гамірно й людно. Вищали пилки, ухкали лісоруби, спостерігаючи, як плавно і, ніби роздумуючи, падали величезні буки, стрясаючи землю. Цокотіли блискучі, як новенькі мечі, сокири, снували потужні тягачі, надривно стугонів електродвигун. Я довго простоювала біля кожного дерева, яке мало ось-ось упасти, спостерігала, як спритно валили підпиляний стовбур з допомогою невеличких, але сильних домкратів, як за кілька секунд деревина була вже без гілля, ніби той кабан, у яко-

го обпалили щетину. На лісосіці пахло соком землі, димом і газом, тютюном і полуницями. Робота лісорубів була така злагоджена й продумана, чітка й бистра, що я не могла відірвати погляду.

У метушні помітила юнака з довгими червоними вухами і з таким же схрещеним дубовим листям на петлицях, яке я бачила в Славка. Довговухий юнак метушився коло лісорубів, щось кричав їм, коли ті валили дерево без домкрата, і часто-густо зрубана деревина завдавала шкоди молодим своїм сусідам. Лісоруби виконували наказ лісника, але як тільки він кудись зникав, вони знову кидали на землю домкрат і голосно ухкали, супроводячи цим окриком смерть дерева. Я не втерпіла, підійшла до русявого дужого лісоруба, схожого на водолаза в костюмі, сказала:

— А ви не дотримуетесь порядку... Кому ж ви шкодите? Отому юнакові? Собі! Адже ліс наш, всенародний...

Геркулес у маленькому картузику подивився на мене спокійними очима, засміявся, показуючи міцні зуби, взявся в боки:

— Громадо, тут з'явилася звідкілясь ніжна осичка... Вона нам щось хоче сказати, громадо шановна!

Він глузував з мене, і це мені надало сміливості.

— А таки маю сказати щось,— відрубала я.— Саме так, сказати. Гадаю, що цього буде досить, щоб ви підняли домкрат. А я ось що скажу: ви дуже, як я бачу, ледачі люди! Ось що...

Лісоруби мовчки дивилися на мене, ніби дивувалися: звідки взялася оця худенька дівчина, потім враз голосно зареготали:

— Отаке! А ми думали, що тримасмо перехідний прапор змагання і працюємо в передовій бригаді Соломка!

Я почервоніла. Дужий лісоруб,— певне, це й був отой Соломко,— підійшов до мене, хитнувся на своїх чавунних ногах.

— Мавонько! Ти ж звідкіля така розумна? Хто тебе послав до лісу? Матуся? А що вона тобі говорила, коли пускала до лісу? Щоб ти була слухняна та тихенька, щоб вовчика обминала та ніжки не промочила... А ти ж ото що робиш? На вовка нападати? А ти знаєш, скільки у вовка зубів?

— Товариші! Я студентка! Я вам не мавка! І я не дозволю, щоб передова бригада Соломка ганьбила себе. А ото,— я показала на обчухраного молодого бука,— а ото ваша ганьба. Дивіться на свою ганьбу й червонійте...

Тепер, коли я згадую цю свою чудернацьку промову, мені аж сором обличчя пече. Нащо було так гарячкувати? Але я тоді була така — іншою не могла бути. Соломко враз перестав кривлятися, грізно глянув на своїх хлопців і очима показав на домкрат. Лісоруби зрозуміли його наказ, і робота знову закипіла. А за кілька хвилин до мене підійшов юнак з дубовими листочками на комірі куртки, опустив очі й відрекомендувався:

— Лісник п'ятої дільниці Федір Сергійович Рибка. Дуже вам вдячний за допомогу. Вони мене погано слухають, а от вас...

Він знову опустив очі, і його довгі вуха почервоніли. Я дивилася на лісника й сміялася:

— Але ви любите ліс, це я бачу, і ви на своєму місці. Бажаю вам успіхів, товаришу Рибка.

В цю хвилину я побачила на галявині високого мужчину в чорному блискучому плащі і з модним портфелем у руках. Він ішов навпростець до лісорубів, безжурно розмахуючи довгою лозинкою.

— Сам Василь Митрофанович пожалував, — саркастично кинув Федір Рибка і, відходячи від мене, додав: — Наш злий геній... щоб його чорти забрали.

Я дивилася на головного інженера ліспромгоспу й згадувала, як захлинався перед ним Ремінь, коли говорив з ним по телефону. Так от він який, всемогутній Василь Митрофанович Лисун, гроза Байраків! Хо́да в нього широка і впевнена, як у переможця, рухи чіткі й неквапні, як у людини, котра знає собі ціну. Я чула про нього від Бувальця: Лисун був енергійний і невтомний у досягненні мети. Це йому належить ініціатива про скасування заборони суцільних вирубок.

Головний інженер навіть не глянув у мій бік, хоч промайнув своїм плащем майже перед моїм обличчям, його оточили лісоруби, щось розповідали йому, а він стояв, як полководець, у блискучому плащі, з портфелем і з лозиною... Лише на мить я побачила його обличчя: воно було гарне, але холодне й замкнуте. Цікаво, що являє собою ця людина? От би поговорити з ним. Спитати в нього хоч би про таке: ось він прийшов сюди з великим загоном лісорубів і збирає врожай, посіяний іншими людьми, такими, як Федір Рибка. А чому урожай збирає не сам Федір Рибка? Чому? Хіба можна собі уявити, щоб у колгосп приходив хтось інший, збирав би там урожай, а колгоспникам

лишав би право тільки сіяти? Хіба це справедливо? Цікаво, що він відповів би?

А потім, потім я спитала б у нього про оту перемогу над лісівниками, про ті суцільні вирубки. Невже він гадає, що в нього є підстави радіти?

Поки я так стояла й міркувала про різні речі, Лисун дав якісь розпорядження і хутко зник у глибині лісу. До мене підійшов Соломко, посміхнувся і сказав:

— Молодець, студентко, що не поскаржилася на нас головному, молодець, мавонько! Страх не люблю ябед, просто не перетравлюю їх зовсім.

Я мовчки повернулася й пішла додому.

Я вчилася гамувати біль у серці. Нелегка ще річ! Листів мені не було, не було ні від кого! Щеміло серце, коли я приходила до Зюзі, стояла, чекаючи, поки вона перебирає чужі, не мої листи. Не знаю чому, але Зюзя перестала уїдливо відповідати мені «пишуть», мовчки перебирала листи і мовчки клала знову в шухляду стола. Я вже соромилася кожного дня питати в неї про листи, гадаючи, що вона сама скаже, коли будуть. Але Зюзя мовчала.

Щоб стишити гупання свого серця, я щодня виходила в ліс, ішла до лісорубів, до дівчат-полільниць лісорозсадника, до лісників, які раз на день обходили свої володіння, перевіряючи усталений і чіткий хід лісового життя.

В лісорозсаднику, куди мене призначив Ремінь відбувати практику, я познайомила з секретарем комсомольської організації Людмилою Повх. Дуже вродлива, вона полола міжряддя й співала. Коли я підійшла й привіталася, Людмила ніби розсердилася, що я не дала їй доспівати.

— В комсомольських справах треба приходити ввечері після роботи,— сказала вона і сердито цюкнула сапкою. Я помовчала, потім побачила сапку, що лежала на землі, підняла її і мовчки почала полоти поруч з Людмилою. Певне, це вплинуло на неї, бо за кілька хвилин ми вже розмовляли про все на світі, навіть жартували.

— Це ви мене за бюрократа прийняли? — питала Людмила і сама сміялася від свого запитання.

— Мені подумалося про інше,— призналася я.— Мені подумалося: ось життя підтверджує думку про те, що ймення Людмила виникло з двох слів — людям мила...

Вона вміла цінувати гумор, сміялася і вже дивилася на мене тепло, по-дружньому.

Була я і в наших сусідів — у експлуатаційників. Справді, тут кипіло діло здорово! Які механізми в них, який розмах! Хіба могли зрівнятися з ними ті, хто садив ліс! І перед очима стояли Байраки: чи не з'явиться тут ще більше лисин серед земного океану? Тоді я написала статтю в газету. Стаття вийшла довга й полум'яна. Закінчувалася вона такими словами: на своїй землі ми, радянські люди, будемо жити і завтра, і через рік, і через сто років, будемо жити вічно. Ось чому треба думати не тільки про себе, а й про наступні покоління. Як-то їм житиметься без явора, який самою природою покликаний чарувати людину своєю красою?

Надумала статтю послати до центральної газети. Опустила я товстенький конверт у поштову скриньку й відчула, як ніби з пліч сто пудів звалилося.

Лісгосп з своїми численними будівлями й майстернями розташувався у величезній зеленій чаші, яка утворювалася з невисоких гір. Якщо сказати точніше, це не були гори у звичайному розумінні, а своєрідні підвищення ґрунту. Величезні вали з землі й каміння лежали, мов ті верблюжі горби, навхрест, а поміж ними ще було покладено невеличкі горбки. Лише південна сторона цієї чаші втікала в далечінь широкою зеленою рівниною, відкриваючи очам безмежжя світу.

Я любила забиратися на північне або західне підвищення й звідти дивитися в улоговину. Над зеленою чашею, повітою з усіх боків голубим шумовинням, клубочилося нагріте сонцем повітря. Я бачила те повітря — воно було насичене випарами оцього зеленого океану, пилинками квітнування й позолоченими сонцем краплинками вологи. Десять вдалині, аж біля самого неба, хмари чесали свої коси і, зачепившись за гостряки, падали в бескеття. З літератури я знала, що в Байраках часто йшли дощі, частіше, ніж у будь-якій іншій частині нашої республіки.

Якось ми пішли з Бувальцем у його володіння — старий лісник чатував великий простір, весь вкритий рівним і ніби перебраним руками людини буком. Бувалець хоч і мав похилий вік, однак вгору видирався не зупиняючись і ні разу не відпочиваючи. Коли зупинилися біля лісового знака, яким межувалися в лісі кордони, він оглянувся назад, простяг руку й сказав:

— Ось вона, чашечка, налита вином. А таких чашечок

тут сотні в цьому краї. Бог створив цей райський куточок і сказав людині: вибери собі ліпшу деревину отут і постав хату, зірви гроно винограду й нациди з нього чашу вина, накоси запашного сіна в полонині і дай його твоєму коневі. Буде тобі тепло, весело, а твоєму коневі ситно. Якщо в тебе затерпнуть рамена або заболить зуб — тут ти знайдеш цілюще зілля, щоб полікуватися. Якщо на землю впаде град і хлине вітрової, оці буки захистять тебе, сховають під своїми дужими кронами.

І прийшов чоловік у ці краї, і знайшов усе, що йому обіцяв бог. Він будував собі хату й зробив вино. Але всього тут було стільки, що чоловік почав забуватися. Він рубав більше бука, ніж була потреба, і почав возити його за тридев'ять земель на продаж. Добрі гроші заробляв чоловік, за кілька років розбагатів, а край від цього ніяк не змінився: там, де він зрубав учора, сьогодні виростало знову. Тоді чоловік найняв собі величезну армію наймитів з сокирами і наказав їм рубати стільки, скільки вони встигнуть від сходу до заходу сонця. На оцих схилах виникли тартаки, меблеві фабрики. Багатство того чоловіка зростало казково, про нього навіть у заморських країнах почали говорити. У залізних шафах тієї людини вже лежали гроші тисячами. Але ж тисяча тягне до себе тисячу, а людині хочеться, щоб до двох тисяч прибавилося ще дві. І тоді чоловік закупив десь за морем хитрі й дужі машини, дав їх наймитам і наказав: рубайте, пиляйте більше. Затріщали дерева, загули смереки, тяжко зітхнув бук, умився зеленою юшкою. І що далі ходили в ліс наймити й що більше вони валили дерева на землю, тим багатшим ставав отой чоловік, а край біднішим. Якось наймити і їхній хазяїн, прозваний людьми Ненажерою, помітили, що хмари вже не чіпляються за гострі кути букових гір, дощ не випадає, сіно в полонинах почало жовкнути й скоро зовсім зів'яло. Але це не спинило Ненажеру. Він ще лютіше рубав дерева, прокладав залізниці, будував кам'яні дороги і все вивозив той ліс. Одначе незабаром сталася біда, яка змусила задуматись Ненажеру: в нього на столі зникло вино. Люті вітри вільно залітали в оці уловини, видмухували з землі вологу й в'ялили своїм крижаним диханням ніжні паростки винограду. Літня спека й страшна зимова завірюха пригасили життя гір. Але Ненажера вже не міг зупинитися, він і далі рубав бук. І тоді сталося те, що повинно було статися, — в уловинах вимерла вся трава й порось, звірина й пташина. Гори оголилися, вітер

поніс пісок. Стало важко дихати — змінився клімат, вимерло все живе. Злякався Ненажера, впав на землю й помер. Наймити розійшлися в інші землі, а край оцей лишився пустелею. Та минув деякий час, знову оклигав край, знову зазеленіли гори — те, що погубив Ненажера, повернула природа. І ось ми з вами, дівчино, ходимо тут, у цих місцях, де гуляв колись з сокирою Ненажера, і вдихаємо пахощі квітів і злаків, дерева й грона. Ось він, наш великий Байрак, подивіться на нього, подивіться...

— Що й казати — легенда повчальна, — сказала я. — Хоча вона стосується не наших часів...

Бувалець «сідлав свого коника». Він оповідав про вишневий садок, густі пасма лісу, що живим заслоном стояли перед усім живим і дорогим людині, і зітхав. Видно, що цю людину хтось дуже довго й жорстоко кривдив, завдаючи ударів у саме серце. Я відчувала, що він не в згоді з старшим лісничим Ременем, і мені хотілося більше дізнатися про причини цих незгод.

— Оце говорила я з Ременем, — промовила я, — він мені видався не таким уже й консерватором. Казав, що треба вчитися дивитись на речі ширше...

— Ширше? — витяг шию старий лісник. — Саме так — ширше. Про це і я говорю. Треба навчитися дивитись ширше... От куди повертає! А чи не дуже широко розмахується?

— Але ж Ремінь сам не встановлює планів, він лише поставник сировини. Тут, мабуть, проблема складніша... От Лисун...

— Що там Лисун! — кричить Бувалець. — Лисун он зміг домогтися свого, а наш Ремінь?

Я слухала Бувальця, а сама думала про свою статтю в газету. От якби тільки оту статтю надрукували!

Але минали дні, а статті не з'являлося. Мені навіть почало здаватися, що Зюзя, сам Ремінь і його оточення починають загадково посміхатися (вони знали про цю статтю, мабуть, Федір Рибка десь проговорився), коли зустрічаються зі мною. Федір Рибка так зажурився, що по три дні не виходив з лісу. Бувалець про статтю не згадував. Я знала чому — він не вірив, що її надрукують.

11

Одного разу я побачила, як Ремінь зустрівся з Лисуном і як наш старший лісничий кланявся у пояс значно молодшому, але самовпевненому і властолюбному заготівельникові.

Дуже мене цікавила ота людина — Лисун. Одного разу не витримала і, скориставшись з нагоди, зупинила його біля лісового потічка, що жебонів собі потихеньку, пробиваючись з гір у полонину. Лисун, побачивши мене, здивовано зупинився. Я чекала, що він перший заговорить, але він мовчав і пильно вдивлявся у моє обличчя. Я зібралась з духом і випалила:

— Оцей чарівний потічок незабаром помре — його уб'єте ви! Як вам це подобається?

Лисун зачудовано посміхнувся:

— Досить оригінальна манера знайомитись... Радий, радий, але так все несподівано...

Мене теж розібрав сміх.

— Ну, радіти ще ранувато, адже ви не знаєте, що я вам збираюся сказати...

Лисун навіть оком не кліпнув:

— Ви вже висловились про потічок...

— Правильно, — ствердила я. — А скажіть, хіба ви іншої думки? Розумієте, мене зараз цікавить думка не голового інженера, а людини, тільки як людини.

Лисун дивився на мене нерухожими очима.

— По-перше, я не знаю, з ким маю честь. По-друге, я ніколи не відрізняю людини від її фаху, посади, чи що... Це речі нероздільні.

Я назвала своє ім'я і прізвище, сказала, що вчуся в лісовому технікумі, що зараз в Байраках на практиці. Що ж до нероздільних речей, то це діло дуже складне і не нам його вирішувати.

— А чому ж не нам? — спитав Лисун. — Хіба ви вважаєте нас такими слабкими в теоретичному відношенні?

— Пробачте, Василю Митрофановичу, що я перебиваю, але мені хотілося б поговорити з вами про інше. Мені ось боляче, коли я дивлюся на оцей згасаючий потічок. А вам?

На красивому обличчі Лисуна пробігли похмурі хвилячки.

— Цікава манера допитувати...

Я розказала йому легенду про Ненажеру. Вислухавши, Лисун зареготав:

— Дотепно, хай йому чорт, хоч... хоч і наївно. Невже ви повірили, що можна вирубати ліси? Гляньте, скільки їх навкруги. Наша країна щодо кількості лісів займає перше місце в світі.

Я слухала Лисуна, а сама думала: от якби мені швидше вивчитися, пізнати все, що стосується лісової проблеми, набратися досвіду і розуму! Отоді я не так би поговорила!

І статтю мою надрукували! Яюсь уранці до мене в світличку постукав Бувалець, задоволено крєкнув біля дверей і, не втерпівши, гукнув:

— Вставайте швиденько, читайте газету!

Розпатлана вилетіла я в хату і просто вирвала з рук лісника газету. На третій сторінці була моя велика стаття. Я її прочитала всю одним духом. Редакція нічого не викинула з неї, жодного факту не обійшла, лише змінила заголовок. Я дала назву «Сокира гуляє в Байраках», а стаття з'явилася під заголовком «Байраки повинні лишитись зеленими».

— Чуєте? — підвела я очі на Бувальця. — Байраки лишаться зеленими!

Я хутенько вдяглася й побігла до контори лісгоспу. Мені чомусь здавалося, що вже давно всі прочитали статтю і тепер жваво обговорюють її. У мене навіть гордість з'явилася: ось зараз Ремінь покличе мене й скаже: «Здорово ви тут розписали. Центральна газета надрукувала вашу статтю». Але ніхто мене про статтю не питає, а Ремінь навіть вичитав мені за те, що я довго не заходила до нього, що займаюся не своїм ділом — лаюся з лісорубами.

Це вже було западто — стежити за лісорубами, за їхньою роботою і поведінкою в лісі входило в обов'язки кожного працівника лісгоспу, але Ремінь мені забороняв втручатися в це діло. Я сердито сказала:

— Мені здавалося, що лісник зобов'язаний стежити за тим, як рубають ліс... На те його й поставили!

— Ви ще не лісник, — різко зауважив мені чимось стурбований старший лісничий. — І взагалі ви повинні знати, що ліс — темне діло. Ви ще молоді, щоб розбиратися у цій справі.

Я вибухнула:

— Ліс — темне діло? Повторіть, що ви сказали!

Ремінь перестав копатися в паперах, що лежали на столі, і з ширим здивуванням глянув на мене:

— Пробачте, але мені здавалося, що тут я старший, а виходить навпаки... Звідки у вас така пиха?

Я ледве стрималась, щоб не заплакати від образи.

— Чому ви вважаєте, що я не розбираюся в цій ділі? Я ось навіть статтю написала, ви її читали?

Я поклала перед ним газету й відійшла вбік. Ремінь рвучко схопив газету, знайшов статтю й зацікавився. Він читав, а я бачила, як набрякали в нього на скронях вузлуваті вени. Нижня щелепа Ременя звисла, а очі викотилися, як

у риби, яку викинули на пісок. Дочитавши статтю, він раптом охляв увесь, обм'як, навіть руки впали під стіл.

— Що вам сказати,— нарешті промовив він пісним голосом і спробував зробити байдужу гримасу на своєму переляканому обличчі.— Воно вроді й правильно і неправильно. Правильно, що надто інтенсивна вирубка лісу шкодить краєвидові, але інтереси справи вищі над усе...

— Якби тільки шкодило краєвидові, — перебила я, — тоді ще півбіди. Це шкодить державі, всьому народові. Ось у чому корінь.

— Так, справи державні вищі над усе, — вів далі свою думку Ремінь, ніби не почувши моїх слів, — і ми повинні перш за все керуватися цим правилом. Ви, мабуть, знаєте, що Україна завозить дуже багато потрібного їй лісу? Ви знаєте, які гроші на це йдуть? Ви підраховували збитки? Ні! Вас це не обходить. Найбільша лісистість у нас — у опих Байраках. Тут багато деревини. От ми й рубасмо там, де менше шкоди завдаємо. А що ж, накажете згорнути будівництво? Будівництво мостів, кораблів, житлових будинків? Усі тепер хочуть краще жити, всім заманулося ізольованих квартир. І ми повинні дати людям ці квартири. А для цього треба рубати ліс... Хай трохи поступиться природа, поки ми впораємось з невідкладними справами, потім ми віддамо їй те, що взяли...

— Біда в тому, що ми вже не зможемо віддати природі те, що взяли, — вона його не візьме. Буде пізно...

— Візьме! Змусимо! — Ремінь потроху оживав. У нього навіть вени на скронях потоншали й руки знову заграли на столі.

— Боюсь, що не змусимо, — заперечила я. — Ви читали коли-небудь Енгельса?

Ремінь посміхнувся, як посміхаються вчителі, коли гнівається учень:

— Доводилося. Я закінчив інститут.

— Знаю, що ви закінчили інститут. А чи пам'ятаєте ви Енгельса? Хоч би отакий його вислів: «Людам, які в Месопотамії, в Греції, в Малій Азії та в інших місцях викорчувували ліси, щоб здобути таким способом орну землю, їм не снилося, що вони цим покладали початок теперішньому спустошенню цих країн, позбавивши їх разом з лісами й можливості збирати й зберігати вологу». Знаєте цей знаменитий вислів? А ви знаєте, що говорив про ліси Ленін?

Старший лісничий усе ще посміхався.

— Дивлюся на вас і думаю: дитя. Ви — дитя. Хто ж не

знає цих цитат? Але життя і цитати — різні речі. Але ви не думайте, що я не розумію ваших найкращих побажань, продиктованих м-м... як би це вам сказати, продиктованих відсутністю певних знань і сентименталізмом. У дівчат це часто буває — бушує, шумує, аж поки не вийде заміж. А тоді відразу з неї злітає отой цвіт черемхи і вона врівноважується... Я теж колись був мов та черемха...

Такого знущання я не витримала. Кинула йому в обличчя щось образливе й гнівне, грюкнула дверима. Спантеличена Зюзя тицьнула мені в руку конверт, але я навіть не звернула на нього уваги, вибігла на вулицю і заспокоїлась тільки в Погрім'ї, де не було Ременя, не було Лисуна, не було отих знущальних слів і холодного цинізму. Я ходила між дерев і запально сперечалася, доводячи не знати кому правдивість своїх переконань, своїх думок. Дерева мовчали, ледь-ледь ворущачи кронами під самим небом. Я отямилася, сіла на пахучу вологу траву і лише тепер згадала про лист. Може, від Славка? Руки мені тремтіли, коли я розривала конверт. Але підпис був незнайомий і тривожний — Мотря. Яка Мотря? У мене ніколи не було знайомої Мотрі. Може, це помилка? Може, цей лист не мені? Але на конверті було виведено школярським почерком моє ім'я і моє прізвище.

«Так знайте, чортова лялька, що моя подруга Ніна день і ніч ллє сльози, бо ви жорстока й злостива... Посміхайтеся над її сльозами, цілуйтеся з своїм кавалером, знущайтеся над долею невинної дівчини. Ці сльози вам віділлються сторицею. Проклинаю вас, мерзотнице, і ненавиджу всім своїм серцем. Проклинає вас і Ніна, яка віддала Славкові свою дівочу честь!..»

Приголомшена, я сиділа під деревом маленька й нещасна. Згодом я відчула, як дрібно затремтіли мої щоки, як засмикались губи. Я заплющила очі, впала навznak. Десь у високості тривожно й тужливо заgrimіли надо мною стривожені буки.

Що значить любити свою землю

Ліс — жива книга природи.

Пародне прислів'я

Скільки я пролежала отак, пририта горем до землі, не знаю. Опам'яталася я тільки тоді, коли почула близько від себе людські голоси. Я звела голову й побачила вервечку

дівчат, які, низько нагинаючись до землі, несли на плечах важкі клунки. Обережно ступаючи босими ногами по невидимій лісовій стежці, дівчата весело гомоніли, розповідаючи всякі житейські випадки. Одна дівчина, тоненька, мов лозинка, пригнувшись під тягарем ноші і намагаючись не відставати, щебетала:

— А потім приходять Мусій під вікно й гукає: «Феню, відчини, а то все одно вкраду тебе і завезу світ за очі». А Фенька не відповідає, мовчить і сміється. Це вона від радості, бо, клянусь усім святим, вона хоче, щоб отой Мусій вкрав її...

Дівчата сміються з хитрої Феньки, перескакують з теми на тему, мов ті сороки, поволі посуваються вгору. Сонце вже високо підбилося, світило над самою головою. Я встала й побрела за дівчатами. Я боялася самотності, боялася нового відчаю, страшного й лихого безсилля свого. Лист Мотрі не виходив мені з голови, і я чомусь страшенно заздрила зараз отій Фені, щасливій і безжурній Фені, яка не відчиняє дверей Мусієві, бо хоче, щоб він таки вкрав її і завіз світ за очі. Я підійшла до тоненької дівчини й попросила її дати мені мішок. Та здивовано глянула на мене, закопилила губу й сказала різко:

— Сама донесу! Наш бригадир сказав, щоб ми звикали носити, бо це не останній раз.

— А що ж ви несете?— не відставала я від неї.

— Та що ж, землю носимо! Хіба не бачите?

Мене вразив тон цієї зовні такої тендітної й ніжної дівчини. Чому вона на мене сердиться? Я тепер часто була на плантаціях лісорозсадника, розмовляла з цими дівчатами, і завжди вони охоче розповідали мені про свою роботу і життя, навіть про щасливе й нещасливе кохання. Чому ж вони зараз так зиркають на мене, ніби я щось зробила недобре й страшне? Навіть секретар комсомольської організації Людмила Повх, побачивши мене, швидко пішла вперед, ніби не хотіла бачитися зі мною. Розгадка наступила швидко. Дебела дівчина в спортивному костюмі, зиркнувши у мій бік, сказала своїй подрузі:

— Вона статті пише, а ми землю на своїх горбах носимо носити за тридцять земель.

Гострим болем віддалися ці слова в моєму серці. Ось як воно обернулося! Ремінь хоч і не визнавав справедливих докорів моєї статті, але злякався і тому негайно почав діяти. Оці дівчата носять землю на Поруби! Так, на Поруби. Ремінь вирішив тишком залатати оці лисини, що

виникли після лихої вирубки бука. Ну що ж, хай мене ляють дівчата, але я таки добилася свого — Поруби знову зазеленіють. Це мене так утішило, що я навіть відчула приплив сил у своєму тілі. Підійшла до тоненької і сказала твердим голосом:

— Ви стомилися, і вам не донести отой клунок. Давай-те його мені!

Дівчина і не стямилася, як я вже вихопила в неї клунок і звалила собі на плечі.

— Будемо нести поперемінно, одній тут забагато! — сказала я і швиденько пішла вперед. Догнала Людмилу Повх і навмисне голосно крикнула:

— Старший лісничий прийняв правильне рішення! Треба боротися з ерозією ґрунту, поки не пізно.

Людмила побачила в мене клунок, серце її пом'якшало. Вона була розумна дівчина, це я відчула ще при першій зустрічі, коли ми з нею обполували молоді буки.

— Ремінь сказав, що завтра шофери підкинуть ґрунт до схилів, а вже звідси будемо носити. Ну й робота ж! Зроду не думала, що доведеться на плечах носити землю... Десь я читала, ніби чорногорці отак носять собі землю, щоб посадити городину в горах... Ніколи не мала й гадки, що й ми, як ті чорногорці, візьмемося за клунки. І чого воно так вийшло?

В цих словах я вже чула примирливі нотки, такі жадані й дорогі для мене. Я вирішила терпеливо завоювати приязнь оцих чесних і працьовитих дівчат, які зовсім не були винні в тому, що на Порубах вітер і зливи змели ґрунт. Вони ляjali мене, автора статті про оці ліси, але не знали справжніх причин біди, вони не знали, що Ремінь дозволив порушити закони науки й тепер намагався виправити свої помилки. В душі я раділа, що так обернулася справа, і, може, вперше в житті відчувала потай у своєму серці гордість за ту велику місію, яку виконує в житті народу лісівник.

Аж до вечора носила я з дівчатами землю на Поруби, намулила собі поги, а спина пила так, ніби я стала горбунею. І все ж якась сила полегшення увірвалася у моє єство, під кінець дня я навіть забула на мить про того листа від Мотрі. А коли я прийшла додому, Параска Федорівна поклала передо мною на стіл аж три листи від Славка. Невесело розкривала я конверти, ніби боячись, що мої пальці прилипнуть до чогось лишнього й гидкого. Ну ясно, ці листи десь блукали, вони запізнились. Всі тріс-

кучі й ніжні слова, звернені до мене, здавалися мені тепер штучними й надуманими, як то іноді бувають слова в досить примітивному і дешевенькому цирковому каламбурі. Славко писав, що дуже шкодує і навіть картає себе за те, що не поїхав тоді разом зі мною в Байраки. Я вже не вірила цим словам. Передо мною стояв прилизаний і акуратно вбраний юнак з облудними словами на устах, з веселими очима, які так рано навчилися брехати. Читаючи листи, я бачила Славка у позі печального лицаря, який міг вдатися до найбезглуздішої витівки, аби тільки втертися в довір'я молодій дівчині. Хто він, отой Славко? Які коріння породили й зумовили його? Пережиток минулого? Але ж Славко народився і зріс у наш час, батько його був радянським спеціалістом, вчився Славко в наших школах, ходив на комсомольські збори, його навіть ставили за приклад студентам, які вчилися гірше за нього. Славко завжди носив з собою книги, багато читав і знав напам'ять безліч віршів. Він і сам писав ті вірші, і були серед них теплі й задушевні. Чим же пояснити отаку мерзотну натуру, нещирю й зрадливу душу юнака?

Цього я не знала, але відчувала, що хоч я і гнівалася, але моя любов чомусь ще жевріє в моєму серці, не вмирає... Що б я віддала, аби тільки мені якомусь прокинутися вранці й відчути, що я або байдужа до Славка, або гостро ненавиджу його! Щось подібне до ненависті я відчувала... А от його слова, його смішні і навіть зворушливі вчинки, його манера говорити й сміятися, його туманні вирази і такі ж туманні вірші чомусь не виходили з моєї голови. У мене навіть виникла думка: а що як Мотря знову набрехала? Адже було вже так. І тоді сама Ніпа змушена була виправдати Славка, сказати про їхні взаємини правду. А може, то Славко тоді змусив дівчину прийти до мене й виправдати його передо мною?

Одне слово, голова моя йшла обертом. На листи Славка я не відповідала, повіряючи свої думки моєму щоденникові. Перечитуючи тепер ці записки, я дивуюся, чому серед них було так мало прокльонів на адресу зрадливого юнака, чому я так мало лаяла його тоді. Аж дивно читати ось таке: «Він пішов від мене, але я ще й зараз бачу отой зелений присмерк серед безмежжя дерев і трави, отой незабутній вечір, коли я вперше в житті відчула, що таке поцілунок. Хай буде так, хай ти належатимеш іншій, але я тебе не забуду ніколи. Ти перший відкрив мені солодкість муки очікування тебе, запаморочливий страх

перед твоїми обіймами, ти перший змусив вірити у неминучість щастя. Я бачу ось перед собою трепетні листки дерев, на яких розлито веселий промінь і сміх, краплини радості й солодкої тривоги. Світ став веселішим і принаднішим, коли ти відчула поруч з собою друга. Хай то була мить, видиво, міраж. Хай то була лише хвиля щастя, але ж вона була, і її ніхто вже не зітре в пам'яті. Прийдуть нові люди, прийде й він, отой єдиний і навик коханий, але ти лишишся, бо ти був перший, який прийшов негадано, неждано, коли дівчина ще нічого й нікого не жде».

Я знаю, що ці мої записи можуть накликати на мене бурю нарікань і навіть зловтіхи. Якось не в міру строго вихована читачка може навіть насварити мене, сказати, що я просто кокетую або граю в слова. Тій читачці я могла б сказати, що знаю чимало людей, які повиходили заміж, народили дітей, живуть у злагоді й сімейному щасті, але й далі носять образ першого кохання в своєму серці і проносять його через усе життя до самого кінця.

Минали дні, я знову носила з дівчатами землю на Поруби, здружилася з ними, надто мене приваблювала Людмила Повх. Це була цільна, тверда натура, але дуже нещаслива в своєму особистому житті. Вона не любила розповідати про себе, але якось призналася, що втекла з колгоспу, де вона була прославленою ланковою, тільки тому, що покохала бригадира, який мав жінку й п'ятеро дітей. Мене зацікавила ця історія, і я потроху витягла з замкнутої Людмили подробиці цього дивного кохання.

Людмила вирощувала в своєму колгоспі кукурудзу. В той час як у багатьох колгоспах або зовсім не сіяли кукурудзи, або садили її невеличкими клаптиками, Людмила з своєю ланкою щороку збирала високі врожаї на великих площах. Коли розпочався всенародний рух за кукурудзу, нікому не відома досі ланкова стала однією з найпопулярніших дівчат-ланкових на всю область. Разом з славою прийшла й любов. Досить ставний і вродливий бригадир, герой Вітчизняної війни, якось зустрів ланкову в полі і почав розмову про шляхи життя, які часто-густо переплітаються, створюючи великі труднощі для людей. Хоч сентенції бригадира про кручені шляхи були надто плутаними й туманними, однак Людмила зрозуміла їх зміст і зрештою після довгих вагань і сумнівів не знайшла в собі сили, щоб прокласти свою стежку віддалік від тієї, котрою ходив красень бригадир... Про це дізналась

галаслива й багатодітна жінка бригадира, здійняла лемент. Бригадир запропонував Людмилі вийти за нього заміж, а з жінкою він пообіцяв розлучитися. Горда Людмила не змогла піти на цей злочин і втекла в лісгосп, що був на другому кінці зелених гір. Вона дуже страждала, бо ніяк не могла забути бригадира, але про свої почуття нікому не розповідала. Вона навіть злякалася, коли відчула, що я вже все знаю про її історію, і заявила:

— Поклялася мовчати, але зрадив язик. Тепер хоч знову втікай світ за очі...

Я її заспокоїла, сказала, що про цей секрет ніхто не дізнається, і, щоб переконати її, розповіла про свою нещасливу історію з Славком і навіть прочитала їй листа Мотрі. Людмила довго мовчала, потім кинулась до мене на шию і заплакала.

— Мені здавалося, що це лише я така нещасна, а воно он що. Давай, Лесю, поплачемо, може, на серці полегшає...

І вона заплакала. Вимовляла слова, звернені до матері, до братиків, за якими вона дуже сумувала, потім раптом стихла, витерла очі й сердито кинула:

— Мабуть, тобі ще не припекло, якщо ти сидиш і дивишся, коли я плачу. Значить, твоє горе не повне. А в мене воно он яке.

Людмила показала на шию і знову припала до мене на груди.

Після цього ми з нею подружили. Тепер дівчата вже не лаяли мене за те, що я своєю статтею змусила їх носити землю в гори, та й Ремінь отямився, навозив тягачами землі ближче до крутих схилів, набагато полегшивши нашу роботу. Якимось він зустрів мене й, примирливо посміхаючись, сказав:

— Знаю, знаю, що ви землю посите! Авторитет заробляєте! Ну заробляйте. Може, пригодиться в житті...

— Про який ви авторитет кажете? Нащо мені його заробляти? Я просто хочу допомогти дівчатам, лісгоспові... Скажу вам, що ви правильно зробили, віддавши наказ про заліснення Порубів. Цілком схвалюю ваше рішення. Давно так би...

Ремінь вдоволено кивнув головою і раптом заявив:

— Авторитет у вас неабиякий... Навіть академік Подолян за вас.

Я вперше чула й про академіка Подоляна, й про те, що він за мене. Побачивши, що я нічого не розумію, Ремінь дістав з кишені газету й подав її мені. Я розгорнула

сторінку й побачила велику статтю за підписом академіка Подоляна, яка називалась досить промовисто: «Ще раз про долю Байраків». Я миттю пробігла статтю і відчула, як у мене запалахкотіли щоки. Академік Подолян гаряче підтримував автора статті.

— Ну що ж,— спокійно сказала я, хоч у грудях серце танцювало і все в мені аж тремтіло від радості,— схоже на те, що все йде на краще.

Зелений автобус

Спадщина нещасної війни
лишила нам величезні площі оголених
місць, які треба в інтересах народу
негайно засадити, засіяти лісом.

В. Ленін

Якось до мене прийшов шофер Петя Баз. Я часто його зустрічала раніш на лісових дорогах, шофер привітно вітався зі мною і все питав: чи скоро на станцію? Весь білий мов крейда, з обгорілими віями, він тішив мене своїм примітивним, але щирим хлоп'ячим залицянням. Коли він нарешті наважився переступити поріг моєї хати, я не здивувалася. Петя Баз вирішив випробувати своє парубоцьке щастя...

Він був чисто виголений, на ньому сидів добре пошитий костюм, коверкотові штани заправлені по-тутешньому в халляви навипуск. Русявий чуб Петі був добре змащений олією, а від усього костюма хлопця несло одеколоном «Цветочный». Петя чемно вклонився Бувальцеві, який кудись лаштував свого брезентового дощовика, пройшов у мою світличку, поклав на ліжку загорнуту в газету балалайку і обіперся об одвірок.

— Сідайте, Петю,— запросила я і уважно оглянула хлопця. Він був ніби спокійний зовні, але час від часу потирав спітнілі руки й цим видавав себе.

— Постояю,— сказав він і випалив, мабуть, давно заготовлені слова.— Прийшов оце провідати вас, може, і ви тут, як ваші попередниці, засумували...

— Ніколи мені сумувати, Петю.

Петя поглянув на мене так, ніби прощав мені мою відсталість. Він похилив голову й топеньким голосом проспівав, пригравуючи на своїй новенькій балалайці:

А я таки чепуренька,
А я таки люба,

Бо я знаю, з ким кохатись,
Маю лісоруба.
Ой добре там вівці пасти,
Де ся зеленіє,
Добре ся з тим любовати,
Хто ся розуміє...

Запахло бузиною, дитинством, селом. Чомусь згадалося, як я сама колись училася грати на балалайці, як ходила в шкільний музичний гурток і якось розплакалась, бо вчитель загадав мені грати не на маленькій балалайці, а на великому жиливому контрабасі. Я слухала наївні й милі співаночки, пересипані словами місцевого походження, а сама думала про своє. Я ловила себе на думці, що останні дні чомусь металася душею, гостро реагувала на всякі ускладнення, перебільшувала їх, щоб убити в собі страх перед остаточним розв'язанням проблеми з Славком. Хоч такої проблеми вже ніби й не існувало в особисто-інтимному плані, бо я вирішила назавжди покинути Славка, але ж я знала, що оці останні дні швидко збіжать, мені доведеться збирати речі й повертатися в технікум. Як мене там зустрінуть, коли дізнаються всі, що я гуляла з хлопцем, який уже був не тільки зальотником для іншої, а й близькою людиною? Людмила не мала досвіду в цих складних життєвих справах, не могла допомогти мені. Її слова про те, що «все перемелеться й що не треба завдавати собі такого клопоту», не задовольняли мене. Тоді я звернулася до книжок. Перечитала кілька повістей і романів наших сучасних письменників, але вони у своїх книжках майже не торкалися складних питань родини й любові, обмежувалися лише оспівуванням щасливого кохання... А як же бути з нещасливим коханням?

Отак я жила ці дні, аж поки одного разу не побачила на подвір'ї лігоспу зеленого автобуса. У невеличкому селищі, та ще в такому закинутому в горах, як у нашому, поява кожної нової людини викликала загальний інтерес. Я відчувала, що хтось приїхав з начальства. Єдине, що мене дивувало, це автобус. Досі начальство приїжджало в легкових автомашинах.

Я зайшла до контори й одразу побачила, як Зюзя щомиті зазірала в дзеркальце, пудрила носа і часто носила Ременеві в кабінет якісь папери.

— Академік Подолян, — шепнула мені Зюзя, натякаючи на те, що от, мовляв, яке високе начальство завітало до них і що воно не може обійтися без послуг Зюзі.

Академік Подолян! Так це той, що виступив на захист моєї статті? Світило лісової науки, автор багатьох наукових праць, популярних нарисів і статей? Ще в селі я читала одну його книжку, яка називалася так: «Ліс — акумулятор вологи». Дід Ялисей, як давав ту книжку, то казав, що її автор — відомий на всю країну вчений-лісівник, який все своє життя присвятив боротьбі за розмноження лісів. Тепер отой знаменитий академік приїхав у Байраки! Було від чого затремтіти всім тілом і простояти півгодини в приймальній, щоб потім побачити його на власні очі. А я дуже хотіла побачити його, щоб поставити кілька запитань, які мене мучили. Я з острахом думала, що академік Подолян закінчить ось розмови з Ременем, сяде в свій зелений автобус і поїде. Ось чому я дочекалася, поки нарешті розчинилися двері і на порозі став високий сивий чоловік з лев'ячою гривною і з золотим пенсне на носі. Він глянув на мене, обернувся і спитав Ременя, який стояв позаду:

— Скажіть, будь ласка, чи не можете ви нас познайомити з автором отієї статті, що стільки шуму наробила?

Ремінь протиснувся наперед, показав на мене рукою:

— Про вовка помова. Ось і автор...

Академік обернувся, простяг мені руку.

— Ось ви яка! — засміявся він густим басом. — А я думав, що ви отакенна дама, — він показав, яка та дама могла бути вшир, обернувся до чоловіка, який мовчки стояв у нього за спиною, й проказав:

— Борець за природу, знайомтесь!

Чоловік подав мені руку, блиснув золотим зубом:

— Пилип Пилипович. Дуже приємно. Можу додати, що ви справді борець хоробрий і з палким серцем. Якби йому дали право, він зовсім заборонив би рубати ліс. Правда ж?

Ремінь загонисто засміявся, зазираючи в очі академікові, а академік розглядав мене, ніби я була засватана, промовляв:

— От ви й спіймалися, ластівко. Тепер ми вас не відпустимо, аж поки не впорасмося з завданням. Прошу вас, — академік повернувся до Ременя, — дозволити їй допомагати нам де в чому. Гаразд?

— Я охоче допоможу вам у всьому, якщо тільки мої скромні знання...

Я далі не могла говорити. Хвилювання видало мене, академік знову приглушив басом:

— Значить, домовились. Ви — в нашому розпорядженні.

Покажете нам оті Поруби, про які писали. Розкажете про все. Добре?

Він дивився на мене через свої круглі маленькі скельця й посміхався. Як я йому була вдячна за цю посмішку! Вона підбадьорювала мене, надавала сили й впевненості.

Академік ще раз потиснув мені руку й, на крайнє здивування Ременя, сказав, що я можу коли завгодно заходити до його автобуса, він вважає мене за хазяйку цих лісів.

— Чесна й сумлінна хазяйка — це якраз те, що нам потрібно, — додав він і швидко пішов до виходу. За ним вийшов і його колега, Пилип Пилипович, та Ремінь. Зюзя, яка була свідком цієї розмови, уже зовсім з іншою міною на обличчі подала мені аж чотири листи.

— Хтось дуже турбується за вас, — сказала вона й примружила очі.

— Навряд, — заперечила я, думаючи про інше, — навряд. Гадаю, що тут теж турбота швидше про себе, ніж про ближнього...

Розмова в нас не клеїлась, хоч Зюзя явно заgravала зі мною — адже вона чула, що сам академік Подолян назвав мене «хазяйкою лісів». Це було дошкульно й прикро для Зюзі — вона вважала, що господарем тут є її наречений — Ремінь. Я подякувала за листи й пішла додому.

Академік Подолян відмовився від місця в гуртожитку, бо любив, як він висловився, «жити на колесах». Він возив з собою похідне легке ліжко, в автобусі стояв стіл і на ньому потужний радіоприймач. Коли я другого дня зайшла в автобус, академік схопився з канапки, запросив сідати і, глянувши на Пилипа Пилиповича, сказав:

— Я вчора наговорив вам всяких компліментів... Ви ще не зазнались? Гадаю, що ні. Навіть впевнений у цьому. Компліменти хай будуть тим векселем, за яким ми повинні платити все життя. Дороженька ціна, але справедлива. Така вже наша доля лісівника.

Він перестав посміхатися, ніби чекав, що я скажу йому у відповідь. А я не знала, що мені казати. Нарешті зібралася з духом і випалила:

— Компліменти ті стосувалися не так мене, як нашого товариша Ременя... Так я вас зрозуміла.

Академік голосно зареготав:

— Вустами дитини глаголить істина! Прямолінійність — вдача молодості. Знаєте, що сказав один солідний учений, прочитавши вашу статтю? Сказав, що якби по совісті, то

він повинен піти б у відставку. Розумієте? Адже таку статтю повинен був написати він, отой солідний учений... А, отже, не написав. Чому? Сам він визначив причину досить дотепно: у нього охрип голос. Я вам поясню його думку. У нас ще водяться люди, які помилково вважають, нібито в нашій країні не в пошані гостра й принципова критика. Ну, що вам сказати? Гадаю, що глибшої помилки в природі не існує. Ми єдина країна в світі, яка в державному масштабі всіляко культивує критику й самокритику. Де ви бачили, щоб державні діячі так наполегливо захищали й підтримували критику знизу? Критика знизу — річ не дуже приємна, але ми йдемо на це, бо така вже природа нашої держави. Особливо у нас поширена критика в пресі. Можна сказати, що наша преса стала справді всенародною трибуною не лише показу досягнутого, а й критики недоліків у роботі. Скажіть мені, будь ласка, яка б то країна дозволила в час страшної війни критику деяких порядків у своїх збройних силах? Таку критику дозволили тільки ми. Пам'ятаєте п'єсу «Фронт»? То була досить смілива й одверта критика. Або роман «Російський ліс»? Це гостро критичний роман, і ми відзначили його найвищою нагородою країни — Ленінською премією. Справа в тому, з яких позицій критикувати наше життя. Є всякі позиції... От ви критикували порядки в оцих ось Байраках. Гостро критикували. І цю критику надрукувала найбільша наша партійна газета. Чому? Бо ваша критика йде з позицій патріотичних, добрих, чесних.

— Але ж, дорогий товаришу академік, моя критика не допомогла. Швидше навпаки — вирубка в Байраках збільшилась...

Академік посміхнувся, а Пилип Пилипович навіть поперхнувся від сміху.

— Знаю, знаю, ластівко,— м'яко сказав академік.— Тому ми й приїхали сюди, щоб перевірити все на місці й доповісти урядові.

— Товаришу академік,— обізвалася я,— в мене до вас сто запитань. І всі серйозні.

Академік подивився на годинника, на його чолі пробігли тіні занепокоєння:

— Дуже можливо, що й сто. Але я не можу зараз доповісти на них. Ось ми тут подивимося на справи, поглянемо та прикинемо, тоді зберемо наших дорогих лісівників і поговоримо з ними про все. Запрошую вас на цю розмову, і приносьте з собою ваші сто запитань. А зараз ми

з вами поїдемо та подивимось на гори. Цікаво дізнатися, чи лишився тут хоч один лісовик? Отой дідько, що ночами крутить води в гірських річках і зчиняє шум у смереках?

Мені подобалася оця манера академіка пересипати серйозну розмову жартами. Ось чому я відповіла в тон:

— Боюсь, що всі дідьки повтікали звідси, бо вони не люблять жити там, де самі пеньки...

— Подивимось, подивимось,— відповів академік і наказав шоферові рушати. Ми зупинилися проти хати, де жив Ремінь, почекали, поки він вийде, і вже разом поїхали на Поруби.

Я уважно прислухалася до слів академіка, а сама весь час поглядала на мовчазного Пилипа Пилиповича. Ота загадкова посмішка й незначні репліки аж ніяк не давали можливості розпізнати його. Мені чомусь навіть здавалося, що він не поділяє оптимістичних настроїв академіка, що він щось приховує за отією усмішкою і мовчазністю. Яюсь, оглядаючи балку, де стирчало чимало спорохнявілих пеньків, Пилип Пилипович нарешті не витримав і вперше висловився категорично:

— От як ми хазайнуємо! Бачите оті пеньочки? Ото ж лежить в землі золото. Хіміки навчилися робити з отих пеньків не тільки віскозну тканину, а навіть шерсть... Так, шерсть. Хороша, добротна шерсть, з якої можна пошити костюм. А з отих он кущиків, бачите, що ото мов дротом облутали пеньки, ми виробляємо штучну гуму.

— Ви хімік?— спитала я.

— Так, хімік,— ствердив Пилип Пилипович.— Нам треба створити в оцих горах заводи, щоб переробляти велику частину деревини на цінні продукти сучасної індустрії. Синтетичний каучук і віскозні тканини — хіба це не варте того, щоб розкинути думками? Один наш лісохімік підрахував, що якби всі хімічні заводи, які виробляють папір, не випускали в ріки лугових сумішей, а переробляли б їх на спирт, то держава мала б з цього прибуток далеко більший, ніж дає вся паперова промисловість. Ви уявляєте це? Адже мова йде про відходи, а не про цінну деревину. Звичайні відходи, які ми викидаємо.

Такі і подібні до цього розмови викликали в мене захват і радість. Я вперше сказала собі, що мені дуже пощастило, бо я в силу обставин опинилася в центрі великих подій, які розпочиналися в нашому лісі. Помалу мої болі, викликані листом Мотрі, почали вщухати. У моєму щоденнику з'явилися навіть такі записи:

«Десять листів від Славка... Чималенько. А я ж не відповіла на жоден з них. Дивується, обурюється... Невже він нічого не знає? Ось повернусь до технікуму, навіть не гляну в його бік. Хай знає, що підлість є підлість і що прощати її ніхто йому не збирається...

...Кажуть, що перше кохання завжди нещасливе. Чому ж воно таке? Хто мені пояснить? Хто скаже, де причина? Адже перше кохання, гадаю, є тим найбільшим щастям, яке тільки може бути в житті людини. Але те щастя лише тоді не пошкодить життю дівчини, коли воно приходиться першим, а не другим.

Ось я поясню це: на мою думку, в житті кожної людини було перше кохання. А от у Анни Кареніної його не було, аж поки вона вийшла заміж за нелюбця. Здавалося, що так і життя мине. Але воно так не минуло. Прийшло те перше кохання, підхопило жінку й занесло аж у домовину. Оце перше кохання ще називають справжнім. Хто мені розкаже про це справжнє кохання?

Якщо людина здатна в горі моралізувати, значить, вона вндужує».

Голубий океан

Немає кращих цінителів лісу за людей, які самі виростили його.

Народне прислів'я

Нарешті прийшов довгожданий лист від Віри Захарівни. «Ой миленька моя Лесю, — пише мені моя старша подруга, — як же я зраділа, коли побачила твій підпис під отією прекрасною статтею про Байраки! До чого ж ти мила дівчина, якби ти знала! Дурний буде той хлопець, який випустить тебе з своїх рук...» Я читала цього листа й посміхалася: уже трапився один хлопець, що випустив мене з рук... Цікаво, чи зустріну я такого, щоб його в мене ніхто не відняв?

Щодня я їздила разом з академіком та його колегою в гори. Він оглядав усе господарство лісгоспу, говорив з лісниками, з дівчатами лісорозсадника, майже півдня розмовляв з Бувальцем. По десятку сторінок щодня заповнював академік у своєму блокноті, записуючи туди все, що чув і що бачив. Своїх думок він не відкривав. Важко було зрозуміти, чи він гнівався, оглядаючи Поруби, чи радів. Лець

чутно насвистував собі під ніс, до всього пригнухувався і все мацав своїми руками.

Аж ось закінчився огляд, академік заліз у свій автобус і не виходив два дні. Що він там робив — не знаю, тільки Пилип Пилипович одного разу сказав, що академік вивчає і далі свій блокнот та насвистує, ніби хлопчисько. На третій день академік виліз з автобуса й сказав Ременеві, щоб він скликав широку нараду з участю всіх працівників лісгоспу. На цю нараду з району прибув секретар райкому партії, керівники ліспромгоспу, приїхало кілька кореспондентів. Невеликий клуб не вмщував усіх, хто хотів послухати академіка Подоляна. Я сиділа в першому ряду й ворожила в думках: що то він скаже?

Та ось академік протирає скельця свого пенсне, оглядає зал, на мить зупиняється поглядом на мені, потім розгортає блокнот, знову закриває його і кидає в зал гуркітливим басом:

— Запросив оце вас, щоб побитися! Буде у нас з вами буча...

Зал весело реагує на жартівливі слова академіка. Оглядаюся і помічаю стурбоване, як завжди, обличчя Бувальця, затуманені очі Федора Рибки, кучеряві завитки нової зачіски Зюзі, яка крутиться у всіх на видноті, насуплене обличчя Ременя, красивий профіль Лисуна, вичікувальну позу секретаря райкому. Коли шум стих, академік відійшов від трибуни, наблизився до самого краю низенької сцени. Голос його був твердий, густий:

— Товариші лісівники! Цілий тиждень ми вивчали стап, в якому перебуває ваше господарство. Ми не можемо сказати, що все добре перевірили, але все ж у нас є певне уявлення про те становище, яке утворилося тут, і ми можемо зробити деякі висновки. Ви знаєте, що в пресі були сигнали про незадовільний стан вирубки бука у ваших лісах. Громадськість пристрасно реагувала на ці сигнали, редакція газети одержала понад тисячу листів від трудящих. Я ці листи читав і скажу вам, що майже в кожному з них відчувається біль за наші ліси, є ряд тривожних сигналів про незаконну вирубку цінних дерев.

Чи є у нас підстави для тривоги? Такі підстави, на жаль, є.

Щоб вам була ясніша проблема, я почну свою розповідь з точної історичної викладки. Ось факти, які визначають суть справи. Наша Радянська країна — одна з найбагатших лісових держав світу. Простори нашої землі більше

ніж на одну третину вкриті лісами. На нашій землі ростуть усякі породи, потрібні нашому господарству. Як вам відомо, ліси розмножуються і штучними засобами, і природним способом. Один тільки природний приріст дає нам щороку 700—800 мільйонів кубометрів деревини. Це значить, що, якби нам удалось рівномірно розподілити лісозаготівлі по всій площі лісів країни, то ми могли б, не зменшуючи запасів лісу, щороку заготовляти 800 мільйонів кубометрів деревини. Що й казати — цифри захоплюючі. Адже це в три-чотири рази більше від річної заготівлі лісу... Однак справа набагато складніша, ніж це може здатися на перший погляд. Як вам відомо, основні запаси лісу в нас зосереджені в місцях, до яких трудно досягнути, — на півночі країни. Щоб добути деревину в цих недоступних місцях, а потім щоб доставити її звідти по залізницях чи ріках, потрібні величезні зусилля і неабиякі кошти... Якщо сказати прямо, то, враховуючи наші відстані, порівняно невелику мережу залізничних колій там, на півночі, стане ясно, що одного лісу, добутого в віддалених областях Союзу, нам не вистачить.

Ось чому ми змушені рубати ліси в Європейській частині країни, на заході і на півдні, поблизу промислових центрів.

А ліси Європейської частини Союзу зазнали величезних змін і втрат. Якщо навіть не згадувати спадщину минулого, коли наша країна була в лабетах капіталізму, то і тоді можна сказати, що ліси наші витерпіли чимало лиха. Адже відомо, що за час окупації гітлерівськими військами України, Білорусії та деяких областей Росії винищено величезні масиви лісів. Поменшало у нас дуба, ясена, тополі, сосни.

Оце вам коротко про те, що у нас є і скільки є. Як бачите, у нас на Україні не багато з лісом, і тому ми довозимо з північних районів країни чималенько потрібної нам деревини.

Який же шлях до подолання труднощів з лісом? Є два шляхи: один веде до систематичного збільшення вирубки лісів, другий шлях значно складніший, але правильний з точки зору науки про ліси. Зупинюся на цьому останньому, труднішому шляху. Він полягає в тому, щоб систематично підвищувати інтенсивність лісового господарства.

Наша Радянська держава, будуючи всі свої господарські заходи на основі найпередовішої науки, багато робить для того, щоб запобігти лихові, про яке я казав. У нас щороку насаджуються мільйони нових дерев, створено нові лісо-

розсадники. Уряд заснував тисячі великих лісових господарств для охорони й вирощення лісів на наукових засадах. На сторожі всенародного лісового господарства поставлено державний закон, який надає нашим славним лісівникам — інженерам і технікам, лісникам і об'їждчикам великих прав. Емблема лісівника — два схрещених золотих дубових листки — викликає в народі пошану до тих, кого покликано охороняти й множити найбільше багатство народу — ліс.

Для поліпшення лісового господарства надто багато зроблено в нас у післявоєнний час. Виникли нові масиви цінних порід, в колись голих степах зашуміли сотні лісових смуг. Партія та уряд планують великі зміни у наших лісах. За якихось сім років ми поклали створити 262 мільйони гектарів нових і повторних лісів. Передбачається підвищити продуктивність лісів, поліпшити породи дерев, просунути зелені насадження далеко на південь.

Лісівники, звичайно, знають, що всі ці заходи принесуть нам вигоду не одразу, бо ліси ростуть довго і не кожна людина, яка посадила дерево, може за своє життя скористатися з нього. Все це так, і тому ми повинні навчитися уміліше користуватися тим, що в нас є, треба боротися за повне використання багатства, яке йде під сокиру. Ось ходив я по ваших балках та горах, чимало ми побачили там зрубаного дерева, яке захрясло в гущавині, полягло трупом... Хіба ж можна так? Якщо врахувати всі наші втрати, то можна за голову схопитися. За офіціальними даними, майже тридцять процентів деревини залишається в лісі у вигляді так званих лісорубочних лишків. Якщо підрахувати оті лишки у ваших лісах, то я боюся, що там їх більше, ніж тридцять процентів! Вся ця деревина псується, гниє, захаращує ліс. Ось вам уже і є один резерв, який треба використати.

Другим резервом, який має набагато поповнити наші лісові скарби, є розведення швидкоростучих дерев. У цій справі наша лісова наука досягла добрих наслідків. Звичайну довгоростучу ялину можна перетворити у швидкоростучу, якщо її посадити в природний для неї ґрунт. Селекція — геніальне відкриття Мічуріна, дає нам можливість створювати типи дерев, які у вісімнадцять разів швидше, ростуть, ніж звичайні породи. До таких дерев належить верба, наприклад. Мічурінці-лісівники навчилися вирощувати швидкоростучу тополю, дуб, осику. Одне слово, ми маємо всі підстави стверджувати, що вирощування

дерев, які набагато швидше досягають спілості, ніж ті, які ростуть у нас, дасть нам величезний вигрaш.

Перед лісовою промисловістю всієї країни стоїть невідкладне завдання, яке має нарешті вирішити лісову проблему в принципі. Я маю на увазі просування ліспромгоспів на північ країни, де у нас зосереджено величезні запаси лісу. Там треба створювати великі лісосировинні бази, які б не лише добували сировину, а й здійснювали б первинну переробку на місці. Нащо нам возити за тридев'ять земель стовбури, коли ми можемо на місці робити пиляні дошки, паркет, брус і інші вироби? Це дасть величезну економію, вивільнить транспорт, зменшить втрати деревини.

В кожному колгоспі треба закласти клин лісу з швидко-ростучих порід для дрібногогосподарських потреб. Подивіться, смішно виходить: у деяких колгоспах немає з чого зробити пужална, зруб для колодязя, дишла... Ждуть, поки їм дасть отой кілок держава... Посади вербу, березу, тополю — от тобі й буде добрий кілок.

Разом зі мною тут у вас гостює спеціаліст по лісохімії Пилип Пилипович Павлюченко. Якщо ви побажаєте, то він розповість вам про те, що навчилися наші хіміки виробляти з деревини, і скаже вам, які коштовні речовини приховані у пеньках, у кожній гілочці лозняка. Ми плануємо широко розгорнути на місцях виробництво багатьох речей з деревини, в основному з відходів, яких у нас, мов того сміття, повно. Ми будемо добиватись, щоб у всіх галузях народного господарства деревина знайшла свого замінювача. Навіщо нам, наприклад, всюди робити дерев'яні мости? Хіба не дешевше і не вигідніше зробити отой місток через річку з каменю, який лежить поруч? Ми — марнотрати! Нам неодмінно подавай паркан з дощок, коли такий же паркан, зроблений з живоплоту, набагато довше служить і куди дешевший. Звідки, скажіть мені, у нас пішла мода неодмінно робити дерев'яний будинок там, де дерева й так мало? А хіба хата цегляна гірша?

Ми не будемо чекати ста років, поки виросте деревина, ми можемо для потреб хімічної промисловості давати деревину тридцятилітню й двадцятилітню. Ми будемо самі виробляти так звані дошки на клею, зроблені з відходів. Такі дошки набагато витриваліші, ніж пиляні. Все це дасть нам великі заощадження деревини.

Якщо до всього сказаного додати, що ми можемо добитись величезного заощадження деревини, підвищуючи

строк служби дерев'яних споруд, замінивши дерев'яні виробити металевими, скоротивши витрати дерева на опалення (в цьому нам допоможе газова промисловість), то стане ясно, що ми стоїмо на порозі повного задоволення потреб країни в деревині. Пора лісівникам і заготівельникам повести справу так, щоб ліси наші множилися, ширилися, густішали! Треба негайно залатати оті прикрі лисини, що утворилися в горах. Нині вже розроблено ефективний метод заліснення гір... Те, що ви тут робите, не дасть добрих наслідків... То — сізіфів труд! Необхідно припинити його.

Чи не час значно поліпшити роботу по охороні зелених насаджень? У нас є добровільні товариства захисту природи. Але працюють вони вкрай погано... Треба, щоб кожна людина стала охоронцем дерева, кущика, пагінця... Для початку ми покінчимо з суцільною вирубкою бука в Байраках... Це вже вирішено. Вирішено ще одне: відтепер ліс заготовлятиме той, хто його вирощує. Запевняю вас, що наступні покоління поклоняться нашій пам'яті і скажуть: вони були добрими людьми, бо думали не тільки про себе...

Останні слова академіка потонули в бурі оплесків. Я ніколи не бачила, щоб люди так сердечно, з душевним палом і вдячністю аплодували людині, яка окрилила їх, яка відповіла на їхні потаємні думи, заспокоїла їхні серця, розтривожені болем. Мені теж прояснилося в голові. Я зрозуміла, що моя мила й навек кохана країна, моя славна Батьківщина, як ніхто на світі, думає про майбутнє людства, про долю прийдешніх поколінь.

Щоб не тільки в пісні...

Ліс і вода — рідні брат і сестра.

Народне прислів'я

Осінь заходила дощами, рвучкими вітрами й першим золотом ліщини. Ліс стояв мовчазний, мов воїн перед битвою. Сонце стрибало в розірваних хмарах, ходило низько, мало світило. Я збиралася повертатися в технікум, обходила мовчазні круті схили й прощалася з цим дивним і навек рідним мені краєм. Маленький Тарасик часто ходив зі мною, а разом з ним бігало і його неслухняне цуценя. Я так і не встигла купити для Тарасика книжку про цирк Дурова — не до того мені було... Хлопчик не нагадував мені про мою обіцянку, він тільки допитувався:

— А ви й на той рік приїдете до нас? А може, вас пошлють кудись, де зовсім-зовсім немає грибів, то ви напишіть, ми з татком пришлемо вам їх хоч пуд.

Я обняла хлопчика, поцілувала його в тугу рожеву щічку.

— Не знаю, може, й приїду. Красивий край Байраки. Ліси, гори... Ти, як виростеш, певне лісником будеш?

Хлопчик заперечливо покрутив головою:

— Ні, не буду. Татко кажуть, що я буду вчителем. А я хочу в цирк!

— В цирк?

— Угу. Щоб вчити собак і слонів. Правда, що слони можуть випити ставок?

Старий Бувалець ніби помолодшав, як почув про великі плани лісорозведення.

— Тепер ми ще повоюємо з Ненажерою, — казав він, посміхаючись. — Прийшла і на нього погибель.

За кілька днів до від'їзду прийшов ще один лист від Славка. Мене бентежила й дивувала його настирливість. Невже він такий мерзотник, що ото може після всього, що сталося, дивитися мені в очі й писати про любов? А Славко писав ось що:

«Лесю, Лесю...

Ти мовчиш, не відповідаєш на мої листи. Я знаю, чому ти сердитишся на мене, — я виявився боягузом і ганчіркою — не поїхав разом з тобою. Чому я не поїхав тоді з тобою в Байраки? Я десять разів перечитував оту статтю, яку ти написала для газети, і думав: ось вона, моя Лесю, не злякалася труднощів, не повірила в легенду, поїхала на край світу, знайшла там добрих і чулих людей, сказала людям правду в очі. Я теж міг би бути разом з тобою...

Так от, чому ж я не поїхав? Це складне й заплутане питання. У мене були поважні причини. Тому, що я дуже люблю тебе, відкриваю ці причини, хоч знаю наперед, що вони назавжди відріжуть стежки до тебе. Хай буде так, але я хочу, щоб ти, навік покидаючи мене, знала, що я люблю тебе, тебе сдину. Випадкова зустріч у лісі стала для мене другим моїм народженням. Я сам тоді не знав, що білява дівчина з дитячими кісниками стане для мене найдорожчою, причиною мого щастя й мого горя. Ні, не Ніна, не наша з нею дурна помилка були для мене горем. Ти — моє горе. Я мріяв про життя, яке б нагадувало веселу прогулянку по морю в байдарці з романтичною назвою «Чайка»... Ніколи я не думав, що щастя здобувається в бо-

ротьбі і що стежка до справжнього чистого кохання вся-пана терновими колючками. Я тепер уже знаю, чому ти не написала мені жодного рядка,— винна в цьому Ніна. Вона таки написала тобі, розказала все... Я готовий знести що завгодно, аби тільки спокутувати свою велику провину перед нею — і особливо — перед тобою, але я ніколи не погоджусь зробити її ще раз нещасливою. Я не любив її і не полюблю ніколи. Що буде, як я, піддаючись чисто гуманним міркуванням, завтра піду з нею до загсу? Хіба від цього поменшає Ніниних сліз? Навпаки, їх побільшає. Цілком переконаний, що ми робимо подвійний злочин, змушуючи хлопця одружуватися з дівчиною, якої він не любить. Хіба можливе щастя без любові? Я знаю, що мене викличуть до комсомольського комітету, будуть умовляти загладити свою вину перед колективом, тобто радитимуть одружитися з Ніною, але я, зробивши одип раз помилку, не зроблю її вдруге. Не зроблю! Хай мене карають як завгодно, але я на такий злочин не піду.

Мене навіть можуть виключити з комсомолу. Більшого горя важко придумати для мене. Але я і це знесу. Я поїду на той рік кудись у найвідсталіше господарство, буду працювати як проклятий, буду старатися, щоб комсомол простив мені і щоб простила ти...

Я не сподіваюсь на відповідь, можливо, вона й зайва тепер. Ти навк права в усьому — як зробиш, так і буде правильно, бо ти чиста і сонячна, бо ти не така, як я. Але я теж хочу бути таким, як ти! Я теж хочу щастя, кохання, вірності, поезії!..

Скільки я передумав за ці два місяці! Якби знав секретар комсомольського комітету, що робиться в моєму серці, він не наполягав би на виключенні мене з комсомолу. Хіба ж карають людину, яка визнала,— та що визнала,— прокляла свою помилку, очистилась у своєму горі? Але мені ніхто не повірить, бо я гидкий, бо я брехун і зальотник».

Мене цей лист злякав. Ще ніколи мені не доводилося читати чогось подібного. Вразила цілковита правдивість слів про свій вчинок, про те, що хлопець готовий прийняти яку завгодно кару, але це не перешкодить йому знову заслужити любов товаришів. Тяжкі, екзальтовані звинувачення на свою адресу і роздумування про право на щастя вразили мене. Я вперше подумала, що Славко не такий уже пустий чоловік, що він натура складна, хоч і викривлена якимось неправильним вихованням.

Я так мало знала його! Аж дивно — любила більше, ніж знала... Може, так і з Ніною сталося? Що ж мені тепер робити? Одна моя турбота, зв'язана з Байраками, вирішувалась щасливо, адже приїзд сюди справжнього хазяїна академіка Подоляна давав підстави так думати, але як мені бути з оцією особистою турботою? Що я скажу Славкові, коли зустрінуся з ним? Відвернутися і пройти мимо нього я вже не зможу. Оцей останній лист не давав на це мені права. Підійти, приголубити й викликати цим сльози каяття і розпачу в хлопця? О, я нездатна на це! Спершу я побіжу до Ніни й дізнаюся про все від неї. Потім... Що ж буде потім?

Тепер я сиджу на своєму чемодані й перебираю листи, одержані від Славка. Раніш я їх кидала недбало, навіть з обуренням, бо ж там кожне слово викликало в мені образи й лють. А зараз я перечитую їх і знаходжу в них таке, що хвилює моє серце, не дає мені спокою. Ось шматочок з одного листа: «Никаю по лісосіці, заглядаю за кожне дерево, ніби там можу знайти тебе... Так і здається — майне сайво, знайоме, рідне, бентежне, мов чайка крилом, і я побачу мою русалочку. Мою? Тепер, мабуть, уже не мою...

До чого ж рідні мені стали і оці берізки, й тополі, до яких я почав уважно приглядатися: а що як знайду те, чого шукала й ти, і разом з тополицею побачу миле обличчя? Я не знаю чому, але за найкращі квіти на землі тепер вважаю гусячу цибульку... Хай буде, що буде, але я не зіб'юся з дороги — тепер я все своє життя віддам праці в лісах. Я абсолютно переконаний, що настане така хвилина в житті, рано чи пізно, але настане: я зустріну тебе тут. Я ходитиму по лісових стежках і шукатиму тебе... Ти будеш посміхатися мені скупим лісовим сонцем, а твій голос я вчуватиму в шелесті тополь і смерек. Все мені тепер нагадує тут тебе — і оце листя, що тремтить і сіє сонячні зблиски, і трави, що никнуть під ударами лісової зливи, і запах лісового чебрецю, і навіть кущ барбарису з червоною пожежею стиглих ягід: то ти запнулася червоною хусткою і чекаєш на мене. Нехай тебе відберуть у мене, адже я бачу, що відберуть, але ти будеш завжди поруч зі мною, бо перемога у таких випадках залишається на боці того, хто любить. Десь моє щастя блукає отут, поруч. Ось воно, ось я доторкуюся до нього руками...

Я не можу покинути оцей ліс... Хіба від щастя втікають?

Йому треба йти назустріч, хоч би в обличчя сипався колючий сніг, а небо метало блискавки й громи!..»

Я перерчитувала всі його листи заново і знаходила в них те, чого раніш не бачила, не помічала. Тепер Славко тепліше говорив про ліс, про своє ставлення до праці на обраній ниві. «Я все життя віддам праці в лісах...» Це вже нове, це те, що народилося після нашої зустрічі. Як же я не помітила цього раніш?

Я дбайливо склала листи, одягла куртку й побігла в гуртожиток до Людмили Повх. Вона лежала на ліжку і, поглядаючи в затьмарене мрякою вікно, читала якусь книжку. Коли я увійшла, Людмила кинула:

— Оце вже ми й покидаємо Байраки? Правда?

— Покидаємо, Людмילו. Але покидаю я Байраки з спокійним серцем — схоже на те, що тут наведуть порядок. А от у мене, в моєму особистому, порядку ніякого...

Я розповіла їй про свої турботи, листи Славка й про мої сумніви. Вона уважно вислухала й сказала:

— А ти знаєш, мій бригадир розшукує мене! Ось я одержала лист від сестри — там таке пише... Здурів чоловік. Каже — на краю світу знайду...

Мене вразило, що Людмила нічого не сказала про мою печаль — вона так була заклопотана своєю! І, щоб покінчити з цим, я відповіла з твердістю в голосі:

— Хіба від щастя втікають? Один юнак каже, що йому, щастю, треба йти назустріч, хоч би в обличчя сипався колючий сніг, а небо метало блискавки й громи.

Людмила дивилася на мене великими уважними очима. Нарешті схопилася з ліжка, виструнчилась:

— Лесю, Лесю! Що ти кажеш ото? Подумати страшно... Йти назустріч щастю? Думати тільки про себе? Ні, я не можу так, не можу.

Я замислилась.

— Ти боїшся, Людмילו? Якщо боїшся, що він тебе знайде тут, негайно збирай речі і гайда зі мною на станцію. Я влаштую тебе на роботу в нашому дендропарку. Чуєш?

Людмила відсторонила мене, гримаска болю і настороженості покривили її обличчя.

— Я втекла в ліси, — проказала вона стримано, — тут він мене не знайде. Ніколи не знайде! Хіба в таких лісах можна знайти людину?

Я зрозуміла, що це питання в Людмили розв'язано остаточно ще тоді, коли вона втікала з колгоспу. Вона втікала і, видно, втекла. А я? Чи зумію? Хто його знає...

Повернувшись до хати Бувальця, я раптом зустріла Зюзю. Помітивши, що я хочу поминути її, дівчина заступила дорогу, простягла руку і ніяково сказала:

— Знову вам аж три листи... І всі написані одним почерком.

Ну ясно ж, листи від Славка! Я подякувала й хотіла йти, як Зюзя знову зупинила мене.

— Ви от їдете, може, й не побачимось більше, а хотілося, щоб у вас не лишилося поганої думки про мене. Так воно вийшло недобре тоді... Ви вже пробачте. Всяке думалося... А тепер я бачу, що ви хороша, дуже хороша...

Вона виразно подивилася на листи, які я тримала в руках, додала:

— Вас люблять, це видно. І ви заслужили.— Зюзя опустила очі і важко зітхнула.— Я ніколи не одержувала стільки листів... Ніколи.

Мені чомусь стало жаль Зюзю. Може, й справді їй ніхто не прислав листів, які так багато важать для дівчини? От зустріла вона отого Ременя, полюбила, в серце прокралась надія. Але надії не завжди збуваються, Зюзя це знала. А тут ще навколо скільки вештається тих дівчат! Чого доброго, зверне на котру з них увагу Ремінь, що тоді? Щоб розважити Зюзю я сказала їй:

— Листи пишуться тоді, коли немає змоги сказати те, що хочеться, особисто, віч-на-віч... Листи — вічний супутник розлуки, а ви, здається, розлуки не бажаєте. Вас теж люблять, Зюзю, я в цьому переконана. Бувайте здорові, і хай вам щастить. Не згадуйте і мене лихом...

У Зюзі навіть рум'янци з'явилися. Вона крутнулася на носках, кинулася від мене, але враз повернулася і, гамуючи ніяковість, шепнула мені в саме обличчя:

— Вчора він показував мені свою квартиру. Навіть спитав, чи сподобалась. Як ви гадаєте, чому він спитав про це? Я думаю...

— Я теж думаю, — перебила я секретарку, — що він скоро освідчиться і запропонує вам стати його дружиною. Ось побачите.

У неї аж лоб почервонів від збудження і неприхованої радості. Зюзя дивилася на мене, і я відчула, що, мабуть,

серце у неї ладне розірватися, так вона хоче вийти заміж за Ременя.

— Тільки знаєте що, — враз серйозно сказала я, — коли станете його дружиною, то пам'ятайте, що не буде вам щастя, якщо не будете впливати на чоловіка... День і ніч нагадуйте йому, що найголовніший його обов'язок — захищати ліси... Скажіть йому, що народне прислів'я про сук, на якому сидять і якого рубати небезпечно, дуже пасує до нього... За своїм фахом і за своєю посадою він мусить бути пильним і надійним охоронцем всенародного добра. Хай вчиться не схилити голови перед лисунами! Лисуни приходять і відходять, а нам, лісівникам, йти нікуди. Якщо він хоче бути в сім'ї лісівників, хай стане борцем... Інакше — проженуть його! Проженуть і ніколи не приймуть знову... Народ у нас рішучий, одностайний.

Зюзя дивилася на мене і не знала, чи вірити всьому, тільки-но почутому, чи приймати все це як жарт. Про це свідчила її невиразна посмішка.

— Запам'ятайте мої слова, Зюзя, — додала я строго, — якщо хочете собі повного щастя.

Я пішла до хати, а Зюзя ще стояла на вулиці, роздумуючи над моїми словами.

Зюзя замислилась... Добрий то знак!

Оглядаю вулиці, магазини й тротуари Липок так, ніби я не бачила їх сто літ. Після Байраків тут так гамірно й пишно. Ось у вітрині дитячого магазину голубий ведмедик скидає привітно капелюх, запрошує завітати в магазин і купити найновішу іграшку. А на вітрині крамниці електробуту виставлено телевізор з широким голубим екраном. Поволі посуваюсь вулицею, заглядаючи у вітрини й вікна. Важкий чемодан зовсім обірвав мої руки.

Зупиняюся перед ательє мод, щоб відпочити, і раптом бачу, як через двір біжить в коротенькому платтячку Міфочка. Побачила мене, підбігла до парканчика, аж руками сплеснула:

— Це ви? А я вже тут працюю...

— От бачите, я ж вам казала... Ну і як, задоволені?

Міфочка грає своїми чарівними ямочками на щоках і кокетливо поправляє своє модне коротке плаття.

— Поки що я ученицею влаштувалася, але згодом мене пошлють на курси. Я хочу сама придумувати фасони...

Міфочка жваво цокотіла, розповідаючи мені про своє життя, а я вже збиралася йти. Мене просто тягло до технікуму. Несла свій важкий чемодан, поглядала на червоні й білі кам'яниці, які вже виднілися на околиці. Чомусь стукотіло серце і не вистачало повітря. Коли вже підходила до дендропарку, побачила, як з алеї вийшов Славко, мить постояв, ніби роздумував, потім змахнув руками й побіг мені назустріч. Ось він стоїть проти мене задиханий, блідий, змарнілий. В чорних очах, таких колись вогнистих і блискучих, тьмяніє світло туги й смутку.

— Лесю, — каже він, і я відчуваю, як у нього тремтять губи. — Я хотів тобі сказати...

— Ти б краще мій чемодан узяв, — відповіла я, — а говорити тобі зараз треба не зі мною, а з Ніною.

Славко так глянув на мене, ніби хотів сказати: до чого ж ти, мила, жорстока й непримиренна! Хіба не бачиш мук на моєму обличчі? Хіба тобі мало цього?

— З Ніною розмови не буде... — він опустил очі й докінчив: — Вона перевелася у Вишгородський технікум. З своєї волі...

У мене до того ослабло тіло, що я боялася впасти. Чого ще бракувало — показати перед ним свою кволість! Зібралася з силами і, ступивши вперед, неголосно кинула:

— Це не міняє становища... Я б на твоєму місці теж кудись перевелася б.

— Ні, я нікуди не поїду звідси! — твердо заявив Славко. — Я нікуди не поїду...

— Чому? — в мене знову забилося серце. Я тихцем поглядала, як він ніс мій чемодан і як хиталася його гнучка постать під вагою. Не знаю чому, але мені хотілося обняти його й приголубити. Замість цього я повторила: — Чому таке дивне рішення?

— Бо хочу завжди бути поруч тебе, Лесю.

Я хмикнула:

— Чим ближче будеш до мене, тим далі від мого серця.

Я чула, як він дихав за моєю спиною:

— Я пройду той шлях, який би він не був довгий...

— На той рік я поїду в Олешки... Це ще гірше, ніж Байраки. Там пісок і курява. Чорні бурі. Степ. Я поїду туди. А потім поїду в Середню Азію, в пустелю... І так усе життя. Аж поки не лишиться жодного шматочка голої землі... Чуєш мене?

Славко мовчав. Я оглянулася й побачила, як він вину-

вато ховав від мене очі. Але я була безжальна, якою може бути лише ображена дівоча душа.

— Ти чуєш? Я тобі не завидую... Навіть більше, зневажаю! Чуєш, Славко?

Тепер він показав мені свої очі.

— Не муч мене, ти ж усе знаєш... Мені й так гірко.

Ще б одна мить, і я б сказала йому щось образливе, та враз почувся знайомий голос:

— Привіт гвардії Суворова!

До нас ішла Віра Захарівна. Вона на ходу зірвала квіточку ромашки, урочисто піднесла мені її і сказала:

— Нашій Лесі треба було б повертатися на білому коні, та, на жаль, коні переводяться в наші часи. Ах, який жаль!

Вона поцілувала мене, погладила по голові, ніби я була маленька дівчинка.

— Жалкую, що не поїхала разом з тобою в Байраки! А не поїхала тільки тому, що знала — допомога тобі не потрібна.

Вона взяла мене під руку й повела через поріділі, але ще зелені алеї. Славко йшов позаду, згинаючись під вагою мого чемодана. Віра Захарівна зупинилася, гукнула:

— Не відставайте, товаришу Гордієнко! А то можете відстати безнадійно.

Післямова

Востаннє перечитую все написане мною, перевіряю і надсилаю свої зошити академікові Подолянчу. Хай він прочитає і скаже свою думку. До пакета кладу ось такого листа:

«Шановний, дорогий академіку! Прочитайте і винесіть вирок. Наперед кажу — погоджуюся з будь-яким вашим присудом. А щоб ви знали, які причини спонукали мене писати оцю книжку, я скажу вам таке: автора зігрівала надія, що, може, прочитавши мої записки, котрась дівчина або хлопець виявить бажання стати лісівником... Ото була б щаслива я!

І ще одна мрія: дуже вже мені хочеться, товаришу академік, щоб не тільки в пісні, а й у житті завжди стояв явір над водою...»

Катюша

Моя донька прийшла з школи...

Така рада та щаслива, очі цвітуть, щоки палають — прийняли до комсомолу! Щебетлива, непосидюча, крутиться все перед дзеркалом... Дріботять новенькі черевички по підлозі, шелестить шовкова суконька. Я дивлюся на доньку, згадую своє дитинство, свою молодість. Доню, доню...

Сядь біля мене, послухай, я тобі розкажу одну історію, мені здається, що вона варта уваги. В боротьбі бувають не тільки героїчні, радісні історії, а й сумні, інколи драматичні. Але навіть у цих сумних, драматичних подіях ми навчилися бачити зміст наших прагнень і шукань.

Так от, історія... Мені нелегко розповідати про неї, але я мушу, це мій обов'язок. Може, ти її не забудеш і розкажеш комусь тоді, коли й мене не буде... Я оповім тобі все так, як воно було, нічого не викидаючи і нічого не прикрашаючи. Так казати вчила мене Катюша, наша незабутня дівчина з заводу. Це я тобі обіцяю, бо сам люблю правду.

Катюша не раз говорила нам: правди не бояться лише сильні. Я хочу, щоб ти зросла сильною духом і серцем, ось чому буду правдивим і точним. Я не обіцяю тобі змалювати з усією глибиною дух того часу, коли Катюша співала з нами революційних пісень і вчила розпізнавати ворогів. Я тоді був підлітком, мені було дуже мало років... Епоха, про яку я маю розповідати, була для мене, малого, дуже складна, і мені годі все точно пояснити і визначити. Не осуди за це, доню! Я був малим свідком великих історичних подій, і, повір мені, проблема шматка хліба і хоч полатаної, але чистої сорочки була тоді для мене куди важливішою, ніж все інше...

Щоб тобі було видніше дивитися на Катюшу, я повинен розказати не тільки про неї, а й про мого щирого друга Сашка Малявку, про степового дурисвіта й бандита Семена Коструба, про злого негідника і садиста Савенка, який завжди ходив у шкіряному галіфе і з наганом. Я маю познайо-

мити тебе з незабутньою і чарівною Настусею, яку ми прозвали Зірочкою за її миготливі очі, повні іскристого, трохи глузливого сміху. Мушу також розповісти хоч коротенько про інших людей і, зокрема, про хлоп'яків нашого села, без яких моя історія буде неповною. Я аж ніяк не можу, наприклад, не згадати Івана Мороза і дядька Лукіяна, які так багато зробили для мене і для таких, як я. Якщо Катюша була для мене другою матір'ю і піжною сестрою, то Іван Мороз був ніби батьком.

Я згадуватиму і про свою матір, вічно заклопотану, журливу й почорнілу, не завжди з ласкавим словом на вустах, але чутливу і навіки віддану своїм дітям, а також про здиру Барабаша — шевця, який навчив мене тримати в руках шило. Всі ці люди колись говорили з Катюшею, дихали одним з нею повітрям...

Я хотів тобі ще сказати... Та ні, не буду! І так оця передмова дуже розтяглася, треба її кінчати. Бо, правду кажучи, якби оце прочитав її, скажімо, наш добрий сусід молдаванин, то він, посміхнувшись, сказав би на адресу автора: «Лімба лунгу — серечія омулуй», що дослівно означає: довгий язик — лихо людини...

Отож прикушую язика і відразу признаюся тобі, що

Незвичайна забастовка

приголомшила не тільки хазяїна каруселі Власа Какуру, а й нас самих. Подумати тільки — забастовка на каруселі! Було від чого хлипати нашому товстунові Какурі, було від чого сміятися до сліз Катюші...

Весняна карусель... Скільки радості, скільки сміху і дитячої безтурботності пов'язано з тобою! Тільки, було, пригріє вперше сонечко, з'являться на вигоні зелені борідки нової трави, викине листочки кущ бузини в палісаднику, а ми вже вибігаємо на сільську площу, навпроти церкви, і з завмиранням серця поглядаємо в далечінь — чи не їде до нас карусель. Інколи ми вилазили навіть на високий берест, що стояв перед розправою, — чи не їде зі станції величезна халабуда з дерев'яними кониками і розмальованими обаянками?

Яке то було щастя — сісти на гривастого коня, обхопити його черево своїми ногами, вчепитися за поцятковану бляхою вуздечку, закинути назад голову і мчати у невідомий, пересипаний сміхом і дзвоном бубона світ. Здавалося, отак

сидів би день, місяць, не пив, не їв, аби тільки гунав бубон, шамкала стара катеринка і лився в груди прозорий, холодний струмінь весни.

То нічого, що нам доводилось за оті щасливі п'ять хвилин по дві-три години штовхати поперед себе важкі поручні каруселі, то нічого, що наші очі роз'їдав щедрий солоний піт і вони ледь блищали під дебелими козирками кашкетів, а наші ноги бралися пухирями, зате ж яка розкіш потім! Без грошей, без черги сідаєш на будь-яке місце і сидиш, мов пан...

Майже щороку на великдень у наше село прибувала карусель. Все село сходилося на площу, броварі викочували бочки з квасом, цукерники виставляли свої лотки, а невідомо звідки прибулі цигани роздували на луках свої невгасимі горна... В такі дні нам не сиділося, не їлося, не спалося... Один із хлоп'яків не без гордості показував мідного персня, якого він виміняв у цигана за ганчір'я, другий витягав із пазухи довгі цукерки з кольоровими пацьорками, третій задавався своїми трофеями — крашанками, яких йому вдалося назбирати повну пазуху на «гробках»... Але найясніше виблискували очі в того, хто більше за всіх прокатався на каруселі!

Виграв прудкий вихорець жіночого вбрання, гучно бухав бубон, вищала катеринка, ледве встигаючи за бубном, ахкали дівчата, притримуючи свої рясні спідниці, гейкали парубки, під якими тріщали і жалібно скиглили обаянки. А над цим плетивом кольорів, вигуків і звуків музики мигтіли наші босі ноги. Міцно вхопившись за поручні, опустивши очі до хисткої підлоги, що гоїдалася і пружинила під ногами, бігали ми, сільські хлоп'яки, під дахом каруселі, захекані й щасливі.

Одного з таких днів, коли ми хвацько моталися під дахом каруселі, даючи їй розгін, до нас раптом видерлася дівчина в білому платті. Це було досить зухвало, адже ми ніколи не поступалися перед дівчатами своєю монополією заробляти право прокататися на каруселі. Дівчина ніби відчула нашу неприязнь, підійшла ближче і крикнула:

— Експлуатація! Чиста експлуатація!

Ми Perezирнулися, здивовано розглядаючи незнайому дівчину, не розуміючи її слів. Слово «експлуатація» ми чули на сходках у дні громадянської війни, яка недавно вщухла, але воно стосувалося тоді лише нашого поміщика Скиби, царя і його міністрів. Що означало слово «експлу-

атація» зараз в устах цієї дивовижної дівчини? А дівчина, пересильюючи гупання бубна, кидала нам свої слова:

— Вас експлуатують, а ви мовчите! Он у Мотузівці хлопці по двічі крутять одне катання, а ви по чотири...

Це ми зрозуміли відразу і тому загули, затупотіли ногами об підлогу. Руки самі опустилися, карусель стихла лет, почала повільно зупинятися. Не встигли ми й чуби просушити, як до нас уже видирався по драбині Влас Какура. Був він товстий, у картатій потертій жилетці і в новому солом'яному брилі.

— Чому не крутите? В шию вас гнати! — закричав він, хапаючись за поручні.— Ану, налягай, босото...

Ми сховилися за поручні, та раптом дівчина підійшла до Какури, підняла перед його носом маленький кулачок.

— Ми оголошуємо страйк. Поки не приймете наших умов, карусель не зрушить з місця.

Какура отетеріло витріщив очі, щоки його надулися, ніби пузири, бриль зсунувся на потилицю.

— Хто це «ми»? Хто ви і яке маєте право лазити на мою карусель?

Дівчина стояла перед хазяїном рівно, виструнчившись, трохи бліда від хвилювання.

— Ми — це всі, хто крутить карусель. Он у Мотузівці...

Вона не докінчила. Какура замахнувся своїм пудовим кулаком, але не вдарив, бо ота дівчина навіть кроку не ступила від нього, лише обличчя її ще більше зблідло і пересмикнулася нервово губи. Ми дивилися, як безвільно опускалася рука в Какури. Нарешті він вгамувався і вже тихіше спитав:

— Ви з осередку?

— З осередку,— відказала дівчина і переможно посмінулася.— Ви догадливий.

— Гарзд,— махнув роздратовано рукою Какура,— хай буде по-вашому. Крутіть по тричі...

— Не по тричі, а по двічі, як у Мотузівці,— поправила його дівчина.— Така норма...

— По двічі?— скрикнув хазяїн.— Вигадки! Немає таких норм... Ви мене розоряєте, живим закопуєте в землю! Сам буду крутити. Геть звідси!

— Гайда, хлопці,— скомандувала дівчина і першою пірнула у вузький прохід на драбину. Ми перезирнулися, але з місця не рушили. Така ж перемога — Какура зменшив норму, а вона кличе вниз. Ні, ми не можемо погодитися з її витівкою. Добре, що так, а то налізуть п'яні парубки

сюди, тоді нас зовсім не пустять. А крім того, ми вже по двічі одганяли... Побачивши, що ми не йдемо за нею, дівчина повернулася і тихенько кинула нам: «Ідіть зі мною, дурні, він погодиться, ось побачите». Тоді ми шаснули за нею. Парубки на конях та обаянках кричали «давай-давай», дехто вимагав назад гроші. А ми стояли і дивилися, як хазяїн сам крутив карусель, а вона ледве посувалася. Катеринка ніби ще більше захрипла, а бубон трахкотів невпопад...

Нарешті хазяїн не витримав, змахнув піт з лоба, розстебнув свою жилетку і став спускатися по драбині, вигукуючи:

— Гей, двічі крути, один раз катайся, двічі крути, один раз катайся! Хто хоче?

Ми кинулися навперейми на дашок, та дівчина затримала нас, сказала пошепки:

— Хлопці, дивіться ж, не розпускайте нюні перед хазяїном. Тримайтеся свого...

Ставши поруч зі мною біля поручнів, Сашко Малявка хихикнув:

— Бачив її на станції, вона в галіфе ходить...

Ясько, мірошників син, підтвердив:

— Нагайкою як стуконе по столі, як криконе, як рвоне! Батя розказували.

— Ну, це ти вже брешеш про нагайку, — огризнувся Сашко Малявка, — нагайки у неї немає, сам бачив. А галіфе... Здається, вона була в галіфе. Червоне чи синє...

Я пильно глянув на Сашка. Він був маленький, сухий, наче гілка терну, штанці у нього завжди одні й ті самі — полотняні, крашені в бузиновому наварі. Сорочка, правда, у нього з червоного ситцю, але вона вже ледве трималася купи.

Єдине, що на ній осталося, це гудзик. Великий, з синіми розводами і срібними цяточками, він викликав страшенну заздрість у всіх нас, бо ми носили замість гудзиків міцні тернові кілочки.

— Сашко, не брешти ти про галіфе, — сказав я розважливо, дивлячись в його ясні очі. — Вона ж була в платті. Не годиться так, адже вона за нас руку тягне...

— Побий мене грім! — почав був хреститися Сашко, та я його зупинив:

— Хіба не видно, що вона нетутешня? Ніхто її не бачив раніш.

Я був старший за Сашка на цілих два роки, і це надавало мені перевагу в різних суперечках. Крім того, мені дуже сподобалася ота смілива й рішуча дівчина, яка не побоялася самого Власа Какури. Ось чому я так наполягав на тому, що у Катюші не може бути ні галіфе, ні нагай.

Слова «галіфе» і «нагай» у нашому селі на той час завжди пов'язувалися з образом голови сільради Савенка. Вічно п'яний, брутальний і розбещений, він наганяв страх на людей своїм нагаєм, який завжди був при ньому. Прийде, бувало, дядько до сільради, а Савенко огляне його помутнілими від самогону очима, ворухне нагаєм:

— Ну, Грицько, канаєш продналог?

Грицько совається на стільці, мне свою кудлату шапку, боязко позирає на нагай, який лежить на видному місці.

— Канаю, але...

— Ось ти у мене поалекаєш. Ось ти у мене запишиш зараз! — гримить Савенко і перекладає нагай з одного місця на друге. Дядько божитьься, що зараз у нього немає гречки, але він розживеться і продналог виконає...

— Розживешся? — дивується Савенко. — Де ж це ти думаєш розжитися?

— Подамся на хутори, там у когось зароблю. А то хоч би й у Коструба позичу...

— У Коструба? Невже ти думаєш, що Коструб позичить такому голодранцеві, як ти?

Дядько Грицько, зачувши таке слово, на мить забуває про нагай і зауважує:

— Я не голодранець, а незаможник. Совіцька власть...

— Совіцька власть — це я, — встає з-за столу Савенко і показує дядькові на свої блискучі ремені на грудях і на наган, що висить при боці. — Совіцька власть — це я! Визнавш?

— Визнаю, — погоджується Грицько. — Перенесіть строк по гречці, товаришу Савенко, хрестом-богом прошу. Самі знаєте, ледве обсіяв наділ...

— Бачиш, наділ то ти одержав з рук совіцької власті, а саму власть не поважасш, закопав би в землю, якби не я. Адже закопав би? Говори!

— Та що ви, товаришу Савенко, я ж незаможник...

— Що, не закопав би? Значить, я брешу? Кажі, я брешу?

Савенко стає проти дядька, похитується на кривих ногах, блимає затуманеними очима. Ще хвилинка мовчанки, і Савенко вдарить дядька. Але Грицько вже опам'ятався,

витагає з глибокої кишені пляшку самогону і ставить під стіл. Савенко втихомирюється, ляскає нагаєм себе по галіфе, вмощується за столом.

— Дивись мені, неможливику, щоб поважав совіцьку власть, а то вона зуміє постояти за себе. Хіба забув, як я проливав кров за революцію? У мене все тіло порубане, живого місця не лишилося. Хочеш, покажу? Ось рани комісара...

Савенко зриває з себе гімнастюрку, показує посмуговані шаблями плечі. Робить це він з видимою гордістю і бундючністю. Дядько переступає з ноги на ногу, не знає, що казати. Гомонять поміж собою люди, що оцей Савенко, невідомо звідки з'явившись у селі, застрахав усіх і примусив проголосувати на сходці за нього. Де він воював за Радянську владу, хто його рубав шаблями, ніхто не знав. Може, його рубали будьоннівці? Але Савенко привіз якийсь папірець з волості, тицьнув його під ніс неможливікам, і ті повірили. Хто його знає, може, й правду каже Савенко, що оті шрами — від ворогів революції. Тим, що у волості, видніше.

А Савенко, показавши свої революційні шрами дядькові Грицькові, відпускає нарешті його і каже:

— Знаю вас, селяків... Задушили б революцію, якби не такі, як я. Йди і подумай про гречку. Даю три дні строку.

Такий був Савенко, наш голова сільради. Ясно, що він не міг викликати симпатії до себе. Ось чому я так палко захищав дівчину, доводячи, що вона не може бути такою, як Савенко. Мої слова ніби вплинули, бо Сашко сказав:

— Хотілося б ще раз побачити її. Цікаво, куди вона пішла?

— Бідова дівчина, — кинув Ясько. — Нічогосінько не боїться...

Увечері, намотавшись на каруселі, ми йшли повз сільраду, яку люди за звичкою продовжували називати «розправою».

На ганку сиділа ота дівчина, ніби чекала нас. На ній було те саме біле плаття, в якому ми бачили її, і я шепнув Сашкові Малявці: «Бачиш, вона не наділа галіфе».

— Хлопці, йдіть сюди, — покликкала вона і пішла в сільраду.

Ми зайшли в холодну кімнату, стали коло порога. Дівчина запросила сідати на лаву, але ніхто з нас навіть не поворухнувся. Тоді вона вийняла з шафи згорток, примружила свої гарні очі і спитала:

— А що я вам привезла? Вгадайте!

Ми мовчали. Дівчина чомусь почервоніла, прикусила губу, з її ясних очей ледве не закапали сльози. Та вона стрималась.

— Приїхала сюди із Славгорода, щоб організувати дітвору... Звати мене — Катюша. Привезла вам від славгородських піонерів подарунок. Натє...

Сашко Малявка, який стояв скраю, взяв згорток, нерішуче покрутив його в руках. Розгортати чи повернути назад? Одначе цікавість перемогла, і він розгорнув папір. Тепер і ми всі повитягали шиї — в руках у Сашка була блискуча труба, на якій яскравів червоний бант і грали золоті виблиски.

— Це піонерський горн,— пояснила Катюша,— усі піонерські загони мусять мати його.

Вона взяла трубу, приклала її до рота і засурмила.

— Я навчу вас подавати сигнали і навіть пісні виводити на горні. Хто хоче бути горністом?

Але горністом ніхто не хотів бути, більше того, ми взагалі нічого не хотіли. Катюша сказала, що приїхала організувати нас, і це лякало всіх незвичністю і новизною. Вирвавшись з дому, ми гасали на площі, забиралися на голі крокви гамазєї, видаляли яєчка з гороб'ячих і ластівчиних гнізд, смажились на луках, граючи в цурки, паслись у пасльоні... А що буде після того, як оця дівчина організує нас? Певне, доведеться навіки розпрощатися з свободою, виконувати якусь роботу, яка й так остогидла всім удома. Сашко Малявка обізвався першим:

— А що ми маємо робити? Канати гречку?

Катюша пройшлася по кімнаті, очі її повеселішали — вона раділа, що вдалося вирвати з нас хоч ці слова.

— Будемо співати революційних пісень, я вас навчу грати в футбол, це такий великий м'яч, якого б'ють ногами... Я теж його вам привезла. Потім... потім будемо ходити в походи до лісу, на луки, до річки. Зробимо вудки, гачки я купила, паловимо риби і зваримо піонерську юшку. Потім проведемо збори.

Така робота нас влаштуувала, і ми пожвавішали. Де-хто з хлоп'яків навіть пройшов від дверей і неспімово при-
мостився на лаві. Підбадьорена Катюша спитала:

— Ви любите співати? Яких ви знаєте пісень?

— «Яблучко» знаємо,— відповів Ясько і почервонів.

— А ще?— допитувалась Катюша.

— Я знаю «Ойру»,— вирвалось у мене.

— Що це за пісня? Ану прокажи слова.

Я боязко глянув на Катюшу, перевів погляд на стелю, потім на зачовгану, давно не миту підлогу. Нарешті промимрив:

Ой дівочка Надя, чого тобі нада?
Нічого не нада, крім шоколада...

Голосний регіт вибухнув у кімнаті. Засміялася й Катюша. Потім вона прикусила губу, підійшла до мене, сказала:

— Я навчу вас хороших пісень. Я знаю їх багато-багато. От хоч би «Мы молодая гвардия» або «Картошка»... Не чули такої?

Таких пісень ми не чули, і Катюша заспівала нам про картошку, яку так любили піонери. Потім завела іншої — про смерть комсомольця, який, помираючи в бою, просив передати людям, що він «чесно погіб за рабочих». Далі співала про те, як шептуха умовляла хлопчика не ходити до піонерського клубу, бо той клуб, мовляв, проклятий. Закінчивши пісню, вона раптом спитала:

— А ви вірите в бога?

Ми мовчали.

— Хто не вірить у бога, піднесіть руки.

Не піднялося жодної руки.

Катюша опустила очі, довго мовчала, ніби міркуючи про щось своє, потім провела рукою по чолю і важко зітхнула.

— Гаразд, — сказала вона кволим голосом, — поговоримо про інше... Розкажіть же мені, як вас звати і чиї ви діти...

Запитання було поставлено так, що ми не одразу відгукнулися. Виручив усіх посмілилий Сашко Малявка.

— Я Ганьчин, а ось, — він показав на мене рукою, — у нього теж тільки мати.

— Що ж робить твоя мати? — спитала Катюша у мене.

— Пряде, — відповідаю і помічаю, що Катюша знову сміється. Господи, чому я так відповідаю невпопад? То з тією «Ойрою» насмішив, що не знав куди й дітись, тепер оце з матір'ю...

— Що ж вона, кожен день пряде чи тільки сьогодні? — питає Катюша.

— Сьогодні пряде, а завтра город копатиме...

— А де ж твій батько?

— Він оженився, — відповідаю, і серце моє завмирає.

— Оженився? — дивується Катюша. — Батько оженився?

— Він їх покинув,— відповідає Сашко, і я з вдячністю поглядаю на свого меншого друга.

— Ага,— дивиться на мене теплими очима Катюша,— зрозуміло. А твій де, Сашко?

— Мій помер. Я тоді був маленьким.

— А мій батько на млині,— виривається вперед Ясько,— він меле борошно.

— І наймитів має?— питає обережно Катюша.

— Аж двох,— весело відгукується Ясько,— дід Панас сторожує біля млина, а Павло, наш пастух, волів гаяє...

— Значить, твій батько експлуататор,— вирішує Катюша долю Яська.— Тобі треба перевиховуватися. Аякже, справжній піонер не може терпіти експлуатації... Він, розумієш, твій батько ніби... Ну, як тобі сказати, як павук. Живе за рахунок чужої праці. Карл Маркс...

Катюша не докінчила. Ясько зарюмсав, витираючи брудним кулаком сльози, хотів щось сказати, але захлинувся, насунув шапку на голову і вискочив з кімнати. Запанувала тиша. Дівчина подивилася на вулицю, де вже біг спотикаючись Ясько, чоло її похмарніло. Гнітючу тишу знову порушив Сашко Малявка.

— А в оцього хлопця, у Олексія, батько був волосним писарем. Він теж експлуататор, бо в них завжди білий хліб, такий білий, як сонце...

Катюша повернулася до нас.

— Ви неправильно мене зрозуміли, хлоп'ята. Експлуататор той, хто має наймитів. Білий хліб тут ні до чого. Радянська влада хоче, щоб білий хліб був у всіх.

— Білий хліб їдять тільки буржуї,— не здавався Сашко,— я сам бачив у поміщика Скиби. Мене зустріла Скибиха, його жінка, каже, щоб я приніс їм м'якеньких клочків. Ну, я й припер цілий мішок, вони, оті клочки, у нас на комині валяються. Так вона мені за те дала отакенний кусень білого хліба, помазаного медом...

Сашко навіть слину проковтнув, згадавши про отой шматок білого хліба з медом.

— А навіщо ж поміщиці оті клочки?— спитала Катюша.

— Щоб ходити за хату,— виналив Сашко і знітився. Тепер уже я випростав спину, адже сміялися не з мене, а з мого балакучого друга. Як-не-як, а воно краще, коли не тільки ти дурень!

— Ну годі,— сказала сміючись Катюша.— Познайомилась. З рештою я поговорю потім. Ідіть спати, а завтра

приходьте і приводьте Яська. Якщо тільки він хороший товариш і у нього немає куркульських замашок...

— Він з нами крутить карусель, бо батько у нього скупердяга, п'ятака жаліє... І хліб у них чорний, ячний...

— Годі, Сашко, про хліб,— перебила його Катюша,— я тобі сказала, що не в ньому справа. Я вам потім розкажу про це, зрозумієте. А зараз заспіваємо на прощання і гайда додому.

Та ми не встигли й рота розкрити, щоб проказати вслід за Катюшею перший куплет нової пісні, як двері до кімнати навстіж розчинилися і на порозі став кривоногий і страшний у своєму гніві Савенко. Він примружив очі, наче кіт, довго мовчки дивився на Катюшу, потім скосив очі, розглянув кожного з нас, нарешті цьвохнув нагайкою і спитав:

— Нова власть об'явилася? Хто ви така, і по якому праву оця зборня?

Катюша зблідла, у неї навіть плечі піднялися, наче вона збиралася летіти.

— Я інструктор волкому комсомолу... Прислана для роботи з дітьми. З Славгорода я, з заводу... Товариш Мороз уже знає.

— Що таке товариш Мороз?

— Я гадала, що ви знаєте товариша Мороза,— збентежилась Катюша,— адже він у вас тут голова комнезаму, партієць.

— Я питаю, що таке товариш Мороз, коли я тут? Ніщо, ось так — плюнути і розітерти. Я тут власть, і ви повинні звертатися до мене, тільки до мене. Покажіть документи!

Катюша, винувато поглядаючи на нас, дістала документи і опустила руки. Видно, вона була дуже збентежена. Савенко прочитав якийсь папірець, хмикнув, покрутив його в руках.

— Чому ж це пишуть там, у волості, не мені, а Морозові? Що там — переворот?

Катюша стрепенулася:

— Киньте, товаришу...

Савенко скипів:

— Ах так, обминати товариша Савенка! А коли треба було завойовувати власть, громити Іванюка та Махна, то тоді мені давали всю повноту власті? Гаразд, я питаю про це у товариша Панасенка. У нашого дорогого товариша Панасенка. Хай він скаже мені, і я тоді віддам свій наган

і власть. А поки він не сказав, я вас не хочу бачити і чути. Забирайтеся геть!

Катюша зіщулилась, як і тоді, на каруселі, коли на неї накинувся Влас Какура. Обличчя її побіліло, губи затремтіли. У відхилені двері боязко позирав на цю сцену Ясько. Дивно, де це він узявся?

— Товариш Панасенко знає про моє призначення. Я говорила з ним...

— Товариш Панасенко знає?— здивувався Савенко.— То чому ж ви не сказали про це відразу? Я поважаю товариша Панасенка, визнаю за ним право командувати, тільки не через мою голову. Щоб без мого дозволу ніхто й писнути не смів, чуєте? А то розведете мені тут контру... Не потерплю беззаконія!

— Ніякого беззаконія я не чиню,— заперечила Катюша,— я тільки з дітьми поговорила. Ось горн їм привезла...

— Уже починаєте коверзувати, товаришко, як вас... Починаєте? Ось хлопця вигнали, хто вам дозволив?

Ми всі повернулися до дверей, де стояв посмілілий Ясько. Видно, він поскаржився Савенкові.

— Його ніхто не виганяв, він сам побіг,— озвався Сашко Малявка, та Савенко раптом так огрів його нагаєм, що той мало не впавав.

— Щеня собаче, воно мене вчити буде! — кричав Савенко, стьобаючи бідного Сашка.— Іч яке, на революціонера гавкає!

— Що тут таке? — раптом пролунало з вулиці, і всі ми побачили Мороза, який вбіг у кімнату, став перед Савенком і затулив собою Сашка.— Що ви робите? Що з вами, товаришу Савенко?

Савенко весь налився кров'ю, його п'яне обличчя посиліло, жили на скронях надулися, ніби мали от-от лопнути.

— Так ось як ви шануєте власть! — кричав він, зриваючи з гімнастюрки блискучі ремені.— То я вже арештований? Арештовуйте, арештовуйте, побачимо, що з цього вийде!

Він скинув гімнастюрку, жбурнув її в куток, поклав на стіл наган, повернувся спиною так, щоб усі бачили його шрам, і заволав:

— Плюйте, товаришочки, на рани революціонера! Плюйте! Він вам завоював власть, а тепер його на смітник! Правильно, на смітник, а революцію собі в кишеню! Власть — в кишеню! Славу мою — в кишеню! Беріть, все беріть!

— Максимчук, — звернувся до Катюші Мороз, — беріть дітей і йдіть звідси, я сам поговорю про владу і про революційну дисципліну. Йдіть!

Ми вийшли. Катюша куталась у свою білу вовняну хустку, наче їй було холодно, потім сказала нам сумним голосом:

— Ну й село ж дали мені! Якись дивні, незрозумілі типи. Брр! Аж холод по спині дере... І немає ж у мене квартири, ночувати ніде, в сільраді боюся, бо отой ваш Савенко на все здатний. Чи не знаєте, де б мені на квартиру стати? Тільки не до багатих, якби до котрогось з вас.

Сашко встиг витерти сльози на замураному обличчі, знову вихопився поперед усіх.

— До нас, до нас ходімо, моя мати зрадіє, що я квартирантку привів.

Ми гуртом провели Катюшу до хати Сашка Малявки, не підозріваючи, що

Нові пригоди

завдадуть нашій Катюші гірших прикростей.

Базарна площа була єдиною окрасою нашого великого, розтягнутого понад річку села. На цій площі відбувалася революція, сходки селян, весілля, ярмарки, сімейні сварки, катування червоних партизанів у дні сваволі банд. Тут точилися страшні бійки між поділеною надвоє сільською дітворою, яка за роки розрухи і громадянської війни навчилася провадити справжні наступальні й оборонні бої.

Стихійно, без участі дорослих у той незвичайний час щодня виникали в селі нові дитячі загони, проводирі оголошували себе воєначальниками, повідомляли свою програму і вербували собі прихильників. Війна йшла проти багатих, а їх у нашому селі було чималенько. Дорослі знали про ці чвари серед дітей, але у них не було охоти припиняти їх, бо й самі вони були зайняті тим же самим...

Уже й стихла громадянська війна, у лісах уже не шастали банди, а в нашому селі продовжувалися «бої» серед дітей. Центром скупчення «ворожих» сил була базарна площа, бо тут головним чином жили діти крамарів, пивників, попів, куркулів. Проводирем «буржуйської» армії був довгов'язий Борис Кулик, а нашу армію очолював Ілько Гелик.

Борис Кулик був сином якогось зайшлого у наші краї славгородського купця, який промишляв перепродажем худоби. Скуловував Кулик корів, овець та свиней по глухих селах, гнав їх у великі міста і повертався з чималим баришем. Його сім'я жила постійно в нашому селі, де Кулик збудував цегляний будинок над річкою і де він щороку спочивав, влаштовуючи бенкети і приймаючи гостей. Три доньки Кулика цілими днями грали на роялі, а Борис, блідоллиций і довгов'язий парубчак, майстрував саморобні автотомобілі і бляшані нагани.

Потроху біля нього скупчилося чимало синків заможних хазяїв, які мали або крамниці, або парові млини чи вітряки. Вони називали нас, бідняцьких хлопців, «голошиїми чаєнятами», що було найбільшою образою... Який зміст вкладали куличенки у це прізвисько, ми не знали, проте дуже за нього ображались і люто мстилися.

Та не так сердило нас це образливе прізвисько, як те, що куличенки їли завжди білий хліб і носили коротенькі штанці. Ми могли їм пробачити все, навіть їхній білий хліб, але коротенькі штанці, які вони носили з викликом, робили нас непримиренними. Сердило нас те, що ось ми бідні, і хоч у нас рвані, пошиті з грубого полотна штани, але обов'язково довгі, а от вони, багатії, чомусь шийють коротенькі. Чи не для того, щоб відрізнитися від нас? На «голошиїх чаєнят» ми відповіли «голоштаниками», хоч, правду кажучи, останнє більше підходило до нас...

Першого удару завдав «чаєням» Борис Кулик з своєю ватагою. Це сталося на луках, де ми некли картоплю. Завжди голодні, немиті й нечесані, ми знаходили свої радощі і свої втіхи в тому, що навчилися спритно лазити по чужих городах і красти картоплю. Хоч у нас вдома й була картопля, та не могла вона зрівнятися з тією, що принесеш, весь захеканий, з чужого города в пазусі, спечеш у запашних кізяках і густо посолиш дрібковою сіллю... Чи то взнали куличенки, що ми крадемо картоплю, чи просто так зічев'я вирішили патовкти нам морди, але вони прийшли, зухвалі й пихаті, хизуючись своїми пряниками і коротенькими штаццями. Нас було більше, і ми їх відігнали. Але за півгодини вони знову налетіли з левади, озброєні лозовими шаблями і бузиновими самопалами, захопили нас зненацька, потовкли і розігнали по луках. Після цього ми вирішили обрати собі воєначальника і озброїться. Ми зірвали з діжок залізні обручі, вигнули їх у форму шабель, приробили рукоятки... В першій же сутичці, яка сталася

на площі, ми добре побили наших противників. Втікаючи, Борис Кулик встиг крикнути нам: «Начувайтесь, ми вам пригадаємо обручі».

Ілько Гелик, якому припало командувати нашою босоногою армією, був сміливий і відчайдушний хлопець. Круглий сирота, він жив у тітки, пас уночі коней, заробляв на полотті, і хоч був ще малий, проте вже й косив і одгортав соломую коло молотарки. В Ілька був перебитий ніс: він не раз падав з високої вербової гойдалки, яку у нас ставили на великдень на вигоні, двічі убивався на смерть і знову оживав. Одного разу п'яні парубки вкинули його у глибокий колодязь, але він і звідти виліз! Отакий був Ілько Гелик, і всі ми заявили, що будемо коритися йому, чесно виконувати його накази.

Почувши, що Кулик похваляється зробити якусь хитру зброю проти нас, Ілько заявив:

— Вони можуть зробити цю зброю, у них там ціла майстерня. А що у нас? Я чув, Борис уже давно майструє кулемет, який битиме нас цеглою. Будемо чекати удару чи подумаємо про свою зброю?

Ми довго думали, але ніхто не міг запропонувати нічого путнього. Тоді Ілько засопів своїм перебитим носом:

— Ми на них, «голоштаників», як буде невидержка, пустимо газу, їй-бо...

Він аж хихикнув від задоволення, що саме йому спало на думку вдатися до газів. Ілько наказав кожному з нас добути де завгодно бляшану банку, налити в неї дьогтю і покласти туди ще клоччя. Крім того, у кожного з нас мали бути сірники, щоб у слушний час, одержавши наказ, запалити ту банку і жбурнути її під поги противникові. На другий день все було готове. Кілька днів ми ходили попід вікнами супротивників, викликаючи їх на бій, але вони не виходили. Тоді ми сховали свою зброю в бур'яні, а самі кинулись до каруселі. Здавалося, що великодній празник, карусель і святковий настрій притамують незгоду і все обійдеться тихо-мирно. Але того дня, коли ми мали вдруге прийти в сільраду до нашої Катюші, Кулик прислав гінця і сказав, що сьогодні може дати бій біля церковної огорожі.

Ілько Гелик швидко зібрав свою армію, поставивши кожного з нас на своє місце, і віддав наказ не розпочинати бою, аж поки куличенки не підійдуть близько.

— Вони розгубляться, кинуть свій кулемет, і тоді ми його захопимо собі,— сказав він впевнено.

Довго ми ждали нападу з садиби Кулика, але ніхто не з'являвся, і ми вже нудьгували, скося позираючи на карусель, де наше місце тимчасово зайняли дівчата. Та ось вибігло двоє «голоштаних», побачили нас і хутко зникли за парканом. За кілька хвилин вони знову з'явилися і почали наближатися. Ми дивилися на цих двох «голоштаників» і сміялись: куди вони лізуть на таку армію, як наша? Та ми їх вмить скрутимо і писнути не дамо! Ми навіть глузувати почали, викрикували образливі слова на адресу цих двох божевільних, які наслідились напасти на велику Ількову армію. Сам Ілько зневажливо поглядав кудись убік, ніби його зовсім не цікавили ці два «голоштаники», які вперто наближались.

Та ось Ілько раптом підстрибнув, наче його хто штрикнув голкою, скомандував повернутись до огорожі. Але було пізно, куличенки зайшли з тилу і вже гамселили нас палицями. Хтось із наших хотів було запалити сірника, щоб пустити газу, та йому вибили з рук банку, вперіщили по голові палицею. Раптом почувся різкий голос Бориса Кулика:

— Козаки, назад!

На наше здивування «козаки», тобто «голоштаники», хутко відбігли назад. Борис Кулик висунув з огорожі тачку, на якій ми побачили блискучу мідну трубу і купу битої цегли. Не встигли ми зрозуміти, що воно таке, як на тачці щось клацнуло, труба здригнулась, і на нас посипався град каміння.

Ефект був такий разючий, що ми, закривши руками голови, кинулись наввипередки від церкви і сховалися в натовпі біля каруселі. Ілько кусав собі губи, ладен був рвати волосся. Його армія, така войовнича і така бойова на словах, розбіглася враз, як тільки отой довготелесий ударив із тієї дурної труби. Волав як ужалений:

— Та воно ж зовсім не боляче, та воно ж зовсім не страшно! Ех, горечко моє... Покину вас к чортовій матері, перейду в інший загін, не буду возитися з вами, отакими легкодушними боягузами...

Ілько проклинав свою армію, а ми стояли біля нього, і нам соромно було дивитись йому в вічі. Тоді Сашко Мальявка крикнув:

— Давайте пошлемо групу пальотчиків, щоб відбили кулемет. Треба вибрати найсміливіших, котрі не бояться смерті. Налетимо враз, з криком, з гуком. Втечуть «голоштаники»! Вони хитрують, ми теж схитруємо.

Ілько швидко погодився, відібрав кількох хлопчаків, у тому числі мене і Сашка Малявку, повів нас круг огорожі. «Голоштаники» святкували перемогу. Борис Кулик, сівши верхи на тачку з кулеметом, гукав:

— Вони збиралися нас атакувати оцими жалюгідними баночками... Ах ви ж, сучі сини! Я ось проти них гармату свою виставлю, тоді вони попросять вічного миру...

Я подивився на Ілька і помітив, як у нього дрібно затремтіли губи, а перебитий ніс опустився до самого рота. Щось хиже, яструбине було в його обличчі. Ще ніколи не бачив я таким свого воєначальника. Він підняв над головою свою криву обручеву шаблю, суворо глянув на нас і першим кинувся на «голоштаників». Ми так кричали, що самі ледве не поглухли. Ілько шмагонув Кулика по плечах, аж у того сорочка тріснула, а ми сікли решту заїдатих «козаків», які почали розбігатись з не меншою швидкістю, ніж ми самі допіру. Ілько і Малявка вже котили на наш бік тачку, а ми ще бігли за «голоштаниками», нагаваючи на них страх не так шаблями, як навіженим криком.

В цю хвилину ми й побачили Катюшу. Вона стояла біля огорожі і дивилась, як ми чухрали своїх противників. Коли їх уже не було на площі, ми підійшли до Катюші й винувато опустили очі.

— Ось де ви,— сказала вона і гнівно сплеснула долонями. Подивилася на мене люто.— Твоя мати копає город, а ти замість того, щоб допомогти їй, бійку затіяв? Хіба так роблять піонери? А ти ось,— тут вона вказала на Сашка Малявку,— обіцяв сьогодні попасти корову, а сам чкурнув на площу. Скажу матері, побачиш. Вона така немічна, а від сина ніякої допомоги...

Так Катюша відчитала кожного з нас, а потім повернулась до Ілька, який певдоволено поглядав на наші спантелічені обличчя:

— Я бачила, як ти шмагав отого вухатого. За що ж ти його так побив?

— А він буржуй,— впевнено відповів Ілько,— хіба вам жалко?

— Ну, мабуть, не він, а його батько буржуй,— сказала Катюша,— та не в цьому річ. Битися не треба, можна око вибити, тоді відповідатимеш перед судом. Ваша гра зайшла дуже далеко...

— Яка там гра! — озлився Ілько.— Ми вже четвертий рік воюємо. То вони поб'ють нас, то ми поб'ємо їх... Бачите,

яку зброю придумали? А ми з чого зробимо? Ось обручів, і тих насилу дістали...

— Я навчу вас хороших ігор, воєнних, спортивних. Ти можеш бути добрим голкіпером. Грав у футбол?

Ілько повів своїм перебитим носом:

— Не грав, бо в нас він не заведений, але бачив на станції... Навіть двічі зафутболив м'яча, коли він викотився з поля.

— От-от, футболити м'яча. М'яч я привезла, так що діло за вами. Можемо хоч сьогодні організувати команду...

— А кого ж ми будемо бити? — питав Ілько. Видно, що футбол його зацікавив.

— Навіщо ж бити? Треба грати, а не битись... Організуємо дві команди, одну з вас, а другу з них. Отам і поміряєтесь силами. А битися обручами та камінням забороняю. Чуєте? Щоб останній раз бачила таке... Піонери мусять бути культурними і вихованими.

— Але ж ми ще не піонери, — зауважив я і знову почервонів.

— Правильно, ви ще не піонери, але скоро станете ними. Хочу, щоб усі ви були піонерами, і вони теж.

— Хто — «голоштаники»? — здивувався Сашко. — Ніколи з ними не помирюсь. Хоч убийте.

— Піонерами можуть стати всі діти, хто буде виконувати громадську роботу і заповіти Леніна.

Катюша дуже хотіла помирити нас з «голоштаниками» і тому поспішала з організацією футбольних команд. Вона сходила до Кулика, умовила його замиритися з «чаєнятами». За кілька днів ми вже тренувалися на площі, де Катюша з нашою допомогою розмітила поле і де ми поставили двоє воріт з дерева, яке дав Борис Кулик. Він став біля своїх воріт, посварився Ількові кулаком і сказав, що рано чи пізно віддячить йому за шрам на спині.

— Ти краще пильнуй, — крикнув Ілько і з силою послав на нього м'яча. Борис упав на землю, але м'яч прослизнув у нього біля рук, пролетів ворота і покотився по зеленій траві. Борис устав весь червоний і злий, глянув на Катюшу, яка вчила нас грати, подивився недобрими очима на Ілька.

— Тобі й це пригадається, — кинув він і побіг за м'ячем.

Наступної неділі відбулася перша гра. «Голоштаники» вийшли на поле в своїх коротеньких штанах, нам довелося

свої підкачувати — Катюша сказала, що довгі холоші будуть заважати, можна заплутатись і впасти. А цього противникові тільки й треба. Людей зійшлося чимало — ще ніколи в нашому селі не грали в футбол. Влас Какура злився страшенно, адже Катюша вибивала з його рук добрий заробіток.

Борис Кулик стояв перед своїми воротами в смугастій футболці і в якихось спеціальних спортивних трусиках. Він підстрибував, хизуючись перед дівчатами своїм вишуканим вбранням. Наш Ілько Гелик викликав у публіки сміх: одну холошу він закотив високо, а другу тільки до коліна... Парусинова сорочка, випрана, певне, спеціально для такого діла, стовбурчилась на ньому, ніби її надимав вітер. Мене і Сашка Малявку Катюша поставила на краї, і ми з нетерпінням чекали свистка, щоб показати «голоштаникам», як треба бігати.

Та ось і свисток. Нас усіх ніби підмінили — ноги самі замелькали по траві, очі забігали, розшукуючи м'яч, а серця дзвінко застукали. Люди, чи знаєте ви, як б'ються серця у маленьких футболістів? Як блискавично літають ноги, як стугонить кров? Кожному з нас здається, що зараз усі на світі дивляться тільки на тебе, тільки на тебе, а не на іншого гравця. Не прогав м'яча, не промаж, на тебе дивиться сто очей, а серед цих очей обов'язково є пара таких, які можуть тебе спопелити або повести на край світу, зробити щасливим чи нещасним. Я точно знав, що на мене дивиться Настуся, ота Зірочка, моя мила Зірочка, у якої очі найсiniші, а личко найбіліше. Вона, звичайно, не знає про моє почуття до неї і не визнає довіку, але треба бути гідним її, треба бігати швидко і ні в якому разі не віддавати м'яча «голоштаникам»! Інакше оті сині очі повернуться до Бориса Кулика, а тоді можна кінчати з життям, бо воно нічого не варте.

Так я думав, бігаючи поміж гравцями, намагаючись захопити м'яч і вчасно передати своїм нападаючим. «Часнята» бігали, мов чорти, але м'яч ніяк не попадав на ногу наших найсильніших центровиків, які мали реалізувати наші зусилля. Кілька разів ми доводили м'яч до воріт противника, але забити не могли. Та ось «голоштаники», почувши якесь слово Бориса Кулика, ніби переродилися, почали напосідати. Як вони забігали! Тільки перехопиш м'яча, а він уже в них. І женуть, женуть вони його до наших воріт, а Ілько Гелик підстрибує, наче він гумовий, танцює, мов баский кінь, готовий упасти на землю і

закрити собою ворота. Ось він падає, а на нього налітають відразу чотири «голоштаники». Виникла жива рухлива купа, з-під якої не видно нашого голкіпера. Хтось з «голоштаників» замахується і б'є ногою по Геликовій голові. А той, зігнувшись, міцно тримає м'яча, не випускає.

«Часнята», мов бджоли, кидаються до воріт і починають бити Бориса Кулика. Тиснява, метушня, кров на губах... Катюша, бліда, злякана, бігає від одного до другого, хапає за рукава, просить припинити бійку. Де там! В хід пішли кулаки, каміння, зуби. Хтось б'є мене по тім'ю, в очах блискають іскри, але я, падаючи, хапаю за ноги «голоштаника» і підминаю його під себе. Хоч «голоштаники» й були сильніші за нас, ситіші в тілі, однак не встояли проти наших жиливих рук і міцних кулаків. Вони відбивалися, поглядаючи на дорослих, ніби просили допомоги. Тоді Катюша голосно крикнула:

— Піонери! Ленінці!

«Часнята» виструнчилися, тільки один Гелик лежав, тримаючись руками за голову. Катюша мовчки наблизилась до нас і подивилася в наші очі таким поглядом, що ми замімили. В цьому погляді було прохання, наказ, мука і страждання. Вона була нашим суддею, другом і для кожного — рідною сестрою. З хрипотою в голосі сказала, звертаючись до обох команд:

— Легко зганьбити честь спортсмена, честь бійця, але важко її відновити. А люди он дивляться на нас. Як вам не соромно?

— Це ж вони збили нашого Гелика, — сказав Сашко Малявка, витираючи кров на губах. — Ми їх не чіпали, вони не могли забити м'яча, так почали топтати нашого голкіпера.

Катюша підійшла до Гелика, нагнулася над ним, щось сказала. Гелик підвівся, глянув на «голоштаників», процідив крізь зуби:

— Хоч убийте, але м'яча я не випущу, якщо він у мене в руках. Нік-к-коли не випущу! Пам'ятайте...

Хоч Катюші і вдалося вгамувати бійку, але гра вже не клеїлась. В одного боліла нога, у другого йшла кров із зубів. «Голоштаники» ледве дотягли до кінця першої половини гри, кинулися з поля за своїм голкіпером. Дехто з них шкутильгав, дехто почісував спину, завдаючи нам, «часнятам», неймовірної радості. Хоч ми й не виграли, однак часу їм дали...

Повертаючись до сілради, куди нас запросила Катю-

ша, ми побачили біля пожежної бочки натовп, серед якого стояв здоровий парубок у червоній сорочці і кидав однією рукою вгору

Двопудові гири

Вони, оці гири, лежали на площі, і кожної неділі парубки ходили сюди міряться силою. Ніхто цих гир не прибирав у сарай, ніхто й не крав. Ми, малюки, теж пнулися, щоб похизуватися силою, і не в одного з нас тоді спадали полотняні штанці... Отого парубка в червоній сорочці ми знали. Це був син куркуля з хуторів — Семен Коструб. Високий на зріст, дужий, мов віл, з кучерявим чубом і кривими ногами в чоботях-витяжках. Семен Коструб вражав людей своєю нелюдською силою і вмінням гратися гирями, мов пампушками. Часто він приїздив у наше село, прив'язував коней, запряжених у тачанку, до церковної огорожі, а сам кидав гири. Подейкували, нібито Семен служив колись у каральному загоні Махна, але того ніхто не бачив, і голова сільради Савенко взяв його під захист. Скоро вони з ним подружили, цілими тижнями їздили по хуторах, пили самогон і горлали пісень. Семен любив грати на барабані, він навчився з допомогою цього інструмента та ще двох мідних тарілок, які були при ньому, видзвонювати польку та краков'як і дуже пишався цим.

Побачивши серед нас Катюшу, Семен Коструб раптом впустив важку гирю, яка мало не вдарила його по носі.

— Хто така? — спитав він навмисне голосно, щоб почувла Катюша. Дізнавшись, що дівчина приїхала з міста, Семен вийняв з кишені пачку цигарок «Змичка», роздав їх щедрою рукою парубкам і сказав з викликом:

— Цур — моя! Хай не гнівається той, хто посміє стати мені на дорозі. В землю затопчу!

Він узяв гирю, високо підняв її над своєю головою і кинув. Гиря наполовину вгрузла в землю, а парубки аж розступилися від подиву.

— Вважайте, що ви вже запрошені на моє весілля, — сказав він серйозно і пішов до Катюші. Дівчина якраз сіла на ганку, щоб спочити, а тут він. Солодко всміхнувся, наче зустрів давню знайому, витяг жменю насіння і подав Катюші. Та взяла, але лускати не схотіла, роздала нам. Це образило Коструба, він почервонів мов рак, засунув руку

в другу кишеню, потрусив там і простяг Катюші повну жменю срібних грошей.

— Не бажаєте насіння? Тоді, може, це?..

Катюша відсторонила руку Коструба, сказала ніяково:

— Нащо так? Я не старчиха...

— З города і не старчиха? — засміявся Коструб.— Там усі зараз старці, бо батько Махно добре потрусив перини. Беріть, у мого баті грошей хоч греблю гати.

Він розтулив жменю, подивився на срібняки і жбурнув їх у бур'ян. Очі його мигтіли, наче чогось боялися, рухи були непевні, видно, Семен добре випив. Він ще щось сказав Катюші, та відповіла стримано, але так, щоб не зачепити самолюбства цього здоровила. Він підвівся, крутнувся на своїх високих підборах і пішов.

— Везе мені,— скрушно зітхнула Катюша,— що не знайомство, то все покидь. Де ж ваші люди?

Ми Perezирнулися. Про яких людей вона питає? Ось ми хоч і малі, але все ж люди, кого їй треба? Катюша пояснила:

— Не йдуть до сільради хлопці та дівчата, наче змовилися. Чого вони бояться? Ось уже скільки разів загадую, але ще ніхто не приходив... Слаба тут комсомолія... На колодки ходять, на вечорниці, до церкви... Я ж хотіла їм добре слово сказати, а вони не йдуть.

Вона мало не плакала, і нам стало її шкода. Щоб розважити її, я спитав:

— А як воно в городі? Кажуть, там вулиці називаються панелями. Це правда?

Катюша посміхнулася:

— Ні, це не так. Я ось вам розкажу про наш завод... Яка там організована молодь! У клубі щосуботи виступає «Синя блуза», а в неділю — обов'язково футбол. Наші хлопці не б'ються під час гри, там навіть за штовханину суддя визначає штраф — удар в бік воріт тих, хто провинився...

Вона й далі думала вголос, а ми сиділи круг неї, і перед нашими очима поставали чарівні картини міста, де сяє електрика, де бігають трамваї, де є кіно, «Синя блуза» і панелі. Катюша убгала в плечі свою чорненьку голівку, тільки очі жили у неї своїм життям — вони завжди були ясні і добрі. Ми знали, що їй було трудно у нас. Дізнавшись про оте нещасне «голосування проти бога», бабусі скоса позирали на дівчину і називали її безбожницею. В той час це була велика провина. Савенко хоч і не чіплявся більше, однак ходив темний з лиця, мов хмара,

ждучи слухної нагоди, щоб помститися неслухняній комсомолці.

Весь свій вільний час Катюша віддавала нам, майбутнім піонерам. Вона була уважна й ніжна, як сестра, зітхала, дивлячись на наші пошарпані штаненята, на наші босі порепані ноги, розкльовані брудом і «курчатами». Навчила нас чистити зуби щіточкою, про яку ми раніш навіть гадки не мали, ходити строем і співати нових пісень.

Якось вона поїхала у волость і привезла нам звідти піонерські галстуки. Ми розглядали червоні косинки, і кожен з нас мріяв про ту хвилину, коли Катюша почепить їх нам на шию. Але Катюша сказала, що піонерський галстук одержить лише той, хто покаже свою дисциплінованість, витримку і культурність. В поняття культурності входило таке: щодня мити ноги, чистити зуби, здоровкатись з старшими, скидати в хаті шапку, не лаятись, викинути з голови брутальні пісні, не курити...

Одного разу Катюша збрала нас з лопатами біля сільради і заявила:

— Піонер всім показує приклад у поводженні, у праці, бо він юний лєнінець. Сьогодні покажемо всім, на що здатні піонери. Гайда за мною!

Вона повела нас аж на край села, до хати старої Мацягірки. Жила та Мацягірка самотньо, хата у неї обвалилася, а тин поріс таким високим болиголовом, що навіть вікна закривав. Стара бабуся ледве клигала, копаючись у своєму городі. Колоча дереза, бур'яни заглушили цибулю, огірки, гарбузи. Немічна баба не мала сили боротися з природою, і Катюша вирішила допомогти старій. Треба було лопатами й сокирами вирубати дерезу, виполоти бур'ян і скопати кілька грядок. Нас було дванадцять дїтлахів, і ми з охотою взялися за діло. Мацягірка схрестила руки на грудях, дивилася, як швидко відступало перед нами бур'янище, і не вірила своїм очам. А ми завели пісню, вона відразу полинула селом, біля подвір'я бабусі зібралось чимало людей. Всім хотїлося подивитися на піонерів.

Коли почало смеркати, ми вже вивезли на тачці останню купу дерези. Хата ніби стала вища, а город тепер красувався визволеною зеленню. Мацягірка мліла від щастя, просила Катюшу зайти до хати, щоб пригостити їй варениками, але дівчина відповіла, що піонери допомагають людям не за платню, а за спасибі. Тоді бабуся кинулась до хати, винесла макїтру і дала нам усім по великому варенику з сиром.

— Покуштуйте, дітки, не обижайте стару, — просила вона. Катюша вареника не взяла і строго глянула на тих хлоп'яків, які ладні були вже кинути вареники в рот.

— Піонери не можуть брати хабара, вони чесні і чисті, як сам Ілліч.

— Доченько, — бідкалася Мацягірка, — та що ж ти ото кажеш таке про хабарі, посоромся, мила! Ви он скільки зробили, а в мене ж немає чим віддячити. Хіба вареники — хабар? Ти поглянь на Савенка, що він витворює, а тоді вже й кажи. Люди добрі, — звернулася вона до тіток, що за ворітьми спостерігали цю картину, — та чого ж ви мовчите?

— А може, вона гордує з наших сільських вареників, не хоче їсти, — кинула якась тітка, закопилівши губу. — Чого ж ви так убиваєтесь, звісно, воно ж городське смачніше, ніж наше, сільське.

Тоді Катюша взяла вареника, з'їла його і попросила у бабусі ще одного... За кілька хвилин вся макітра була вилизана, а баба Мацягірка щасливо посміхалася, називаючи нас синочками, а Катюшу донею. Ми стали в стрій і затягли пісню «Смело, товарищи». Так з цією піснею і пройшли через усе село, викликаючи подив і цікавість. Ще ніколи ми не відчували себе такими сильними й гідними подиву, як зараз. Оця міська дівчина зуміла викликати в нас не знане досі почуття гідності, потрібності в житті.

В один із суботніх вечорів, коли на площі збиралося чимало людей, Катюша вирішила офіційно заснувати піонерський загін. На наше свято прийшов Мороз, Савенко, комсомолец Прокіп Буклей. Сашко Малявка, який уже навчився грати на горні, подав сигнал «шикуйся», ми стали в стрій, застигли в шерензі перед сільрадою. П'яний Савенко крикнув «рівняйся!», але Катюша так глянула на нього, що той змушений був відійти. Вона пройшлася перед строем, оглянула наші вмиті личка і чисті ноги, притисла жмут піонерських галстуків до грудей і голосно сказала:

— Сьогодні ми приймаємо першу групу дисциплінованих хлопчиків у піонерський загін. Пам'ятайте, діти, що червоний галстук піонера — це символ революції, за яку пролито багато крові. Піонерський галстук червоний, як наш прапор, а це значить, що кожен з вас носитиме на грудях маленький прапор революції. Носіть його з честю, не заплямуйте негарним вчинком, брудним словом, неслухняністю, втратою пролетарської дисципліни. Вас сьогодні

мало, але завтра до нас придуть інші діти, придуть і дівчатка, якщо ми покажемо, на що здатний піонер...

Навколо нас зібралось чимало людей, дехто навіть карусель облишив, і Катюша вже зверталася не стільки до нас, скільки до парубків та дівчат:

— Ми запалимо в селі вогонь освіти і культури! Годі вам ходити на колодки та вечорниці, там ви не побачите ні книжки, ні газети. Товариш Савенко повинен подумати про хату-читальню, бо так далі не можна.

— Нехай менше п'є, тоді, може, й подумас! — почулося з гурту.

Катюша з острахом глянула на Савенка, який уже стрепенувся і посинів, швиденько розгорнула галстуки і почала урочисто вручати піонерам. Вона підходила до кожного з нас, підносила руку, голосно проказувала: «За справу Леніна будь готовий!», ми відповідали: «Завжди готові!», і тоді Катюша пов'язувала галстук круг шиї і йшла далі. Коли церемонія з галстуками була закінчена, слово взяв Мороз. Він говорив про революцію, Радянську владу, про завдання піонерів. Закінчив такими словами: комуністи покладають надію на юних піонерів, яким незабаром треба буде продовжувати справу революції до переможного кінця. Катюша вже хотіла скомандувати заводити пісню, як раптом наперед вийшов Савенко, відсторонив рукою дівчину, загорлав:

— Я, як представник власті, заявляю вам, щоб ви мені не дуже... Бо я знаю, що ви за штуки! Так і зирите по чужих городах, так і шастаєте. А оцього не хочете? — він помахав у повітрі нагайкою. — Дивіться мені і слухайтесь товаришку, як вас... товаришку Максимчук, бо її прислав сюди сам товариш Папасенко, наш перший начальник міліції. А я вам скажу, що оті пессознательні елементи, що отут кричали про мене, воши є контра, і я покажу, як піднімати руку на революціонера! Гречку вивезли, я вас питаю?

Ми стояли, переступаючи з ноги на ногу, а він усе говорив про оту гречку, про свою славу революціонера. Потім вийняв наган, підняв його над головою і пальнув.

— Це салют піонерам від революції, — сказав він і нетерпляче махнув рукою, що мало означати «кінець сходці». Молодь загомівіла, до нас кинулись дівчатка розглядати галстуки. І тут я побачив Зірочку. Вона стояла осторонь, дивилася на мене сердитими ясними очима, ніби хотіла сказати: «Не задавайся, голубе, своїм галстуком, все

одно я не піддамся на агітацію і не прийду до вас у загін, хоч би як просили». Я справді не раз говорив Зірочці про піонерські справи, запрошував до нас на співи, але вона не йшла. Призналася, що батько, пивник, сказав їй, що відріже косу і обіллє їй голову дьогтем, якщо вона піде в піонерську «комунію».

І все ж я бачив, як кортіло Зірочці підійти і подивитися на піонерський галстук. Вона була гарненька дівчинка, а оцей галстук ще більше прикрасив би її. Хай буде на перший раз навіть так, думав я собі, хай Зірочка хоч з пихи надіне галстук, але потім за нею підуть інші дівчатка, і це буде допомогою Катюші. Ось чому я вирішив сьогодні ж поговорити з Зірочкою, щоб вияснити остаточно це питання. Пробираючись до неї, я почув, як Мороз сказав Савенкові:

— Доведеться відібрати у вас наган, товаришу Савенко, бо ви дуже часто вимахуете ним.

Що відповів Савенко, я не почув, але бачив, як він погрожував Морозові і щось кричав. Я схопив Зірочку за руку і потяг її з гурту. Вийшли ми в темний провулочок, пішли до річки. Річка наша звалася Кривим Ягілем, що викликало чимало домислів про походження дивної назви. Кажали, що «ягіль» слово турецьке, що означає воно не що інше, як притоку. Однак були й інші міркування. Де-хто пояснював це слово так: крива шабля. Справді, якщо глянути на річку з кручі, то вона нагадує срібну криву шаблю, загублену в траві.

Ми любили ходити до Кривого Ягіля, сідали часто на кручі і дивилися, як туман обгортав луг, закривав від очей обрій, де заходило сонце. Коли ми з Зірочкою опинилися на кручі, вона зняла з мене піонерський галстук, почепила його собі на ший, обкрутнулася:

— Ну як, личить мені? Скажи, личить?

— Тепер ти не Зірочка, а царівна,— сказав я вперше у своєму житті комплімент дівчинці.— Просто диво...

Зірочка блиснула своїми променистими очима, наблизилась до мене, дихнула гаряче. Чепурненька голівка її, окреслена галстуком, похилилася до мене, і я відчув на своїй щоці гарячий дотик її вуст. Сипнуло жаром, забило дух, застукотіло серце. Я хотів щось сказати Зірочці, та вона враз відсахнулася, скривила губи і випалила:

— Думаєш агітувати мене галстуком? Я не така жінщина, як ти гадаєш... На тобі його назад, я тільки приміряла.

— Ну й дурна, — розсердився я, — а ще женщиною себе пазивасш. Зірочка — женщина! Ха-ха-ха!

Зірочка відступилася від мене, прибрала гордовиту позу, навіть руки схрестила на грудях, як це робили всі сільські жінки.

— А ти гадаєш, що я така молокососка, як і ти? Он сам товариш Савенко сказав, що я вже майже женщина.

Так от звідки у неї такі слова! Так от звідки у моєї милої Зірочки гордовита постава і хизування своєю красою! Мені стало боляче, противно, гірко. Я зав'язав свій галстук і пішов додому. Зірочка йшла позаду і безжурно наспівувала «Яблучко». Але я не обізвався. Сама заговорить, як прийде час, я в цьому не сумнівався.

Проходячи через площу, я побачив у місячному світлі постать Семена Коструба. Він стояв біля пожежної бочки. Помітив мене, покликав.

— Пацан, — сказав він хрипко, — ти піонер?

— Піонер, а що?

— Якщо піонер, то на тобі гостинця.

Він витяг з кишені легкої чумарки наповнену чимось торбинку і подав мені.

— Роздай хлоп'якам, хай поласують. Я не скупий.

Він підхопив дві гирі, підняв їх, поцокав одну об одну і кинув на землю. Я забув навіть подякувати за гостинця, подався додому і аж там розв'язав торбинку і ахнув: в ній було повно справжніх волоських горіхів. Це були такі ласощі, які нам лише снилися. Помітив, як загорілися очі у моєї сестрички Галинки, дав їй кілька горіхів, а матері поклав біля прядки з десяток. Сестричка потяглася до мого галстука, але я вдарив її по руці, метнувся з хати. У Сашка ще світилося, я постукав у шибку і, вбігши в сні, шепнув:

— Катюша дома?

— Дома, а що тобі? Вона вже спить.

— Ось, — показав я на торбинку. — Коструб дав горіхів. Хай і вона покуштує.

Ми таки увійшли до кімнати, де Катюша лежала на полу і читала при каганці. Я щедро відсипав їй горіхів.

— Де взяв? — спитала вона.

— Коструб Семен дав, їй-богу. Він і зараз стоїть біля пожежної, гирі кидає...

— Ой хлопці, не треба мені його подарунків. Заберіть і віднесіть йому назад.

Віднести отаке добро назад? Ні, на це ми були нездатні. Вискочили з хати, почали бити горіхи макогоном, луштити їх, як ті білки. За якихось півгодини вилущили половину, решту лишили товаришам. Ми ласувалися горіхами і з прикрістю думали: що воно за дівчина ота Катюша? То їй вареників не хочеться їсти, то від горіхів відмовляється. А сама ж їсть коржики з макухи, п'є чай з сахарином.

— Вона навіть курку повернула вчора Поляцьковому, отому, що живе при березі,— сказав Сашко Малявка, позираючи на торбинку.— Вона від його імені комусь заяву написала, а він курку приніс. Не взяла! Дурна, та й годі! І мати так сказали.

Та згодом ми зрозуміли, чому Катюша відмовилась від горіхів.

Ми почали примічати, що Семен цілі дні стовбичив на площі, проти хати Сашка Малявки, піднімав гирі, роздавав щедрою рукою насіння та горіхи. Якось він викотив з пожежного сарая бочку, посадив на неї з десятків хлопчаків, почепив на шию дві гирі, зв'язані ланцюгом, взявся за голублі й покотив двоколку круг церкви. Почали збігатися люди, дивитися на диво. А Семен ще більше розпалював себе. Наказав принести двері і пригнати з череди бика. Поклав ті двері собі на груди, а хлопцям звелів, щоб тягли бика. Бик упирався, мотав рогами, але його все-таки загнали на двері. Зойкнули люди, баби стали хреститися, а Семен підважив руками двері, схопився на ноги, засміявся:

— Я б не таке вам показав, та жаль — немає ще двох гир. Можу аж чотири підняти і тримати, скільки скажете. Дві на ногах, дві на руках. Ану сідайте мені на спину, скільки вас влізе!

Він нагнувся, а ми почали чіплятися за нього, забиралися на плечі. Сім душ вчепилося, Семен обхонив нас своїми залізними руками і проніс попід вікнами Сашка Малявки.

— Бугай,— шепотіли баби, а парубки реготали в захваті і зазирали силачеві в очі. Вийшла Катюша, попрямувала через площу. Семен кинув пас, побіг, перестрів її і заступив дорогу. Ми не чули, що він говорив їй, але бачили, як Катюша намагалася вирватися від нього, а він не пускав. Нарешті Катюша круто повернулася і хутко пішла вбік. Семен похитав головою, почвалав до тачанки, що стояла біля огорожі.

Але другого дня він знов приїхав, привіз великий кошик пофарбованих цибуляним лушпинням крашанок і по-

чав роздавати їх малюкам. Потім виламав лозину, нанизував крапанки і жбурляв через усю площу.

— Хоч би бога побоявся,— сказала якась тітка, проходячи через площу.— Отаке витіває! Та чи тебе наврочило? Втелющився в городську, так і роби по-людськи, припили старостів, найми музик. Здурів парубок, їй-богу, здурів!

Семен Коструб мотнув головою, як той бугай, гепнув своє важке тіло на тачанку, ударив коней. А надвечір знову прикотив з музикою і двома старостами. Ми якраз з Сашком лагодили шпаківню в його дворі, коли побачили тачанку. Семен сидів на передку, правив кіньми, а старости й музики розташувалися в задку. Коструб рвучко зупинив коней перед хатою Сашка, крикнув до старостів:

— Не поміняєте хліба — пачуйтеся!

Ми з Сашком увійшли до хати разом з старостами. Два п'яненські дядьки перехрестилися, поклали шапки на лаві й почали розповідати Катюші та матері Сашка Малявки про куницю, яка пібито втекла від мисливця і сховалася в оцій хаті. Катюша зблідла, одступилася до стіни, сказала тремтячим голосом:

— Я не збираюся заміж, хто вам сказав? Облиште все це...

Староста, той, що з хлібиною, схлипнув:

— Зажене він нас на той світ, дочко, якщо відмовиш. Хіба не знаєш Кострубів? Він же сохне за тобою, дури-світом став. А людина він багата, це ж не якийсь там волоцюга... Міняй, дочко, нашу паляницю на який-небудь хліб, хоч шмат макухи подавай, не жени нас з хати, бо заїсть Семен, з світу зживе...

В цю хвилину розчинилися павстиж двері, і в хату ввалився жених. Кремензний, плечистий, він загородив собою двері, похитнувся на погах, взутих в хромові чоботи, вклонився. Побачивши в руках старости свою паляницю, він підійшов до Катюші і ласкаво промовив:

— Немає чим замінити нашу паляничку? То й не треба, ось тітка Ганька знає мене, хай скаже, не попрікну цим. І рушників не треба, к чорту їх! Адже революція...

Сашкова мати підвелася з ослона.

— Та чи ви ж спитали дівчину поперед? А може, у неї вже жених у городі, звідки ви знаєте? Ні, це не по порядку, Семене, не по закону. Тепер неволя відійшла від нас, дівчина вже не овечка...

Коструб визвірився на стару.

— Ша, мамашо, не ваше мелеться! — Він повернувся до Катюші і строго заявив:

— Підеш за мене! Підеш! Нема в світі такої дівчини, яка б не пішла за Семена Коструба. Я людина не скупа, а в батька добра чималенько, все віддам тобі. Чуєш? Все. Подавай рушники, в тітки Ганьки візьми, чи що. Гайда!

Катюша рвучко повернулася, кинулася в сіни й вибігла надвір. Коструб довго чекав, мовчки поводячи своїми бичачими очима, потім подав знак старостам, щоб ті йшли, вилаявся і посварився пальцем на нас з Сашком:

— Передавлю піонерське кодрло! Ще заплаче дівка, та я не вчений прощати образи. Так і перекажіть вашій городській.

Грюкнув дверима, аж шпаруна посипалася, загриміла тачанка, зловісно загунав барабан, завищала гармошка.

Оговтавшись, ми з Сашком вибігли на площу, щоб десь знайти Катюшу, зупинилися й поглянули на вигін. Там стояв вітряк Яськового батька і весело вимахував крилами. Біля вітряка гралося кілька «голоштаників», і серед них сам Ясько. Мене наче хтось пилом шпигонув.

— Ти ба,— сказав я з люттю в голосі,— ти ба, яке воно хитре: до нас ходить і з ворогами дружить. Що ти на це скажеш?

Сашкові тільки цього й треба було:

— Ясно, що Ясько ніякий не піонер, а контра, чистісінький шпигун, посланий Борисом Куликом в наш табір, щоб, значить, винюхувати все і примічати. Скільки разів нас бив Кулик? Подумай, а тоді й скажи: хто його навів на нас? Хто йому розказав, де ми збираємось, де ми ховаємо шаблі? Ясно — він, Ясько. На палю його! Як запорожці...

— Почекай з палями,— відказав я,— тут діло складне. Треба порадитися з Геликом. Гайда до нього.

Гелика ми знайшли на горищі, де він сушив з убитих кішок шкури. На бантині висіло з десяток чорних та рябих шкурок, а під руками у нього була ще одна жертва — рудий, плямистий кіт з величезними очима. Гелик спритно накинув на котячу шию петлю, почепив його на бантині, а сам сів убік, закурив товстелезну цигарку.

— А для чого ж тобі оті шкурки? — поцікавився я.

— Тю, дурний,— сплюнув Гелик,— хіба не знаєш? Та я ж маю добрий заробіток! А де б я дістав гроші на махру? Або на цукерки? Ось винесу в неділю оці шкурки на базар, таку ціну заломлю, що аж самому стане страшно.

І куплять, аякже. Тільки чорних чогось бояться. Це попи навігадували, страхаються їх люди, хоч вони й дохлі. Тоді я чорних пускаю дешевше, йдуть! Такі коміри одчубують, що аж дух забиває. Сам носив би, та гроші потрібні.

Ось чим займається наш прославлений полководець! А ми ж думали, куди ото зникають в селі коти, за якими навіть тужать деякі жінки, а дітлахи просто помирають від жалю. Якось і наша кішечка зникла, сестричка Галинка три дні проплакала. Аж воно ось яке діло — наша кішечка побувала у Гелика на бантині...

— А вони не кусаються? — поцікавився Сашко, обережно поглядаючи на рудого kota, що вже перестав тіпатися.

Гелик випнув губи:

— Як коли, буває, й кусаються. Один раз Мацягірчин кіт так гризонував, що рана не заживала з місяць. Та я вже навчився з ними поводитись. Візьму шматочок сала, піду з мішком по вулиці, скажу «кись-кись», помахая перед мордою салом, а котюра вже в мішку. Щитай — поласував моїм сальцем...

На горищі так смерділо, що аж у носі дерло, але Геликові було байдужісінько. Він докурював свою цигарку, чвиркав через щербину в зубах і розказував далі:

— Унадився до нас на базар якийсь дідок з Мотузівки, забирає у мене товар оптом. Тільки гроші, гадюка, дає мідяками, на срібло його не заженеш. Підбиває ловити собак, каже, що на капелюхи собача шкура перший сорт. Та я щось не наважуюся — здоровенні вони у нас, чого доброго загризуть... Якби це вдох або втрюх. Курити ж вам хочеться? А махра зараз добряча, пролетарська, усю заразу з печінок виганяє. Ось попробуйте.

Він подав мені пачку махорки, на якій було намальовано робітника в широких штанах, а біля нього селянина в брилі. Внизу чорними буквами було написано: «Хочеш, брате, тютюню? Дай, брате, хлібця». Ми скрутили з Сашком по маленькій, Гелик викресав вогню, дав нам прикурити, а сам заходився білувати рудого kota. Махорка справді була така міцна, що ми аж сльозу пустили. Гелик сміявся.

— Шантрапа, досі не навчилися курити. Які ж з вас вояки? А ще хочуть Кулика побити...

— Поб'єш його, коли зрада. Не чув? — таємниче зашипів Сашко.

Гелик стрепенувся:

— Яка зрада? Хто зрадив?

— Ясько,— відказав Малявка.— Ясько з «голоштаниками» дружить... Сам бачив і ось Василь теж.

Гелик замислився.

— Дружба ще нічого не дає, хлопці... Я теж колись дружив з Борисом, коли він малий був і дурний як пробка. Прийду до нього, принесу горобця, а він мені мармеладу, масла тягне. От жив я тоді!..

— Треба перевірити Яська,— вставив я своє слово.— Може, він Борисом засланий до нас, щоб пронюхувати.

— Йй-бо, він яничар, хлопці, ось побачите,— аж захлинався Сашко.

Гелик пересів ближче до нас.

— Перевірити? Пошлемо його у ворожий табір, хай усе там побачить і викладе, як на сповіді. Я й без цього знаю, що там мудрує Кулик, але треба, щоб Ясько підтвердив. Якщо збреше,— яничар! Тоді будемо судити.

— На палю його! — наполягав кровожерний Сашко.

— Дурниці,— заперечив Гелик,— яка там паля! Накладемо бебехів повну пазуху, нехай несе додому, якщо допесе.

Гелик разом з нами зліз з горища, скомандував іти за ним. Коло млина Яська не було, але ми його знайшли вдома у дворі. Він жував помазаний маслом краєць хліба і дивився на нас ясними очима.

— Є тобі важливе завдання, Ясько,— сказав Гелик і вщипнув собі від Яськового крайця крихту.— Давно не їв масла, забув, як і пахне. Так от,— він ще раз щипнув крайця,— так от — завдання. Виконаєш його, врятуєш нас від розгрому, весь загін, всю армію. Не виконаєш — смерть! Пойняв?

Ясько спокійно кивнув головою: мовляв, зрозумів усе чисто.

— Якщо ти душею за пролетаріат, то підеш до Бориса і визнаєш усе, що він готує проти нас. Заглянь у майстерню, він там щось клепає... Одним словом — виконуй.

Ясько на мить замислився, аж його очі потьмарились. Сашко непомітно штовхнув мепе, патякаючи цим, що от, мовляв, я казав, що його треба посадити на палю. Та ось хлопчик доїв хліб, витер губи, посміхнувся:

— Вони кажуть, що вже треба миритися, бо війна давно минула. У всіх селах уже помирилися, навіть у Мотузівці й на станції.

Гелик аж затрусився весь:

— Ти тут не агітуй, а виконуй те, що сказано. А то знаєш, яка на війні розмова? Ніколи словами діяти, раз-раз і по морді.

Ясько злякався:

— А якщо Борис дізнається і поб'є мене?

— За пролетаріат і померти не жалко,— процідив крізь зуби Гелик,— поховаємо з музикою, я промову скажу.

— Зірку поставимо на могилі,— додав Сашко,— як отому му партизанові, що лежить на площі.

Ясько ще більше зблід, зуби його зацокотіли.

— Так то ж у бою, а я так, як собака, загину.

— Не рюмсай, ми будемо близько, якщо битиме, виручимо,— пообіцяв я. Гелик схвалив мою великодушну пропозицію. Це влаштувало Яська, і він побіг просто до двору Кулика, а ми обминули площу, зайшли від річки і стали за парканом. Ясько поторгав за клямку, розбудив собак, потім хтось вийшов, повів нашого бідного Яська в хату. Довго він був там, а коли вийшов, то ми побачили з ним і Бориса. Борис ніс у руках якусь велику пружину, відчинив майстерню, щось показував Яськові. Коли він прибіг і, задихавшись, розказав, що він бачив у майстерні, ми похололи: Кулик закінчував гармату, яка стріляє дерев'яними снарядами. «Бабахне отака штука, тільки держись, може розірвати на шматки».

— Молодець, що взяв,— озвався Гелик.— Але скажи, як же ти підлащився до нього, що він повірив? Кажі.

Ясько потемнів і лиця, помовчав, але признався:

— Пообіцяв нароще воювати на його боці...

— Отакої,— поперхнувся Сашко Малявка.— Значить, перейшов до нього?

— Так я ж нароще,— виправдувався Ясько,— щоб він повірив. Дурень ти...

— Це я — дурень? — підступив до нього Сашко.— Кажі, хто дурень? Значить, вашим і нашим? У, паразит...

Гелик розвів хлопців, строго сказав Яськові:

— Вчинив ти не дуже гарно, але молодець, що втерся в довіру до нього. Тепер ми все знатимемо. Тепер ти — шпигун.

Ясько зарюмсав, не бажаючи бути шпигуном, але Гелик заспокоїв його:

— Не буржуйський, а наш шпигун, розуміти треба.

Та Ясько не схотів бути навіть нашим шпигуном, ось чому він другого дня пішов до Кулика і вкрав у нього

пружину з гармати. Він прийшов до нас, кинув пружину Геликові до ніг і категорично заявив:

— Хай тепер він постріляє без пружини. Ха-ха-ха! Хочу битися, як усі, а шпигуна знімай з мене.

Гелик задоволено посміхнувся до нас з Сашком:

— Бачили? Отож-бо й є. Ясько — чистий пролетарій, хоч, правда, батько в нього...

— Що мені батько? — повеселішав Ясько. — Що мені батько? Ось виросту, в комнезам вступлю. Побий мене грім!

— Гаразд, вступиш, якщо приймуть, — прогук Гелик, — ти краще скажи, що думає Борис? Які у нього плани?

— Та що ж він тепер думатиме без гармати? — дивувався Ясько. — Він тепер сам миру запросить. Попошукай ще такої пружини...

Ми розійшлися, тішачи себе добрими думками. Коли я мчав додому, адже мені зовсім підвело живіт, бо зранку нічого не їв, по вулиці заторохтіла тачанка, і я впізнав у ній нашого голову сільради. Савенко сидів поряд з молоденькою дівчиною і бавився її зеленими кісниками, що літали на вітрі. Обличчя дівчини було злякане, вона боязко озиралася навколо, піби шукала у когось порятунку.

Вбігли в хату, я кинувся до мисника, щоб знайти якогось сухаря. Мати голосно говорила з сусідкою:

— Бачили таке? Жінку своєю прогнав, а собі молоденьку повіз... Тьху ти, нечиста сило. Ще такої моди не було, одколи живу на світі!

Випровадивши сусідку, мати увійшла в хату, гримнула:

— Штатаєшся там, шибенику, пропадаєш цілими днями, ось тобі віника всучу. Доходишся, що і тебе навчать не шанувати бога та людей, адже чула, що ви там голосуєте проти церкви. Та щоб вам добра не було...

— Мамо, — змолвився я, — чого ж ото лятися? Я навіть не доберу, кого ви лаєте і за що.

— Ах, ти не добереш? Хіба не бачиш, як повіз собі ваш Савенко жінку, не жінку, а дідько його знає що? Хіба сорому немає у нього? Отаке паскудство, отака гидота. Тьху ти, господи.

Вона сама пережила колись подібне горе — її покинув наш батько, тому так кричала і лялалась. Я вминав ячника і думав про оту злякану дівчину, що її віз Савенко. Перед моїми очима літали

Зелені кісники

Що ото затіяв наш дурний голова сільради? Невже він не бачить, що люди плюють йому вслід, проклинаючи його заочі?

Минуло кілька днів, я зовсім було забув про цю історію, але одного вечора, коли ми збиралися біля сільради на піонерські збори, дівчина з зеленими кісниками раптом з'явилася на площі. Вона йшла, озираючись навколо, обережно ступаючи по споришу, ніби боялася впасти. Ось вона помітила нас, на мить зупинилася, ніби задумалась, потім ще раз глянула і пішла у наш бік. Сашко Малявка раптом свиснув і проспівав:

Ой дівочка Надя, чого тобі нада?
Нічого не нада, крім шоколада...

Дівчина кинулась геть від сільради.

— Не дражни її,— шепнув я своєму дружку,— а то знаєш, що зробить Савенко? Це ж його жінка, дурний.

— Боявся я,— ще раз свиснув Сашко,— її всі зневажають. Вона боїться з хати вийти, не те що... Шантрапа.

Ми стояли під вікном піонерської кімнати, і я чув, як сердито говорила Катюша, пробираючи комсомольського керівника Прокопа Буклея:

— Ти ось скажи мені, нащо такі довгі доповіді читаєш молоді? Як заведеш свої, то людей уже на сон клонить, вони шепчуться поміж собою, а ти все торохтиш. І про що ж ти їм розказуєш? Чула вчора твою лекцію, вуха червоніли. Мелеш про те, що й сам добре не знаєш. А хіба не можна було про сільське наше життя розказати?

— Що ж я їм розказуватиму, коли вони й без мене про наше життя знають. Я їм Карла Маркса читаю.

— Що ж саме ти читаєш?

— Оце вже пройшли про додаткову вартість, тепер перейдемо...

— Про додаткову вартість?

Прокіп мовчав.

— Ану скажи, що таке додаткова вартість?— напосідала Катюша.

Прокіп почав щось мимрити, Катюша його перебила.

— От, сам не знаєш, а людям пояснюєш. Погано це, дуже погано. Ну, хто тобі сказав, що треба з Маркса починати? Та вони ж неграмотні, газети ніколи в руках не тримали, по наймах спину гнули, як же вони можуть

зрозуміти Маркса? Ти подумав про це? Невже тобі однако-
во, розуміють тебе чи ні? Ну, знаєш, це вже, той... Та ти їм
«Кобзаря» прочитай, якусь статтю з газети або просто
своїми словами розкажи, чого ми хочемо від них. Скажи,
щоб грамоти вчилися, що тепер наша влада, значить, нам
треба бути письменними. Ленін же так казав. Та щоб у
спільку наймитів записувалися, бо хто ж їх буде захищати
перед глитаями? Ех, Прокопе, Прокопе, нікому тобі чуп-
рину нам'яти...

Ми зайшли в кімнату і побачили, як Прокіп раків пік.
Сидів він проти Катюші, на очі падав рясний чуб, яким
Прокіп дуже пишався перед усіма сільськими парубками.
Був цей Прокіп вайлуватий і сором'язливий, мов дівчина,
але грамоту добре знав, бо з рік писарював у розправі.
Його мати була найкращою в селі швачкою, хлопець по
наймах не ходив, вчився в школі. Комсомольська органі-
зація працювала погано, Катюша нервувала, підштовху-
вала Прокопа, сама у все втручалася, коли бачила, що у
Прокопа нічого не виходило. Потроху вона стала керівни-
ком і комсомольського осередку.

Побачивши дітлахів, Прокіп зрадів, що скінчиться оця
його мука, заханався. Але Катюша зупинила його.

— Склич збори наймитів і наймичок, я сама з ними бу-
ду говорити. Читати їм нічого не будемо, ясно? Так і на-
пиши в об'яві, що розмова буде про захист праці наймитів.
А в кінці зазнач, що будуть танці під гармошку. Можеш
дістати гармошку? Умієш грати?

— Не вмію,— признався Прокіп.

— Вчись грати, це потрібно комсомольському праців-
никові. А на збори запроси гармоніста.

Коли Прокіп вискочив, Катюша ще довго сиділа мовч-
ки за столом, закривши обличчя руками. Про що вона ду-
мала? Невже вона так замислилась, що й нас не поміча-
ла? А ми сиділи тихо, навіть язикатий Сашко Малявка
примовк. Катюша нарешті ворухнулася, провела рукою
по чолу, посміхнулася до нас:

— Заспівайте, хлопці. Про картошку.

Ми заспівали, Катюша спочатку слухала, а потім сама
почала підтягати, зрештою схопилася, вийшла і стала в
коло. І ось уже живе коло теплих дитячих рук сплелося
навколо нашої Катюші, ми міцно трималися один за од-
ного, відчували тепло товариських рук, дружньої спай-
ки. Ті, що трималися за руки Катюші, просто мліли від
щастя — так ми її любили. Коли пісня скінчилася, Ка-

тоша розчинила шафу, і ми всі аж ахнули, здивовані: в шафі лежала балалайка, мандоліна, гітара і важкий коричневий контрабас.

— Будемо вчитися грати, хлоп'ятка. Організуємо оркестр, будемо концерти давати. Хочете грати?

Вона ще питає! Це було заповітною мрією кожного з нас — навчитися грати хоч би на балалайці! Але у нас не було навіть балалайок, а тепер от вони, до них можна руками доторкнутися. За мить усі інструменти опинилися в руках, мені припав контрабас, великий, пузатий і лункий. Бренькав я по ньому пальцями, а він гуде, а не дзвонить, як балалайка. Настрій враз підупав, бо я просто згоряв від бажання навчитися грати саме на балалайці. Хотів помінятися з Сашком, але той балалайки не дав. Тоді я вдався до Катюші, але та й слухати мене не схотіла.

— Такий здоровий, а контрабаса злякався. Сашко ж менший, хай грає на балалайці. Ти не дивися, що він такий великий, ось як він уміє вимовляти. Ану, дай.

Вона взяла контрабас, настроїла його і заграла. На одній струні таку мелодію вивела, що я враз заспокоївся і примовк. Катюша показувала кожному з нас стрій, вчила брати акорди, а потім постукала об гітару, сказала:

— Перша пісня, яку ми розучимо, буде «Ой, що ж то за шум учинився». Знаєте, мабуть? Це для початку, а потім розучимо «Заповіт» Шевченка. Тільки умовимось: струн не рвати, пігтями не дряпати лаку, бо ці інструменти я в школі взяла, доведеться повертати. Ну, почали...

Задзвеніли балалайка, гітара, загув мій контрабас, кожен з нас витипав своєї. Безладь, гамір. Катюша заткнула вуха, похитала головою.

— Що ви робите? А дисципліна?

Вона взяла у Сашка балалайку, повела мотив, ми пішли за нею. В цю хвилину скригнули двері, і на порозі всі побачили дівчину з зеленими кісниками. Вона зупинилася, ніяково шморгнула носом, опустила довгі вії і так стояла, а ми мовчки дивилися на неї. Катюша озвалася першою.

— Проходь, проходь, ти до нас?

— Прийміть мене в компанію, бо мені нічого робити, — сказала дівчина і підвела свої великі очі, на яких тремтіли сльози.

А тут Сашко:

— Це жінка Савенка, Катюшо, мені мати казали...

— Цить, Сашко,— строго подивилася на нього Катюша і встала.— Я ніколи тебе не бачила,— звернулася вона до дівчини,— ти не з нашого села? Чия ти?

— Я з хуторів, а привіз мене сюди Савенко, ми повинчалися...

Катюша зблідла.

— То правда, що говорив Сашко? Ви жінка Савенка?

Зелені кісники упали на груди, дівчина розплакалась, не маючи змоги сказати й слова. Катюша обняла її за плечі, посадила коло себе, приголубила.

— Заспокойся, це добре, що ти прийшла до мене. Дуже добре. Тільки, звичайно, не в піонери тобі, а в комсомол... Я ось скажу Прокопу, він тебе запише в гурток... Ходитимеш? Як тебе звати?

— Настя... Тільки хай ваші хлопці не свистять, бо я втоплюся. Це мати віддала мене за Савенка, а я нічого не знала.

Вона раптом перестала плакати, взяла у Катюші балалайку і так утнула «Вийду я на реченьку», що ми аж роти пороззявляли. Ну, чистий тобі артист! Оце так Настя! Катюша загадково посміхнулася, наказала нам вийти на ганок, бо їй треба поговорити з Настею.

Ми всілися на ганку, почали підбирати пісню про того комарика, що його буря здула. Я бевкав по товстих струнах контрабаса, а сам думав про Зірочку. От Зірочка — теж Настя. Така ж красива, як і оця з зеленими кісниками. Чого доброго, візьме та й вийде заміж... І так мені захотілося побачити мою Зірочку цієї миті, ось зараз, що я аж зіщулився від якогось неясного болю в серці. Неодмінно треба побачити її, розказати про пекучі сльози, про гірку долю зелених кісників, умовити її ждати, поки я виросту, адже не так і довго зосталось, якщо казати правду. Ось ще рік, два... А там — гайда, Зірочко, під вінець! Разом зі мною. Навіки. До загину. Я ж ось виросту, Борис Кулик попросить миру, вступимо з Зірочкою в комуну, будемо працювати. Я коситиму пшеницю, а вона буде полоти... Ні, вона буде вчителькою! Так і скажу їй. Буде дітей вчити, організовувати, як Катюша.

Намалювавши таку привабливу картину майбутнього, я заспокоївся і подався додому. Однак зустрітися другого дня з Зірочкою мені не вдалося, бо доля неждано негадано закинула мене на

Далекі хутори

А сталося ось що — мати віддала мене учнем до шевця-бродяги Павла Барабаша. Як я заплакав тоді! Прощай, піонерія, прощай, Катюшо, прощайте, друзі, прощай, прудка, мов вітер, слава правого крайнього нашої футбольної команди. Тепер я вже більше не співатиму разом з усіма улюбленої пісні про піонерську картошку, про молодого воїна, який, помираючи, просив людей передати, що він чесно загинув за робочих. Тепер я мушу день і ніч сукати дратву, мочити в кориті шкуратки, шити халяви і стукотіти по підметках шевським молотком. Мати змахнула сльозу, погладила мене по голові:

— Того, що навчишся, за плечима не носити, синку, а ти ж сам бачиш, як мені трудно, а вас двоє... Може, яку копійку заробиш. Іди, синку...

Я плакав не від того, що маю тепер вчитися заробляти копійчину, мене мучила думка, що тепер я мушу розпрощатися з таким чарівним піонерським життям, з пісню, з мрією. Он Катюша говорила, що незабаром вона влаштує воянну гру, після якої всі разом варитимуть на луках піонерську картоплю... Як ми мріяли про цей день, адже кожен з нас відчував у собі дух «часнят» — запеклих рубак і нальотчиків. А тепер — дратву в зуби, перетяг на плече... Та ще отой рябий Павло Барабаш! Ходить з села в село, обшиває куркулів, гроші складає. Якось носив я йому материні шкарбани, щоб поклав латку, так він навіть висміяв мене: «Іч, пани, на двох одні штани! Латку їм пришивай! А чи знаєте ви, голодранці, скільки Павло Барабаш витяжок за свій вік пошив? Я майстер на всю Таврію, обшив там усіх, тепер Полтавщину обшиваю». Так і не взяв шкарбанів, заявивши, що він уже й забув, коли латки пришивав.

І от треба йти на шість місяців до того здири. Носити йому горілку з кооперації, попрощатися з волею, стати наймитом. А мати все гладила мене по голові, умовляла не обижатися на неї, бо вона вже рук тих не чує, прядучи чужу вовну...

Тоді я кинувся до Катюші, припав до її колін і виплакав усі сльози, які у мене були. А як втихомирився, розказав, у чому річ. Катюша замислилась, очі у неї посмутніли, вона ніби аж потемніла на лиці.

— Звикла я до тебе, до Сашка, до Ілька,— сказала вона тихо,— а тепер мені стане сумніше. Та нічого,

повернешся на зиму, до школи підеш. А я тоді принесу свої черевики, ти підметки приб'єш, Васильку?

— Приб'ю,— схлипнув і витер очі.

— А за ці шість місяців підростеш, тоді ми тебе в комсомол приймемо. Згода? Адже дівчата й хлопці помалу приходять в осередок, вчора аж семеро зайшло. Скоро воно буде інакше... Ось побачиш.

Мене тішило те, що Катюша говорила зі мною, як з дорослим, і я вперше подумав, що бути шевцем не така вже й погана річ, якщо з ним починають говорити отаки-ми словами. А Катюша вела далі:

— Вступиш в комсомол, будеш ворогів бити. У бідноти їх тут чималенько... Битимеш ворогів, Васильку?

— Битиму,— пообіцяв я і встав. Пора йти до Барабаша, який мав вирушати сьогодні з села.— А галстук хай у мене, я його не віддам.

— Звичайно,— підвелася Катюша,— звичайно, він твій, носи його і пам'ятай, що ти піонер нашого загону. Будь сміливим і чесним, отаким, як Том Соєр. Читав таку книжку?

Вона подала мені книжку, на палітурці якої стояв хлопчик у подертих смугастих штанах і з дохлим пацюком у руках.

— Візьми на згадку про мене, може, й не побачимось,— сказала Катюша, обхопила мою голову і поцілувала в лоб.— Йди.

Я забіг додому, взяв з материних рук вузлик з сорочкою та з рушником і побіг на край села, де в одній хаті на мене чекав Барабаш. Швець зустрів мене непривітно:

— Довго швендяєш, я не люблю вайлуватих. Мерщій бери сумку з струментом, а то ми запізнимося до вечора прийти на хутір. Будемо шити сім пар витяжок у Коструба.

— Це в того, що ото гирями кидається?— спитав я з дитячою наївністю.— Я його знаю.

Барабаш вишкірив зуби:

— Подумаєш, він знає Коструба! Може, ти з ним за ручку здоровкаєшся? Може, він тобі кум?

Мене образив такий грубий тон і оці кпини, але я змовчав, взяв важку сумку, звалив її собі на плечі. Тільки тепер я помітив у хаті товстого хлопця, у якого були величезні покручені кукси. Я дивився на його покалічені ноги і тремтів від страху — змалку я боявся калік. Барабаш сказав:

— Тепер у мене два орли-учні, ми отих сім пар витяжок за тиждень утнемо. Утнемо, Даниле?

Товстун поворушив своїми куксами, його величезний рот розплився в улесливій посмішці.

— Утнемо й за шість днів, якщо не спатимемо...

— А ти,— звернувся до мене Барабаш,— любиш спати? Якщо любиш, шевця з тебе не буде. Так і знай. Швець му- сить лягати пізно, а вставати рано, отоді у нього буде в ки- шені на понюх табачку. Запам'ятай і — гайда за мною.

Ми йшли битим шляхом, Барабаш поспішав, а Данило ледве встигав за ним, важко пересуваючи свої кукси. На його білому лобі виступили краплі поту, сорочка змокріла, припала порохом. Мені жаль було цього хлопця, ось чому я взяв у нього з рук в'язку колодок. Данило з вдячністю глянув на мене, шепнув:

— Будеш мене слухатися, навчу курити. Я такі козики ніжки кручу, що дай боже!

Я промовчав, бо курити мені не хотілося, догнав Бара- баша і як тільки можна ласкавіше промовив:

— Сядьмо спочити, бо в Данила з кукс кров виступила.

Барабаш процідив крізь зуби:

— Стерво ти, відразу бачу. Може, ти накажеш мені во- зити вас на фаєтоні, а на сніданок подавати млинці в сме- тані? Викинь дуроці з голови, бо почастаню перехватом.

Я відстав од нього, пождав Данила.

— Давай сядемо на траву, олучу перев'яжеш, а тоді на- здоженемо його. Чого там...

Данило плюнув у мій бік:

— Цить, а то вдарю! І на ноги мої не дивись, не люблю. Так і знай. Хочеш мене зіпхнути? Але тобі спочатку треба ще носа навчитися втирати, щоб соплі не текли...

Я страшенно збентежився. Що за дивина? Якісь незрозу- мілі люди. І оце мені з ними жити шість місяців? У душі моїй занило, защеміло, наче я тільки що одержав ляща по потилиці. Одстав від Данила, звернув з курної дороги, роз- лігся на зеленій траві, подивився на небо. Десь у недосяж- ній високості плавав шуліка, поринаючи в прозорих хмари- нах. Як хотілося мені оце зараз стати шулікою, полинути голубим небом назад у своє село, стати в піонерський стрій і разом з усіма крикнути: «Завжди готовий!»

Але шуліка зник за хмарами, і я схопився на ноги. За горбом виднілися явори, Барабаш і Данило вже були да- леченько, і я кинувся доганяти їх. Порівнявся з ними коло самого хутора. Проминули смугу яворів, підійшли до

широкого подвір'я. Чорний пес загарчав, побіг по цепу до воріт, але Барабаш прошмигнув уже у двір і поманив нас рукою. Біля комори ми побачили двох чоловіків, які зчепилися руками і, нагнувши налиті кров'ю шиї, намагалися підставити один одному ніжку. Ми підійшли ближче; я відразу впізнав Семена Коструба і його батька. Син вчепився в сиві патли батька, а батько, закрутивши на пальці кучері сина, смика їх з усієї сили. Вони билися мовчки, тільки важко хекали і спльовували собі під ноги криваву слину. Барабаш кинув сумку, підійшов і хотів їх розборонити, але старий Коструб хвицнув на нього і знову хотів підставити синові ніжку. Семен вивернувся, хихикнув і хрипло сказав:

— Батю, он шевці прийшли, може, завтра доб'ємося?

Старий Коструб на те нічого не відповів, ще міцніше закрутив на руці довгі кучері сина, повів його круг себе, потім притис до зруба і кілька разів стукнув його спиною. Семен страшно заревів, харкнув кров'ю, згріб п'ятірнею сиву бороду батька і видер з неї великий жмут волосся.

— Так, так, синку... А я ось тебе так,— хрипить старий і вириває з синові голови пасмо кучерів.

У мене потерпли ноги, руки затрусилися, в грудях сперло так, що стало важко дихати. Розгублено оглянувшись навколо, я побачив на зрубі повне відро, схопив його і линув на старого Коструба. Він заплющив очі, форкнув, мов кінь, звільнив одну руку, щоб запопасти мене за чуба, але цим скористався Семен, повалив старого на землю, придавив коліном.

— Батю, годі, ви вже на землі. Чуєте? Он люди дивляться. Годі, кажу.

У старого ослабли руки, він опустив їх безсило і ледве прошепотів:

— Скажи спасибі отому пацанові, а то я б провчив тебе, як кидатися моїми кривавими гривениками.

Семен підійшов до мене, ляснув по спині:

— Молодець, недарма я тобі горіхів торбину давав. Матимеш добру квартиру увечері.

Він витяг води, обмив кров на руках і на скронях, допоміг підвестися батькові, обняв його за плечі і повів до хати. За хвилину старий Коструб, прочинивши вікно, гукнув:

— Ходіть обідати, шевці!

Ми зайшли до хати, побачили переляканих Семенових сестер і його бліду як полотно матір. Обидві дочки й мати

не сказали жодного слова, тільки руки у них тремтіли, коли вони несли ложки борщу до рота. Батько й син сиділи за одним столом, їли з однієї великої миски, мовчали і не дивилися один на одного. Я ледве доніс собі ложку борщу, але не зміг проковтнути його, захлинувся і закашлявся. Семен Коструб торохнув мене дерев'яною ложкою по лобі:

— Еге, а ти боягуз, піонере! А я думав, що нівроку собі... Не дам тобі кварти.

Сказавши це, він втопив свою ложку в мисці, вишукуючи на дні баранину. Я дивився, як вони чавкали, ганяючись за гуцею, і думав про те, що ото ж Катюша мала жити серед оцих людей, дивитися на їхні пожадливі обличчя, тремтіти щодня так, як тремтять оці три нещасних жінки. І подумалося мені тоді, що наша Катюша, на щастя, розумна й сильна духом дівчина, що вона має лагідний характер, але мужню і незламну душу.

Після обіду Барабаш лишився з нами двома у відведній нам хатині, вилаяв мене, що погано обідав. Я слухав його вичитування, а сам скося позирав на книжку, подаровану Катюшею,— так мені кортіло швидше прочитати про того сміливого Тома. Одвів очі від книжки аж тоді, коли відчув на спині гарячі пруги перехвата.

— За непослух і зневагу до вчителя,— сказав Барабаш,— а це ось трохи наперед, щоб знав звичай.

Пекучий гнів обпалив моє обличчя. Я звик дома до штурханів, але кожного разу, коли мама шмагала мене пасмом вала, я в душі визнавав, що б'є вона не боляче, що я вчинив провину, за яку належить сильніше покарання. Мати в такі хвилини сама плакала, докоряючи мені за потолочену матірку чи за те, що поліз у погріб і лизнув пральної соди, обпикши геть-чисто язика... Барабаш побив мене нізащо, побив боляче і після цього ще й сміявся з мене.

— Я з тебе виб'ю гордість,— гукав він.— Отой галстук зніми, надіватимеш лише по неділях, та й то тільки після того, як навощиш на завтра дратви та прибереш усі шкуртки, що під ногами. І книжки викинь з голови, бо я страх не люблю вчених та грамотних, шевцеві це діло ні до чого.

Так він говорив, вішаючи на кілок перехвата, а Данило хихикав, позираючи у вічі вчителю. Було в поведінці цього нещасного товстуна щось собаче, бридке і противне. Чому ж він не заступився за мене, коли Барабаш накинувся? Хіба він не знав, що я не завинив перед ним? Адже самому, певне, влітало не раз... Я не міг збагнути вчинків цих

людей, дивовижних принципів поведження. Вони мені були чужі, осоружні обоє, і я зненавидів їх відразу і назавжди.

В хатину принесли великий згорток товару, Барабаш розглянув його, похвалив, на радість старому Кострубу, і, розсадивши нас біля вікон, почав ладнати передки. Не підводячи голови від своєї дошки, він давав розпорядження Данилові показати мені, як треба готувати дратву, вистукувати клеєний піднаряд, тримати молоток і дерев'яні гвіздки в одній руці. Моє навчання почалося.

Терплячи насмішки і побої Барабаша, я уважно придивлявся до того, як працював мій учитель, як він з безформного товару ліпив, наче той бог, красиві витяжки, модні в той час, як він майстерно шив халяви, кладучи на хром рівну білу строчку дратви. Він був добрим майстром, працював до нестями, забуваючи про час і про їжу. Вже давно увечері гасло на хуторі світло, вже одспівали дівчата, а він усе сидів, схилившись над своєю дошкою, і проворно орудував то молотком, то шилом. В душі я поклявся якнайшвидше осягти премудрість шевця і втекти якогось погожого дня в село, кинувши обіцяні Барабашем моїй матері пару колодок, рапівль та інший нехитрий струмент, який мав належати мені після закінчення навчання. Такий був у мене потаємний план, але Барабаш теж мав свої хитрі розрахунки.

Поволі я розгадав їх — Барабаш навмисне розтягав навчання, показуючи мені тільки прості операції, зв'язані здебільшого з підготовчими роботами. Він довго не давав мені шити передки, посилаючись на те, нібито я не вмію класти рівної строчки. Коли ж я, користуючись відсутністю вчителя, який ходив домовлятися з іншим хазяїном про роботу, взяв якось і нишком, щоб не помітив Данило, пришив передок, учитель мій, повернувшись, на диво не вилаяв мене, а похвалив.

— Бачиш? — тикав він Данилові під ніс передок. — Бачиш, як сонля пиш? Ти ось уже другий рік лазиш зі мною на своїх ступах, а так не вмієш шити. Вчись, Даниле, бо вижену. Набрид ти мені гірше гіркою редьки!

Недобрими очима глянув на мене товстун, втяг свої тонкі губи, аж присвиснув ніби. Він мене незлюбив з самого початку, бо, як він сам сказав, наслідуючи вчителя, не терпів людей вчених. Я хоч і ходив до школи всього один рік, однак читав добре і навіть писав вправно. Данило ж не знав грамоти і ніколи не прочитав жодної книжки. Та була

це одна причина у Данила не терпіти мене. Якось він розказав, що був до мене один учень, хитрий і дуже ледачий. Щоб піддобритися до вчителя, він нашіптував Барабашеві щось на вухо, і після цього майстер ляв останніми словами Данила і погрожував вигнати його. Та одного разу той учень прокрався і хазяїн мало не вбив його... Мені стало ясно, що Данило вбачає і в мені свого ворога, хоч я ніколи не шепотівся з майстром, і мені перепадало від нього тер-нер більше, ніж Данилові.

Потроху мої стосунки з Данилом налагодилися, бо я своєю поведінкою дав йому зрозуміти, що не хочу зайняти його місця підмайстра.

— Хочу до школи,— признався якось Данилові, коли ми спали з ним на печі.— Вивчуся — буду кораблі водити або зорі рахувати. А шевство мені не до душі — не люблю дражнити по хуторах собак.

Таке признання заспокоїло товстуна, і він уже не підсміювався, коли Барабаш чухрав мене перехватом. Одного разу майстер ні з того ні з сього огрів мене по спині колодкою. Данило сплюнув на долівку, заявивши цим чудернацьким способом свій протест. Хоч товстун і не заступився за мене, однак я з вдячністю глянув на нього, і від радості, що оцей опецькуватий підмайстер проявив хоробрість, дозволивши собі плюнути в присутності хазяїна, простив йому всі провини проти мене.

Якось Барабаш послав мене аж на край хутора по самогон. Дав двадцять п'ять копійок, наказав:

— Дивись, щоб одна нога там, друга тут. І щоб не висмоктав пляшку, бо тоді шкуру здеру...

Я ще зроду не пробував самогону, та він мене й не цікавив. Дивувався: невже він такий добрий, що ото Барабаш боїться, щоб я не висмоктав, поки донесу? Швидко побіг через поле, купив пляшку, а коли йшов назад, боязко оглянувся навколо, витяг затичку і лизнув язиком. Щось гірке і вонюче вжалило мене в язик, я скривився і почав плювати. Боже, яка гидота! Невже її можуть пити люди? От якби це мед, тоді я вже посмоктав би трохи з горлечка... Колись мати принесла на спаса ціле блюдо з базару, поставила на столі, а круг блюда поклала нам з Галинкою по два яблука... Мед був такий солодкий і запашний, що ми з сестрою аж поскублися,— вона казала матері тоді, що то я дуже часто вмочав яблуко, а я доводив: то вона така жаднюща, бо вимазала медом пальці і стіл... Більше мені не доводилося їсти меду, але кожного разу, коли

треба було порівнювати, я завжди примовляв: добре, як мед. Вищого мірила не було.

Обминаючи хутірські садиби, де завжди було повно собак, я мчав через поле, поспішаючи до Барабаша, як раптом мене хтось перечебив, і я полетів сторч головою в курай. Коли підвівся, то побачив спантеличене обличчя Савенкової жінки. Вона стояла в кущах і дивилася на мене зляканими очима. Зелених кісників у неї не видно було, бо вона пов'язалася великим чорним платком.

— Не обижайся на мене,— сказала вона,— я ненароком... Ти ледве не наступив на мене...

— Ненароком,— передразнив я Настю,— ледве ось пляшки не розбив. Перепало б мені!

Я хотів іти, але Настя затримала мене.

— Втекла я від Савенка, тепер переховуюсь, бо він мене шукає. Ось-ось його розкусять, тоді я вийду на люди. Не скажеш?

— А чого ж ти виходила за нього, хіба не знала? Адже він проклятуший...

— Ех, хлопчику,— зітхнула Настя,— обдурили мене. Та я відомстила Савенку, таку заяву написала про нього аж у волость, повік згадуватиме. Ваша Катюша порадилася...

Так ось як воно повернулося — це Катюша тоді порадила Насті поквитатися з осоружним Савенком. Мила моя Катюшо! Завжди ти у боротьбі проти поганців, проти крутиїв. Цілими вечорами і довгими безсонними ночами, зігнувшись над колодкою, я думав про Катюшу, про наш піонерський загін, про матір, про товаришів, але ніхто мені не міг розказати, як вони там живуть. І ось таке щастя — зустрів оцю дівчину. Відразу поставив перед нею цілий десяток запитань. Але Настя тільки й сказала, що все так, як було, що тепер в комсомольській осередок багато хлопців і дівчат ходить і що там дуже весело. «Ну що ж, — думав я, слухаючи Настю, — добре, що хоч усі живі та здорові».

— А де ж ти живеш? — спитав я.

— В полі живу, хлопчику, в полі, тільки ж ти не видай...

— Та не видам, — пообіцяв і хотів бігти геть, та Настя сказала:

— Ось виїде Савенко звідси, тоді я тобі за це гостинця принесу. Ти у Кострубів шивш?

— У Кострубів. А звідки знаєш?

— Та ми ж недалечко... Он моя хата.

Вона простягла руку, і я побачив величезний двір, обнесений сараями та коморами.

— Ти куркульська?

— Що ти питаєш? — не зрозуміла Настя.

— Ну, як тобі сказати... Коні у вас єсть?

— Коні? У нас шість пар волів...

Ось яка ти, Насте! А я й не знав... Значить, не випадково знюхалася з Савенком. Свої сваряться, а раз так, то вони й помиряться.

Горе, навіщо я сказав, що Савенко — проклятущий? От дурень!

Помиряться ось, вона відразу ж скаже йому. А тоді — пачувайся...

— Значить, не казати Савенкові, коли його побачу? — спитав я не без хитрості. Настя злякано замахала руками:

— Він же мене вб'є! Невже ти хочеш моєї смерті? А ще піонер...

— Ну не буду, — відказав я, — але не тому, що ти гостинця пообіцяла. Гостинців мені не треба. Просто так не скажу.

— Гордий, — накопилила губу Настя. — А бідний, мов старець... І Катюша ваша бідна, але горда. За Коструба не йде. А я ось багата, але нещаслива...

Я не знав, що казати, та раптом у моїй уяві постав образ лютого Барабаша, і я прожогом кинувся від Насті.

— Так не скажеш? — долинуло з куців.

— Не скажу, — відповів на ходу і чимдуж помчав полем.

У прикрашеному яворами хуторі ми прожили довго, переходячи з хати в хату. Куркулі ніби змагалися один з одним: хто більше наших витяжок. Обшившись самі, вони приводили до нас своїх родичів — парубків і дівчат, довго підбирали колодки, замовляючи фасон. Харчували нас добре, бо ми майже щодня виставляли на лутку вікна новенькі чоботи, які не могли не звеселити куркульське серце.

Я не знаю, як би склалося надалі моє життя, коли б не сталося пригоди, яка перевернула не тільки мої, а й Барабашеві плани.

Головну роль у цій пригоді зіграв наш горезвісний Савенко, якого мені вдалося тоді остаточно зрозуміти. Я й до того вже догадувався, що у Савенка

Темна душа

Однак те, що сталося, перевершило всі мої найгірші сподівання.

Якось ми перебралися шити чоботи у великий і похмурий будинок братів Сячених. Обидва брати були вже немолоді, але нежонаті. Стара бабуся, їхня мати, сяк-так тримала господарство, а брати цілими днями різалися в карти, програючи один одному свою частину майна, поділену ще при живій матері. Бабуся була вже така стара, що насилу ходила по хаті, в чотирьох величезних кімнатах було неприбрано, накурено і вогко, наче в погребі. Годували нас щодня кислим молоком, яке брати тягали з погреба, гарячих страв не варили, бо мати вже нездужала, а братам було ніколи за картами. Після густих куркульських борщів нам тут було голодно і холодно. За цілий тиждень ми тільки раз попоїли гарячого кулешу, звареного самим Барабашем на кухні: він боявся, що ми з Данилом так охлянемо на кислому молоці, що не зможемо тримати молотка в руках.

Одного вечора, коли ми сиділи над своїми дошками і кожен робив своє діло, в хату зайшов Савенко. Зиркнув на мене, одвів очі й задумався, ніби щось пригадуючи. Потім, мабуть, пригадавши щось, постукав пагайкою в двері, які вели до бабусиної кімнати, крикнув:

— Де хазяї? Грають?

Бабуся щось відповіла, не встаючи з постелі, на якій вона проводила майже всі дні, бо тяжко хворіла, а Савенко штовхнув двері до іншої кімнати і брудно вилався?

— Грають чортяки! Так я і знав. Коли вже награтесья?

Брати Сячени радо зустріли дорогого гостя, відразу знайшли десь схований окіст копчені, поставили кілька пляшок самогонки. Савенко повечеряв, розчервонівся, зняв свою сукопну гімнастюрку, блискучу ремінну зброю, з наганом і жбурнув усе на тапчан.

— Покличте мені вчительку, — наказав він братам Сяченим, — маю до неї діло. А як прийде, знайдіть собі інше місце для гри, щоб духу вашого не було тут.

За півгодини в хату зайшла молоденька худа дівчина з напрочуд синіми полохливими очима. Вона боязко озирнулася, наче боялася чогось, довго причиняла двері, хоч вони були зачинені, обсмикувала своє ситцеве плаття і боязко позирала на двері, за якими наспівував Савенко.

— Він там? — спитала вона і приклала пальця до губів, наче боялася, що її хто почує.

— Там,— махнув рукою Барабаш, і коли вчителька пройшла в кімнату, він хихикнув: — Буде сьогодні вівця облуплена.

Я блиснув на майстра очима, а він посварився кулаком, засичав:

— А ти не блимай, бо як блимну, потилицею порога дістанеш. Чого тремтиш?

А я, мабуть, справді тремтів, бо відчував своїм дитячим серцем, що проти отієї полохливої вчительки затівається біда. Забиваючи гвіздки, я пильно дослухався до розмови по той бік дверей, зважував кожен шерхіт і голос. Савенко довго умовляв учительку випити, він навіть вийшов до нас, набрав кухоль води, повернувся й забув причинити щільно двері. Тепер я вже добре чув, як він сказав учительці:

— Ви, інтелігенція, не знаєте, що самогонка, розведена на воді, шкодить здоров'ю, але я здаюся. Пийте з водою.

Вчителька, мабуть, випила, бо закашлялась, а Савенко заплескав у долоні.

— Отак ми п'ємо за здоров'я совіцької власті, ха-ха-ха! Ану ще півстаканчика! Ану з огірочком!

Я голосно затрахкав по підозві, щоб учителька мене почула й отямилась. «Ну що вона собі думає! — гнівався я.— Хіба не бачить, хто перед нею? Невже вона злякалася нагая? А може, вона взагалі така, що їй тільки цього й треба? Тоді як же зрозуміти її перелякані очі? Ні, не може того бути».

Савенко помітив непричинені двері, голосно хрипнув ними, накинув клямку. І в цю ж мить за дверима почувся вереск, плач, громохко повалився стіл.

— Рятуйте, людоньки! — різонуло мені у вуха, і я зірвався на ноги. Барабаш і той нашоропив вуха, перестав цокати молотком. Та ось він посміхнувся вже, підморгнув Данилові і строго наказав мені:

— Сядь і не рипайся, а то юшкою вмиєшся. Хіба не знаєш, хто у нас ночує?

Я стояв, готовий кинутись на двері і знести їх з петель. За дверима знову щось упало, до мене долинув здушений голос вчительки: «Людоньки, рятуйте мене!» Тоді я не витримав, ударив ногою в двері, і вони розчинилися навстіж. Побачивши мене, Савенко отетеріло витріщив очі й занімів. Він готовий був повірити в що завгодно, тільки не в те, що було перед ним. Блідий, з перекошеним від злості

Й страху обличчям, я стояв на порозі, тримаючи в руках довгий рашпіль. Савенко кинувся до нагана, а вчителька швидко прошмигнула попід його руками надвір.

— Отакий ти, значить, а я не знав! — процідив Савенко і наставив на мене дуло нагана.— Молись богу, сучий сину, бо осталася тобі хвилина, не більше. Молись, кажу!

У мене з рук випав рашпіль, але я знайшов у собі сили під наведеним дулом нагана ступити до Савенка, підняти обличчя і не своїм голосом крикнути:

— Стріляй!

У хаті запанувала зловісна тиша.

Савенко розгублено закліпав, наче йому в очі сипнули піску, присів навпочіпки, розкарячив криві ноги.

— Ти дивись, яке проворне! Просто диво. Хто ж ти такий?

— Я ленінський піонер! — сказав я тремтячим голосом і відчув, як у мене потекли по щоках гарячі сльози. Це прорвалося назовні моє нелюдське хвилювання і страх.

— Ти ба,— оскалив жовті зуби Савенко.— Воно й Леніна знає! А дулю ти знаєш? Ось цю? Ти думаєш, що я дурніший за тебе? Отак візьму і вистрілю? А дулі не хотів? Вирішив дискредитувати товариша Савенка на всю волость? Дзуськи! Я тебе ось іншим способом провчу, дітям своїм накажеш не піднімати проти власті руки.

— Та перетягом його, гадюку, перетягом полосніть, товаришу председатель,— простяг йому ремня Барабаш.— Воно таке ядовите та грамотне, що просто дивитися не можу. Книжки читає!

— Книжки читаєш? — визвірився на мене Савенко. Він і досі сидів навпочіпки і вертів у руках наган.— Похвально, похвально. А які книжки, зволите спитати?

Барабаш кинувся в запічок, де лежав мій вузлик, витяг книжку, подав Савенкові.

— Ось вона, товаришу председатель.

Савенко перегорнув сторінку, примружив очі і по складах, як перваки, прочитав: «Пер-ре-к-лад з англ-л-ійської».

— Ага, понятно,— протяг він таємничим голосом і встав.— Англійські книжки почитуєш? З контрою знюхався? А може, в тебе і французькі є? А може, ти мені скажеш, де ти їх береш? Скажеш чи ні?

Я протер невидючі очі, відповів, що книжку мені дала наша піонервожата Катюша Максимчук. Савенко лягнув себе по стегнах.

— Я так і думав! Чуло моє серце, що ота дівка — чиста контра. Збирайся, поїдемо зараз у сільраду, я вам пропечатаю книжку англійської буржуйської гідри!

Він кинувся в кімнату, почав одягати гімнастборку, а я стояв і дивився на заклопотане, злякане Данилове обличчя.

Мені чомусь здалося, що він дивився на мене захопленими очима.

Нарешті він тихенько сказав убік:

— Не бійся, за книжку нічого не буде. Проспиться і випустить тебе.

Я з вдячністю кивнув Данилові. Тільки тепер я дізнався, що в цьому затурканому бездомному товстунові жила, по суті, добра душа. А Савенко, повернувшись одягнений, сичав:

— Я виб'ю з вас грамоту! Я вас навчу шанувати порядок встановлений революцією.

— Провчіть, провчіть, товаришу передсідатель, — під'юджував Барабаш, — вопо й мене вчило тут, коверзувало. Вночі, як ми поснемо, встромить морду в книжку і дивиться, як баран на нові ворота. Неспроста це!

Савенко шнурував свою зброю на грудях, ноги його ледве трималися долівки, а з грудей виривався не голос, а свист:

— Голота нещасна, Леніним затуляється! Я тобі покажу Леніна, як показував уже не одному... Подавитесь своїм Леніним!

Після цих слів мені стало ясно, що Савенко чистісінький ворог, що він тільки прикидається революціонером, а насправді він ненавидить і піонерів, і комсомолку Максимчук, і комуніста Мороза. Мені здалося, що він виведе мене в степ і пристрелить з свого нагана. Я злякався. Думка блискавично билася в моїй голові, шукала порятунку. І враз я, не тямлячи себе, схопив миску з гарячим клейстером, линув його в очі Савенкові:

— Ось тобі за Леніна!

Кинувся у двір, летів щодуху, падаючи, роздираючи в темряві ноги, знову піднімаючись. Позаду гавкали собаки, лунали постріли.

А я мчав понад шляхом геть від хутора, де тривожно шуміли явори.

Незчувся, коли впав у високому житті, заплутавшись ногами у стеблах, не пам'ятав, скільки пролежав так, а коли опритомнів, то побачив над головою ранкове

Набурмосене небо

Спочатку вигоном, потім кладовищем, далі городами прокрався я до своєї хати, але не пішов туди, а став чекати, поки хто вийде. На ногах позасихала кров, штани були пошматовані вкрай. Довго лежав у терновику, аж поки побачив сестричку Галинку, тихо покликав її. Галинка злякалася, побачивши на мені кров, зашепотіла:

— Савенко був уранці, все перерив, тебе шукав. Тікай, братику, світ за очі, бо він тебе вб'є.

— Тепер уже не вб'є,— твердо сказав я і випнув груди,— вчора не вбив, тепер не вб'є. Поклич маму.

— Мама в сільраду пішли, викликали. Тебе хтось бив?

Вона послинила рукавич, повитирала плями на моєму обличчі.

— Принеси мені шматок хліба й цибулину, та не пхайкай, я не люблю цього,— строго сказав я Галинці. Поки вона бігала до хати, я розмірковував, що маю робити, і коли сестра повернулася, я наказав їй негайно бігти до Катюші.

— Скажи, що маю повідомити щось важливе. Тільки дивись, щоб не бевкнула кому, що я тут. Не бевкнеш? Перехрестись!

Галинка перехрестилася, побігла до Сашка Малявки, а згодом повернулася збентежена і сказала, що Катюша разом з моєю матір'ю сидить у холодній,— Савенко їх зачинив. Вона тремтіла всім маленьким тілом і горнулася до мене. Я сяк-так заспокоїв її, наказав іти до хати, а сам шаснув назад на вигін. Треба будь-що добратися до Мороза і все розказати йому. Дядько Мороз розумний і твердий, він не дасть скривдити Катюші і моєї матері. Швидше до дядька Мороза!

Я оббіг півсела, прямуючи до річки, де стояла Морозова хата. Переходячи леваду, раптом побачив Мороза на стежці, що вела до горішньої частини села, де розташувалася базарна площа. Мороз ішов, похиливши сиву голову, і здавалося, що він не помішав. «Значить, ще не знає про те, що сталося вночі, коли так повільно йде»,— майнула в мене думка. Тоді я вискочив з-за дерева, аж дядько Мороз злякався, схопив його за руку і крикнув:

— Дядьку Іване, ось що я вам скажу! Савенко контра; він Леніна зневажає, мене мало не вбив учора!

Мороз посадив мене на траві, наказав не хвилюватися, бо так він нічого не второпає, а щоб я точно розповів і не

кричав не своїм голосом. Зробити це мені було нелегко, бо я весь час поривався йти, вигукуючи щось про Катюшу і матір, над якими нависла загроза. Все ж Мороз добився від мене толку, брови його закошлатились, а очі стали стальними.

— Так,— промовив він нарешті і чомусь розстебнув свою косоворотку.— Кажеш, що він Катюшу і твою матір в холодну посадив? Ану повтори ще раз, що він про Леніна сказав. Пригадай точно. Можеш?

— А чого ж там пригадувати! Сказав, що я голота нещасна, це коли я йому відповів, що я ленінський піонер. Він аж засичав тоді: голота нещасна, Леніним затуляється. Я вам покажу Леніна, як показував уже не одному... Ще сказав, що подавимось ми своїм Леніним... Це ж тільки контра так скаже, дядьку Іване! Який же він революціонер після цього?

— Так, революціонере,— мовив Мороз, встаючи.— Виведу я тебе на чисту воду, виведу! Тепер не викрутишся... А хто ще чув ці слова?

— Та всі чули, Барабаш і його підмайстер Данило. А вчителька вже тоді втекла...

Мороз подивився на мене заклопотаними очима, доторкнувся до руки.

— Ото як він тебе побив, харцизяка... Піди вмийся.

— Це не він,— признався,— це Барабашеві синці, а оце сам подряпався, коли втікав.

— Добре, добре, а ти все-таки вмийся в річці. Їв сьогодні? Худий став, аж світишся... Мати рідна не впізнає. Ех, Васько, Васько! Знову підеш до Барабаша?

— Не піду! Хай він сказиться...

— Правильно, не йди. Ось ми комуну створимо, підеш до нас?

— Піду!

— Гаразд, гаразд,— погладив мене по голові Мороз, а сам, видно, думав про щось інше.— Піди вмийся, бо моя Векла перелякається, побачивши тебе.

— А хіба мені треба йти до вас? Я тут переховаюсь. Тільки Сашкові Малявці перекажуть, щоб прийшов. Я отут у леваді виглядатиму його.

— Ні, не так,— заперечив Мороз, відмахнувшись від своїх думок,— ти підеш до тітки Векли і передаси їй записку, зараз я напишу. Пообідаєш там і чекатимеш на мене. А зараз іди вмийся.

Поки я вмивався, Мороз написав записку, склав її вчеперо, віддав мені, наказав, щоб поклав у картуз і не загубив, бо тоді нам буде страшна халепа.

— Сьогодні ми приборкаємо «революціонера», якщо не загубиш записки,— сказав Мороз і посміхнувся.— Вчися воювати проти ворогів, згодиться.

Забожившись, що записки не загублю і віддам у руки тітці Веклі, дружині Мороза, я побіг левадою, а дядько Мороз пішов до сільради, на цей раз значно швидше.

Тітку Веклу я найшов на городі, вона рвала щиріцю для поросяти, скидаючи її в лозовий кошик. Побачивши мене, вона сплеснула в долоні.

— Васько, та звідки ж ти взявся? Кажали, що ти витяжки шивш на хуторах. Навчився вже підметки підбивати? У мене ось один теліпається, я вже мотузком прив'язувала, так не держить. Може, приб'єш?

— Тітко Векло,— серйозно сказав я,— тут зараз не до підметок, бо революція в небезпеці. Читайте ось.

Я витяг із-за підкладки картуза записку і тицьнув її в руки. Тітка Векла засміялася:

— Ти гадаєш, що я така молода та грамотна, що без окулярів утну цю записку, писану курячим почерком мого Івана? Ось парвемо щиріці, тоді підемо до хати, прочитаю вже.

— Що ви! — злякався я.— Що ви таке кажете? Яка там щиріця! Йдіть читайте, а я вам нарву. Діло спішне... Йй-бо, спішне.

Тітка Векла, знизавши плечима, пішла до хати, а я почав рвати щиріцю. Та не встиг я нарвати й половину кошика, як тітка Векла погукала мене:

— Біжи хутко, бо ніколи!

«Ага,— подумав я,— не вірила, а тепер «біжи хутко».

В хаті я побачив четверо дітей Мороза, серед них найстаршу дочку Наталку, з якою я кілька років тому ходив до школи. Була ця Наталка хвора на золотуху, у неї не проходили чиряки на скронях і попід вухами, вона була бліда, аж прозора, і дуже худа. Два братики Наталчині й менша сестричка гралися ляльками і на мене не звертали уваги. Одна тільки Наталка придивлялася уважно, розглядаючи мій піонерський галстук. Тітка Векла швидко зібралася, сказала Наталці, щоб та нагодувала мене галушками, а сама вивела коня з повітки, сіла на нього верхи і крикнула мені:

— Скоро я повернуся, а ти тут з Наталкою дітей до-

глянь. Щоб до копанки не лізли, та ще поросяті нарвіть цириці.

Вона по-молодецьки (а вже літня була) торкнула копя підборами чобіт, і я помітив, що на одному чоботі справді теліпався підметок. «Ось укоськаєм Савенка, сяду за діло, буду підметки прибивати, тоді й мати не лятиме, що втік від Барабаша». Та про підметок я скоро забув, мене мучила думка: куди ото так швидко помчала тітка Векла? Дядько Іван не сказав мені про свій план, а це значить, що він не довіряє мені, вважає мене малим. А я вже не малий! Добрий малий, у якого вже пушок з'явився на тому місці, де у людей вуса ростуть, а на руках затверділи м'язи, якими міг грати, мов тими клубками валу. І щоб переконатися, що у мене справді м'язи, мов ті клубки валу, я заголив руки, зчепив їх за потилицю і тріпнув своїми клубочками. Наталка посміхнулася:

— Не задавайся, силач з тебе такий, як з горобця жених... Попоїж спочатку галушок, може, тоді подужчаєш.

От тобі й золотушна! Бач, як меле язичком, чисто тобі дівка. Щоб не осоромитись, я схопив за ніжку табуретку однією рукою, підняв її на рівень голови.

— Спробуй,— запропонував я Наталці,— спробуй підняти, а тоді й скажеш.

Наталка взяла табуретку п'ятірнею, але навіть не зрушила її з місця. Біле обличчя її, поцятковане чиряками, стало рожевим.

— Не твоє це діло, Наталко, давай краще галушок!

Я сьорбав галушки, а на мене дивилися малі так, наче я був справжнім силачем. Всі вони вже мацали свої м'язи, намагаючись хоч поворухнути їх, як це робив я...

На стіні висіла велика фотографія. Я підвівся і почав розглядати її. Дядько Іван, спершись на шаблю, сидів у центрі, а поряд з ним вусатий чоловік з орденем на ши-
нелі.

— Це Будьонний,— пояснила Наталка.

— Та не може бути!

— А от і може бути! — грайливо відповіла вона. — Тато були у нього ескадронним.

Я розглядав інші фотографії, а сам думав про те, що от живе серед нас тихий, навіть дуже тихий і скромний чоловік, а він же он стоїть поряд з Будьонним, і ніхто про це не знає. Чим це пояснити? А от Савенко весь час кричить про себе, шрами свої показує... Чому ж не сказав про це, про свою дружбу з Будьонним, дядько Іван?

І згадалося мені, як у дев'ятнадцятому році Іван Мороз вперше після війни повернувся в село. Зібрав сходку, розстебнув свою шинель, поклав на ганку, розправив вухату шапку і, потерши покриті інеєм вуса, крикнув:

— Тепер влада остаточно завойована народом, бідняками та робітниками! Хай живе світова революція і товариш Ленін!

Більше він не встиг сказати й слова, бо в цю ж хвилину на площі розірвався снаряд і люди почали втікати. Якийсь білобородий дідусь крикнув Морозові:

— Хіба ти не знаєш, що в нашому селі три власті? Оце Панько наступає з лиману, а Максим Залізник удержує всю слободу понад річкою, а вже по вигону, аж до вітряків, панує Іван Сірко, себто Прокіп Помазан. Ух ти, матері його ковінька! Панько десь на гармату розжився! Тікай, Іване, поки тебе не таракнули. Невчасно ти заявився.

Побачив Мороз, як втікали бідняки городами до своїх хат, сумно похитав головою. Ще вирувала Україна, кипіла, пінилась. Гадав мирне життя будувати, комуну починати з незаможниками, а тут таке діється. Дивився на нас, малюків, які тільки й лишилися біля розправи, гірку думу думав. А потім застебнувся, глибоко натяг на голову шапку і кинувся в леваду. А через тиждень об'явився на чолі червоного загону, позаганяв у лиман усіх трьох «батьків», одібрав у Панька гармату. Загинуло тоді чимало молодих ревкомівців, а сам Мороз був поранений.

Коли вщухло, знову скликає сходку, та знову йому перебили поговорити з людьми, з якими він зріс, ходив у найми і жував черствий горьований ячник. Де не взявся отой Савенко, виліз на ганок, помахав наганом:

— Я єсть власть на місцях,— сказав він бундючно,— мене волость прислала, щоб навів тут революційний порядок. Так що ви дивіться мені, понімайте, як ногою стати! Розійдись!

Їздив у волость дядько Іван, але там сказали, що повнота влади доручена в селі Савенку, що він має революційні заслуги і що його треба слухатися. Повернувся Мороз у село глибоко засмучений, мовчазний. Довго терпів вихватки Савенка, а тепер, видно, вже терпіти не буде, бо недаремно так помчала кудись тітка Векла.

Сидів я в хаті Мороза аж до вечора, а ввечері прибіг до мене захеканий, щасливий Сашко Малявка. Шарпав мене за петельки, вимахував руками:

— Ех, він як криконе, як стуконе по столі, як виматюкається! Так Савенко і зарюмсає, мов дитина...

— Та хто ж криконув, хто стуконув? — допитувався я, але Сашко не чув моїх запитань.

— А потім він відчіпляє отой наган, кладе на стіл, а товариш Панасенко навіть головою похитав. Одвоювався, каже, ти, товаришу Савенко, не виправдав мого довір'я, силу свою убив на чвари та пияцтво. А тепер доведеться тобі скинути галіфе і всипати сорок гарячих.

— Та, Саню ж, та, друже мій, що ж ти таке розказуєш? — забідкався я. — Поясни толком, звідки товариш Панасенко у нас?

— Тю, дурний, та то ж тітка Векла прискакала з ним, а ще четверо з гвинтівками. Випустили твою матір, а Катюша навіть плюнула на Савенка, як вийшла з холодної.

Я від радості перекинувся через голову і майнув у леваду. Сашко біг позаду, щось кричав мені, та я вже не чув нічого, бо у вухах свистів вітер, а в грудях несамовито билось серце. Зупинився аж біля церкви, побачив кіннотників, дядька Мороза й ще кількох чоловік, які стояли й курили біля ганку сільради. Коли я підійшов, Мороз показав на мене пальцем:

— Це він читав оту книжку, за яку всім попало. Подивіться, який герой!

Я глянув на невідомого мені чоловіка в шкірянці, обтягнутій такою ж блискучою португесею, як у Савенка, і відразу зрозумів, що це і є той товариш Панасенко, якого так боявся наш голова сільради. Я підійшов до нього, випалив:

— Савенко чиста контра, товаришу Панасенко, він таке говорив учора...

— Одну хвилинку, — перебив мене Панасенко і відвів убік. Уважно розпитав про вчорашню пригоду на хуторі, щось записав, а тоді боляче вщипнув мене за живіт, тишенько кинув:

— Молодець, синок, так і треба чинити піонерів. Але... — Він зам'явся, його пошрамована чорна щока пересмикнулася, — але ти не телянькай поки що язиком, бо я тобі його обценьками висмикну і собакам викину. Зрозумів? Так треба для революції. Щоб і не писнув про оту розмову про Леніна. Ми повинні все в'яснити, а тоді...

Він показав мені на свою ший, чиркнувши долонею по горлу, як це роблять тітки, коли ріжуть курей, посміхнувся і знову вщипнув.

— Зрозумів?

— Зрозумів, товаришу Панасенко, мовчатиму.

— Ну от і добре. Пішли.

Підвів мене до Мороза, поплескав по плечу:

— Нічого не забув і нічого не збрехав. Все записано, товаришу Мороз, розберемось. А тепер — гайда! Ведіть Савенка через усе село босого й беззбройного, хай люди знають і бачать, як Радянська влада карає порушників закону.

Вершники скочили на коней. Панасенкові теж підвели вороного жеребця. З холодної вивели розпатланого, змарнілого Савенка, він благально дивився на Панасенка і жалібним голосом квилів:

— Ганьбиш революціонера, товаришу Панасенко? Забув, як ми рубали з тобою контру? Ганьби, ганьби, рви моє тіло...

Він шмавтонув на собі білу спідню сорочку, ударив себе кулаком по голові й пішов вулицею, а за ним затупали коні вершників-мільціонерів. Панасенко витяг з планшета книжку, подав мені.

— Читай, пацан, вона дозволена.

Я притис книжку до грудей, поглянув у натовп, що зібрався біля сільради, і побачив серед людей Катюшу. Кинувся стрімголов до неї, повис на її руках. Катюша гладила мене по голові, ніби мати рідна, проказувала:

— А шкуд як, і нужа, мабуть, завелася. Настраждався, біденький!

— Вошей я палив на вогні, коли Барабаш спав, — село блиснув я очима. — Але воші що? Я он Савенка викрив...

Раптом я згадав суворе попередження Панасенка і прикусив язика. Як-не-як, а мені не хотілося, щоб товариш Панасенко взяв обцецьки і висмикнув мого язика та й віддав собакам. Хай буде так, як він сказав, якщо це потрібно для революції. Не скажу й слова ні Сашкові, ні матері, навіть Катюші. А вона повела мене в сільраду, посадила на стільця і радісно повідомила:

— У нас тут такий загін утворився! Навіть дівчатка приходять, Зірочка всіх привела.

Зірочка! Мила моя Зірочка... Як я часто думав про тебе в ті страшні і трудні дні блукань по хуторах, коли на мене зиркали злющі очі Барабаша і його підмайстра, коли я вважав себе найбільш нещасливою людиною на світі! Я вже не боявся цих почуттів, бо живий Том Соєр стояв передо мною і кланявся низенько Беккі, яка нагадувала

мені у всьому мою Зірочку. Я посміхався до Катюші, очі мої горіли радістю, але враз я помітив, що обличчя Катюші смутне. Чому ж вона не радіє? Я ось прибув додому, Савенка повели в тюрму... Чого ж їй ще треба?

Я не знав, що ясне сонце світить для всіх, тільки не для Катюші. Я навіть не думав, що після всього

Хмари ще можуть згущатися

Тільки тепер я помітив матір. Вона стояла в гурті жінок і мовчки дивилася на мене. Коли я підійшов, вона втерла крайком хустки червоні очі, похитала головою:

— От ти, Васько, вже й виріс. Скоро тобі й матері не треба буде.

Тітки аж руки схрестили:

— Та вже вони тепер такі повелися, та вже вони й старших забувають, у бога не вірують...

Я посміхнувся на ці теревені, але мати мене здивувала.

— Мамо? Чого ви?

Вона похнюпилася:

— З отією Катюшею он як говориш, на пивникову Настю поглядаєш, а матері наче й немає тут.

Тоді я обхопив матір руками, повів з гурту.

— Я буду допомагати вам, лататиму черевики і чоботи, бо я все те вже взнав. Йй-бо, взнав! Не лайте, не бийте, бо я все одно не піду до Барабаша.

А після того, як мати ще нижче похилила голову і очі її стали червонішими, додав з гордістю:

— От тітка Векла казали, що принесуть мені чоботи, бо підметка негодяця! Присій-бо, от побачите...

Хоч тітка Векла й не казала про те, що обов'язково принесе мені чобіт, але я мусив утішити матір і навіть сам повірив у те, про що говорив їй. Тоді вона обняла мене, її, мабуть, лякали мої вишнуті ребра, бо враз поцілувала мокрими губами і на всю вулицю заголосила:

— Та хіба ж вони люди, та хіба ж вони хрещені, що отак мою дитину захарчували! Та горенько ж мені з тобою, та це ж тільки нелюди отак можуть занехаяти дитину!..

Я ледве втішив її, бо соромно було йти вулицею. Дивувався: про себе й не згадує, хоч і в холодній побувала через мене. Все їй син на думці. А дома вже Галинка до мене липла, сунула в мій рот коржики з макухи, просила

показати їй малюнки в моїй книжці. Мати поставила на стіл борщ наш пісний, але такий добрий борщ, після якого наче відразу товщасш і стаєш дужчим. А потім розпала тріски, зігріла окропу, щоб змити мені голову, внесла шаплик і наказала скидати все і лізти в луг. Одмивала мене та приказувала:

— Як пішов ти, так мені наче світ зав'язався — ходжу по городі, наче кого шукаю. Хотіла йти на хутори, щоб забрати, та люди відговорили, кажуть, хай повчиться, все ж якусь копійку в хату заробить.

Я повеселішав. Отакої! Я боявся — мати лятиме, бо втік од певця, а вона сама хотіла мене забрати! Зрозумій оцих матерів! Помила, сорочку білу витягла, ще й розчесала щербатим гребінцем, який остався нам від покійної бабусі. Розчесала! Цього раніш не було, бо матері ніколи було розчісувати, не маленькі, самі вміють. А тут отака увага... І я подумав, що як воно добре, коли у тебе є мати! Полає трохи, а потім обніме теплими руками, причеше і спати вкладе, як маленького. Я вперше в житті відчув себе паном, отаким поважним і знатним, за яким усі бігають, подають тобі все та припрошують. Так я й заснув того вечора, розімлілий та ситий, і снилось мені, що в нашу хату один за одним заходять великі лискучі підметки і стають передо мною. «Прибий мене, — просить один підметок і поморгує бровою, зробленою з дратви, — а потім мене, — канючить другий, — я ось і двадцять копійок прихопив з собою, за роботу ж тобі!»

Другого дня після снідання я розпитував у матері про новини. «Мороза вибрали головою сільради, а Катюшу сватає отой хутірський здоровило, проходу не дає. А нова жінка Савенка втекла від нього давно і заяву якусь у волюсть послала...» Погано, думав я, що Коструб не втихомирився. Ось чому у Катюші такі сумні очі!

Побіг до Сашка, вчепився обома руками:

— Коструб приїжджає? Кажі!

— Щодня приїжджає, навіть плакав у нашій хаті, Катюшу просив зглянутись, вийти за нього заміж, бо він усе розметає і хату свою по вітру пустить.

— А вона що? Мовчить?

— Так у неї в Славгороді хлопець є! Хіба такий, як Коструб? Спортсмен, на заводі робить. Куди там хлопець!

У мене зіпсувався настрій: Катюшина доля турбувала мене тоді більше, ніж своя власна. Я був старшим за мого друга і тому розумів, що у Катюші скрутне становище

і вона не знає, як з нього вийти. Щоб повністю уявити характер взаємин Катюші з Кострубом, я витяг з Сашка все, що він знав. Ось як склалися події.

Після того як Катюша втекла з хати, а старости повезли на хутір свою необмінану хлібину, Коструб з тиждень не з'являвся у селі, а то раптом приїхав тихенько, зустрів Катюшу у дворі, посадовив на колоду.

— Ось що, Катю,— сказав він серйозно.— Треба нам кінчати це діло, бо я не знаю, що зробию. Я поклявся, що відомщу тобі, але... Несила моя зробити це. Вихід один — йди за мене, йди обов'язково, якщо... Якщо у тебе серце, а не трухлявий пеня.

Катюша спокійно розказала, що кохає заводського хлопця, що вийти за нього, за Коструба, вона не може, бо є на світі любов, а без любові навіть царям живеться кепсько. Вона винесла йому фотографію свого жениха. Коструб довго дивився на знімок, потім враз заплакав, мов дитина, втерся картузом.

— Заводський... Хочеш, Катю, я теж стану заводським? Продам усе, що мені батько виділить, а це немало буде, поступлю на завод хоч ким-небудь, адже здатний я на щось? Хоч лантухи буду кидати... Наймемо квартиру в городі, будемо жити. Я не цар, але і я без тебе вмру.

Катюша розхвилювалася, бо, мабуть, їй вперше доводилося чути подібні слова, потім доторкнулася рукою до Кострубового піджака, сказала з теплотою в голосі:

— Мені приємно чути ваші слова про те, що ви готові на завод піти. Завод — то чудовий пролетарський осередок для виховання кострубатих... Тільки не віряться мені, що то правда про завод, адже ви куркуль...

— Я куркуль?— схопився Семен.— Та я враз усе розвію по вітру, все, до останньої люшні! Хочеш, я завтра все продам, і ми подамося в город? Я куплю тобі черевички на високих підборах, а собі куплю городські чоботи на рипах. Га, Катю?

Катюша відсунулась від нього, наче вчула в словах щось недобре.

— Хто вам сказав, що в городі всі ходять в чоботях на рипах? А потім... А потім, як же зв'язати все до купи? З одного боку — розвію все, а з другого — куплю чоботи на рипах. Ні, різні ми люди, товаришу Коструб, різні. Дивуюсь вам — хлопець ви дужий, молодий, навіть вродливий, як для кого... Дівчат он скільки, мов маку того. Кожна за вас піде. Піде, щасливою назве себе! Хіба ви не

знаєте? А я вам ні до чого, я, крім того, не люблю носити черевиків на високих підборах, мені б спортивні тапочки... щоб зовсім без підборів...

Коструб аж підскочив:

— Смієшся? Так, ти смієшся, а я плачу... Ну що ж, смійся, так воно краще для тебе. Смійся, та не насміхайся, бо я маю характер, дівко! Маю!

— От, от,— стисла пальці Катюша,— саме так. Оце і є ваш голос, ваші слова, а то все було чуже, вичитане чи підслухане. Тепер ще вилаятися, добре вилаятися, як ви це вмієте, погрозити кулаком, сипнути срібняками... Тоді вже портрет на повний зріст, як то кажуть, без декорацій. Любо глянути!

Коструб озлився:

— Язиката, ой язиката! Та іншій я б язика вирвав за такі слова! До нових віників згадувала б! І ти мене не зли, бо вдарю, не побоюєш, що ти партейна.

— Ну, це вже зайве,— сказала Катюша і повернула до хати. Зупинилася, глянула на розлученого жениха.— Можу вам признатися, що кілька хвилин тому я, дурна, подумала, що ви говорили про завод щиро. А чому ж, хіба не буває такого? Не всі ж на один аршин міряні. Подумала, що, може, й справді у людини совість заговорила, розкумекала вона, куди воно вітер дме, обрала правильну стежку... Навіть більше того, я ніби пройнялася жалістю до вас, мені аж совісно стало, що я так грубо поводитися з вами... Але ви поспішили виговоритися... Бувайте здорові, не поминайте лихом, як у нас кажуть.

Коструб назвав її стервом та іншими негідними словами, ударив по ганку кулачищем, аж дошка тріснула, й пішов.

Я вперто думав, як би допомогти нашій Катюші позбутися цього клопоту. Чи не турнути нам гуртом п'яного Коструба десь у копанку або з кручі? Сашко Малявка назвав мене за це божевільним і круглим дурнем.

— Та він же схопить нас усіх однією рукою, і не пшеш, відразу п'ятами накинвась на той світ!

— Не такий він силач, як ти думаєш,— заперечив я,— он батька свого не міг подужати, аж поки я не допоміг.

Я розповів йому ту історію біля колодязя, потім смикнув Сашка, потяг за собою до пожежного сарая.

— А кидати гирі й дурень уміє, ось я тобі покажу фокус.

Я підійшов до гир, узяв одну за холодне чавунне вухо,

заплющив очі і рвонув на себе. Гиря подалася, хоч була така важка, як земля, застигла у мене на плечі. Потім я ще раз заплющив очі, кркнув і випростав руку. Гиря була над головою, а рука моя хоч і тремтіла, однак була витягнута, як і належало. Сашко аж присів.

— Коли ти навчився? Хто тебе вчив?

Я не сказав Сашкові, що оце вперше в житті підняв гирю, що сам аж тремчу від щастя. Спокійно опустив гирю, штовхнув її недбало ногою і заявив:

— Помахає місяць шевським молотком, став людиною. Через деякий час дві гирі підніматиму однією рукою.

Сашко дивився на мене, як на бога. Щоб остаточно добити його, я заголив руку і заграв своїми м'язами.

— Бачиш?— кричав я.— Бачиш? Я ось тобі навіть «Яблучко» зіграю. Ану триндикай.

Сашко сидів проти мене приголомшений, з роззявленим ротом і не міг навіть триндикати. Тоді я заспівав «Яблучко» і в такт мотиву стріпував м'язами. Впевнившись, що Сашко вбитий, я спитав у нього:

— Ну, що, не подужаємо гуртом Семена? Ще й як подужаємо! Хай тільки нап'ється ще раз і прителіпається до Катюші.

Сашко чіплявся до мене, щоб я навчив його грати м'язами, я показав, а потім, щоб не втратити своєї переваги, схаменувся і рішуче заявив:

— Не буде діла, бо в тебе жиру багато. Гладкі ніколи не бувають силачами.

Сашко, худий, аж синій, як курячий пуп, помацав себе по животу.

— Я гладкий?

— Гладкий, мов свиня. А щоб схуднути, треба працювати. Приходь, навчу тебе підметки прибавати. Усі силачі спочатку були шевцями. Молоток — це, брат, не просте діло.

Ми зайшли до сільради, і я не впізнав її. Підлога тут була чиста, така чиста, що навіть ступати по ній запорошеними підощвами було ніяково. На дверях з'явилися об'яви, якісь написи, а одна кімната була прикрашена таким написом: «Піонерський загін № 1». Тут стояла канапа, кілька плетених стільців і шафа з книжками і нотами. Боже, як багато змінилося за цей місяць! Я розглядав усе це багатство й аж мінився на виду: все це прийшло сюди без мене, вони прекрасно обходилися без мене, співали тут, дивилися на мою Зірочку, а я клепав

підметки, сьорбав куркульський борщ... Мені так стало боляче, що я навіть голову похилив. А Сашко, ніби відчувши мій стан, піддав жару:

— Ми вже й у похід ходили, аж за Скибиння, картоплю варили і сало смажили на шпичаках... А Катюша розповідала нам про завод, обіцяла повезти нас на екскурсію в город. А ще казала, що обов'язково випише фотографа і зніме нас у галстуках, всім загоном на карточку. А вчора ми листа писали світовим революціонерам, жертвам буржуазії... І підписали всі, а тебе не було.

Сучий син оцей Сашко, чого він хоче від мене? Хіба не бачить, як мені чорно на серці? А він нічого не бачить, б'є, добиває:

— А потім насипали могилу там, де партизан лежить, квіти посадили, кожен свою квітку знає. А я вже десять нових пісень завчив, можу тобі їх проспівати.

— Цить, Сашко, не кричи так голосно,— кажу йому і одвертаюся. А він чеше:

— А баба Мацягірка принесла нам огірків, каже, що то вони вирости, бо не задавила їх дерева. Я аж два з'їв— солодкі-солодкі...

— Не брешти,— огризнувся я,— огірки ніколи не бувають солодкі, вони гіркі.

— Побий мене нечиста сила, удар грім, виверни мені кишки, та щоб мені язик відсох, коли брешу! — клявся Сашко.— Ми навіть кролів завели, щоб у лікарню здавати для хворих, а ти все гирі кидав та жилами трусив...

Ах, ось як! Аж тепер я догадався, куди цілив Сашко. Він був знищений мною біля пожежної, тепер вивертася, вивернувся зовсім, виліз мені на спину і товкся, скільки хотів. У мене в запасі не було нічого, щоб зіпхнути його з спини, і тому я покійно заявив:

— Били мене, чорти, читати не давали, сміялися з мене. Мало не вмер. А тут ще ти...

Сашко співчутливо посміхнувся:

— А казав, що Коструба звалимо, в копанку затягнемо. Теж мені силач—це міг устояти проти якогось там шевця.

Я мовчав. Що я мав казати Сашкові? Гордий, пихатий став мій друг, нічого він не розуміє. Хотів було розказати про історію з Савенком, про мою геройську смерть, яка не сталася тільки випадково, та згадав наказ Панасенка, прикусив язика. Попрощався з другом і пішов додому, бо мати казала, що дістане мені пару колодок, гвіздків і все

інше, потрібне для роботи. Вона чекала від мене копійки, яку я мав принести до хати. Історія мого чоботарювання варта того, щоб про неї розказати, бо отой

Перший підметок

приніс не тільки мені, а й моїм друзям чимало клопоту й чимало радості.

На ослоні передо мною лежали дві пари колодок, рашпіль, два шила, молоток і кусень жовтого воску. Все це мати дістала у дядька Лукіяна, шевця-сусіди, розіклала ще задовго перед тим, як я увійшов у хату. Поблискуючи очима, вона з гордістю поглядала на весь струмент, навіть білу хусточку пов'язала по-дівочому, наче оце у нас було якесь свято.

— Дістала тобі все, Васильку, а дратви ось насучу. Гвіздочків дерев'яних зараз принесе Галинка, послала її до дядька Лукіяна.

Швець дядько Лукіян жив недалеко від нас. Він латав чоботи всьому нашому кутку, жив дуже бідно, бо не вмів шити нових чобіт. Невже він дасть гвіздків? Я не вірив у це, адже я вибивав у нього з рук якийсь заробіток, а люди ніколи цього не прощали своїм ближнім. Я так і сказав матері:

— Не могли послати в лавку! Як що, так і до дядька Лукіяна! Колодки ж уже дав.

Мати подивилася на мене сумними очима.

— Ось заробиш грошей, тоді сам підеш у лавку.

Прийшла Галинка, і я аж рота роззявив від дива: в пенелі вона тримала не тільки дерев'яні гвіздки, а й залізі. Крім того, принесла старий перехват, дитячі колодки якогось дивовижного фасону, шматочок смоли і пачечку сухого клейстеру. Це було таке багатство, що я аж підстрибував. А сестричка, збуджена і щаслива, щебетала:

— Дядько Лукіян розпитували, що у тебе є, казали, що хай бог тобі помагає. А ще переказали, що як заробиш грошей, то щоб приніс квартиру самогонки, а все оце лишив собі назавжди.

Який же славний дядько Лукіян! Ніколи б не подумав, що у отого бідного і завжди п'яненького шевця така добра душа! Розіклав усе, принесене Галинкою, поряд з тим, що вже було, строго наказав сестричці й матері навіть близько не підходити до мого ослона, щоб, бува, щось не

пропало. Цілий день просидів, виглядаючи у вікно, але ніхто не ніс мені своїх драних чобіт. Тоді мати сплеснула в долоні, забідкалась:

— Та хто ж оце так починає чоботарювати? Хіба люди знають, що в нашій хаті є швець? Треба ж їм сказати.

Не встиг я й слова вимовити, як вона побігла по вулиці. Я плентався позаду і чув, як вона підходила до тіток, що стояли біля воріт чи в подвір'ї, торохтіла, як кулемет:

— Добривечір, а чи ви не чули хіба, що у Гаврилишиної сю ніч аж двох телят привела корова? Не чули? От же щастить людині, це ж вона викохає собі теличку, а бичка на м'ясо пустить. А мій син оце прийшов з хуторів, понаносив там тих колодок та струмента всякого, підметки прибиває, латки пришиває, а я йому дратви не настачу.

Я слухав цю палку промову моєї матері, в мене серце завмирало. Боже, як вона мене страмить, адже люди добре знають, що я не прибив ще жодного підметка і не пришив жодної латки. З важким серцем повернувся я до хати, а мати побігла далі, тільки пізно увечері прийшла вона додому стомлена, але щаслива й рожева, як дівчина.

— Отєнер можеш сидіти коло вікна й дивитися в нього, бо все село знає про тебе. Нестимуть люди чоботи, от побачиш...

Вранці я прокинувся до схід сонця, швидко вмився, засукав рукава і почав перекладати на ослоні свій струмент. Мряка заволокла шибки, було похмуро й непривітно — йшов обложний дощ. Настрій у мене підупав: ну хто ж у таку погоду принесе мені латати чоботи чи черевики? Півдня просидів я біля вікна, марно поглядаючи на ворота — вони були зачинені, і ніхто не бажав увійти до мене в хату з загорнутою в рядничку парою чобіт. Я нишкєм потяг з запічка книжку про Тома Соїєра і почав читати. Мати вешталася по хаті, тяжко зітхала, бачачи, як я часто позираю у вікно. Вона все зробила, щоб допомогти своєму синові, але, видно, ця допомога не дала бажаного наслідку.

— У селі цих шевців стало, як тих собак, — сказала вона гірко. — Де ж це видано, щоб на кожній вулиці було по два шевці! Зроду-віку такого не було, а тепер от...

Враз вона замовкла, підбігла до вікна, заторсала мене:

— Васильку, он іде до нас конфетник. Дивись, іде. Роби щось, не зиркай у вікно...

Вона хутко скинула свого чобота й подала мені:

— Стукай, стукай, сину, і не оглядайся, коли увійде в хату. Стукай по підметку...

Я кинув книжку, затис чобіт перехватом, поклав на коліна і вдарив по мокрій підозві молотком. Дослухався, як довго витирав чоботи цукерник, як він цокав клямкою, як увійшов у хату, поздоровкався з матір'ю. Я ні разу не повернувся до дверей, удаючи, що страшенно поспішаю, що заклопотаний не знати як. А цукерник, поставивши у куток свій важкий ящик, звернувся до матері:

— Оце йшов вулицею, зирк — чавкає. Тьху ти, лиха година, аж воно зовсім одірвалося, з підбором. Добре, що люди направили до вас, тепер я вже полагоджу і дійду на станцію.

— Васько, Васько, — загукала мати, — а кинь-но, синку, отого чобота, хай люди подождуть, бо ось чоловікові аж на станцію треба, а в нього чобіт обірвався зовсім.

Мати подала цукерникові табуретку, потрусила під його ноги соломи. Здоровенний чолов'яга, якого я не раз бачив на базарі з скринькою цукерок, важко сів на табуретку, скинув величезного брудного чобота, а сам в ту ж мить заснув, прихилившись до стіни. Я взяв чобіт, обтер його ганчіркою, як це вчив мене робити Барабаш, торкнувся за високий підбір, і він запружинив на дебелий підозві. Половина підозви разом з підбором відірвалася аж до середини, в устілці чорніли дірки від гвіздків, а самі гвіздки на підозві шкірились до мене, наче я тримав не чобіт, а голову щуки. Що робити, як же припасувати підозву з набитим на неї підбором до вутлої стельки? Схопив рашпіль, зчистив старі дерев'яні гвіздки, вдів у чобіт стойку, почав бити нові гвіздки в старі дірки. Сяк-так прибив до підбора, а там хоч плач — не знаю, що робити. Зривати увесь підбір? А тоді як його прибити назад? Підбор прибивається по одному шкуратку, нарощується поступово, але у мене не було товару, щоб зробити новий, а старий неможливо розрубати навіть сокирою. Тоді я, витерши з чола піт, вирішив прикріпити його довгим гвіздком. А що ж, візьму і пригакаю його, гадюку, до стельки, а гвіздка загну потім зсередини, хай тримає. Але де взяти такого довгого гвіздка? Ті, що принесла Галинка, короткі, вони для підбора не годяться. Я взяв обценьки, вийшов у сніг і витяг величезного іржавого гвіздка. Оце, мабуть, те, що треба. Приміряв до підбора, зрадів: гвіздочок довгенький. Випрямив його і почав забивати. Гвіздок гнеться, не лізе, а мати сполоханими очима зиркає мені через

плече — стурбувалася, мабуть, помітила щось недобре, може, те, що я часто витираю з обличчя піт... Вона подала мені пляшечку з олією, шепнула, боязко глянувши на цукерника, який хропів і пускав з рота пухирі:

— Помаси гвіздок, він тоді легше піде.

Я витяг гвіздка, змастив його олією. Тепер діло пішло краще — вдалося забити аж наполовину. Розхитав його, налив олійки в щілину, ударив ще. Нарешті забив! Забив і оглянувся на матір. Вона посміхалася до мене добрими очима, ніби хотіла підбадьорити: «Не бійся, синку, ми вдвох впораємось, ми таки заробимо сьогодні в конфектника, що б там не було». Я загнув гвіздка зсередини, поспробував підбор і з жахом глянув на матір — гвіздок легко прорвав гнилу стельку, і підбор знову запружинив на підшві.

Я мало не заплакав з горя. Що ж тепер робити? Добре, що цукерник спить, а то він уже давно відібрав би свого чобота і майнув би кудись до іншого шевця. Мати дивилася на мою розгублену червону пику, вкриту рясним потом, шепотіла тремтячими губами:

— Горечко ж моє... Та невже ти не навчився, бусурмане, хоч підшви прибивати?

Як я лаяв у думках отого проклятого Барабаша, який весь час тільки те й знав, що шив нові витяжки та «головки», а латати старі чоботи відмовлявся, посилаючись на те, що він найперший у Таврії майстер і йому не личить возитися з старими шкуратками. Ну хоч би ж показав, чортове одоробло, як це робиться, коли тобі принесуть одірвану підшву з підбором! Ну хоч би ж одним словом натякнув, щоб не сидіти оце так перед цукерником, щоб не пекти раків. А мати аж мліє за спиною:

— Витягай же його хутко назад, хай би тебе грець вхопив!

Ех, витягай, витягай! Спробуй його витягти, коли він уже загнутий, коли з такими труднощами вдалося його забити! Тягну, відчуваю, що руки мої потерпли, трусяться, а голова вже мокра, в очі піт ллється, роз'їдає їх сіллю. Не те що витягти, зрушити не можу! Кинулася до мене мати, смикає за обценьки, кляне свого непутящого сина на всі заставки. А гвіздок не подається, хоч сядь та й плач. А тут ще цукерник щось мугиче, совається на скрипучій табуретці, свій ящик ногою торкає... Невже він думає, що ми поліземо по цукерки? А щоб ти подавився своїми цукерками і своїми підборами!

— Не витягнемо, — каже безнадійно мати і схрещує на грудях свої чорні руки. — Що ж тепер діяти? Бігти до дядька Лукіяна?

— Що ти! — жахнувся я. — Він усім розкаже! Ходи до Сашка, клич його.

Мати сама не пішла, послала Галинку. А я сидів і думав над чоботом. Ось прокинеться цукерник, не буде ж він спати цілий день, адже сам казав, що на станцію треба, що я тоді йому скажу? Поки я так думав, прибіг Сашко. Ми вхопили обценьки вдвох, почали тягти — не подається. Тоді налигали гвіздка дротиною, підділи рашпілем, схопили обценьками і нарешті витягли, на превелику радість мені і матері.

— Ти його приший дратвою, — порадив Сашко, — я сам бачив, як пришивав дядько Лукіян. Зубами не одірвеш.

...Мати вирядила Сашка, а я взявся пришивати підшову дратвою. Сяк-так приліпив її, зітхнув з полегкістю. Як це я сам не догадався? Тоді й того гвіздка не треба було б забивати, і мати не так би лаяла. Поторсав цукерника за плече, поставив перед ним чобота.

— Готово? — протер він очі і потягся, аж кістки захрустіли. — А я, здається, подрімав на дощ... Пізенько вже, а мені ще на станцію.

Він навіть не глянув на чобіт, взув його, витяг з кишені жменю срібних монет, простяг мені:

— Бери тут, що заробив. Скільки з мене?

— Гривеник, — випалив я і злякався, бо цукерник чомусь примружив очі. Зараз він розплющить їх і скаже, що я шкуродер, бо ламаю таку безбожну ціну за пустякову роботу. Я вже хотів сказати, що хай дає п'ятака, та мати заступилася:

— Хлоп'я так старалося, так уже бідкалося, а вам жаль гривеника, чи що? Він же у мене навіть витяжки може шити!

Цукерник подивився на матір пильно, ніби не розуміючи, що вона каже, розшукав гривеника на своїй широкій долоні й поклав його мені на стільця.

— Бувайте здоровенькі, бо мені ще на станцію треба, — промимрив він, нап'яв на голову каптура й пішов.

Гривеник! Перший в житті гривеник, зароблений власними руками, скроплений щедро потом, який же ти дорогий і милий! Я розглядав малесеньку п'ятикутну зірочку, що мерехтіла сріблястими павутинками-променями, коло сочок, повитий білим полум'ям сонця, гостренький обідець,

схожий на зубчатий рашпіль. Потім гривеник перейшов до рук Галинки, і вона зразу почала прицмокувати язиком: та малесенький такий, та гарнесенький, та срібнесенький... Я схопив шмат червоної шкіри, принесеної Галинкою від дядька Лукіяна, миттю пошив з неї красивий маленький гаманець і поклав туди свого дорогого гривеника.

— Сходи в кооперацію та купи довгих гвіздків,— порадила мати,— а то ти в сінях усі повіривавш.

Я вихопився на вулицю, подався у лавку, і продавець загорнув мені в папір дві пригорщі гвіздків. Коли повернувся додому, то оторопів, на моєму ослоні лежали чотири пари черевиків. Мати аж захлиналася:

— Тільки ти з хати, а твої піонери через поріг. Де, питають, живе швець Василько Лихошва? Ось ми йому принесли свої черевики, хай він полатає їх, а гроші даємо наперед, кожен по двадцять копійок. А в Петра у Саньчиного грошей немає, то його мати сказала, що принесе вам глечик молока увечері.

Галинка, що стояла посеред хати, хвацько стріпнула косичками, розтулила пальці правої руки, і я побачив три монетки по двадцять копійок кожна.

— Це твої,— сказала вона урочисто і поклала їх на мій осліп.— Забери.

У мене занаморочилось у голові. Ніколи в нашій хаті я не бачив таких великих грошей. Від радості я тремтів усім своїм маленьким тілом, але не розумів тоді одного, що на моїх очах відбувався звичайний прояв класової солідарності. Згодом я переконався, що оця

Класова солідарність

виручить не тільки маленького шевця, а й переплутає хитрі плани ворогів трудового народу.

Тепер мої справи пішли вгору так швидко, що я вже не встигав виконувати замовлень, хоч і стукотів своїм молотком з рапку до вечора. Прислала з Наталею свої чоботи тітка Векла, а потім прибіг Сашко, приніс Катюшині черевики, на яких стерлися набойки. Катюша передала з Сашком цілий срібний полтиник і сказала, що здачі їй не треба нести, бо в місті з неї взяли б за дві набойки той самий полтиник.

У моєму гаманці вже подзенькували чималі гроші, і мати щодня все виразніше натякала, що в хаті немає ні олії,

ні мила, ні гасу, а мені треба добре харчуватися, щоб руки не тремтіли. Але я матері грошей не віддав, бо мав на меті справити собі нарешті крамні штани. Все своє дитинство я мріяв про хороші штани, у яких би я ходив на збори піонерського загону, на побачення з Зірочкою... Так мені хотілося тих штанів, що я навіть нишком сходив у лавку й облюбубав собі на них матерію. Це була якась добряча смугаста матерія, точнісінько така, як у Тома Сойера... Коли я признався про свою мрію матері, вона сплеснула в долоні:

— Негоже, синку, забувати про сім'ю, адже у нас їсти нічого. Та й струменту тобі треба докупити, бо з цим ти не впорасєшся. Спочатку дістань найголовніше, а вже потім і про штани подумаємо. Ось заробиш ще, наберу тобі чортової шкіри, тим штаням зносу не буде і до того ж вони гарні.

Чортова шкіра! Хай їй грець... Я вирішив попити собі смугасті штани і пошию, хоч би там що. А мати напосідала:

— Ось несуть тобі люди взуття, це ж я бігала, розказувала про тебе всім. Послухайся матері...

Хоч я й догадувався, що це не материні старання відіграли вирішальну роль, бо Сашко якимось натякнув, що Катюша весь час цікавиться, чи несуть мені роботу, але змовчав. Хай буде так, і я віддав їй свої збереження. Мати зраділа, кинулася в лавку, принесла оселедців, мила, а мені купила навіть пляшку квасу. Квас був добрий, оселедці чудесні, а мило пахуче та красиве. В хаті у нас ніби настав якийсь празник, навіть сусіди поприходили, куштували оселедці, хвалили оселедці і мене. Але я твердо вирішив, що тепер буду нишком від матері відкладати гроші на штани, гадаючи, що вона не вправиться рахувати мої заробітки і якихось двадцять копійок та прогавить. Я нікуди не ходив, сидів біля ослона і цокав молотком з ранку до пізньої ночі, як це робив Барабаш. Не пішов на піонерські збори, раз, другий. Хлопці гнівалися на мене, але я на це не зважав. Хай погніваються, не вмуть без мене. Ось справлю штани, куплю пачку цигарок «Народних», тоді прийду до них і хай вони повмирають від заздрощів.

Якось прибіг Сашко й зашепотів на вухо:

— Ходімо хутко, будемо співати коло могили партизана. З волості приїхали представники, промову казатимуть.

Я глянув на дві пари чобіт, що чекали на мене, підрахував, що я втрачу сьогодні принаймні сорок копійок або й цілий полтиник, покрутив головою:

— Ніколи, Сашко, сам бачиш — люди несуть і несуть...

— Ех ти, шкура барабаняча, — кинув Сашко і подався. Мені було ніяково, але скоро цокіт молотка заглушив сумління, а мати навіть похвалила за твердість і хазяйновитість.

— Хай вони там горлають собі, а ти знай своє діло. Будуть у тебе гроші, завжди попереду стоятимеш.

Увечері Сашко знову прийшов, розповідав про те, що говорили представники, потім повідомив новину, яка мене вразила: на хуторах з'явився не бачений ніколи самохід, який страшно трахотить і сам оре землю. Звуть цього самохода чи то трактором, чи то самопером. Сашко не ручався за назву, але знав точно, що ота машина проорює глибочезні борозни і колеса у неї аж отакенні.

— Махнемо завтра на хутори? Всі хлопці побіжать...

Я зиркнув на матір, відповів пошепки:

— Махнемо. Ти мені свиснеш, як зберуться всі.

Та я й на цей раз підвів товаришів. Якраз тоді, коли я мав вийти на вулицю, бо Сашко вже давно свистів, викликаючи мене, до хати зайшов дід Омелько, той, що виконавцем в розправі, поклав мені на осліні жіночого чобота з розірваною халявою.

— Прострочи, голубе, бо дівка з хати виживе скоро, — сказав дід Омелько. — А я ось вам крашанок приніс десяток.

Мати зраділа, а я подумав з гіркотою, що мрія про штани відсунулася ще надалі, бо оті ж яйця мені ні до чого: поїмо, а гаманець не поповниться. Дід просив, щоб я зробив діло при ньому, бо він не може повертатися додому без чобота, інакше його дівка жене з світу. Довелося на якийсь час затулити вуха, щоб не чути настирливого Сашкового свисту, і сісти за роботу.

А в обід прийшла Катюша. Вона похвалила мене за набойки, які я особливо старанно припасовував та намащував, щоб блищали, потім сказала, що товариші гніваються на мене, бо я «відірвався від мас».

— Що, не хочеш бути піонером? — спитала вона серйозно.

— Та ні, — зам'явся я, боячись глянути у вічі моїй дорогій Катюші. — Роботи багато...

— Для справжньої людини, для піонера робота ніколи не була завадою громадського діла.

— Яке там діло — горлати пісень, — відказав я, продовжуючи стукати молотком.

Катюша пильно глянула на мене, перевела погляд на матір, про щось подумала, встала.

— Приходь сьогодні, у нас будуть важливі збори. Чувш? Я пообіцяв, але й на цей раз не додержав слова. Якби Катюша знала, як мені хотілося заробити на штани, вона не гнівалася б на мене! Але Катюша не знала про це, а я не міг сказати їй про свою мрію. Напевне, засміялася б, не зрозуміла... Хай буде, що буде, вирішив я, але мети свої досягну, а тоді вже спокутую провину перед загоном і перед Катюшею. Я сто разів на день заглядав у свій гаманець, кожного разу лічив срібняки й мідяки, підраховував, прикидав у думках, скільки ще днів треба висидіти, щоб потім піти в лавку й купити оту матерію.

Якось мати повернулася з базару сердита, бубоніла коло припічка:

— Подумавш, яка пані, вона навіть вчити мене здумала. Що я тобі — дівчисько? Сама у волості кожного місяця гроші гребе, і ще їй жалко, що у нас копійка завелася. Не потурай, синку, не потурай!

— Про кого ви, мамо?

— Та про вашу Катюшу, про кого ж ще! Перестріла, почала вчитувати, нібито оце я тебе силую, в осередок не пускаю. Каже, міщанина виховуєте, здиру... Отака вона, ваша Катюша, щоб їй добра не було. А тут ще той Лукіяш учепився, хай, каже, зайде до мене ваш син, маю йому пораду дати. Ну, до Лукіяна сходи, він тобі колодки дав, а до Катюші не смій, ніколи тобі.

Я сказав матері, щоб дістала самогонки для дядька Лукіяна, а сам глибоко задумався. Щось воно не гаразд виходить у мене з оцим шевцюванням. Хлопці перестали ходити, Катюша гнівається. Щось сталося недобре, а що саме, я не розумів. Допоміг розібратися в усьому не хто інший, як дядько Лукіяш.

Коли я зайшов до темної хати дядька Лукіяна, то побачив, що в цій хаті злиднів куди більше, ніж у нас. Шестеро дітей лазили по долівці замурзані й голопузі, а ще одне лежало в колісці. Піл був укритий не рядом, як у нас, а рогожкою, пошматованою і обсмиканою, а на столі не було ніякої скатертини. Дядько Лукіяш зрадив, побачивши мене з пляшкою, посадив на ослоні.

— Сідай, сідай, козаче, довго я тебе чекав, насилу дочекався. А ви, чортенята,— нагукав він на дітей,— не лізьте до Васька, він вам не пара. Він от навіть конфетникові чобота полатав...

Я аж зіщулювся, почувши про конфетника, але дядько Лукіян поспішив заспокоїти мене:

— Здира твій конфетник, собачий син! Хіба то людина? Як накісне в самогонці зранку, до вечора не просохне. А гроші лупить з людей красенько, а з своєї жмені не відпускає, а коли дав, то очі заплющує, щоб серце не розірвалося. Гидота, а не чоловік! Та не про нього річ, хай йому! Що ж ти ото в руках держиш? Карасину?

— Та ні,— засміявся я,— це не карасина, це вам самогонки приніс, ви ж казали.

Дядько Лукіян похилив голову:

— Не я казав, а звичай, совість. Знаєш, що воно таке людська совість, чи ні? Ні чорта ти не знаєш, бачу по тобі. Бо якби знав, не казав би так.

Він змів крихти зі стола, поставив пляшку, вийняв з салатівки цибулину, а з мисника добув шмат черствого чорного хліба.

— Ну що ж, вип'ємо з тобою та поговоримо про се про те. Чув я, що в тебе оселедці завелись, що мати вмивається вже нахучим милом, а тобі в постіль борщ носить. Правда?

— Та ні, дядьку Лукіяне,— виправдувався я,— то все поговір. А оселедці купували.

— І що дехто вже й на збори піонерські не ходить,— продовжував Лукіян свою думку так, ніби мене тут не було,— а хлопців цурається, гаманець пошив — правда?

Я мовчав. Що мав говорити, коли правда була на боці оцього дивного й незрозумілого дядька Лукіяна. А він свердлив мене ясними голубими очима і бив у саму душу:

— Ти, значиться, пойняв так: ага, несуть до мене люди чоботи, можна плювати на все. Правда? Не розкривай рта, а слухай і мовчи,— прикрикнув на мене, хоч я й так мовчав.— Так от... значиться, плювати тобі... А воно ж рапувато, якщо розібратися. Та чорт з ним, давай хильнемо, поки старої немає, а то вирве і отой шмат хліба з рук. У мене, брат, Параска, той... з душком... Якби батько Махно женився, обов'язково посватався б до моєї Параски — вона характером йому якраз підійшла б...

Він налив дві чашки, подав одну мені.

— Пий і слухай, що кажуть люди.

Я тільки пригубив, але не пив. Одна дитинка підлізла до моїх ніг, почала дертися на руки. Дядько Лукіян відіпхнув дитину в куток.

— От барбос, почув горілку, аж труситься весь, коли батько п'є. Що воно за чорт? Дитині не давай хліба, тільки б горілку і смоктало... Та не про це річ. Ось я тобі скажу про тебе. Значиться так, ти взяв у мене струмент, колодки, почав заробляти. А чому ж не прийшов, коли заробив перший руб, та не поділився з дядьком Лукіяном? Хіба це я заводив такий звичай? Ні, не я його заводив, не ти його заводив, і не нам його міняти. Тепер так, ти ось сидиш і думаєш, що я теревені розвів, не виправдуйся, я знаю сам, що кажу. Я тобі кажу так: не дери кирпу, бо ти не свиня, а чоловік як єсть. А раз ти чоловік, людина, значиться, так ти й поступай як слід. Мені не твоя копійка пече, я не хочу твоєї копійки, вона твоя. Але совість же треба мати? Ти гадаєш, що вже став таким майстром? Та не став ти ще майстром, не думай... То Катюша ваша зробила так, щоб люди несли до тебе взуття. Катюша! Вона навіть на зборах говорила, на ваших, піонерських, значиться, щоб усі несли тобі чоботи. Я знаю про це, така постанова була піонерська. Хороша постанова, а ти подумав, що ти вже бога за бороду вхопив, що ти сам усе можеш. А чорта пухлого не хотів? Забув хіба про конфетника? А я не забув, хоч нікому й слова не сказав про нього. А він же відразу, як вийшов з твоєї хати, так і схопився за чобіт, у першій же калюжі схопився. Ступнув, а підбор той сіпсіп та й остався в грязюці. Куди йти? До дядька Лукіяна йому йти! Вже він лаяв тебе, хотів іти до тебе, забрати свого гривеника, та я не пустив. Отак-то воно, хлопче.

Він налив собі, випив, а мені не дав. Знов прикрикнув на хлопчика, щоб не ліз, говорив далі:

— Ти не гнівайся, бо ще сопляк, щоб на мене гніватись, не блимай очима, бо нічого не виблимаєш. Ти бери в голову те, що кажу, бо ніхто не скаже, мабуть, такого. А жити ж на світі тобі, а не мені. Згодиться, їй-право, згодиться. Так ото ж і кажу, що ти рано подумав про себе, а про інших забув. А ти мусиш знати, що оті чоботи, які ти латав, могли б принести мені, і, може, я б їв оселедці, а не ти. А я сказав собі: хай латає. Воно молоде, спритне, у нього теж злиднів повні кутки, батька немає, а я потерплю, бо звук терпіти. А коли почув, що ти плюнув на всіх, на Катюшу плюнув, на піонерський галстук, так тоді

вирішив покликати тебе і нам'яти чуба. Оце вже й нам'яв, більш не буду, бо й так ти ось-ось заплачеш. А мені що, плач! Заплачеш, може, й повірю, що не свиняча у тобі душа, а людська...

Я більш не міг слухати цих страшних слів, я вже горів увесь, проклинав свою долю, оселедці, Тома Соєра, колодки і червоний гаманець. Зірвався на ноги, хотів щось сказати, та не зміг, прудко вибіг на вулицю. Але дядько Лукіян догнав мене, схопив за петельки:

— Тікаєш, тікаєш від правди? Е ні, не годиться так! Ану ходи до хати та скажи мені слово.

Але я не міг говорити, сльози душили мене, я тільки бухикав у кулак, шморгав носом і розмазував руками бруд на щоках. Лукіян дивився на мене і чекав. Виплакавшись, я нарешті зміг сказати:

— Дядьку Лукіяне, я не свиня...

— А ще що скажеш? Ану подумай!

Тоді я наважився сказати йому все. Признався, що збираю гроші на штани, що у мене ще зроду не було справжніх штанів, а все полотняні та порвані. Лукіян притих, уже не дивився на мене, а втупився у долівку, голова його звисла на груди, і він смикав та й смикав свого сивого вуса. Нарешті він різко махнув рукою, перебив:

— Годі, до дідька!

Ще раз смикнув свого вуса, а потім додав:

— Не знав, що у тебе штанів немає. Гм-гм... Іч яка штука — штани! Наговорив я тобі тут лишнього, хлопче, прости мені, старому дурневі. Хай вона сказиться, оця самогонка, це вона говорить, а не я. Йй-бо, вона! Так кажеш — штани?

— Штани, дядьку Лукіяне. Побий мене хрест.

— Ну і що ж, в чому річ? Мати не дає?

— Та ні... Рубля не вистачає. Думав, що за кілька днів зберу, куплю матерії, а тоді вже піду в загіт.

— Рубля? Так би й сказав відразу. Ось що, є у мене руб, тільки ти моїй Парасці і своїй матері анітеленъ. Ось тобі руб, біжи в лавку, якщо відкрита, набирай на штани. Щоб їх чорт побрав. Як це я не подумав відразу? Ану, покажись.

Він шарпнув мої полотняні штаненята, розвів руками:

— Отуди к лихій годині. Забув про таку річ, як штани для хлопця. А сам же, матері його ковілька, колись парубкував! Ого, як парубкував! І теж без добрячих штанів, у полотняних...

Він дістав із-за образів карбованця, тицьнув мені його в руки.

— Катай у лавку, а то зачинять. А колись віддаси, як заробиш.

Я стояв, переступаючи з ноги на ногу, не знаючи, що робити.

— Та катай же, дурню, коли тобі кажуть! Марш з хати! Киш!

Він навіть штовхнув мене в спину і, коли я вже був за порогом, гукнув:

— Йду сторожувати до гамазеїв, бо нам тісно на одному кутку. Чуєш? Чоботарюй, хай тобі бог помагає. Та біжи ж швидше, а то лавку зачинять к лихій годині!

Я біг вулицею до лавки, а над моєю головою шелестіли набряклі дощові хмари і тривожно, на бурю, гуділи телефонні дроти. Але мені хотілося не бурі, а сонячної теплої тиші, бо я вже бачив себе в нових штанях, поруч з моїми розчудесними друзями, поруч з Катюшею, десь біля кручі з Зірочкою,

Поруч з людьми

Нові штани мені пошила мати голкою і сировими нитками, але вийшли вони аж ніяк не гірші за ті, що колись носив Том Соєр. Надів їх, обкрутився круг матері, як вона просила, і, ніби на крилах, полинув до сільради. Готовий був вислухати які завгодно нарікання, осуди і навіть лайку. Особливо боявся Катюші — вже вона мені дасть духопелки, вже вона відчитає по перше число! Хай відчитує, тепер діло зроблене, тепер усе позаду. На мені шелестять нові штани, мені в них так гарно, наче я тільки-но на світ народився.

Заходжу в кімнату, застаю тут усіх: сидять і ніби чекають на мене. Катюша за столом, а хлопці й дівчата (та й чимало ж їх, куди більше, ніж було місяць тому!) розташувалися хто де зміг — на стільцях, на підвіконнях, просто в кутку на якихось тюках, туго перев'язаних новим шпагатом. Я поздоровкався по-піонерськи, став у куток і занімів. Ось вони розглянуть мої нові штани, білу сорочку, пов'язану галстуком, чисто вимиті босі ноги і скажуть: ану, козаче, відповідай перед загоном за свої буржуйські вчинки. І справді, хтось із хлопців чмихнув, вказавши

пальцем на мої штани, та в цю ж мить Катюша так строго подивилась на насмішника, що той відразу притих.

— Піонером вважається не тільки той, хто виконує завдання загону, а й той, хто уміє держати слово. Дав слово — умри, а виконай. Ясно?

Катюша ще раз строго подивилася на всіх піонерів, потім перевела погляд на мене і сказала:

— Ми тут вирішували, яку тобі дати піонерську роботу. Гадаємо, що ти не відмовишся від доручення?

— Виконаю все, що скажете, — відрубав я і виструнчився, мов солдат.

— У нас тепер по-новому організується робота, постановами загону, — роз'яснила Катюша, — от загін і постановив, щоб ти безплатно полатав три пари чобіт для дітей-сиріт. Зробиш?

— Та хоч десять пар, — погодився я і відчув, як полегшено зітхнули хлопці в кутку. Невже вони думали, що я зовсім став, мов той Барабаш. От дурні! — Де ті чоботи?

— В тому-то й річ, що тих чобіт у нас немає. Тобі треба сходити в лікарню, я вже домовилася з лікарем, і забрати їх у кладовщика. Він дасть тобі їх під розписку, а ти полатаєш і повернеш їх теж під розписку. Тільки так — полагодити чоботи треба швидко й добре. Надіюсь, вчити тебе не доведеться?

— За гроші він навчився латати, а от як без грошей... — кинув хтось з кутка.

— А після того, — продовжувала Катюша, не звернувши уваги на репліку, — як полагодиш, покажеш нам. Ми скажемо, яка буде робота, і тоді, мабуть, твій товариш, який оце говорив про гроші, попросить у тебе пробачення.

Запанувала тиша. Я стояв перед хлопцями і думав, що оце ж, мабуть, сюди вже приходив дядько Лукіян, розказав усім про мої штани, попросив не карати мене. Інакше мені б не простили моєї буржуйської вихватки, ніколи б не простили. Он як поглядають Сашко й Гелик на мої штани, очима свердлять... Але Катюша вірить у мене, бо он як вона категорично заявила, що комусь доведеться просити у мене пробачення. Ех, які ж тут милі люди, які вони чудесні, товариші мої! А я, дурний, цілих два тижні не ходив до них, гривеники складав у гаманець. І тоді, щоб очистити свою душу і повернути повагу, якою я колись користувався, заявив:

— Клянусь піонерським словом, що полагоджу чоботи

на ять, і шкуратків добрих на латки дістану... І ніколи не буду буржуйським вишкребком!

Голосний регіт прокотився по кімнаті. Сміялася навіть Катюша, а я хотів усіх перекричати, сказати ще кілька слів, мене просто розпирало, та голос мій був хрипкий, і я ладен був зарюмсати, та враз помітив серед дівчаток Зірочку. Вона пильно дивилася на мене блискучими очима і сміялася відверто й нахабно, ніби я був клоуном, а вона сиділа в театрі. Ах ти, бісова лялька! Он Беккі не сміялася так з Тома Соєра, хоч той потрапляв у куди складніші перепалки. А ти смієшся? Ну почекай, я ось закохаюся в іншу дівчину, подарую їй кульок цукерок, тоді ти засмієшся на кутні.

— Годі,— підвелася з-за столу Катюша,— годі вам.— Вона витерла очі, ще раз чмихнула, потім скомандувала виходити надвір, вишикувала нас у шеренгу, пройшлася в одного краю в другий і сказала:

— Піонерський загін, слухай наказ! Сьогодні відбудуться відкриті комсомольські збори, треба, щоб на них прийшли усі дівчата і хлопці. Загін мусить розділитися на дві групи, і кожна має пройти з піснями через село, сповіщаючи про збори. Повідомляйте, що будуть співи й танці під гармошку. Старшими груп виділяю Сашка Малявку і Василя Лихошву. Всім стояти вільно, старшим груп підійти до мене.

За кілька хвилин моя група марширувала до грязькій вулиці, голосно наспівуючи «Смело, товарищи, в ногу». З хат виходили старі й малі, ми їм кричали про збори молоді й прямували далі. Я крокував попереду, вимахуючи руками і випинаючи груди. Жаль, що Зірочка потрапила в групу до Сашка Малявки, а то я б їй показав, як треба ходити в піонерському строю. Навіть Том Соєр, нащо вже мастак на всякі витівки, а й той би не зумів отак відбивати крок, як оце відбиваю я!

На другий день я кинувся до лікарні, щоб забрати у кладовщика чоботи, вийшов на сільську площу і тут побачив трактор. Навколо нього вже стояло чимало людей, серед них я впізнав і дядька Мороза. На високому сидінні трактора сидів Семен Коструб і, згорда поглядаючи на незаможників, щось пояснював їм. Сашко Малявка, побачивши мене, крикнув:

— Ото силища! Як смиконе, як рвоне, як загуде! Ми тоді бігали на хутори, але нас не пустили у двір до Коструба собаки. Глянь, який він, тракторяка, упиряка чиста...

Наблизившись до трактора, я відчув, як забилося у мене серце, як запалали щоки. Ніколи не було в нашому селі чогось подібного, ми навіть автомобіля не бачили, хоч і знали, що він десь є. А тут на тобі — трактор! Сам їздить по землі, оре землю, тягає за собою по три гарби з снопами. А Коструб, відчуваючи, що всі дивляться на трактор і на нього самого, хизувався, мов бариння, приказував:

— Крутну за ручку — завелось, натисну ось тут — пішла машина, дивись за нею, керуй. Називається трактор «Фордзоном», американський. Батя три з половиною тисячі втатив. Не жалкуємо, бо сіна й вівса він не просить, а карасини тієї п'є по краплі.

Щоб остаточно добити нас, Семен Коструб встав з сидіння, покрутив ручку, і трактор зачихтів, ударив у наші обличчя смердючим газом. Тоді Семен знову виліз на сидіння, потяг на себе якусь блискучу ручку, трактор здригнувся, скреготнув і поволі рушив. Ми ахнули, побігли слідом за ним. І раптом три лемеші опустилися і впилися своїми блискучими зубами в ґрунт. Три глибоких борозни зачорніли на площі, викликаючи бурю захоплених вигуків. А Семен підняв лемеші, повернув трактора і став на тому місці, де був раніш.

— Отаке встругнув мій батя, — засміявся він щасливим сміхом, — а сам не вмів його заводити. Якби не я...

Він хихикав, мов мала дитина, показуючи свої великі жовті зуби.

«Може, Семен тепер забуде про Катюшу? — подумав я. — Он як він захоплено поглядає на трактор, як витирає й так блискучі частини, гайки пробує, ключами подзенькує». Сказав про ці свої думки Сашкові, а той аж засміявся:

— Е-ге-ге! Ходить, і сьогодні вже був. Каже, що й трактора віддасть у комнезам, аби тільки Катюша вийшла за нього.

— А вона що?

— А вона своєї. Каже, що настав час, коли люди вже не продаються.

— Так і сказала?

— Ого, вона й не таке йому говорила! Навіть анархістичком назвала.

— А що воно таке — анархістик?

Сашко закопчив губу:

— Не питай, а то багато будеш знати. Ходи частіше на

збори, тоді й не те визнаєш. А то дивишся у свій підметок, світу божого не бачиш.

Іншим разом я б дав здачі своєму дружку, але тепер змовчав, бо й справді відірвався я від життя здорово, а вони, піонери, багато чого взнали за цей час, якось навіть змінилися, що важко й упізнати. Мені було гірко, так гірко на душі, що я похилив голову і стояв біля трактора похнюплений і прибитий. Підійшов Мороз, торкнув мене за підборіддя:

— Чого засумував, козаче? Не хили голови, скоро й у нас буде трактор. Підеш вчитися на механіка?

— Ой! Та невже?

— От тобі й невже,— засміявся Мороз.— Так підеш? Сашко аж витявся перед Морозом.

— Він уже вивчився на шевця, тепер я хочу. Візьміть мене на механіка.

— І тебе візьмемо, ось організуємо товариство, аж три трактори купимо,— пообіцяв Мороз і пішов у сільраду. А ми з Сашком побігли по вулиці, розказуючи всім, що дядько Іван обіцяв нас вчити на механіків. Хлоп'яки з задрощів просто вмирили, а ми добивали їх отакими-то словами:

— Крутнеш ручкою — завелось, натиснеш на собачку — пішла машина, захурчала. Одним словом — «фордзон», ясно вам?

Другого дня я лагодив сирітські чоботи. Вже старався так, що з чуба капало! А коли всі дірки були залатані найновішими юхтовими шкуратками, а підметки прибиті гвіздками, а ранти натерті воском, я схопив ті чоботи й побіг до Катюші. Вона сиділа в піонерській кімнаті й писала листа. Я відразу догадався, що писала вона саме листа, а не щось інше, бо тільки я увійшов, вона прикрила рукою аркуш паперу і ніби аж почервоніла.

— Ось вам чоботи, як новенькі стали!

Катюша глянула на чоботи, але не промовила жодного слова, нахилилася знову над папером. Мене це образило. «Отуди к лихій годині,— міркував я.— Думав, що Катюша схопить ті чоботи в руки, огляне їх і похвалить за роботу, а вона тільки зиркнула та й відвернулася. Що сталося?»

— Чому ви невеселі, Катюшо? — сміливо спитав я.— Знову Коструб?

Катюша подивилася на мене уважними очима, ніби примірялася, чи варто говорити на такі теми з оцим хлопчиною, потім здавила руками скроні, провела долонями по обличчю, наче відганяла від очей задуму і тугу.

— Коструб то Коструб, а от Савенко на волі — оце вже біда. Щось тут та є!

— Як на волі? — скрикнув я. — Хіба його не посадили в тюрму? Адже Панасенко...

— Отож-то й є, що товариш Панасенко випустив його на другий день і послав в іншу волость. Бачили там його наші люди, кажуть, що коверзує ще дужче. Нахвалявся завітати до нас, попроситися з деким. Так і заявив, що приїде «попроситися».

Я злякався. Пригадав одразу розмову з Панасенком, його строгий наказ не «теленкати язиком», мовчати про пригоду на хуторі. Вирішив сказати про все Катюші. Хай вона знає.

— Що, що? — здивувалася вона, почувши мої слова. — Ану, розкажуй усе, тільки точно, не переплутай.

— Та що ж там переплутувати, — посміливішав я. — Пам'ятаю, як він мене боляче вщипнув два рази за бік, наказав мовчати про Савенка, бо як я телпатиму язиком, він вирве його у мене з рота й собакам викине. Так і сказав.

— Подумати тільки! — здивувалася Катюша. — Начальник міліції заодно з бандитом Савенком. А чому ж ти не сказав про це товаришеві Морозу?

— Так Панасенко наказав! Хіба піонер має право ламати слово?

Катюша замислилась. По її обличчю пробігали тіні, наче ммарки по небу. Нарешті ворухнулася:

— Клубочок тугенький, не розплутати нам з тобою. А треба було б. Що ж нам робити?

Вона питала у мене, що нам робити! А хіба я знав? Звістка про те, що Савенко на волі, засмутила і збентежила мене так, що я вже не тямив, що говорив:

— Треба розказати дядькові Іванові, щоб поїхав у волость та про все там довідався. Може, і отой Панасенко контра?

— Почекай, — підняла руку Катюша, — як ти сказав: поїхати у волость? А може, аж у Славгород? Розказати там, на заводі, щоб робітники пособили. Га?

Вона аж зблідла, так хвилювалася в цю мить. А потім

пройшла по кімнаті, побачила, що сюди прямують хлопці, наблизилась до мене і тихо, але твердо сказала:

— Поклянись, що нікому й слова не скажеш про те, що чув від мене. Поклянись піонерським словом.

Я поклявся і засміявся при цьому.

— Чого ти смієшся? Тут не до сміху, тут життя твоє і моє на волосині тримається. Клянись серйозно.

— Я засміявся тому, що оце вже вдруге клянусь мовчати. Один раз клявся Панасенкові, тепер вам. Мовчав довго, а от сьогодні зламав клятву, бо розказав вам усю чисту правду.

— Ні, не зламав ти клятви, Васильку, бо від мене у тебе не може бути секретів. Правда ж, не може?

— Не може.

Отож-бо й є. А наш секрет мусиш берегти від усіх, навіть, якщо хочеш, від мене...

— Як то? Не розумію...

— А так, що не маєш права про це говорити навіть зі мною. Забудь, і все... Бо...— Катюша звузила очі, і я побачив, як затремтіли у неї зіниці,— бо дізнається Савенко, що я збираюся в Славгород, перестріне в полі, і все. Отак. Тепер зрозумів?

— Зрозумів... Але мені страшно.

— А ти не бійся. Живи з людьми, ближче до них горнися, тоді тобі не страшно буде...

В кімнату ввалилося одразу кілька хлоп'яків на чолі з Сашком Малявкою. Катюша одвернулася від мене, підійшла до столу, де я поклав чоботи, подивилась на них і весело проказала:

— Ось гляньте, хлоп'ята, як наш Василько полагодив чоботята. Ну й молодець! Приймаємо постанову: піонер Василь Лихошва виконав наше завдання на «відмінно». І зараз же віднесіть чоботи, здайте під розписку. Доручаємо це зробити трьом піонерам: Лихонві, Малявці і Яську.

Мене образило те, що я латав чоботи, гнув спину, а віднести їх доручають аж трьом. Що це значить? Катюша побачила на моєму обличчі заклопотаність, сказала:

— Віднесіть оті чоботи і скажіть, що це зробив піонерський загін. Так треба. А чоботи хай держить в руках Василько, адже він їх брав, хай він і віддасть.

Я не зовсім погоджувався з наказом Катюші, але скорився, бо й так завинив уже перед нею і загоном, чого доброго, замість «відмінно» впишуть щось інше...

Ми вийшли на площу, і тут я побачив картину, яка мене дуже засмутила: Влас Какура розбирав свою карусель. Затихла катеринка, не гарцювали дерев'яні коні, а лежали в одній купі, зв'язані вірвовкою, не блищали на сонці новенькі обаянки, бо вони були вже в брезентових чохлах. Сумом, пустою повіяло на площі. Розбирає Какура карусель — це значить, відійшло літо, починається осінь. Як же воно хутко промайнуло, я й незчувся!

Отак я йшов тоді до лікарні, міркував про близьку осінь, про всякі інші житейські справи, не знаючи, що незабаром доведеться жити мені

У печері Тома Соїєра

Я саме мастив клейстером набойки, щоб покласти їх рівенько і скріпити першим цвяхом, як у хату зайшла збуджена Катюша. Нахилившись до мене, зашепотіла:

— Я сьогодні їду, а ти дивись тут, не зівай... Бо Савенко кружляє навколо нашого села, пиячить по хуторах, нахваляється не сьогодні-завтра зробити наліт сюди. Стережись, краще тобі піти з дому, хоч би до тітки чи до іншої родички.

— Але ж у мене немає тітки, і родичів немає, — прошепотів я.

— Ну тоді десь переховайся кілька днів, поки я повернусь. Хоч би в городі чи в леваді. Тільки не сиди дома, серце мені підказує біду.

Увійшла мати, почула, що ми шепочемось, сердито зиркнула на дівчину, яку вона недолюблювала ще з тих пір, як вона «голосувала проти бога». Катюша повернулася до неї, обізвалася ласкавим словом:

— Тітонько, вашому Василькові доведеться десь перебути кілька днів, бо отой анахтема Савенко на все піде, щоб відомстити йому. Сховайте його або краще випровадьте кудись в інше село.

— Ой боже ж мій, — заголосила мати, — та що ж він такого заподіяв отому харцизяці, чого він присікався до дитини, мене, стару, в холодну замкнув, а тепер ще й сина лякає...

Катюша заспокоїла матір, а коли пішла, я відразу ж склав свої колодки, змотав дратву, схопив книжку, ніж, шмат хліба і подався в город. У нас на городі, в самій

його середині, ріс густий, мов ліс, терник. Навіть вдень у ньому стояла така тінь, що було аж темно. Заберусь сюди, зроблю курінь, житиму тут цілий місяць. Хай пошукає мене Савенко! Дідька лисого знайде. Повернувся, взяв подушку, цибулину, десяток огірків. Мати все бідкалася:

— Та моя ж дитино рідна, та мій синочку дорогий. Та чи я ж думала, та чи я ж гадала, що отаке скоїться на світі! Вже ж ніби й замирилося, вже ж ніби й банд тих не чути, а ти ховайся, а ти тремти...

— Нічого, мамо,— втішав я її,— ось посадять в тюрму Савенка, тоді вилізу з печери, знову буду заробляти копійку.

— З якої печери? — сплеснула мати в долоні.— Що воно за печера?

— Ну це так я назвав своє місце в тернику. Печера Тома Сойєра, з книжки вичитав. Так і будете казати, коли посылатимете Галинку до мене з їжею: сходи, мовляв, у печеру Тома Сойєра, хай він борщу попоїсть. Повторіть, мамо.

— Та для чого ж це таке вигадувати?

— Повторіть, мамо, ніколи мені, може Савенко застукати. Повторіть, це для того, щоб ніхто не почув, де я живу.

Мати почала плутати слова, я махнув з досади рукою!

— Ясно, ви не вимовите Тома Сойєра, кажіть прямо — печера, та й годі. Ну, я пішов.

Я заліз у терник, вибрав найгустіше місце, поклав подушку і все інше, що захопив з собою, сів і замислився. Що не кажи, а в тернику приємно і затишно. Он як вітер куйовдить кучеряву голову явора, а сюди не долітає. Якщо нарвати трави, постелитися як слід, то тут можна жити аж до снігу. Відверто кажучи, мені навіть сподобалося все це, я аж повеселішав. Ні тобі підметок та набойок, ні буркотливого голосу матері, ні роботи ніякої. Сиди, читай, думай, спи. Красота!

Щоб краще бачити двір і ворота, я розвів густі колючі віти тернику, і тепер вся наша хата була у мене мов на долоні. Ось я бачу, як вбігла в сіни Галинка, вона десь гралася на вулиці, як вона згодом вийшла і попрямувала до мене. Нехай пошукає, нехай попищить тут! Причаївся і жду. А вона заплющила очі, дереться крізь гущавину, хникає:

— Васильку, Васильку, де твоя печера? Я вже наколо-
ла ногу, аж пече...

Тоді я встав, допоміг їй пробратися до мене в «печеру»,
строго спитав:

— Чого лізеш? Хіба не знаєш, що мене Савенко хоче
вбити? Ти що ж, бажаєш своєму братові смерті?

Галинка заплакала.

— Не проганяй мене, у тебе так гарно, будемо гратися.
Я вже не хочу робити пасочок на дорозі, я буду з тобою.

— Ось що, Беккі,— сказав я крижаним голосом,— піди
і принеси мені рядно. А потім сходиш і покличеш індійця
Джо. Марш!

Галинка закліпала мокрими віями.

— Що, що? Що ти таке кажеш?

— Дурна, не знаєш книжок. Беккі — це ти, я так буду
тебе звати. А ти називай мене Томом, а індієць Джо — це
Сашко Малявка. Розібрала? Принеси рядно, а потім сходи
до індійця Джо.

— Не треба мене дурити,— зарюмсала сестричка,— бо
я й так боюся...

Довго я розтлумачував їй, що вона тепер Беккі, а Саш-
ко — індієць. Нарешті випровадив з тернику. А згодом
прибіг Сашко, подивився на мою оселю, аж дух йому пе-
рехопило.

— Ой здорово, Васильку! Сюди б ще кулемет та пару
оселедців! А квасу я вже сам дістану.

— Та нащо ж нам кулемет? І при чому тут квас з осе-
ледцями?

— Дурний, та ми ж тут партизанський штаб організує-
мо! Хай спробує тоді Борис Кулик поткнутися...

— Нічого ти не знаєш, Сашко,— зітхнув я і ліг на жи-
віт.— Навіщо мені твій Кулик! У мене вороги страшніші
за Кулика.

Сашко аж до землі припав:

— Які вороги? Скажи, бо лопну.

Я повернувся до нього:

— А ти вмієш язика за зубами тримати? Вмієш?

— Клянусь...

— Клянись чесним піонерським словом.

— Клянусь чесним піонерським словом.

— Іж землю.

Сашко розширив очі, у нього навіть щелепа одвисла від
подиву.

— Іж землю, кажу, якщо хочеш, щоб повірив на смерть.

— Землю? А яка ж вона, солона? Чи гірка?

— Тоді сам скажеш, а зараз їж.

Сашко гребнув сирій землі у жменю, підніс її до рота, всипав трохи, пожував, скривився.

— Землю ось так треба їсти, одороблю,— сказав я і вкинув у рот жменю землі, пожував і проковтнув.— Ну, швидше!

Сашко заплющив очі і проковтнув землю.

— А тепер — розпишись кров'ю. Як Том Соєр.

— Ну, це ти кинь,— озлився Сашко, витираючи брудного рота.— Досить з мене землі...

— Ні, не досить,— напосідав я.— Зовсім не досить. Бери колючку і пускай з руки кров. Розпинешся ось тут,— я показав йому книжку.— Ось тут, де Том Соєр мастить паркан. Однієї краплі досить, щоб я тобі повірив на смерть.

Сашко зблід, почав заїкатися.

— Ось скажу твоїй матері, вона тобі дасть Тома Соєра! Чого схотів... Хіба ти друг? Ти собака свиняча.

— Геть,— заявив я категорично, вказуючи рукою на хідник.— Геть, і забудь сюди дорогу.

Сашко не хотів іти геть, він сердито потяг до себе гілку тернини, виламав пшильку, заплющив очі і вдарив нею себе по литці. Бризнула кров, Сашко вмочив пальця, приклав його до малюнка, де Том водив по дошках щіткою. А потім визвірився на мене і крізь сльози заверещав:

— Кажі тепер, бо задавлю, як щеня! Нічого не боюсь!

— Цить! — прошепотів я таємниче,— цить, кажу, а то всі дізнаються про нашу печеру. Що, жалко тобі крові? Скільки там її, плюнути нічим. А наші партизани оп скільки крові віддали заради революції! Ех ти!

Я спокійно, як тільки міг, вибрав найгострішу голку, тихенько натиснув її, проколов пучку і махнув по тій же сторінці.

— Отак треба колоти, а то очі заплющує. Тобі тільки галушки та затірку сьорбати, а не в печері жити.

— Ну а тепер скажеш? Скажеш? — не вгавав Сашко, пропускаючи всі мої образливі слова повз вуха.

— Скажу,— погодився я,— скажу тепер, адже ми скрипили свою таємницю кров'ю. По закону це значить, що кожен з нас, хто видасть таємницю, мусить заплатити за це життям. Втямив?

— Та втямив уже,— сичить Сашко,— чого ти крутиш? Кажі вже.

— Так ось,— почав я урочисто,— так ось що, Сашко, мене хоче вбити Савенко.

— Тю на тебе, та звідки ти взяв? Сорока на хвості принесла? Адже Савенко в тюрмі «Ойру» триндикає.

Я зробив серйозне лице.

— Не триндикає твій Савенко, а гуляє на наших хуторах, незабаром нагряне й сюди. Катюша сказала.

— Катюша? — витяг худеньку шию Сашко.— Та не вже?

— Побий мене грім! Катюша сказала. Я поклявся мовчати, але ось ти прийшов, довелося...

— Хай мене покорчить, хай мені очі повилазять,— почав був божитися Сашко, та я його перебив.

— Це вже зайве після того, як ти землю їв і кров'ю розписався. Вірю тобі, а тепер давай подумаємо, як нам жити далі на світі.

Я викладав Сашкові свій план, а сам прислухався, як шумів терник, нагадуючи, що скоро вечір, а там і ніч. А що як сюди забереться домовик або чортяка? Ох, не такий уже цей терник і приємний, якщо казати правду. Вдень то добре, а як буде вночі? Ще зроду мені не доводилося почувати десь у бур'яні. Це, мабуть, куди важче, ніж проколоти руку або з'їсти крихту землі. Сашко, вислухавши мепс, заявив:

— Останусь з тобою. Хоч кілька днів не буду носити воду і копати буряки. Хай спробують без мене пожити.

— Не годиться, друже,— заперечив я, хоч мій язик ледве повертався, так мені хотілося, щоб Сашко ночував зі мною,— не годиться. Тебе почнуть шукати, нароблять лементу на все село, а цього Савенкові тільки й треба. Йди додому і мовчи, а я буду тут. Мені не страшно.

Нелегко мені було умовляти Сашка, але я умовив його, і коли він пішов, сумно оглядаючись на мою «печеру», де він так хотів пожити хоч днів зо два, я свистом викликав Галинку, сказав, що хочу їсти. А наївшись, заснув. Прокинувся вже увечері. Холодно, вогко, страшно. Прийшла мати, принесла печеного буряка і хліба, зітхала біля мене, поки я вечеряв.

— І що ж воно таке робиться на світі, моя дитино, та чи ж довго ще нам ховатися отак, та, може ж, тобі тут страшно, то я сама прийду, а Галинку пошлю до сусідів ночувати.

Я переконав матір, що нічого не боюся, а їй треба бути вдома, бо коли набіжить Савенко, то треба ж йому сказати

щось, а так він догадається і почне шукати в горбді. Коли вона пішла, я довго не спав, мені вчувався тупіт кінських копит на вулиці, якесь шарудіння у мене за спиною. Так я й не заснув аж до ранку, боязко озираючись навколо. А коли розвиднілося, закутав голову в рядно і заснув. Мене ледве розштовхала Галинка.

— Ось мама спекла млинців, а тітка Векла передала макітру кисляку, їж, їж, а я пограюся.

Отак три дні, а на четвертий я побачив, як до нашої хати під'їхав незнайомий вершник, постукав прикладом у ворота. Мати вийшла, глянула на вулицю і спитала голосно:

— Хто там стукає?

— Тут живе Лихошва? — почув я голос міліціонера.

Мати глянула в бік тернику, щось відповіла. Ах ти лишенько, чого ж вона так необережно глянула в мій бік? Невже забула, що я казав, застерігаючи? Сидів і тремтів, коли побачив, як міліціонер зліз з коня, зайшов у хату і довго звідти не виходив. Нарешті вийшов, щось сказав матері, але я не вчув. А коли він поїхав, прийшла мати.

— Ой синочку, значить, воно правда, а я думала, що тільки так. По тебе приїжджав, хотів забрати. Каже, що Панасенко розпорядився доставити тебе у волость, та щоб не втік ти, а був привезений прямо до нього. Ой що ж воно таке...

Я тремтів, а вона розповідала далі та хлипала:

— Коли зайшов отой міліціонер до хати, поглянув на наші лахміття, задумався. «Хіба, — каже, — ви не з буржуїв? Товариш Панасенко як посилав, то сказав, що маю привезти якусь контру, а яка ж вона у вас тут контра? Що ж заподіяв ваш син?» А я як затужу: «Та які ж ми контри, самі бачите, — злидні на злиднях. І хто його знає, чого вони там проти сина мого, воно ж ще дитя. Піонер він у мене, а не контра, хрестом-богом клянусь і присягаюся. Десь чоботарює собі в Мотузівці, а його шукають. Та скажіть же на милість божу, що ж воно таке діється на світі!» А міліціонер той витяг якогось папірця, прочитав, мугикнув і підвівся. «Тут точно сказано, щоб забрати вашого сина. Наказ є наказ. Так, кажете, в Мотузівці? Ну я поїду. А де тут живе Максимчук? Знаєте таку?»

— Максимчук? — здивувалася я. — Такої й не чула. Немає у нас таких хвамілій. Це, мабуть, не з нашого села.

Міліціонер ще раз заглянув у папірець, підтвердив, що так і написано: Катерина Іванівна Максимчук,

піонерорганізатор. Цю наказано привезти живою або мертвою.

— Та це, мабуть, наша Катюша,— догадалася я,— не знаю точно, але її щось не видно. Мабуть, поїхала в гóрод, адже вона нетутешня.

Коли міліціонер поїхав, мати перечекала годину, а тоді вже прибігла до мене. Сиділа, дивилася на свого сина тужними очима та все питала у мене, що ж це воно таке робиться на світі.

— Страшно тут залишати тебе,— сказала вона, схлипуючи.— Можуть знайти. Куди ж тебе подіти, моя дитино?

— Та нічого,— заспокоював я матір, хоч сам цокотів зубами,— все обійдеться, мене тут не знайдуть, якщо ніхто не викаже. Дивіться, щоб Галинка не сказала, адже вона мала, дурна.

Мати пішла, а тут де не візьмись Сашко. Захеканий, блідий.

— Приходив до нас міліціонер, шукав Катюшу і про тебе питав. Але я ніби німий — тільки очима блимав. Все мати відбалакувалася від нього. А вона ж не знає нічого. Отак і пішов. От, брат, яка штука! Ти наче той партизан...

Сашко задрив мені, але я не міг зараз хизуватися, не до того мені було. Я попросив його збігати в сільраду, до дядька Мороза, дізнатись там про все. Сашко повернувся швидко, сказав, що бачив, як насуплений і злий Мороз дзвонив у волость, когось питав там про наказ, з яким приїхав міліціонер, але так нічого й не добився, бо телефон спорчений, тільки шкварчить у ньому. А потім Мороз помітив Сашка, підкликав його до себе, сказав, щоб передав мені наказ: кілька днів не показувати й носа, а сам він поїде у волость і все там з'ясує. І ще звелів мовчати, бо все це є секрет.

— Умієш мовчати? — спитав у Сашка Мороз. Сашко крутнувся, щоб вхопити у жменю землі, але її не було в кімнаті, бо там не долівка, а підлога.— Чого ти закрутився? — питав Мороз.— Чого тобі треба?

— Землі поїсти, щоб повірили,— відрубав Сашко і хотів бігти надвір по землю, та його зупинив Мороз, посміхнувся:

— Землі їсти не треба, це дурниця. Біжи і передай, що сказав.

Закрутилося, думав я про себе, закутилося, так, що аж Мороз не втерпів, поїхав у волость. Що ж воно буде з нами?

Шість днів просидів я в тернику, а на сьомий день раптом побачив, як до мене біжать Сашко, мати й Галинка. Біжать, вигукують щось. Галинка перечепилася об пеньок, упала, мати її підвела, а сама ж біжить та голосить. Господи, та що вони собі думають! Тепер уже кінець моєї печери, он сусіди все чують, тепер втікай хоч світ за очі. А Сашко вже біля мене, дихає важко:

— Вилітай, вилітай з своєї печери, щоб вона тобі запалася! Вже каюк отому контрі Савенку і його другові Панасенку. Посадили їх у казенний вагон і повезли у Славгород! А Катюша приїхала жива і здорова.

Тільки тепер я опам'ятався, схопився на ноги, застрибав:

— Та чи правда це, мамо? Чи правда?

— Правда, синку, правда! Ось і Сашко чув, як Мороз розказував усім у сільраді, і по тебе послав. Біжи до нього, синку, біжи. А я обід наготувала, клич Катюшу, хай вона пообідає з нами, бо дівчина ж з дороги, наморилася і зголодніла, мабуть, добре.

Ніби вихор той, метнулися ми з Сашком до сільради, вбігли захекані і зупинилися проти столу, за яким сидів Мороз, а поруч нього Катюша.

— Ну, герой, як воно в партизанській схованці? Страшно? — спитав мене Мороз. — Признавайся чесно, як піонер.

— Вночі страшно, а вдень нічого, — признався я і глянув на Катюшу. Вона ніби схудла, змарніла. Але очі її дивилися променисто, молодо, як завжди.

— От ми й приборкали контру, — сказала вона з осміхом, — ти теж у цьому допоміг. Правда, товаришу Мороз?

Мороз глянув на мене слідлоба, сховав посмішку в довгий вус:

— Гадаю, що його можна в комсомол на той рік передати. Яка ваша думка, товаришко Максимчук?

— Я вже казала, що дам рекомендацію. Якцо, звичайно, до того він не підведе загін і не розбалується...

— Не розбалується, — впевнено сказав Мороз, — ось я їх обох пошлю на курси механіків, нехай вчаться хвости тракторам крутити. Га, хлопці?

А що ми могли сказати у відповідь, коли наші серця ледве не вистрибували від радості з грудей, а язик заплітався і не хотів коритися?

— Гаразд, гаразд, — взявся за ручку телефону Мороз, — все й так ясно. А тепер гайда, мені дзвонити треба, а це

не така проста річ. Та дивіться мені, не лазьте по чужих городах, бо маю через вас клопіт.

Ми хотіли вже бігти, та нас зупинила Катюша.

— Ось я вам гостинця привезла, покуштуйте городських булочок.

Вона дала нам по булочці, ми відразу ж почали їсти.

— А дякувати хто буде? — строго спитав Мороз. — Іч, бісові діти, досі звичаю не знають. Ви їх, Катюшо, вчіть добре, а то ростуть, мов та болиголовка, а їм же історію творити. Може, ви й курите? Га?

Ми ніяково зиркнули на Катюшу, а та, глянувши на Мороза, покрутила головою. Ми подякували й пішли. Тільки на вулиці я згадав, що мати кликала Катюшу на обід.

Повернувся, чемно передав слова матері. Катюша здивувалась:

— Отакої, ніколи б не повірила, що твоя мати просить мене в хату. Ну що ж, значить, пересердилася. Прийду, обов'язково прийду, як тільки ось додзвонимось у волость. До нас робітники мають приїхати на мітинг.

Я біг додому, їв солодку і таку запашну булочку, а сам думав про комсомол, про школу, в яку треба вже було готуватися, бо Катюша сказала, що всі піонери мусять вчитися.

Навіть не побачив, як дорогу мені заступив Семен Коструб, згрів мене своїми залізними руками.

— Не поспішай, а то перечепишся, — сказав він і вишкірив жовті зуби. — Прудкий став, чув, що вже гирі кидаєш?

— Кидаю, а то що? — огризнувся я і хотів іти, але Коструб не пустив.

— Ти там з Катюшею бачишся, зроби мені послугу, адже, певне, не забув моїх горіхів? Що, згадав? Так от, скажи їй, що роблю останнє попередження. Так і скажи. Зробиш це для мене?

Щоб відчепитися від нього, я пообіцяв і побіг. В голові билася настирлива думка: що означає це останнє попередження? Адже Семен погрожує... Невже він не отямився і тепер знову буде чіплятися до нашої Катюші? Адже викрили вже його дружка Савенка, мусив би боятися. Так ні, не боїться, бо інакше не натякнув би про оце дивне своє

Останнє попередження

Коли до нас прийшла Катюша, я розказав їй про зустріч з Семеном Кострубом, виклав його слова про останнє попередження. Дівчина безжурно заявила:

— Скільки вже тих останніх попереджень було! Дури-світ.

Мати подавала на стіл борщ, млинці, хліб, огірки, а сама дослухалася до нашої розмови. Нарешті не втерпіла:

— Дивлюся оце на вас, Катю, дівчина ви чепуренька, молода, не з багатих. Чого вам комизувати? У Кострубів того багатства — хоч греблю гати. Пожили б трохи, злиднів позбулися... Та й Семена б скрутили, щоб не дурів. А то ж совісно і жаль дивитися на парубка.

Катюша посміхнулася, взяла шматок хліба, покришила його в борщ, сьорбнула. Обпеклася і сказала, витираючи очі:

— Оце заміжжя, як оцей борщ: можна обпектися...

Мати знайшла, що відповісти на цей дотеп:

— А оце дівоцтво, що молоко: дивись та дивись, а то візьме і скисне.

Я звів на матір злякані очі. Чого вона так розбалакалася? Ось Катюша розгнівається, встане й піде з хати. Більшої прикрасі важко собі уявити. Щоб підтримати нашу Катюшу в її рішенні, я випалив:

— Не піддавайтесь, Катюшо, не піддавайтесь. Я знаю тих Кострубів, вони звірі, а не люди. Бачив, як Семен бив свого батька, страшно дивитися.

Коли я розказав про отой випадок біля колодязя в дворі Кострубів, навіть мати перехрестилася, а Катюша кинула:

— Дикі люди... Страшні у своїй жадобі, лихі, гоноровиті. Це від багатства все пішло, від пихи. Мовляв, як це так, бідна дівка, а не йде до куркуля? Та вони знайдуть собі невістку, знайдуть. Хіба мало їх? А я вже засватана. Давно, ще тоді, як ото вперше приїхала до вас.

Катюша сонячно подивилася на матір і додала з дитячою гордістю:

— А щодо молока, яке може скиснути, то я вам, тітко, скажу: не така я вже й стара, щоб боятися. Правда ж, Васильку, не стара? Ось надіну галстук, квіточку приколю, хіба не піонерка? А скажи, Васильку, хіба не піонерка?

Вона взяла мій галстук, почепила його собі на шию, зірвала квіточку з глечика, що стояв на вікні, встромила в коси. Стала передо мною, виструнчилась:

— Приймете в піонери, Васильку? Кажіть правду, приймете?

— Приймемо, — відповів я. — Всі, як один, руки піднімемо.

— От бачите, тітко, от бачите! А ви про молоко...

Ніколи у вас не було такого веселого обіду, а мати ніколи так не сміялася. А коли Катюша пішла, мені здалося, що навіть хата стала похмурнішою, а сонце вже не так світить у вікна...

Наступного дня в село приїхала група робітників з волості, скликали мітинг на плещі, було весело і гамірно. Ми з Сашком сиділи біля самої пожежної бочки, яка правила за трибуну, чули все, що тут говорилося. Мітинг відкрив Мороз, потім дав слово сивовусому робітникові з Славгорода.

— Брати наші селяни, — почав сивовусий, піднявшись на бочку, — наша сила в єднанні серпа і молота. Щільніше ставаймо плече біля плеча, щоб між нами не просунувся якийсь білий гад... тут у вас довго верховодив бандит і маховець, зпущався з нашої славної робітничо-селянської влади. А ми його — за хвіст та на сонце! Щоб і духу його не було. А нам треба пошвидше з вами відновлювати життя, щоб покінчити з розрухою. Ви тут у себе, а ми там, на заводі!

Потім говорила Катюша. Обличчя її палало, очі горіли завзяттям.

— Контру всяку ми розбили на фронтах, але покидь усяка ще вештається у нас під ногами, намагається підточити наші сили. Отакі як Савенко, знаходять собі спільників серед хутірських кровопивців. Дехто з них, дукачів, ще сміє погрожувати нам, передають нам всякі останні попередження. Так хай знають, що ми їм теж робимо останнє пролетарське попередження: не отямляться — хай нарікають на себе. Так ударимо по руках, що пальців не позбирають.

Я глянув на Сашка, потім підвівся і пошукав очима Коструба. Він стояв у задніх рядах, гриз суху гілочку і дивився в землю. Це ж про нього натякала Катюша! А Семен Коструб, видно, сам, розумів, про що говорила Катюша, бо обличчя в нього посиніло. Ось він кинув гілочку на

землю, засунув руки в кишені чумарки, повернувся і пішов геть.

Після мітингу грав оркестр, привезений з волості, потім всі співали «Інтернаціонал» і «Заповіт».

Повернувшись додому, я намочив у кориті шкуртки, старі підшви, широченну юхтову халяву, яку купив недавно на базарі, почав лаштувати собі черевики. Скільки ж можна ходити босим? Ось незабаром до школи, в чому піду? Знову просити у матері її старі шкарбани? Ні, швець мусить ходити в пристойному взутті, якщо тільки він себе поважає. Штани у мене вже були, тепер потрібні черевики.

Зробив змірок, приклав його до тих дитячих колодок, що дав дядько Лукіян, вони були якраз на мене. Нічого, що підшви старі, адже ще дебели. Та й те сказати, хто ж бачить твої підшви, коли ти йдеш вулицею? А верх буде наче новий, бо я так випарю та начищу оту халяву, з якої зроблю заготовки, що вона очі вбиратиме.

До пізньої ночі просидів, а таки затяг заготовки, прибавив їх гвіздками, поставив сушитися на комин. А вранці, як тільки почало розвиднятися, встав, глянув на мої заготовки, тихенько посміхнувся: ну точнісінько ж такі, як у крамниці, аж вилискують. Якщо пройтися ще зверху купервасом, а потім щіткою, зовсім стануть новими. Серце моє биялося, руки самі потяглися до струменту. Почистив рапшілем старі підшви, побив їх молотком, повиймав гвіздки.

А ввечері я вже збивав колодки, легенько постукуючи молоточком, довго вишкрібав гвіздки зсередини, потім навів на мої черевики красоту, надів і гукнув до матері:

— Ану, гляньте, чим не парубок?

Мати нахилилася до моїх ніг, оглянула черевики, потім перевела погляд на мене.

— Нічогенькі, тільки, Васю, вони ж неоднакові. Лівий більший від правого. Ось подивись.

Мені й самому здавалося, що лівий трохи товщий, але я на те не зважав, бо людині ж може просто здатися так, а тепер от мати побачила. Та невже більший? Я повертав свій лівий черевик і так і сяк, але він був більший, це вже видно всякому. Тоскний біль ударив у моє серце. Добре, що мати виручила:

— Та воно, синку, ніхто не помітить. Розтопчеш, та й будуть однакові. Це вже як тільки придивишся пильно.

Я скинув правий черевик, насадив його на колодку, підмощену картонкою, почав стукати молотком та мочити водою. Коли черевик трохи роздався, витяг колодку, надів. Тепер, здається, все гаразд. Вискочив на вулицю, подався до Сашка.

— Ну, як тобі моя робота? — грав я очима, коли Сашко роздивлявся на мене. — Та не на штани дивися, а на ноги. Нові ж черевики! Сам пошив.

Сашко аж рота роззявив від захвату.

— Та бре! Сам пошив? Та коли ж?

— Все знатимеш — рано постарієш, — відізався я, згадуючи його знуцання надо мною, коли я допитувався про анархістика. Нехай тепер і йому покортить.

Ми вийшли на площу, пішли вздовж торгових рундуків. Я точно знав, що десь тут ми побачимо мою Зірочку, адже я оці штани і черевики справляв не тільки для себе! Сашко йшов підтюпцем поруч зі мною, зазиравав мені в очі і все допитувався про ті черевики, хвалив їх безугавно. Я гордо ніс свою стрижену голову, крокував широко, мов той солдат. Порівнявшись з хатою Зірочки і побачивши її з дівчатками на ганку, я випнув груди і спитав у Сашка:

— Блищать ботинки?

— Блищать.

— Шелестять штани?

— Шелестять...

— Зірочка дивиться?

— Дивиться...

— Нехай страждає!

Ми пройшли раз і вдруге по площі, і я навіть не глянув на Зірочку. А чого я маю дивитися на неї? Хай вона дивиться! Хіба я забув, як ховав від неї свої порепані ноги, коли сидів у піонерській кімнаті на зборах і переживав, що в неї черевички куповані, а в мене голі потріскані п'яти? Я так далеко засував тоді під ослін ноги, що вони мліли і терпли як не мої. Тепер настав мій час. Не зиркай, Сашко, на дівчат, будь гордим.

Але Сашко про дівчат не думав, він лопотів біля мене своїми босими ногами, торохтів:

— А мати каже, що й цієї осені не піду до школи, бо нема в чому. От обидно!

— Підемо до школи, — твердо пообіцяв я, — на одній парті сядемо. Нічого, що ми вже здорові, будемо вчитися. Катюша сказала, що нас прямо в четвертий клас посадить. Бо ми ж революцію робили, не до школи було.

— Та в мене нема в чому, — мало не плакав Сашко, — кажу ж тобі, а ти своєї. Он у тебе черевики є...

— Пошию й тобі, ти тільки шкуратків усяких назбирай, стару халяву дістань, а на задники у мене є. За роботу не візьму з тебе, бо ти пролетаріат.

Сашко з полегкістю зітхнув. Почав згадувати, які у них шкуратки є на горищі, а я вже дивився у розчинене вікно цегляного будинку Куликів, звідки линув шерхїт підшов і музика. Зупинилися перед високим парканом, заслухались. Хтось невмілою рукою вистукував на піаніно «Ой-ру», а хтось танцював. Я вчепився за гостряка паркана, підтягнувся на руках і зазирнув у вікно. В просторій залі було світло. Борис Кулик сидів за піаніно, а його сестри, вхопивши плетені лозові стільці замість кавалерів, кружляли в танці. Сашко теж подерся на паркан, та він не витримав, тріснув, і ми гепнули на землю. В залі затихла музика, у вікні з'явилася постать Бориса.

— «Часнята» прийшли просити миру, — захихикав він, показуючи на нас рукою. — Он вони, голошиї...

Сестри висунулися у вікно, оглянули нас, котрась з них сказала:

— Боря, ти завжди строгий такий. Поклич їх, ми потанцюємо.

— З голошиїми? Та ніколи! Довіку! Щоб вони загадили нашу залу своїм цапиним духом?

Він з силою рвонув до себе вікно, зачинив його, і ми почули, як Борис загримів на піаніно, а його сестри знову, мабуть, закружляли з стільцями.

— Іч, сволота, довіку, каже. А ми й не думаємо у тебе миру просити, — сказав Сашко, потираючи забиту ногу. — Правда ж?

— Ось побачиш, — сказав я авторитетно. — Борис ще банду організує, і нам з тобою доведеться наступати на нього. Чув, як він ненавидить нас? Ну, ми йому покажемо голошиїх, аби нам тільки підрости!

Прямуючи додому, ми раптом здибали Данила. Я відразу його впізнав по куксах, на яких він ледве пересувався, заглядаючи в подвір'я. Данило був без Барабаша, і мене це здивувало. Невже він наважився покинути його? Такий завжди покірний, мов теля, невже він порозумнішав?

— Агов! — покликав я. — Не впізнаєш старих знайомих?

Данило злякано озирнувся, побачив мене, впізнав, і його кругла пика ще більш покруглішала. Він поклав на землю свій важкий клунок, сів на нього, почав перемотувати онучі на куксах.

— Оце шукаю, де б його переночувати. Розпрощався з Барабашем, хай йому трясця!

— Таки насмілився! А я думав, що довіку будеш сукати йому дратву.

— Хай він повіситься на тій дратві, — зі злістю проказав Данило, — запив ще більше, прискіпувався мало не щодня, перехватом стьобав. Як ти пішов, зовсім осатанів.

— А він про мене щось говорив, коли я втік? Лаяв, мабуть?

— Та не те що лаяв, а казав, що ти білоручка, бо книжки з собою носиш, що з тебе толку не буде. Що поробляєш?

Я задер носа:

— Черевики шию, ось подивися.

Поставив перед ним черевика, покрутив вліво, вправо. Данило мовчки зиркнув, посопів, потім кинув:

— На перший раз нічого, тільки ти підклею різну поклав, один черевик ширший вийшов. Ану, покажи другий.

У мене похололо в грудях — таки побачив, чорт! Тепер уже й Сашко причепився:

— А й справді, один більший! Пхе, а я й не туди. А він ще й задається...

Мене це так образило, що я не втерпів і вирішив знищити свого друга:

— Казав я, що пошю черевики для тебе? Казав?

— Ну казав, хіба що?

— Так вважай, що я тобі нічого не казав. Ясно?

Сашко похнюпився, а Данило, щоб загладити свою вину, адже це він призвів до суперечки, змінив тему:

— Ота вчителька питала про тебе, кілька разів заходила.

— Яка вчителька? — навмисне перепитав я, хоч добре знав, про кого говорив Данило. Мені хотілося, щоб Сашко почув, який я герой.

— Ну, та, що ти її врятував від п'яного Савенка. Казала, що довіку тебе не забуде.

— Чув? — звернувся я до Сашка. — За мене он вчителька питається! Кумекай.

Я запросив Данила ночувати, він швидко погодився, підняв свій лантух, кинув його на плечі і пошкутильгав

за нами. Сашко сопів носом, плентався повільно, ніби йому ноги перетяло, і мовчав. Біля нашої хати він нарешті заговорив:

— Ти не обижайся, Васько, то я так...

— Добре, — змилоstinився я, — добре вже, тільки на другий раз знай.

Мати дала нам з Данилом повечеряти, а коли заснула з Галинкою, Данило раптом заявив:

— А твій друг — хороший хлопець, то він від заздрощів почав допікати...

Я постелив кожущанку на долівці, кинув подушку, рядно.

— Отут і заснемо, як колись на хуторах. Не забудь? Данило позіхнув, але на диво мені заявив:

— Не хочеться спати, звик у Барабаша до півночі кліпати очима. Давай пошиємо твоєму другові черевики.

Ось як! Звідки у мого Данила така добрість? Чи він жартує?

— Так товару ж немає. У мене тільки на задники осталося. А де взяти підошву? У нас тут її з свічкою не дістанеш.

Данило поторгав свій клунок, таємниче прошепотів:

— Тут повно хрому і юхти. У Барабаша свиснув. Він напився, заснув, а я поліз до нього в сундук, а там — на десять пар чобіт! Це ж він накрив у людей, натягав та розбивав товар, розмочував його, міняв нове на старе. От чортяка!

Данило висипав на долівку жмути товару, у мене аж в очах зарябіло. Скільки тут добра — і готові задники, і вустілки, і передки, і червона шкіра, скручена жужмом.

— Так Сашко тобі не заплатить, бо бідний, — застеріг я Данила, а він махнув рукою, розправив шмат червоної баранячої шкіри, приміряв до нього мої колодки, помугикав, як це завжди робив Барабаш перед розкромом товару, потім кинув той шмат у корито з водою.

— Якраз вистачить. Який він номер носить?

— Хто?

— Та твій же Сашко.

Я не мав ніякої уяви про номери взуття, відповів:

— Якого йому ще номера? Танцюватиме від радості й так. Пошиємо на мене, у нас ноги однакові.

Закипіла робота. Я дивився з захватом, як Данило правильно орудував струментом, як він швидко клав строчку, чаруючи акуратністю і спритністю. Не впізнати людини,

отак змінилася! Навіть покрикувати почав на мене, щоб швидше дратву сукав, щоб не зиркав, а робив своє діло. Ну точно так, як це робив Барабаш!

Каганець уже почав пригасати, було вже пізно, а Данило не вгавав. Не ліг спати, аж поки не зотяг заготовки і не прибив їх до колодок залізними гвіздками. Потім плюнув собі на пальці, як це робив Барабаш, послинив носки черевиків, витер їх рукавом піджака, поставив черевики на віддалі, глянув і посміхнувся.

— Клади, хай сушаться. Завтра приб'ємо підшови, насадимо каблуки і хай твій товариш потанцює нам.

Вранці, коли я ще спав, Данило вже постукував молотком, розмовляючи з матір'ю. Я прокинувся, хутенько вмився і сів до ослона. Але робити мені вже було нічого — тільки дивився, як натхненно прибивав Данило підшови, як він швидко і майстерно наростив підбори. Я глянув на черевики, і в мене аж серце зайшлося: вони були значно кращі за мої.

— От і готово, — сказав Данило, — треба, щоб висохли, постояли на колодках, але можна й так. Подобаються?

— Так собі, — відказав я, покрививши душею, — носити можна. Але товар нікудишній, мій кращий, хоч і старий.

— Товар, звісно, дрянъ, — погодився Данило, — цап не може зрівнятися з конем, але черевички хоч куди, на виставку можна. Ходімо, однесем.

Але нести нам не довелось — в хату вже влетів Сашко. Він аж очі вирячив, побачивши черевики, хруснув сухими пальцями.

— Це ж кому?

Очі його палали, він весь аж тремтів, наче його біла пропасниця.

— Які ж гарнесенькі, які ж вони гарнесенькі, — гладив він по блискучих носках і новеньких підшвах, помережаних двома рядами дерев'яних гвіздків. — Це знову тобі? — заздрісно подивився він на мене.

— Тобі, — сказав Данило і встав. — Примірай — і танцюй.

Сашко не повірив:

— Мені? А ви не смієтесь? Тітко, — звернувся він до матері, — невже це правда?

Мати, яка весь час мовчала, спостерігаючи за цією сценою, розвела руками:

— Значить, тобі, коли Данило сказав. Адже товар він дав, наші тільки колодки...

Мені стало боляче, бо я відчув, що мати сердиться: як це так, прийшов у нашу хату, повечеряв, переночував, а черевики віддав сусідському хлопцеві. Мати не могла з цим примиритися і сказала глухо:

— Товар не наш, значить, і суд не наш.

Данило подивився на неї, потім на мене.

— У вашого ж сина є у віщо взутися, а оцей хлопець бідний, он які порепані ноги. Надівай, Сашко, та Данила згадуї. Я пішов.

Він склав обрізки в свій клунок, зав'язав його, потім нахилився до черевиків, які вже встиг натягти на ноги Сашко, помацав їх, кинув:

— На сто год. Ну, прощайте. Мені ще далеко йти.

— Куди ж ти? — схаменувся Сашко. — Я ось заплачу. Ходімо до матері, вона щось дасть.

— Не треба мені платні, за спасибі пошив.

Кинув на плечі клунок, вийшов було, одначе повернувся з сіней, вишкірив зуби:

— А хто буде танцювати? Ні, так не пройде, танцюї. Сашко зайнявся весь:

— Та хоч цілий день танцюватиму тепер! Якої ж?

Він крутнувся на носках своїх черевиків, притопнув, ляснув у долоні:

Україно моя,
Хліборобна,
Німцям хліб віддала,
А сама голодна.

Данило пішов собі, але, як потім виявилось, села нашого він не покинув. Сидів десь у хаті, ждав, що червоні черевики принесуть йому славу. І не помилився. Сашко роздзвонив по всьому селу про найкращого в світі майстра-шевця Данила, про його благородну душу й золоті руки.

— За одну ніч пошив отаке чудо, мов лялечки ті, ось подивіться! — кричав він на площі. — І віддав даром, тільки звелів потанцювати. Ото людина!

Через кілька днів Данило вже шив червоні черевики дочкам пивника, а значить, і Зірочці, потім синам мірошника, потім усім Куликам. За ним ганялися багатії, навперебій запрошували його до своїх хат, величали його на «ви». Я з ревністю стежив, як входив у моду Данило, серце моє щеміло. Гадав, що хлопець з співчуття до

бідного пошив оті красиві черевики, а він, бач, славу собі наганяв. От уже сказано — добре вивчився у Барабаша!

Якось зустрівся я з дядьком Лукіяном, вклонився йому, а він притримав мене за поли:

— Що, втер тобі носа Данило? Не виправдуйся, втер. Бач, як стриже маківки.

— Так у нього ж товар крадений, а мені не можна красти, бо я піонер.

— Правильно, — піддакнув Лукіян. — Правильно, хай собі шиє, збере вершки, а нам з тобою кисляк останеться. Та нам що, до кисляку не звикати, ми, можна сказати, на ньому й вирости. Не журись.

— Але ж падлюка яка, — доводив я, — хитрістю хоче розбагатіти. Не тільки черевики шиє, а й латки кладе. Заграбастав усю мою роботу...

— Хай багатіє, — спокійно сказав дядько Лукіян, — я знаю, що таке багатство. Ось приходить якийсь до гамазеї, увечері, коли я там, погомонимо. Навряд чи я розкажу щось путне, але знаю таке, що й в книжках не знайдеш. Приходить, розкажу тобі,

Як жити на світі

Мені дуже кортіло довідатися, як треба жити на світі, і я наступного вечора вже підходив до гамазеї. Було це старе дерев'яне приміщення, стояло воно на високих сваях, обмазаних дьогтем, щоб не точила їх черва. Під гамазеєю завжди темно і вітряно, ми там часто ховалися, граючись у піжмурки. Тут завжди пахло мишами, зерном, павутиною. Селяни охоче возили сюди насіння, відсипане для посіву. Не раз я чув таке:

— Оце засипав у гамазею три мішки пшенички, як рукою одрізав — лікоть гризи, сушеною лободою перебивайся, а до весни не чіпай того, що в землю мусить піти. Якби не гамазея, не обсіялися біднякові...

Правда, у громадянську, коли по селах почали шастати банди, люди вже боялися возити в гамазею зерно, але тепер знову повезли. Радянська влада міняла селянське збіжжя на сортове насіння, видавала щедрі позички незаможникам. Можна сказати, що тут, у цьому похмурому приміщенні, тепер переховувалося найбільше багатство села — посівний матеріал, і тому воно так пильно охоро-

нялося. Дядько Лукіян виходив сторожувати завжди з берданкою, кружляв навколо приміщення всю ніч і постукував своїм калаталом так голосно, що чути було аж на краю села. Ми з Сашком Малявкою були на сходці, де селяни вирішували складне питання — кому доручити сторожувати біля гамазеї. Скільки було балачок!

Виконавець сільради дід Омелько кричав:

— Сюди треба чоловіка такого, щоб у нього ні крихти не прилипало до пальців, щоб без фокусів. А фокусників у нас чимало, так треба подумати! Був уже Марко, так той у халяви насипав зерна...

Хтось запропонував поставити до гамазеї людину за безпечену, бо вона не стане красти у людей останньої мірки насіння.

— Постав голодранця, так він, мов пацюк той, по зернині і перегризе добро... Голод не тітка.

Незаможники захвилювалися. Виходить, що вони пацюки? Сходка зашуміла, завирувала. Дядьки, взявши слово, вже не говорили про сторожа, а докоряли один одному за старі, вже піби забуті кривди, а Іван Мороз стояв біля ганку і мовчки слухав. Він знав, що поки люди не вговоряться, нічого й починати. Лише тоді, коли гомін потроху стих, Мороз підняв руку і тихо промовив:

— Треба кінчати, громадяни. Я уважно слухав вас, тепер послухайте мене. Моя річ коротка — поставимо на це діло Лукіяна. Чим не сторож? Тут всі клопоталися, щоб сторожувати пішов чесний чоловік. Будуть якісь нарікання на Лукіяна?

Нарікань не було, сходка нарешті дійшла згоди. Коли проголосували, хтось з темного кутка кинув:

— Хай сторожує, тільки щоб халяви звузив, а то вони у нього заширокі...

Голосний регіт прокотився по площі. Я ніколи не бачив, щоб сміялась вся сходка. Сміявся і Мороз та дядько Лукіян.

— Так люди ж добрі, — кричав новообраний сторож гамазеї, — хто ж це погодиться шити собі вузькі халяви? — Він нагнувся, поляскав себе по чоботях. — Це ж для зручності — і мантачку можна засунути, і папери там усякі, ще й для півкварту місце лишиться... Що я вам, Марко?

Тепер, ідучи до дядька Лукіяна, я перш за все глянув, чи звузив він собі халяви. Хитрий Лукіян помітив це, сердито стукнув калаталом.

— Ну й посаду ж дали мені, скажу тобі, хлопче. Хто не проходить повз гамазею, на мої халяви поглядає. Чортів Марко, наробив діла. Довелось звузити...

— Розкажіть, дядьку Лукіяне, про того Марка, — попросив я. — Що він за чоловік?

— Та що ж про нього розказувати, коли він харцизяка. Поступив до нас, чоловік як чоловік, наче й чесний. Ніхто ніколи не бачив, щоб хоч раз ніс якийсь клунок. Вірили йому, а він, бач, примудрився у халявки свої насипати пшениці. Зайде в гамазею, ніби перевіряє, чи не попріло зерно, побродить по засіках, вгрузаючи по коліно в зерно, ллється те зерно у халяви... Замкне, віддасть ключі на схов, все чинно та благородно. А прийде додому, жінка чоботи стягає, попередньо підставивши ночви. Є півмірки!.. Так щодня... І, дивись ти, за кілька місяців чувалів два перетягав у халявах...

— Та що Марко, — продовжував говорити Лукіян. — Хіба він один? Знав би ти, як розкошував наш товариш Савенко. Той не халявами носив додому, йому возами підкидали. На хуторах так у святі записали нашого товариша Савенка, баранців йому привозили живісіньких, медку, сала. Прокрався хтось чи вчинив злочин проти общества — не страшно, Савенко виручить за хабар. Урвалося...

— А що, як знову вирветься? — злякано спитав я про Савенка. — Невже випустять?

— Та ні, голубе, вже не вирветься. Влада наша стала твердішою. Гомонять, що ГПУ його забрало. Це тобі не фунт ізюму. Там хлопці не дурні.

Ми стояли біля вітряного причілка, у дядька Лукіяна часто гасла цигарка, він її весь час перемотував, бідкався, що махорка зовсім відсиріла, не горить, хоч лусни. Добре, що погодився Прокіп Буклей, Лукіян позичив у нього півпачки махорки, подякував:

— Вистачить на ніч, а оцю висушу на комині. Ну, як справи твої, комсомолія?

Прокіп стріпнув своїм буйним чубом.

— Куркульня їсть, молодь від нас до себе повертає... І що воно таке, дядьку? Було ж нещасне, голе, дали йому землі, воно пуца рве, пнеться у багачі... Скажеш йому про збори, а воно рота скривить, крізь зуби підить: «А що мені ваші збори, хіба вони млинці печуть і сметани підливають?» Тьху ти, свиня...

— Комуни треба, хлопці, комуни нам треба. Інакше не викрутимося. Наплодимо тих дукачів... Кожний гребе у

свій двір, у свій засік. Багатство — воно людину в баранячий ріг скрутить, душу йому випалить. Як тому нашому дідові Маківці, що жив біля левади. Та ви ж зелені, не знали, як дід Маківка багатцем зробився. А я от знав...

Дядько Лукіян перейшов у затишок, цокнув калаталом, пихнув цигаркою.

— Жив отой дід Маківка все своє життя бідно-пробідно, так що, пожалуй, біднішого за нього важко було знайти. Хіба що баба Мацягірка, так та що — вовну прости вміє, на харч сяк-так заробить, а дід Маківка ятері плів, а ятеріми хіба що вітер ловити, а копійчини не вловиш. Поки ще річка рибу якусь таїла, то ятері брали у діда, але ж вона пересохла, кому вони потрібні? Захляв Маківка зовсім, засумував. Влітку ще перебивався то лопуцьком, то, як паша з'являлася, ганяв череду, якусь хлібину заробляв. А вже взимку — труба дідові. Натовче у макітрі маку, водою розбавить, чисте тобі молоко. Отак і жив він на тому маків'яному молоці, за те і прозвали його люди Маківкою.

Не знаю, як воно вже достеменно було, але раптом Маківка зник з села. Ходили чутки, що він пішов на Донбас, але я не повірив тому, бо діда там не приймуть — сили у нього, мов у кошеняти того. Ну що ж, виїхав чоловік, забули про нього. Аж раптом з'явився. Десь пропадав по станціях, чемодани підносив. Показував людям три карбованці, зароблені у Лозовій. А тут у нас у волості лотерея, значиться, це на допомогу пораненим, — адже почалася війна з німцями. Приїхав представник, агітував: за руб можна виграти сто рублів. Дехто з базарян взяли по квитку, але де ж того рубля взяти голоті? А тут дід Маківка на тобі — аж три квитки купив, на всі свої карбованці. І що ж ви думаєте, повезло людині — виграв сто карбованців!

Скільки того сміху було! З'їздив дід Маківка у волость, привіз сторубльовку, показав усім, потім зашив у картуз, а може, то так тільки говорили, що в картуз, адже міг сховати і в інше місце, надійніше. Ходив по селу, нахвалювався завести хазяйство. Кавав, що йому не вистачає якоїсь ще копійки, щоб відразу пару волів і плуг до них купити. От же людина... Товк маківки, їв своє свиняче молоко, а сто карбованців беріг. До того опустився, що страшно було дивитися на чоловіка. Заріс, обшарпався, реп'яхи в голові...

Прийшов якось до мене, ледве ногу переставив через поріг. Довго огинався, розказував про те, як йому у волості видавали гроші, як вимагали могоричу, але він обдурив писарчуків, утік. Тепер надумав волів купити.

— Ось побачите, — казав дід Маківка, — куплю волів, в оренду візьму земельки, зберу пшеничку, відвезу на елеватор, сріблом дзенькну. А тоді — получай свій пай за те, що позичив дідові оту копійчину. З процентами віддам, Лукіяне, побачиш.

— То ви прийшли позичити у мене грошей? — здивувався я. — Отакої! Маєте капітал, а в мене позичаєте. Дивуюсь.

— Так волики ж, — стогне дід, — волики мої...

— Здохнете ви з своїми воликами, — кажу і бахаю спересердя по передку молотком, саме латав комусь чоботи, — краще б похарчувалися, адже жити вам лишилося, мов той кіт наплакав.

— Ні, Лукіяне, не мороч мені голови, — каже Маківка і встає з ослона. — Ти хочеш, щоб я розміняв сторубльовку? А потім взяв півкварти і з тобою розпив? А дулі не бачив?

Скрутив мені дулю і пішов. Никав по селу, все позичав на волів, потім подався аж у Мотузівку, якісь там родичі у нього далекі були. Але ніде й копійки не розжився, всюди його лаяли і проклинали навіть. А тим часом гроші дешевшали, війна їх з'їдала. Дізнався про це Маківка, кинувся у волость, щоб перевірити, повернувся хмурим і темним, мов ніч.

— Нічого, ось війна скінчиться, грошам повернеться сила, тоді я покажу всім вам...

Озлився на весь світ, заперся у своїй норі і довго не виходив, ніхто його не бачив. Аж ось почалася революція, потім громадянська. Нарешті діждався, поки втихомирилося, прийшов у кооперацію, подав свою сторубльовку.

— Е, діду, ці гроші вже не ходять, — сказав йому продавець, — то гроші царські, вони вже негодящі.

Маківка ледве на ногах встояв.

— Що ти таке верзеш, баламуте? Це ж мої сто карбованців...

— Покладіть їх, діду, за ікону на спомин про царя-батюшку.

Не повірите, їздив у волость, аж у Славгород забився, все шукав правди наш Маківка. Згодом повернувся, заліз

на піч і вмер. Отаке-то діло, хлопчики, мотайте на вус, у кого він є...

Прокіп загорівся весь:

— Дядьку Лукіяне, ви ж лектор, оратор. Ого! Ви б нам лекцію прочитали, для комсомольців...

— Те-те-те,— повернувся до нього Лукіян,— ти мені не говори солодко, до гіркого звик. Лектор! Знайшов де шукати... Он Карл Маркс про гроші писав!

— Я пробував читати комсомольцям Карла Маркса, так ніхто не втне, на вечорниці втікають...

— А ти йди до них на вечорниці і там читай,— наполягав Лукіян.— Перший раз не поймуть, читай ще раз. Про комунію розкажуй, про революцію і світовий робочий клас. Отак-то...

Не знаю, чи читав потім Прокіп Буклей комсомольцям про гроші та про їх силу, але я на все життя зберіг у пам'яті про діда Маківку. Печальна історія... Я слухав дядька Лукіяна, а сам думав про ті свої злощасні штани... Адже схожа вся ота історія з волами на мою... Мої думки перебив Лукіян.

— Мотай на вус, Васько, не женися за довгим карбованцем, навіть за нашим червінцем не гонися. Червінець — міцна валюта, золотом підкована, але ти не зважай... Все одно — навіть наш червінець ніщо проти душі. Душу бережи, наче ока, щоб була чиста, як сонце. Чуєш?

— Я приніс вам карбованця, того, що брав на штани,— бовкнув я. Лукіян так затаракотів своїм калаталом, що я аж злякався. Махав він ним довго, потім кинув:

— Дурний ти, як пробка.

— Дядьку, та я ж...

— Все одно дурний. А я думав, що ти з кебетою.

— Та чого ж ви так? Адже я заробив осьь...

Дядько Лукіян взяв з моєї жмені карбованця, засунув його у пазуху, сплюнув:

— Хоч і віддав, а все ж — дурень.

Я стояв розгублений, спантелечений. Ну, за що ж мене так лає дядько Лукіян? Ладен був плакати від образи. Це, мабуть, помітив він, бо заговорив трохи лагідніше.

— Ти що ж думаєш, я ото про гроші завів, щоб, значиться, наздогад буряків? Щоб боржок поцупити? Так чи ні, я тебе питаю? Невже ти більше нічого не втямив? Так навіть ж я теревенив оце на посту цілу годину? Га? Скажи ти мені, на милість божу.

— Я все зрозумів, дядьку Лукіяне, ще тоді, як ви за буржуйство мене лаяли.

— Хі, зінське щеня, за буржуйство! Хто тобі сказав? Буржуйство, отакої... А втім, хай за буржуйство. Так зрозумів?

— Зрозумів.

— Ну, тоді бувай здоровий, іди геть. Адже біля гамазей не велено вештатися стороннім. Киш!

Я йшов додому і відчував, як у мене горіли вуха. Ну й відшмагав же мене Лукіян. Прокопа відпустив, а мені надавав духопелки. Вночі навіть верзлося, що дядько Лукіян шарудить у мене під носом, кричить: «Мотай на вус!» І, може б, я довго ще переживав, думаючи над словами Лукіяна, та раптом сталася подія, яка все перевернула догори дном, бо ні з сього ні з того над нашим селом

Спалахнуло небо

Якось увечері ми з Сашком обходили площу, чаруючи дівчат нашими новими черевиками, ходили в піонерську кімнату, і Катюша разом з нами співала пісень. Була вона спокійна і навіть урочиста, бо сама дуже любила пісні і не раз казала пам, що вона, мабуть, і народилася піонерорганізатором. Розійшлися пізенько, побажавши Катюші на добраніч. Але ця ніч видалася для неї зовсім не доброю...

Коли я відстав од гурту і попрямував до своєї хати, мене раптом перестрів Семен Коструб. П'яний, скуйовджений, змарнілий, він дихав мені самогонним перегаром в обличчя і тряс за груди:

— Казав?

— Казав, — відповів я тремтячим голосом.

— А вона що?

— Все своєї. Призналася, що має жениха в городі.

— Значить, гордує? — важко видихнув Семен. — Погрожує навіть. Розщебеталася пташечка! Та вона ж підметка мого не варта! Гадає, що Коструб, мовляв, закохався по самі вуха... Іч, чогу заманулося пролетарочці! Я ось тобі покажу коханячко, до нових вінників пам'ятатимеш Семена Коструба!

Тільки тепер я побачив тачанку і на ній двох невідомих мені парубків. Семен цьвохнув батогом, тачанка загриміла по грудді, гармошка захлинулася, барабан ударив у самі вуха одчайдушним «Яблучком». У мене тривожно забило-

ся серце. Ой, щось не подобається мені ота тачанка, отой спокій Семена Коструба. Чи не надумав він чогось поганого?

Я завернув до Сашкової хати і побачив у вікні Катюшу. Мені трохи полегшало. Вона сиділа коло стола й читала книжку. Я постояв, постояв і пішов собі додому. Вкладаючись на кожушанці, кинув матері, яка позіхала і хрестилася на печі, нашіптувала молитву.

— Знов перестрів Коструба, п'яний, як ніч, і лихий якийсь. Коли б Катюші чогось не скоїв.

— Спи, вже пізно, і не твоє воно діло.

Я ще полежав трохи, але не міг склепити повік.

— Мамо, мамо? Чи ви спите?

— Та сплю, чого тобі?

— З Кострубом ще двох...

— А хай знає сама, як з парубками поводитись. Сидить тут, дратує того дурня. Ну, вже б чоловіка свого виписала, так ні, дівує. Спи, не твоє діло. Малий ще.

Я заснув, але незабаром прокинувся, бо чиясь рука настирливо і гучно постукала у віконницю. Мати злякано хрестилася, припадаючи до шибки, по якій гасали тіні спалахів. Я вискочив надвір і завмер: нічне небо палахкотіло, аж вихрилося, наче полум'я в кузні. Голосила якась жінка, бігли дядьки з відрами і вилами. Тільки тепер я помітив, що горіла хата Сашка Малявки.

— Коструб запалив! — скрикнув я і побіг щодуху вулицею. Біля пойнятої вогнем хати я ледве знайшов у натовпі Сашка. Він тремтів усім тілом і дивився каламутними очима на палаючі крокви, шепочучи щось нерозбірливе за смаглими губами.

— Де Катюша? — крикнув я, намагаючись зрушити Сашка з місця. Сашко глянув на мене, але я зрозумів, що він нічого не бачить і не чує. Тоді я заторсав його за груди, намагаючись заглянути в очі.

— Катюша, Катюша, розумієш? Де вона є?

Нарешті він кліпнув очима, наче прокинувся зі сну, махнув рукою в город:

— Побігла...

— Куди побігла?

Сашко мотнув головою і знову завмер, вдивляючись у язика полум'я, які вже доїдали останні крокви. Раптом я почув голос Сашкової матері:

— Людоньки, рятуйте дівчину, бо ж за нею погналися! Я оббігав увесь горід, але Катюші там не знайшов. По-

вернувся назад, побачив дядька Лукіяна, вчепився у нього руками:

— Дядьку Лукіяне, шукаймо Катюшу, за нею Коструб погнався.

Дядько Лукіян зняв з плеча берданку, з якою сторожував біля гамазеї, схопив ліхтаря і побіг, а я з Сашком за ним. Мій друг нарешті вирвався з полону страху, щось шепотів і спотикався. Оглянули луки, аж до річки пройшли, леваду проснували. Катюша як у воду впала.

— Не інакше як украв, чорт клишоногий, — зробив висновок Лукіян. — Зв'язав руки дівчині і майнув на тачанці. Шукай тепер вітра в полі.

— Треба дядькові Морозові сказати, — озвався Сашко. Він уже перестав тіпатися. — Він же, мабуть, нічого не знає.

— Гайда, хлопці, до нього, — скомандував Лукіян, — а я побіжу, може вогонь перекинутися на іншу хату, треба дивитися!

Коли ми зайшли у двір до Мороза, то побачили, що в хаті у нього світиться. Хазяїн вдягався, і ми зрозуміли, що хтось уже сказав йому про пожежу. Ось він вийшов, глянув на нас, процідив глухо:

— Це Кострубова робота, видно по всьому. Ходімо.

— Катюші немає, за нею погнався Коструб і, мабуть, вкрав, — сказав Сашко.

Мороз не обернувся:

— Боюсь, що не вкрав... Ех ти ж, лихо! Не вберегли ми Катюші, ніхто нам цього не простить, а найперше — наша совість.

До ранку шукали ми Катюшу, але знайшли, аж коли зовсім розвиднілося. Лежала вона вся синя в копанці за левадою. Маленька і худа, вона нагадувала чимось скривджену дівчинку. Обличчя її було бліде, губи стиснуті, ніби вона розсердилась і не хотіла говорити.

Взяли ми Катюшу на руки, перенесли до нашої хати, жінки обмили її, наділи на неї біле плаття. Потім Мороз сказав, щоб труну поставили в піонерську кімнату. Людей стояло на площі сила-силенна, не можна було протовпитись, але нас, піонерів, пропускали безборонно. Дівчатка, побачивши мертву Катюшу, плакали, а ми, хлопчики, плакати не вміли, і тому нам було тяжче: обличчя наші закам'яніли, а серця стислися і ледве билися.

Мороз подзвонив у волость, потім узяв з собою кількох понятих і поїхав на возі забирати Коструба. Коли він по-

вернувся, ми всі побачили, що на возі сидить не Семен Коструб, а його батько.

— Втік анахтема, втік антихрист, а мене оце в тюрму запроторив, — плакав старий Коструб, звертаючись до людей. — Хіба його не знають, який він у мене буйний та крутий? Сам чорт з ним не зладить...

— Гаразд, гаразд, — сказав строго Мороз, — суд розбереться. А зараз посаджу вас у холодну, закон такий.

Ми по черзі стояли біля труни Катюші цілий день, тільки вночі Мороз замкнув піонерську кімнату, а нас відіслав додому. Сашко Малявка і його мати жили тепер у нас.

Ховали Катюшу на другий день. З волості приїхало багато міліції, а з нею представник від волкому. Мороз розпорядився поховати Катюшу біля могили партизана на площі. Дівчата принесли багато квітів, а Зірочка, втерши очі, зняла свій галстук і поклала його на груди Катюші.

Представник виголосив промову, партизани на чолі з Морозом вистрілили з наганів, у могилу посипалися грудки землі. І тільки тепер ми глянули один на одного. Ось остання хвилинка прощання з нашою Катюшею. Що їй сказати? Жінки плачуть, хтось голосить, а ми стоїмо і дивимось один на одного. Що робити? Нарешті Сашко Малявка отямився, затягнув пісню. І враз ми підхопили її всі:

Ты, боец молодой, передай, дорогой,
Что я честно погиб за рабочих.

Це була улюблена пісня Катюші, і ми зараз вкладали в оці слова всю свою тугу, все своє горе. По наших щоках котилися гарячі сльози, а ми не помічали їх, дивилися один на одного і співали. Глухо звучали наші голоси, але кожен вчував у них клятву, обіцянку, присягу.

* * *

Ось ти слухаєш мене, дочко, твій лоб вкривається борозенками задуми, а очі такі серйозні. Слухай же уважно і все запам'ятай, щоб знала ти, як ми зростали в бур'янах, як дізналися вперше про найвищу правду на землі — про правду бідних — і як вчила нас цієї правди дівчина з робітничого міста. Он у тебе на грудях комсомольський значок. Святий то значок, доню, бережи його, не заплямуй, бо на ньому горить наша зірочка, горить вогнем крові, життя, боротьби.

За півгодини до щастя

Сомерс Клод

Я ще тоді не знав, чому фунт лиха. Мені було двадцять років, і я був закоханий:

В небо.

Землю.

Людей.

Я знав напевне, що світ подарує мені окасте сонце, вітри романтики, далекі відстані, неспокій і її, оту наймилішу і найчарівнішу, яка неодмінно прийде, бо вона вже дихає мені в обличчя, бо вона вже зовсім недалечко. Я не знав її імені, але відчував, що вона йде. Її сяйний погляд горів для мене в студентській аудиторії, посміхався з трамвая, що мчав повз мене, підморгуючи блакитними очима, пломенів на ранковому небі, рожевому від зблисків зорі. Я відчував, що ось-ось станеться щось тривожне і солодке, неминуче, як день після ночі. Я боявся цього, і хотів, і ждав, затамувавши подих. Мені здавалося, що ось-ось розчиняться двері і вона ввійде. Красива і незрівнянна, бентежна і нерозгадана. І тоді вже я буду скоренний, бо я чекав її приходу, як пустеля чекає дощу.

Але дощ усе не випадав, і я блукав великим містом, го-мінким і засиненим димарями заводів, благаючи небо, щоб воно швидше захмарювалося наді мною... І, здавалося, воно почуло мій клич. Я стояв біля кіоска, розглядаючи книжки. Це було на розі двох вулиць, що линули з різних кінців до площі Комунара, проти Палацу праці. Швидкий людський потік завихрювався на цьому місці і волів захопити у свій полон кожного, хто був поблизу. Мене штовхали, кричали мені в обличчя розгарячені слова, обдавали димом цигарок і пахощами одеколону, а я тримався на цій бистрині і розглядав обкладинки книжок. Жінка-продавщиця вже давно помітила мене і ждала, що я попрошу принаймні «Декамерона», що тоді якраз вийшов, але я на диво їй ткнув пальцем у тоненьку книжечку, на обкладинці якої стояв широкоплечий хлопчина в картатій

ковбойці і спортивних гетрах. Він стояв високо над світом, десь аж на сороковому поверсі хмарочоса, і дивився на шумливу вулицю. Що він там побачив, чого він так видивлявся? Може, він обирав місце, де ось-ось упаде його тіло з сорокового поверху?

Я витяг гроші, тугеньку пачечку карбованців, заплатив жінці полтиник і пішов. З примністю я подумав, що моя стипендія лежить у кишені недоторкана і що мені нічого боятися на цім світі. Вчора розпочалися канікули, студенти старших курсів поїхали на практику, а нас, першкурсників, відпустили на всі чотири сторони. Тепер у мене попереду ціле літо, аж до осені я можу діяти так, як хочу. Я можу поїхати в село, можу подорожувати пішки по своїй області, я взагалі все можу, бо мені двадцять літ і я закоханий. Хто мені заборонить жити ці три місяці так, як сам хочу? У моїй кишені є гроші, є ключ від кімнати в гуртожитку, де я тепер один. Я можу дозволити собі яку завгодно розкіш: можу блукати отак цілими днями по місту, шукаючи пригод. Невже пригоди, цікаві і романтичні, бувають тільки в романах? А в житті ж як? Я прожив на світі двадцять років (чималенько ж, правда?), але ніяких пригод зі мною не траплялося. Все було просто і ясно: закінчив семирічку, попас хутірських корів, і ось уже я студент, мешканець найбільшого індустріального міста в моєму безкрайньому слобожанському степу. Біографія вміщалася в дві куці фрази, сухі і обтесані, як соснова дошка. Невже так буде завжди?

Міркуючи так, я зненацька спіткнувся на виступі бруку і мало не впав. Добре, що хтось подав мені руку і я зберіг рівновагу. Засоромлений і бентежний, підвів очі і побачив, що я тримаю руку високої ставної дівчини. Одного її погляду було для мене досить, щоб я подумав: це вона! Небо послало мені першу пригоду, і я тримаю її за руку. Тримай же, Юрку, не впусти, бо вона може легко ступити своїми біленькими тапочками і сховатися в людському шумовинні. Не прогав, Юрку, свого щастя.

— Дякую, — видихнув я, не випускаючи руки дівчини. Вона ніяково посміхнулася, потім враз скипіла. Висмикнула руку і сказала з отрутою в голосі:

— Не дуже чемна вдячність.

Кругнулася і пішла геть. А я стояв і дивився: невже не оглянешся, невже так і зникне назавжди? Але вона оглянулася. Тоді я пірнув у натовп і швидко закрокував навздогін.

Степовик, мовчазний, як усі мої предки, сором'язливий і красномовний тільки в думках та ще після того, як дзвони одзвонили, я ніколи навіть в думках не допускав, що колись приставамиму до дівчат на вулиці, що наберуся сміливості, нахабства гнатися за дівчиною тільки тому, що вона мала необережність озирнутися. Але зараз я, не тямлячи себе, гнався за нею. Порівнявся і задихано мовив:

— Так уже недобре вийшло, вибачте і не думайте, що я...

Вона здивовано підвела очі, і тут я побачив таке, що змусило мене замовкнути. Очі у дівчини були великі, довгасті і такі темні, що просто неможливо було дивитися на них. Здавалося, то на тебе дивляться два глибоких озера, всинених небом і поцяткованих золотим піском. Затінені віями, вони заглядали тобі в душу, просвічували тебе наскрізь, німо допитували і катували. І сміялися. Реготали з тебе, одчайдушного і нерозумного, бо давно вже минула епоха отаких-от залицянь, незграбних і дивних, смішних і жалюгідних.

— Хто вас учив отак знайомитися на вулиці?— спитала вона без осуду в очах. У них горів ледве вловимий вогник кепкування.— Старі романи?

Вона зупинилася на розі, подивилася на швидкий плин трамваїв, автомашин. Здавалося, не чекала відповіді. Однак таке запитання могло означати все — і запитання, і відповідь. Більше — промову державного обвинувача і останнє слово підсудного. Я стояв біля неї спантеличений і розгублений, ладний провалитися крізь землю. Я шукав слів, які мусив сказати, але їх не було. Раптом біля нас зупинилася емка, розчинилися дверцята, і я побачив, як моя незнайомка комусь посміхнулася і легко пурхнула в кремові хороми автомашини. Пихнув мотор, обдав мене димом, дівчина скосила на мене очі — вони сміялися. Автомашину підхопив плин вулиці, вона вже сховалася в шумовинні, а я стояв і дивився їй вслід, ображений, присоромлений, знищений.

Була сьома година вечора, робочий день кінчився, і вулиці аж гули від збудження. Я озирнувся навколо, переконався, що ніхто не бачив мого сорому, і з полегкістю зітхнув. Зітхнув, і вже з моєї душі злетів смуток, очі повеселішали, ноги стали такими ж прудкими, як були досі. В молодості поштовхи життя ранять глибоко, але і загоюються ті рани значно швидше, ніж потім, коли тобі

додається і зморщок на обличчі, і ран в серці, і звивин в мозку. Хто вона, ота чарівниця з монгольськими очима? Студентка, дружина отого чоловіка, що правив емкою? А може, то її брат, приятель, знайомий, наречений?

Місто ревло мені в обличчя стоголосим співом і грюком, але відповіді на мої запитання не було. Я простував собі в гуртожиток, несучи в руках трохи пом'яту книжечку з широкоплечим хлопчиною в картатій ковбойці. Піднявся на сьомий поверх, відбивши сто чотири сходинки, одімкнув кімнату, побачив на столі пачку з потертим, мов полова, тютюном, скрутив цигарку і затягся. Це мої однокурсники кинули, я ніколи ще не курив тютюну, якщо не вважати за тютюн вату і кізяки, загорнуті в кленовому листі. Затягся і відчув, як мене щось захопило за горло. Я кашляв і плакав рясними сльозами, я хотів навчитися курити, бо мені вже було двадцять років і я був закоханий. Усі мої троє сусідів по кімнаті курили, вони могли жити без хліба і камси, але не витримували й дня, щоб не запалити цигарку. Я з задрістю хлопчача дивився, як вони швидко і спиртно крутили козячі ніжки, самоварні труби, чобітки, і найлютішими словами картав себе за невмілість і наївність селюка. Чорта з два, щоб я лишався й надалі таким. Я навчуся курити! Я навчуся залицятися до дівчат і тоді буду, як і мої друзі, ходити з ними в кіно, буду писати їм записочки, а увечері розповідати під веселий регіт, як я навмисне запізнився на побачення, а вона мене чекала цілих півгодини!

Я гостро відчував, що в мене немає біографії, що надто соромливий і безтямно довірливий, мовчазний і скутий, наче той бевзь. До чорта все це! Я мушу стати за літо мужчиною, незалежним і сміливим, безжурним і загартованим, як старий гвардієць. Життя складається рівно і солідко, треба його повернути так, щоб скуштувати примх долі. Якби моє золоте місто було портовим, я б попросився у далекий морський рейс, щоб побачити нові землі і незвідані простори. Якби у мене був друг, я б умовив його подорожувати разом зі мною по моїй області, взявши в руки костури і записні книжки. Ще коли я вчився в семирічці, мені так кортіло сходити пішки по тих місцях, де в улоговині річки Орельки лежало моє крихітне село. Там були глибокі балки, повиті смутком і жалобою по загиблих партизанах, нескінченні степи, всіяні диким маком і ніжними квітами, які ми називали по-своєму «цапиними борідками» — напрочуд тихими і ніби пофарбованими вра-

пінньою зорею. А квітучі заплави, а левади і яворові діброви, а покинуті курені на осінніх баштанах!

Душа моя, одним словом, рвалася в дорогу, серце просило пригод, я був готовий на все. Жаль тільки, що я не знав, куди йти. Сидів біля столу, гортав щойно куплену книжечку з широкоплечим хлопчиною на обкладинці. Я поклав свою смердючу цигарку в заїдатога рота гороб'яти, перегорнув сторінку і прочитав:

«Він уже не міг далі відкладати того, що стояло перед очима і чекало остаточної відповіді. Хмарочос погойдувався на вітрі, навіваючи смуток. Монотонність цього коливання була без міри тяжка. Хотілося стрибнути з гострого сталевого шпилья через чорний квадрат, на дні якого, мов ті мурашки, снували люди і автомобілі. Він стояв і дивився, як коливається стоповерховий велетень на своїх металевих ногах. Сюди-туди, мов маятник землі, мов той гострий шпиль материка, що намагався проколоти небо. І раптом Сомерс Клод аж присів від здивування: по тоненькій ниточці автостради, що текла через місто, летіли чорні, сині і червоні кульки, наздоганяючи і випереджаючи одна одну. Коливання хмарочоса його вже не цікавило. Очі Сомерса Клода розширилися, він поставив над очима руку дашком, подивився ще раз на тоненьку ниточку автостради і з полегкістю сказав собі: «Ні, не зараз...» Взявши відро і губку, він почав обережно спускати з шпилья».

Була десята година вечора, коли я перегорнув останню сторінку книжки. Тепер я дивився на Сомерса Клода, що стояв на обкладинці, і в думках перебирав усе його життя. Сирота, він не хотів здаватися, пробував свої сили там, де тільки можна. Подорожував по південних штатах, де росла пшениця, гнув горба в Алабамі, де люди добували вугілля, носив на спині важкі рекламні щити, заміняв на іподромі хворого жокея, був шофером, стояв у черзі за мискою супу для безробітних, ночував у скверах і на морському узбережжі... Все пробував, до всього тягся своїми молодими руками, але зашморг усе тугіше і тугіше здавлював горло. Йому здавалося, що у цій великій Америці він був зайвий. Так визначив бог: досі людей було стільки, скільки може прогодувати країна. Тепер наступив час, коли між людьми пролягла межа: баста, люди не мають більше права народжуватися. Вони зайві. Вони можуть умирати, це нікого не стосується. Сам собі давай раду, якщо ти появився на світ божий без дозволу. Оцим

безжальним і сердитим богом була лиха година, названа людьми кризою. Бог не хотів, щоб Сомерс Клод народився на світ, а якщо той уже народився, то хай гнівається на себе.

Коли все було випробувано, Сомерс влаштувався на посаду вікномія. О, це була весела робота! Щось подібне до циркових рев'ю. Різниця тільки в тому, що вікномий мав один шанс проти ста, а найзапекліший цирковий стрибун — п'ятдесят на п'ятдесят. Адміністратор, який давав роботу, сказав Сомерсу Клоду:

— Десять центів за вікно. О'кей?

— О'кей! — відповів Сомерс Клод.

— О'кей? — перепитав адміністратор. Очі його бігали. Це була нова хитрість: він навмисне назвав таку низьку ціну, щоб переконатися, що через десять хвилин, поки хлопчина вибереться на шпиль, не доведеться вибирувати його кістки на асфальті. Були вже такі, унадилися сюди самогубці, ніби їм мостів мало. Вчора одного ледве пожежники стягли вниз, він усе просився у них, щоб відпустили на той, кращий світ. Тепер ось цей хлопчина... Невже і він? Адже ж молодий який! Певне, голод загнав у безвихідь. З цим нічого не вдієш. І адміністратор дав Сомерсу відро і губку.

Тепер Сомерс Клод, вибравшись на сороковий поверх «Емпайр стейт білдинг», міг легко і просто розрахуватися з цим світом. Але тоненька ниточка автостради, по якій рухалися машини, зупинила його. «Ні, не зараз». Треба спробувати, може, вдасться використати отой один шанс із ста, який йому посилала доля. Він ще не пробував своїх сил на автогонках. Криза схопила країну за горлянку, давила її залізними руками, але автогонки відбувалися наперекір усьому. Це справляло враження відьомського шабашу перед тим, як усі його учасники підуть на дно. Сомерс Клод вирішив поставити на цей шабаш. Хіба він не відчував сили в своїх руках? Хіба його зір притупився від того, що голод перетяв залізним обручем живіт? Усі знають, що в руках Сомерса машина слухняна, мов заводна лялька. Коли він возив торф...

Сомерс Клод взяв у свого приятеля-німця машину, почав готувати її до змагання. Це був старий фورد, важкий і довгий, прозваний «бізоном», але з сильним мотором. Його господар, лисий і добродушний Ганс Шредер, дуже потерпав у своєму гаражі, адже ніхто не хотів уже ремонтувати свої машини, чекаючи кращих днів. Сомерс хоче

взяти участь у крупній грі? А чого, можна спробувати. Ні йому, ні Шредеру, ні тим більше старому «бізону» втрачати нічого. Ризику тут нема, якщо не брати до уваги життя Сомерса. Та хіба людське життя варте того, щоб відмовитися від останнього шансу? І Ганс Шредер, зваживши все, благословив приятеля на діло. Варто поставити на старого «бізона», бо ще ніхто й ніколи не казав, що молоді ноги прудкіші за старі. У молодих ніг більше гнучкості і сили, але менше мудрості. А коли мова йде про крупну гру, не можна ігнорувати таку річ, як шоферська мудрість Сомерса Клода. Хіба не було випадків, коли старі гоночні машини першими приходили до фінішу? Таке може статися і тепер. А тоді — бери приз, та не один, а два — від автокомпанії додатково, бо це ж нечувана реклама... Ганс Шредер до того розігрів свою уяву, що швиденько надів комбінезон і поліз під черево машини, щоб власноручно все підтягти і перевірити.

— «Бізон» має одну перевагу — він важкий, — говорив захоплено німець. — Легкі машини добре беруть старт, але уступають своє місце вже після першого кола. Сила інерції! Маса! Треба знати хоч трохи механіку...

Того дня, коли Ганс Шредер, легенько підштовхуючи свого «бізона», проводжав молодого гонщика з двору, було напрочуд ясно і тепло. Схоже, що це останній день нью-йоркського літа. Ганс Шредер не знав, що то був і останній день Сомерса Клода.

Прочитавши про смерть гонщика в газеті, Ганс Шредер сказав:

— Мій «бізон» напевно дійшов би до фінішу першим, якби Сомерс Клод не голодував перед змаганнями... Щоб керувати важкою машиною, треба мати міцні руки. Сила інерції! Маса. Треба хоч трохи знати механіку...

Я трепетав. У всій цій сумній історії мене найбільш вразили слова, сказані Сомерсом Клодом: «Люди не мають більше права народжуватися». Було прикро і соромно перед усім світом, ніби це я винен у смерті чудового хлопчини в клітчастій ковбойці. Він, певне, був моїм однолітком, він також, як і я, хотів жити, кохати, подорожувати. Я вже тоді знав, що Америка одна з найбагатших країн світу, що там багато автомобілів і хмарочосів. Я знав також, що ми тоді були бідними, що тільки починалося велике будівництво, а наша емка вважалася у нас чудом. Але я твердо знав, що в нашій порівняно бідній країні

Сомерс Клод не покінчив би життя самогубством, що він знайшов би шлях до щастя...

У двадцять років легко мріяти про щастя, бо воно, здавалося, літало в повітрі і тобі тільки треба простягти руку, щоб впіймати його за хвіст. У двадцять років не важко і кинути свою долю на терези Немезіди, попросивши її швиденько поклацати вагами і сказати свій присуд. Куди переважить? Не страшно, тільки лоскотно і весело в грудях, ніби ти на високій гойдалці дістаєш аж до хмар. Я встаю і починаю розганяти гойдалку.

Перший несміливий поштовх: беру зі столу стару газету і швиденько нишпорю очима по стовпцях інформації. На донецькій шахті «Ірміно» достроково виконано річний план. У Криворіжжі реконструйовано агломераційну фабрику. У Юнгороді, серед цілинного ковилового степу, закладено перший камінь на тому місці, де буде споруджено великий завод машинобудування. Харків... Але я повертаюся назад і знову перечитую інформацію з Юнгорода. Мій зір зачепився за слова «серед цілинного ковилового степу», і цього було досить, щоб гойдалка зробила ще один ривок і почала набирати швидкість. Наступним ривком був мій фанерний чемодан. Я порився у ньому і з задоволенням відзначив, що там є дві пари чистої полотняної білизни, недавно прислапої з дому. Крім того, там є кашне, сорочка, два носовики. Чудово! Я замикаю чемодан і ставлю його біля порога. Третій поштовх гойдалки — витягаю з кишені гроші, перелічую їх і замислююсь. Сомерс Клод не мав ні цента, а в мене он скільки грошей. Так не годиться. Гра має бути чесною. Відкладаю рівно двадцять карбованців — цього вистачить на дорогу до Юнгорода і ще лишиться, щоб поїсти. Решту загортаю в газету і ховаю під матрац. Тепер усе, гойдалка сягає аж до хмар.

Я замикаю кімнату, вішаю ключ на цвяшок біля входу, швидко збігаю вниз. Цок, цок по сходах, одна, дві десять, двадцять три сходинки, нарешті всі сто чотири. Вечір п'яний і тихий, повно світла на вулицях, повно сяйва у вікнах будинків. Красиве, затишне місто... Десь тут живе дівчина з монгольськими очима, може, зовсім недалечко, он у тому будинку, де міниться фарбами і гойдається у вікні рожевий абажур... Що вона робить у цю мить? Може, п'є чай і дарує солодкі цілунки отому пикатому... Бр-р! Я мчу до зупинки трамвая, я вже забув про дівчину з монгольськими очима, бо переді мною горять очі ши-

рокопличого американського хлопчини з Нью-Йорка. Швидше на вокзал, Сомерсе Клод, бо ми запізнаємося. Ки-немо затишне і гостинне місто, поїдемо в Юнгород, де є цілинний ковиловий степ, де починається велике будівництво. Як нас там зустрінуть? Ки-немо й ми свою долю на терези Немезіди. Порівняємо твою й мою країни, переверимо, яка з них добріша до людей. Моя країна має більше населення, ніж твоя, але у нас так радіють, коли народжується дитина, влаштовують звільнення, малюкам дають нечувані імена, такі, як Владлен, Революція, Індустрія, Кім, Рада... Ми не думаємо, що ці імена кращі за Іванів, Марій чи Насть, але нам так хочеться, щоб дух революції жив у серцях наших дітей... У нас ще чимало ковилових незайманих степів, але ми вже почали закладати серед них камені під майбутні споруди. І у нас немає кризи. Ми того бога поховали у сімнадцятому, насипали велику могилу і забили на ній осиковий кіл. Швидше, швидше в Юнгород, там на нас чекають вітри романтики і молодості, нечувані пригоди і любов!

Так я говорив сам з собою, поспішаючи на вокзал. Але я поспішав даремно — поїзд мав відходити через чотири години. Я купив квиток, решту грошей проїв у ресторані. Так, не в буфеті, а в ресторані. Я вже не обмежився традиційним студентським вінегретом, я замовив собі курячий деволяй, пару пляшок пива, пачку цигарок «Аначка». Це були модні тоді цигарки, на привокзальній площі крутилися малюки і вигукували в риму: «Є «Аначка», руб пачка». Повечерявши, закуривши цигарку, я прогулювався по привокзальній площі і вів розмову з Сомерсом Клодом. Я йому не обіцяв золотих гір, не говорив, що він купатиметься в маслі. Мій народ тугіше зав'язував поясок — він ставив нову хату. Де доведеться жити в Юнгороді? В бараці? Прекрасно! Все було б чудово, якби двері того барака виходили в запашний ковиловий степ... Росяні ранки і зорі вечірні, далека пісня і манлива тінь там, де стоїть явір... Цього було досить, щоб з приємністю посміхнутися. Як мало треба, коли тобі двадцять літ!

За годину до відходу поїзда я зайняв своє місце у вагоні. Це були старі вагони, рипучі і хисткі, крізь щілини віяв вітер, але я почував себе пречудесно. Сидів у куточку на нижній лаві, затиснутий з усіх боків клунками і вузлами. В купе було десять чоловік. Селяни, які їхали на Донбас на заробітки, сиділи у свитках, кожухах, осінках, хоч надворі вже було тепло, весна скінчилася, літо настало.

Там, у далекому краю, може бути все — і холод, і невлаштованість, ось чому люди не могли ніяк розлучитися з своїми теплими кожухами. Поїзд рушив, і я побачив у вікні мерехтливі зорі мого прекрасного міста, в думках попрощався з ним.

Миле моє місто, мрія моя юнача! Я снів тобою довгими зимами, коли над сволюком гуркотіли вітри степів, коли я сидів біля вікна своєї саманної хати в селі і дивився на широкий засніжений степ, що линув у незвідані світи. Я читав вірші Володимира Сосюри про місто, серце моє рвалося на частини від солодкого передчуття зустрічі з золотими бульварами і незваними панелями. Ці слова мали для мене магічну силу, вони будили уяву, змушували моє серце часто і гучно битися.

Все блукаю, марю я,
Сині очі, карі...
Азіятчино моя,
Золоті бульвари.

Я тоді не знав, що таке бульвари і панелі, бо я народився і зріс у степу, неосяжним і безкраїм, як саме небо. Я був сином степу, сином ріллі і кураю, хльостких осінніх дощів і споконвічної бідності. Мої предки, полтавські гречкосії, орали той степ, сіяли пшеницю і збирали стільки, що хліба вистачало тільки до різдва. А тоді товкли в ступці лободу, терли макуху, запарювали сушені лопуцьки і варили з них суп. Степ наш був золотий, бо ніде на світі немає такого родючого чорнозему, а ми, малі і обірвані, ходили з роздутими від бур'яну животами. Це було дико і незрозуміло, але було так довго, аж поки не прийшла революція. І тоді нам, гречкосіям, сказали, що наші степи можуть прогодувати весь світ, напоїти його і одягти, але для цього потрібно селянам об'єднатися, а робітникам поставити багато нових заводів, щоб на поля прийшли машини. Ці слова почули ми з міста, дехто наполохався, а більшість повірили. Я вірив словам з міста, бо любив його.

Мене ніби магнітом тягло до нього, і я, приїхавши до інституту, цілий тиждень ходив по вулицях, зазірав у вітрини і книжкові кіоски, у вікна ресторанів і кафе, у вестибюль опери і світлі зали консерваторії. Все тут для мене було казковим і незваним, рідним і любимим. Місто зустріло мене дружньо, прихильно, обдало теплом і світлом, запашним гамором і дзвоном. Я, мов дикун, катався на трамваї, солодко заплющивши очі, ходив у цирк і їв мо-

розиво... Місто розкрило передо мною двері своїх великих книгосховищ, а мої викладачі, мешканці міста, розповіли мені про минулу історію людства, криваву і героїчну, про секрети всесвіту, про боротьбу думок і про досягнення науки. Місто було щедрим і ласкавим, воно балувало мене, голубило, кликало і ростило, як ніжна мати. Я не знав, за що мені така шана... Я розумів, що отак би й орав чужу ниву і передчасно постарів, якби нічого на світі не сталося у той буремний рік революції. Так, постарів і помер би гнаним і голодним, мої кості однесли б на сільський цвинтар і поховали б поряд з білими костями моїх предків. Це припущення було настільки природним і переконливим, що я твердо вірив: помер би я, не дізнавшись, що таке бульвар і що означає слово «опера».

Але я не часто моралізував на ці теми, бо місто просто не давало мені часу. Я брав обома руками все, що мені давали, і не думав, що треба комусь казати спасибі. Молодість егоїстична, щастя нерідко буває сліпим. Я пив чари того щастя спраглими вустами і гадав, що так воно й годиться. І тільки тепер, коли за вікном вагона пропливали вогні вечірнього міста, я зрозумів, що значило воно в моєму житті. І в мене болісно защеміло на серці. Але вогні швидко пропливли, сховалися в темряві ночі, і я відчув, що мої повіки злипаються. Я так і заснув під стукіт коліс, стомлений і врівноважений, як той полководець, що спалив за собою мости.

Загадкова аббревіатура

Прокинувся я від штовханини в купе. Поїзд ще стукотів на стиках колій, у вікно вагона заглядала глупа ніч, але пасажирів вже метушилися, стягали з верхніх полиць свої вузли, грюкали і гомоніли. Я теж звівся на ноги, подумав, що приїхали до Юнгорода, але виявилось, що це був Славянськ. У Славянську мої сусіди повставали, я лишився в купе самотнім. Стало вільніше, я витяг пачку цигарок і закурив. Спати не хотілося. Піднесений настроїм вчорашнього дня прочах, тепер я тверезо дивився на речі, аналізував свої вчинки. Куди я їду? Хто на мене чекає в чужому, незнамому місті? З чого починати? Де я заночую сьогодні? Що буде зі мною завтра, через п'ять днів?

Усі ці питання, вчора такі незначні і навіть смішні, сьогодні вимагали відповіді, точної і ясної. Але я не знав, що

сказати собі. Я смоктав цигарку, прислухався до стукоту коліс поїзда, який вибирався, мабуть, з пристанційної плутанини на вільний шлях, обережно посуваючись в темряві ночі. Мине якихось півгодини, поїзд прибуде на станцію Юнгорода, я зійду на платформу... А що тоді?

Годі думати про це! Якщо довго товктися на цих запитаннях, голова замакітриться. Щасливий випадок підкаже дію. В житті чимало трапляється такого дивного і несподіваного, що людина не завжди прямує обраним шляхом. На цьому я втішився і вийшов з купе. Провідник сидів на відкидному сидінні і куняв, тримаючи в руках запалений ліхтар. Я чомусь позаздрив цьому літньому чоловікові в чорній шинелі. Ось їде він у далекий рейс, точно знаючи, де зупиниться, коли поверне назад і о якій годині ступить на поріг рідної домівки. Все у нього ясно і просто, як борщ. Зовсім інакше тепер у мене. Я нічого не знав про своє майбутнє. Я зробив вчинок, який навряд чи буде зрозумілий стороннім людям, який важко пояснити. Пробудження від сну завжди тверезіше, я тепер не був таким впевненим у собі, як вчора. Щось у моєму серці нило, ніби я дуже нашкодив і тепер потерпав від сумління.

Поїзд з розгону ніби спіткнувся об щось, голосно зацокав по рейках, повз вікно проплив тьмянний вогник. Провідник ворухнувся, виглянув у вікно, підхопився на ноги і гукнув:

— Юнгород!

Він розчинив двері крайнього купе, постукав держалном свого прапорця об одвірок.

— Вставайте, Юнгород!

Я взяв свій майже порожній чемодан, вийшов у тамбур. Ранок був прохолодний, вночі пройшов дощ. Паровоз по-свистував, важко відсапуючись, потім заскреготали гальма, і поїзд зупинився. Не встиг я зробити й кроку, як двері розчинилися, у вагон полився потік пасажирів. Кричали діти, верещала якась жінка, марно намагаючись протиснути свою ковану скриню в тамбур, на мене летіли клунки, мішки, вузли, а тут ще людський вихор закрутив раптом з іншого боку, бо чиясь спритна рука відчинила другі двері вагона. Два людських потоки зустрілися в шаленому єдиборстві, вдарилися один об один і зупинилися. Це була безнадійна «пробка», і я зрозумів, що вібратися мені з вагона не вдасться, якщо не станеться чуда. Провідник щось кричав в глибині вагона, але його ніхто не слухав.

Здавалося, всі села України зрушили в своїх насиджених місцях і пішли в мандри. Полтавчани і херсонці, слобожанці і чернігівці, забравши те, що можна було забрати, перебиралися на Донбас. Вони селилися на шахтних висітках, рили землянки в балках, горнулися до степів і низин, чоловіки йшли в шахти та кар'єри, а жінки сіяли біля землянки соняшники і кружала. Це був великий злам, викликаний індустріалізацією країни і перебудовою села. Одні їхали сюди організовано — їх везли балакучі вербовщики, інші самотужки шукали кращих місць. Гомінка і юрмлива маса забила всі донецькі вокзали, брала приступом поїзди, галасувала і юрмилася, ніби татарська орда.

Наш провідник усе ж пробився в тамбур, відімкнув двері, що вели на буферну площадку, і я вислизнув з обіймів юрби. Ще було темно, низеньку дощану станцію освітлювало кілька слабких електричних ліхтарів. Я протиснувся у пасажирський зал, в обличчя мені вдарив такий міцний часниковий сморід, що я мало не задихнувся. На кафельній підлозі покотом лежали старі і малі, баби і діди, жінки гойдали немовлят у дерев'яних ночвах, передбачливо взятих з дому. Довготелесий парубок у вишитій сорочці спав, поклавши чубату голову на коліна своєї степової красуні. А красуня, кругловида і рум'яна, не зводила погляду з свого коханого і тихенько, щоб не розбудити його, заплітала коси. Поряд з цією парочкою спала огрядна жінка, обхопивши білими руками трубу грамофона, обмотаного червоною наволочкою.

В прибудові, що тулилася до пасажирського залу, стояв величезний чорний титан. Молоденька буфетниця, стомлена і пом'ята, наливала в склянки чай і передавала його в десятки простягнутих рук. Я відчув, що голодний. Пошищорив у кишнях свого блаженського піджачка і з сумом побачив, що в мене лишилося рівно п'ять копійок. Балансуючи, щоб не наступити на якогось сонного пасажира, я пробрався до буфету, простяг дівчині свої п'ять копійок. Дівчина машинально підставляла склянку під кран, наливала її по пояс, потім кидала туди півтори ложечки цукру, доливала заварки і тикала в руки. Тільки мене вона чомусь обминала. Я простояв хвилини десять, але буфетниця ніби не помічала моєї руки. Тоді я сказав з почуттям ображеної гідності:

— Моя черга давно минула. Майте совість.

Буфетниця звела на мене очі. Вони були ніби вицвілі. Дівчина була схожа на сонну рибу. Підфарбовані вії

повисли, вони теж хотіли спати. Бліде обличчя посіріло, видовжилось, втратило і ту обмаль симпатії, яку дав цій дівчині бог.

— Ще з претензіями!— скривилася вона і закопилила губку.— А я можу зовсім закрити буфет, бо торгую вже третій день без відпочинку, і нічого мені не буде. Ясно вам?

Вона взяла мій п'ятак, але раптом жбурнула його назад.

— Чай коштує вісім копійок, а він тиче п'ятака! Ще й ображає...

Я змовчав. Стало соромно, болісно. Чому я не поспитав про ціну? Думав, що тут так, як у нашій студентській їдальні. А тут чай дорожчий. Я ніби шукав у кишнях дрібні гроші, а сам не знав, де подіти очі. Що подумав оця дівчина про мене? Напевне, скаже, що я якийсь ледачий зайда, гіркий п'яниця чи просто злодій... Нема, нема та й заявиться ще такий на вокзалі, нагадає про дні, коли босоти було хоч греблю гати. Їх визбирали по станціях, влаштували в колонії, але дехто втікає звідти, шукаючи пригод і простаків.

Оскільки я нічого не міг знайти в своїх пустих кишнях, хоч би рився там цілий день, мені нічого не лишилося, як проковтнути сором і податися геть. Я так і зробив. Ступнув до виходу раз, вдруге, посковзнувся і мало не впав. У цю мить я й почув слова, які потім зіграли таку важливу роль у моєму більш ніж непевному становищі:

— Пийте свій чай, а то прохолоне!

Я оглянувся і збентежено подивився на буфетницю. Вона тримала в руці склянку чаю, ніби подавала її мені через увесь зал. Почуття сорому і ганьби прикували мене до підлоги. Я не радий був, що затіяв оце недоречне чаювання, бо он скільки очей дивиться на мене. Одні з єхидством, смішком, другі з співчуттям, треті з осудом. Тільки очі буфетниці дивилися на мене дружньо і навіть з тінню підбадьорення: не тушуйся, мовляв, хлопче, бери чай і пий на повне здоров'я. Мені зробилося жарко. Я бачив, як тремтіла стомлена рука дівчини, тримаючи склянку чаю, підійшов і взяв її в свої руки. Стояв біля прилавка і, сховавши очі, розмішував гарячу рідину. Чай був майже не солодкий, але я пив його, бо нікуди було діватися.

— Іншим разом занесете три копійки, не біда,— сказала буфетниця, коли я поклав свого п'ятака. Вона навіть підморгнула мені чорною брівкою.

Тільки тепер я підвів очі. Мені повірили! Я не схожий на прибуду, я не викликаю у цієї дівчини відрази, настоженості і люті, як це буває тоді, коли на вокзалі з'являється отакий собі шибайголова з манерами урки. Це мене так втішило, що я посміхнувся дівчині і випалив: — Я поверну свій борг обов'язково, крім того, крім того... — тут я примовк, бо відчув, що дуже червонію. — Крім того, я вам принесу подарунок.

— Що ви? — махнула кокетливо ручкою дівчина. — Який там подарунок... Смішно! У мене он по карбованцю позичали зовсім незнайомі люди і завжди повертали. Що, хіба я не розумію? Приїздить людина з далеких країв, витратиться в дорозі, візьме карбованця, поки влаштується, а там, дивись, несе борг, хоч я вже й думати про нього забула.

Ця весела історія з моїм чаєм, видно, розворушила дівчину, пробудила її від сну. Руки її жвавіше бігали коло титана. Здавалося, вона була невимовно горда з того, що повернула мене і повірила три копійки боргу. Добре діло, яке б воно там не було дрібне, завжди красить людину. Покрасивішала і буфетниця. Зараз вона мені вже не здавалася сонною рибою. Обличчя її ожило, з нього спала сіра пелена, простував легенький дівочий рум'янець.

— Ви приїхали до нас на роботу? Чи вже працюєте? — цокотіла вона, розливаючи чай.

— Оце тільки-но з поїзда, — чесно признався я. — Тут важко з роботою?

— А чого це має бути важко? — здивувалася дівчина. — У нас тут всюди потрібні кадри, аби тільки була професія.

Професія! Ось про що я не подумав, вирушаючи в дорогу. У мене не було ніякої професії, я зроду не тримав у руках ні рашпіля, ні тим більше гаєчного ключа. Найскладнішою технікою в моїй родині була бабусина прядка, але бабуса сама ремонтувала її, коли щось виходило з ладу. Якщо вилітала спиця з колеса, вона вистругувала ножем вишневий прутик і вставляла його в порожні дірочки. Якщо прядка скрипіла, бабуса підливала в пази олійки, і прядка продовжувала монотонно гудіти. У нас не було навіть воза чи гарби, бо ніколи в нашому дворі не їржали коні, не мукали воли. Чотири десятини землі, які прирізала моїй матері-вдові революція, або бралися курась, або їх у нас орендували куркулі. Після школи я

наймитовав по хуторах, але там також не мав ніякої справи з господарством, бо пас череду. Потім мати здала свою землю в колгосп, а я подався в інститут. Тепер я гостро жалкував, що доля не дала мені ніякої професії. З чого ж я почну своє трудове життя в Юнгороді?

І знову мене виручили слова буфетниці:

— Ось скоро прийде Тонька, вона вас пошле на роботу.

— Яка Тонька?

— Ну, з бюро найму робочої сили, воно отам, на пероні. Ідть і займайте чергу, бо бачите, скільки людей чекають?

Я вилетів на перон, підійшов до невеличкого кіоска з віконечком, біля якого вже стояло чоловік двадцять. Зайняв чергу, підвів голову і прочитав вивіску: «Бюро по найму робочої сили ЮМЗ». Що таке ЮМЗ, я не знав, а спитати в людей посоромився. От, скажуть, бевзь який, приїхав на заробітки, а сам навіть не знає, що таке ЮМЗ. Я студент педагогічного інституту і сам мушу розшифрувати не дуже хитру аббревіатуру. Ю — юнгородський, З — завод. Це ясно. А що означає М? Молочний? Машинобудівний? Але ж в газеті було написано: машинобудівний завод тільки збираються будувати, покладено перший камінь в ковилових степах. Невже саме туди й набирають робочих? О, це було б чудесно! Прийти в степ, незайманий і запашний, поставити світлі цехи, побачити, як з конвейєра зійде перший трактор, чи автомобіль, чи навіть верстат, як це романтично і захоплююче! Десь я читав про подібне, забув тільки, де саме. Я ніколи не бачив заводу, ніколи не був на жодній фабриці. Найбільшим підприємством, яке я знав, була наша сільська олійниця. Я любив простоювати в олійниці цілими днями, спостерігаючи, як блискучий металевий барабан лущить насіння, як потім те насіння мелють, підсмажують на великих сковородах і кладуть під прес. Усе тугіше та тугіше стискаються лещата преса, по жерстяному жолобку тече в макітру тепла соняшникова олія, така смачна та запашна, що аж слину ковтаєш. Потім розкручують прес, витягають макушину, круглу і міцну, мов камінь. Інколи якась бабуся, що біла олію, давала мені шматок тієї макухи, я стрімголов вилітав на вулицю і біг, щоб показати цей подарунок діворі. Вже ми смакували, вже ми прицмокували язиками, гризучи той смачний камінець...

Я так замріявся, згадуючи своє дитинство, що не помітив, як віконечко бюро розчинилося і в ньому замиттіли

очі отієї Тоньки, яка дає людям роботу. Тільки тоді, як почали напирати з усіх боків, намагаючись без черги провратися до віконечка, я побачив її. Вона не звертала уваги на штовханину, бо зосереджено переглядала якісь папери. Нарешті розклала їх і виглянула у віконечко. Це була кучерява дівчина з гострим носиком, з чорними холодними очима. Я чомусь подумав, що, якби замість неї працювала в бюро ота буфетниця, мені легше було б одержати роботу. Я чомусь побоювався чорних очей, мені здавалося, що найдобріші у світі очі — сірі, бо такі очі були у моєї матері. Я вже знав, що про чорні очі складено безліч пісень і романсів, але якби я писав ті романси, то вони були б про сірі очі. Сірі очі, гадав я, схожі на степ, який дає людям найсолодший плід землі — хліб, вони схожі на повітря, яким ми дихаємо, на сніг, який пахне березневим соком, на квіти, які приносять нам радість, на небо, яке манить і голубить наш зір. Чорні очі завжди залишаються чорними, а сірі легко стають голубими, такими ніжними і блискучими, як наше небо. Такими були очі моєї матері, як вона замолоду співала пісень. Тоді вона ще не зазнала горя, батько її любив, йому тоді й в думку не йшло, що є на світі кращі жінки, ніж моя мати. Це вже згодом він дійшов до протилежного висновку, бо на горе нам зустрів десь кращу і покинув нашу хату. Коли мати затиғала «Ой не цвіти буйним цвітом, зелений катране», очі її ставали голубими і такими добрими, що я стояв тоді перед нею, маленький і принишклий, і тремтів від захвату. Коли вона кінчала пісню, я обвивав її шию і цілував в очі. Інколи я плакав від щастя, що у мене така добра і красива мама. Згодом, коли в нашій хаті поселилася печаль, материні очі вже ніколи не були голубими, бо голубий колір несумісний з горем. І пісень вона більше не співала, бо пісня не живе в сумній хаті.

Тепер надійшла і моя черга стати перед чорними очима Тоньки. Вона подивилася на мене трохи здивовано, кинула коротко:

— Документи.

Я подав їй єдину довідку, яка була зі мною. Це було посвідчення нашої сільради, в якому говорилося, що я народився там-то і там-то, по майновому стану належу до бідняків і мене не позбавляли громадянських прав. Тонька пробігла очима посвідчення, простягла до мене свою вільну руку.

— З місця останньої роботи,— сказала вона коротко.

— У мене не було останньої роботи,— потупив я зір. Мені здалося, що наді мною згущаються темні хмари.

— А що ж ви робили?

— Вчився.

— Давайте документ про освіту.

— Немає... Загубив,— безсоромно збрехав я.

— Що ж ви хочете?

— Пошліть мене на ЮМЗ. Люблю будувати...

— На ЮМЗ? Але там нічого не будують. Це старий завод, його знесуть, як побудують новий.

— Я хочу будувати новий.

— Яка у вас професія? Туди потрібні теслярі,— вона подивилася в якийсь папірець,— слюсарі і електромонтери. Ми ще тільки підбираємо людей, робота почнеться через місяць.

— Ні,— прохопився я,— мені треба вже сьогодні на роботу... Професії у мене, на жаль, немає, посылайте кудись...

Тонька оглянула мене з ніг до голови, здвинула своїми худенькими плечиками.

— Можу направити вас чорноробом...

— А куди саме?

— У металургійний цех ЮМЗ.

Люди, які стояли за мною, сердилися за довгу розмову, напірали так, що я ледве тримався руками за блаженське віконечко бюро. Тоня виписала мені папірця, подала і сказала вже тепліше:

— Попрацюєте, а там видно буде. Все залежатиме від вас самих.

Я тримав папірця з синьою трикутною печаткою і радісно посміхався. У мене є робота! Минуло всього кілька годин після того, як я приїхав у це незнайоме місто Юнгород, і вже я — робітник металургійного цеху ЮМЗ. То нічого, думав я про себе, що буду чорноробом, потім справи підуть на краще, адже Тоня сказала, що все залежатиме від мене самого. Якщо у людини є надія — на світі можна жити.

Піднімаюся на перехідний міст, що веде через станційні колії до Юнгорода. Сині пасма диму там, праворуч, точно вказують, куди треба йти до заводу. І труба. Стара, прокопчена, вона чомусь винесена до самих житлових кварталів міста і щедро посипає його чорним пилом. Він, той пил, хмарою носиться в небі, осідає на обличчя людей, тріщить на зубах. Весь дощаний настил, по якому я йду, чорний і блискучий від пилу.

Люди одягнені в чорне — біле, мабуть, відразу стає брудним. Навіть жінки надають перевагу темному, синьому, червоному, тільки не білому...

Відділ кадрів — невеличка кімната з двома загратованими вікнами. Я підходжу до розчиненого віконечка. За столом, заваленим папками і квитанціями, сидить чоловік у спецівці і щось зосереджено пише. Його обличчя, спецівка, кепка, навіть вуси були сірими. Я довго тупцюю біля віконечка, намагаючись привернути до себе увагу, але чоловік одмахується від мене, як од мухи, і продовжує писати. Подумалося, що так, певне, пишуться донесення з фронту, дипломатичні ноти, ультиматуми, від яких залежить доля народів. По обличчю людини текли патьоки поту, в кімнаті з загратованими вікнами стояла спека, ніби це був не відділ кадрів, а лазня.

Відділ кадрів... Найгуманніший на світі відділ, бо він має справу з людьми, різними і за віком, і за характерами, і за вподобаннями. Сюди приходять люди з надією, з сердечним трепетом, з вірою, з своїми вимогами і планами на майбутнє життя, у них сто запитань до працівників цього відділу, і кожне з них — доля людська, побут і завтрашній день, благополуччя родини і настрій, бюджет сім'ї і все інше, що ми називаємо життям. Отут би посадити чутливих людей, розумних і тямущих, мудрих і проникливих — адже це вони розмовляють з нами від імені держави, народу, всього робітничого класу. На жаль, у ті часи не все було так, як хотілося нам. Старий світ лишив нам не тільки оті задимлені труби над містами, він передав у спадщину революції сірих, мертвих ділків, заскорузлих майстрів, царський бюрократизм і відвертих та прихованих ворогів. Я не думаю, що оцей чоловік у сірому був ворогом, але те, що він чинив, було на руку ворогам. Прочитавши мій папір, він залишив його у себе, а мені виписав інший. Виписав і мовчки просунув його у віконце. При цьому чоловік жодного разу не глянув на мене, нічого не спитав. Тоді з усіх моїх ста запитань, які крутилися на язиці, я поставив одне, найпекучіше:

— Мені дадуть місце в гуртожитку?

Чоловік уже був так захоплений писаниною, що не почув мого запитання. Тоді я повторив його голосніше.

— Самоплив не забезпечується житлом, — відповів він нарешті. Грюкнув засувкою, і вікно зачинилося. Я тихенько лайнувся і пішов з душного приміщення, вікна якого

було обнесено ґратами. Цікаво, що тут було раніш? Ка-са? Карцер?

— Прохідна... Вперше в своєму житті я ступив на поріг прохідної великого заводу. Зачовгана підлога, стілець для стражника, домофон, великі вітрини табельної. На багатьох гвіздочках не було робочих номерків. Це означало, що ті робітники або хворіють, або не вийшли на роботу з якихось інших причин. А може, взагалі тут не вистачає робітників? Вусатий дядько в мундирі пожежної охорони прочитав мій папір, подивився на мене критичним оком, спитав:

— Літун?

Я не зрозумів його запитання. Дядько прискалив око, змовницьки підморгнув:

— Транзитний? До авансу?

— Ні, не вгадали, дядьку,— сказав я з осміхом.— І не літун, і не транзитний до авансу. Хочу покуштувати робочого хліба, селянський набрид.

— За довгим карбованцем потягло?— не вгавав дядько. Він тепер не жартував, а гнівався:— Робочого хліба захотілось? А ось я працював тут навіть тоді, коли ніякого хліба не було — ні робочого, ні селянського.

— Коли ж це було?— посміхнувся я. Мені не хотілося, щоб і цей чоловік, тицьнувши в руки перепустку, зачинив перед моїм носом двері.— У сімнадцятому?

— У двадцять першому...

— Але ж мені тоді було всього одинадцять років... Я не міг разом з вами працювати без хліба. Я лежав на печі і пух від голоду. Інколи, правда, діставав шматок макухи на олійниці...

— На якій олійниці?

— На тій, де куркулі олію били. Вона якраз була недалеко від нашої хати...

Глибокi зморшки на обличчі дядька потроху починали розгладжуватися. Він сховав очі у сивих куцуватих бровах, ніби чогось засоромився, потім глянув на мене, і я вже не побачив у його погляді ні жарту, ні гніву.

— Ну гаразд, якщо так...— Він трохи подумав, глянув ще раз у мій папір, мовчки покрутив головою.— Вперше на завод? Ніде не працював? По шахтах не гасав з друзками?

— Вперше, чесне слово...

Дядько розвів руками:

— Так чого ж тебе, сопля, в металургійний посилають? Що робитимеш там?

— Не знаю,— щиросердо признався я.— А що, там трудно? Якщо трудно, я не хлипатиму, клянусь.

— Ну дивись, щоб потім не жалкував...— дядько виписав мені одноразову перепустку, подав і сказав розважливо:— Може, воно й краще, коли люди починають з важчого... А рукавиці в тебе є?

Я заперечно покрутив головою.

Дядько похнюпився. Так робила моя мати, коли я вчиняв якусь шкоду.

— Нароблять такі!.. Та Балахно тебе й бачити не схоче, якщо прийдеш до нього без рукавиць. У нас, хлопче, не в дурки граються... Діставай рукавиці, без них не потикайся на очі Балахнові.

Я не знав, хто такий Балахно, але зрозумів, що мова йде про начальника металургійного цеху.

— Що, начальник цеху дуже грізний?— поспитав я.— Кусається?

— Балахно не кусається, а от робота... Робота наша кусається, та ще й дуже. Слабкодухі не витримують.

Почалася перерва, на прохідній закрутив вихор, я змушений був вийти, хоч мені дуже хотілося поспитати у вахтера поради про житло. Та я згаяв час, згаяв на теревені про різні речі, а от про головне не спитав. Тепер стояв біля прохідної, дивився на робітників, які виходили з заводу, обмінювалися словами з вахтером, називаючи його Іваном Артемовичем. Я дослухався до розмов і думав з гіркотою про свою непрактичність. Іван Артемович, видно, не хотів, щоб наша розмова закінчилася в такий спосіб, бо виглянув і крикнув:

— Ти, хлопче, не лякайся, я так, для діла сказав про роботу, щоб, значиться, готувався. Зрозумів?

Я тоді не надав належної ваги цим словам, але згодом пожалкував, що не поклонився в пояс старому вахтерові, не сказав йому спасибі за мудру науку.

Сховавши перепустку, я поволі рушив по курній вулиці, що проходила повз заводську браму.

Атлант з голубими очима

Було вже опівдні, сонце пекло немилосердно, вітер стих, і темно-брунатний пил поволі осідав з неба на дахи будівель, на вулицю, на дерева. Я сидів на лавочці в тіні акацій і смоктав цигарку. Їсти вже перехотілося — нова

обстановка збуджувала, відганяла голод. Тінь від акацій була ріденька, мерехтлива. Маленьке листя на деревах поруділо, скрутилося від спеки і пилу, що впився в ніжне тіло. Вчорашній дощ трохи освіжив листочки, але чорна пороша знову рясно покропила їх, і вони здавалися штучними, зробленими з жерсті.

Поблизу торгував хлібом кіоск, звідти долинали пахощі свіжого хліба, але я силою волі відганяв думку про їжу. Я думав про житло. Треба найняти квартиру, адже я маю право на це, у мене є робота. Хто буде вимагати плати наперед? Якщо й будуть, то я легко пошлюся на те, що сплачу вперед після авансу, а зараз у мене грошей немає. Хіба вже так складно признатися, що у тебе немає грошей? Треба тільки не сидіти отут, на курній вулиці, чекаючи, поки до тебе прийде удача, треба ганятися за тією удачею, боротися за неї. Але я чомусь усе сидів та й сидів на теплій лавочці, не рухаючись з місця. Якось втома скувала мої руки і думки, не хотілося нічого робити, говорити, думати. Я відчув, що мене дрімота бере. І тільки тепер я догадався, що дуже втомлений. Покласти б оце голову на чемодан, заплющити очі і заснути... У моїй кишені лежить перепустка на завод, завтра раненько я встану і піду на роботу. Іван Артемович пропустить мене, побажає удачі. Після роботи увечері я піду в парк, он він недалечко, на березі річки. Там гратиме оркестр, танцюватиме молодь, я, звичайно, тільки стоятиму і дивитимусь. Я не вмію танцювати, і це завдає мені стільки прикростей. Потім я вип'ю пива і...

Розплющую очі і дивлюся на здорового пса, що зупинився передо мною і оглядає з ніг до голови. Пес заввишки з телицю, чорний, лахматий і страшний. Звідки він взявся? Чого він на мене так дивиться? Ось розгляне, кинеється і схопить за руку... Я так налякався, що звівся на ноги, ладний кинутися з кулаками на грізного пса. В цю мить я й почув голос:

— Не бійтеся, Рекс не кусається.

Це була сива жінка з кошиком у руці. Вона покликала пса і пішла до кіоска. Купила дві білі хлібини, поклала в кошик, віддала його собаці в зуби. Рекс звичним рухом підхопив ношу і поніс. Жінка йшла поруч і видимо пишалася своїм розумним псом. Проходячи повз мене, вона спитала:

— Ви до когось приїхали?

Я розгубився.

— Та ні... як вам сказати. Шукаю квартиру.

— Квартиру? Навряд щоб ви знайшли тут щось путне. Ви інженер?

— Робітник.

Жінка оглянула мене, потім сказала з прохолодою в голосі:

— Он там квартирують робітники, спитайте,— вона кивнула на низенький будинок навпроти.— Пилипенчиха здає робітникам...

Вона ще раз глянула на мене так, ніби хотіла спопелити своїм поглядом за те, що я не інженер. Покликала свого пса і пішла від мене. Я на неї не образився. Навпаки, я був радий, що підказала, де живе Пилипенчиха, яка здає квартиру робітникам. Мені її й треба.

Господиня дому, довготелеса стара жінка в рудій пом'ятій спідниці, зустріла мене у дворі, де вона поралася біля кабиці. Обличчя у неї було землисте, пожмакане, як і її спідниця, руки в сажі, на ногах розтоптані шахтарські чуні.

— Квартира? — перепитала вона у мене, не відриваючись од казанка, в якому кипіла квасоля.— А вам яку, окрему чи куток? Якщо потрібна окрема кімната, то йдіть в Соцмісто, там можна знайти. У мене тільки кутки для холостяків.

— Я холостяк, і мені потрібний куток.

Пилипенчиха спочатку детально розпитала у мене, хто я та звідки, де працюю і чи є у мене батько та мати. Вона була дуже здивована, коли я сказав, що не бухгалтер, не писар і не інженер, а простий робітник металургійного цеху.

— А,— багатозначно похитала вона головою.— Отакий ти, значить... Тепер таке зустрічається... Був у мене тут один, він з лишенців, теж в металургійному цеху працював, так його вигнали. Поїхав і грошей не заплатив мені.

— Ви не так мене зрозуміли,— посміхнувся я.— Я не лишенець, а коли буду виїжджати, то обов'язково сплачу все до копійки за квартиру. Не сумнівайтесь.

Пилипенчиха відійшла од кабиці, показала ложкою кудись у глиб двору.

— Є у мене одне місце, воно тепер вільне. Отам, під грушею. Моє ліжко і матрац, подушка і все інше — твоє. Якщо хочеш, живи, плата — п'ять карбованців на місяць.

У мене он живуть хлопці, так вони платять по сім карбованців, бо сплять в хаті. Якщо підходе, то лишайся.

Місце під грушею мені підійшло, я залишився. Єдине, що мене турбувало,— невияснене питання про завдаток. Я знав, що господині люблять відразу брати плату наперед. Вирішив діяти прямо.

— Вибачте,— підійшов я до господині після того, як оглянув ліжко під грушею,— як вас звати? Пилипенчиха?

— Пилипівною мене звати, а тебе?

Я назвався і сказав, що у мене зараз грошей обмаль, чи не може вона почекати, поки я одержу аванс. Пилипівна похилила голову.

— Полагається брати завдаток, але якщо таке діло...— вона скоса подивилася на мене, помовчала, потім раптом: — А все ж цікаво, що тебе погнало в той цех? З добра туди не йдуть, я вже знаю, але якщо це секрет, то я й не питатиму.

Мене розлютило настирливе розпитування. Господиня запідозрювала мене в семи смертних гріхах, і я мусив раз і назавжди переконати її, що турбуватися їй немає чого.

— Слухайте, Пилипівно, давайте без натяків. Кажу ще раз: я не розкуркулений, не лишенець, я не обікрав каси і не зарізав чоловіка. Можете спокійно заявити про нового квартиранта в міліцію. Мене не заарештують, і вам не буде неприємностей.

Пилипівна заспокоїлась, хоч було видно, що не всі її сумніви щодо мотивів мого робітництва розсіялись. Спасибі їй, вона вже ніколи про це не питала мене, і я радів, що нікому, окрім цієї старої жінки, не доведеться пояснювати, чому я пішов у металургійний.

Металургійний... Що там, пекло? Он не тільки Пилипівна дивується, що обрав такий цех, а навіть вахтер Іван Артемович промимрив: «Ну дивись, щоб потім не жалкував». Що це все означає?

Якщо казати правду, то ці застережливі слова і натяки про трудність роботи в металургійному цеху не тільки не лякали мене, а навіть підігривали цікавість. Я не слабував здоров'ям, фізичної роботи не боявся, а що там може бути ще? Моє невміння? Але ж я чорнороб, а чорнороб — робітник без кваліфікації, значить, він виконує роботу просту, де не потрібні знання і хист. Чи немає тут упередження? Все діло, мабуть, в тому, що у мене вигляд студента: моя новенька картата кепка, біла сорочка і модні на той час жовті черевики з качиними носами говорили самі за себе. Подивляться на такого і негайно ж зроблять висновок, що в металургійний цех отакий ферт потрапив випадково і що

не мине й тижня, як він дремене звідти. Тож зовсім не дивно, що Іван Артемович, побачивши мене вперше на прохідній, відразу ж спитав, чи не літун я. Я читав у газетах про тих літунів, вони цілими зграями літали по Донбасу та інших промислових районах, шукаючи роботи найлегшої і карбованця довшого.

Роздумуючи про літунів та металургійний цех, з яким я зустрівся віч-на-віч тільки завтра, я непомітно заснув на своєму матраці під грушею. Скільки я спав, не знаю, а прокинувся вже затемна від чийогось грубого дотику. Розплющив очі і побачив перед собою здорового чоловіка в матроській тільняшці. Це був велетень на товстих і пружних ногах, з плечима атланта, з широким, подовбаним віспою обличчям. На його руках під сорочкою горбилися м'язи, схожі на двопудові гіри. Він стояв і дивився на мене, ледь похитуючись на своїх товстих ногах, взутих у чоботи з широченними халявами.

— Новенький? Як звати? — спитав він і гикнув. Велетень був напідпитку. Не дочекавшись відповіді, він гойднув своєю рукою, ніби шлагбаумом: — Можеш не казати, бо все одно забуду. Слухай, птахо, що тобі каже Федір Затонов. Вставай і випий зі мною кваску. Згода?

Він схопив мене за руку і потяг в кімнату. В сніях я побачив Пилипівну. Вона була чимось стурбована, виразно подивилася на мене і похитала головою. Я не зрозумів її жесту, бо Затонов не дав і хвилини на роздум, посадив мене за стіл, налив повний кухоль горілки і наказав:

— Випий, птахо, за здоров'я Федора Затонова! Чув про такого? Чув, не прикидайся, я по твоїх очах бачу, що знаєш мене, бо хто ж не знає Федора Затонова? Скажи, хто мене не знає?

Я, звичайно, ніколи не чув про Затонова, але у відповідь промимрив щось непевне, яке могло означати, що я таки чув про Затонова, хоч і забув, хто він є. Це образило велетня. Він налився кров'ю, його рябе обличчя стало страшним.

— Забув? Ех ти, птаха... — він брудно вилаявся. — Та зі мною усе начальство за ручку здоровкається, щоб ти знав, мене в газетах отакенними буквами друкують, в президію обирають! — Затонов раптом змінив гнів на милість і влєсливим голосом продовжив: — Та невже забув, хто такий Федір Затонов? Ах ти ж боже мій, отаке лихо..

Він поклав свою важку голову на стіл і заплакав. Я сидів проти нього, не знаючи, що робити. А Затонов плакав голосно, ридма ридав, мов мала дитина. Рипнули двері, в щілині з'явилася голова Пилипівни. Не встигла вона й слова шепнути мені, як Затонов раптом підвівся, гаркнув:

— Пилипівно, не крутись у мене під ногами, бо можу ненароком наступити на хвіст. Чуєш? Ти мене знаєш...

Але Пилипівна не злякалася, увійшла, забрала мій кухоль і хотіла вийти, але Затонов перепинив її.

— Куди? Ану облич це!

— Можеш сам пити, але моїх квартирантів не споюй, — сердито метала колючі іскри на Затонова Пилипівна. — Сам ледве на ногах тримаєшся, хочеш, щоб і оцей хлопчина накис? Хочеш оглушити його? Та він же цілий день нічого в рота не взяв, хіба я не знаю? Хотіла нагодувати, так спав же мов убитий. А ти що? Тичеш йому свою кружку, краще хліба шматок підсунув би..

Затонов раптом відпустив Пилипівну, важко опустився на табуретку, пильно подивився на мене.

— Отакий! Та ти, птахо, голодний мов пес, щоким в тебе побіліли мов крейда, а я й не туди. Фу, чорт заїдатий! Так чого не сказав відразу? Побоявся, га? Ого, мене всі бояться...

Він дістав з тумбочки хлібину, довго нарізав тоненькі скибочки, ніби мав частувати якогось пана, потім покришив кільце ковбаси, поклав у тарілку і підсунув до мене.

— Їж, птахо, страх не люблю голодних. Натискуй!

Він раптом змовницьки підморгнув мені.

— А може, перед закускою хильнеш трохи? У мене, брат, тут є про запас. Пилипівна думала, що то в кружці вся, а вона ось, голубонька...

Він витяг з-за халяви чобота чвертку, обламав їй сургучну головку, припав вустами і випив половину, решту подав мені.

— Дуй без тари, а то Пилипівна знову заведе своє. Вона у нас строга, ой строга, мов та відьма. Дуй!

Я ніколи не пив горілки, один тільки раз покуштував якось самогонки і після того поклявся, що більше ніколи в рот не візьму цієї погані. Зараз же передо мною стояла пляшка, я мав пити просто з неї. Серце у мене забилося. А що як закашляюся? Бачив якось, пив один наш студент з пляшки, захлинувся, мало не вмер. Затонов слідував за мною. Мені здалося, що його очі горіли лукавим вогнем.

— Боїшся? — спитав він. — Бачу, що боїшся. Ех ти, птахо-сіромахо! А ще робітником вважавшся. Та який же ти робітник після цього? Пилипівна каже, що в металургійний йдеш. А оцього ось не бачив?

Затонов скрутив здоровенну дулю і показав мені її в повному блиску.

— Бачив таку дулю? Оце тобі наш цех!

Він схопив пляшку, перехилив і висмоктав до краплі.

— Закусой! — крикнув він на мене. — Закусой та мотай на вус те, що скажу. Ти ніколи не те що не знав, а й не чув про Затонова. Ясно? Не блимай очима, а дивись мені у вічі твердо. Так от — не чув ти про мене. А сказав, що нібито десь чув, та забув. От який ти, виявляється! Свина, а не людина. Я таких не терплю! Ніколи, кажу тобі, не крути хвостом, вчися правду казати людям. Ти ж подумай сам, хочеш робітником стати? Хочеш. Так ти знаєш, чим сильний наш робочий? Правдою сильний, своєю правдою. Робочий чоловік вільний казати правду. І тому його боїться увесь панський світ, увесь до отакої кришки.

Затонов узяв хлібну крихту і показав її мені.

— Ось до такої кришки. Подумай над цим.

Мені здалося, що тепер Затонов сидів передо мною зовсім тверезий, хоч кілька хвилин тому він ледве тримався на ногах. Те, що я почув далі, переконало мене цілком — оцей атлант після нової чарки став розсудливішим.

— Щоб тобі вже не кортіло, то я скажу: Затонов найкращий у світі каталь. Бачиш, які у мене руки? — він напружив м'язи своїх рук-шлагбаумів, і вони заграли, наче прив'язані на шнурках. — Мене і в цирк запрошували гирі підкидати, та я не пішов. Насиплю повну тачку доломіту і везу. Повну, з верхом! Спробуй хоч раз, тоді скажеш. А я вже шостий рік катаю. І щоб ти знав, що я кажу правду, то дивись сюди.

Затонов витяг з-за пазухи своєї сорочки-косоворотки товсту пачку грошей. Розгорнув папір і висипав гроші на стіл. Це, справді, були великі гроші, таких не доводилося мені бачити.

— Віриш тепер, що я перший каталь у світі?

— Вірю.

— Правильно робиш. Але знай, якщо на те пішло, що з завтрашнього дня я вже не каталь, а крутихвістка. От чому у мене болить серце...

Затонов похилив голову, і я побачив, як у нього з очей знову покотилися сльози. Було так незвично, страшно і гидко дивитися, як плакав оцей велетень. Якби мені про подібне хтось розповідав, я б посміхався, сповнений недовіри. Але я сидів проти Затонова і бачив, як він плаче гіркими сльозами ображеної дитини. Я не розумів причини такого стану, бо не знав навіть гаразд, що таке каталь. Затонов і не турбувався про те, щоб я втямив дійсний смисл його драми.

— Прийшов, знаєш, сьогодні до мене товариш Балахно, єхидненько так посміхається, може, думаю, на чарку натякає, адже був якраз аванс. Та ні, не туди верне. Прийшов, каже, до тебе, Федоре, з новиною, радісною і для нас, і для тебе, і для держави. Прибули механізми, будемо тепер шихту подавати не руками, а машинами. Ха-ха-ха,— регоче Балахно просто мені в пику,— не ждав такого? Кінець твоїм нелюдським мукам, не будеш більше рвати жил...— І так солоденько мені співає, ніби той соловей, а я стою і думаю, куди б вдарити: в пику чи в кругленьке черевце? Так, знаєш, птахо, хотілося заїхати йому, щоб аж пузом загув. Та тут де не візьмись Кульченко, секретар парткому, простягає до мене здалеку руку, поздоровляє з новиною. Я мовчу, а вони павперербій: будеш тепер, Федоре, машиною керувати, діло не мудре, підкрути хвоста машині і дихай повітрям. Так мене, птахо, ошпарили цими словами, що я занімів мов пень. Стою і посміююся разом з ними: крутихвісткою буду, ха-ха-ха! Підкручу хвоста машині і дихатиму повітрячком! От здорово!

Вони пішли, а я півдня простояв біля тачки, ніби стовбняк мене вхопив. Оце тільки трохи передихнув, як випив чарку. Ой горечко ж моє! Ой птахо, погано мені, бо пече мене отут, пече за діда свого, за батька, за себе. Три коліна Затонових каталі — та ще які! Бувало, приїде в село батько, горілки поставить на вулиці, щоб знали, хто це гостює. А потім бере за грудки чоловік вісім парубків та як жбурне їх в пилюку! Силища! Аж дух забиває! Цілий місяць гуляє, аж село стогне, а тоді знову на Донбас. І мене взяв батько, навчив, як берегти жили і щоб грижа не заїла. І зажив же я, птахо, зажив так, що й батькові не снилося, бо він на хазяїна старався, а я сам на себе! А тепер кінець моєму життю, не здужаю я наруги, втечу, мабуть... Каюк мені.

Він був жалюгідний, оцей атлант. Я оговтався, посмілішав. Комар задзижчав у мене під вухом, я розкрив рота:

— Манчестерські ткачі зруйнували свої ткацькі верстати, бо вони несли їм голод. Ви повинні знищити машину, яка має замінити труд каталя.

Затонов довго дивився на мене нерухожими очима, ніби дослухався до моїх слів, що гули далекою луною в його свідомості, нарешті заревів, навалився на мене, ніби та гора:

— Щоб я став шкідником? Це ти серйозно, птахо?

Я не зрушив з місця.

— А який же вихід? Держава дбає про робітника, полегшує йому працю, а робітник каже, що тепер йому каюк.

Затонов стояв проти мене, коливався на своїх ногах, ладний розчавити мене своєю масою. Його сірі холодні очі звузилися, налилися вогнем ненависті. Одним рухом він скинув з себе косоворотку, напружився, ніби перед стрибком, і тут я побачив його плечі, руки, груди. Затонов поклав свої важкі руки за голову, стис їх так, що м'язи затремтіли, мов гумові.

— А куди я подіну оце, птахо? Куди? Викину собакам? Скажи мені, якщо такий мудрий та грамотний.

І він знову заграв своїми м'язами-гирями. Відверто кажучи, я був у захваті від такої неймовірної фізичної сили. Довгі роки тренування, найвища фізична культура, певне, не давали таких наслідків, як дала робота каталя. Він, Затонов, був справжнім атлетом, видимо, пишався цим і не приховував своєї вищості над усіма іншими смертними. Але я зумів подолати отой захват, бо був переконаний, що стихійна сила атланта поступиться перед логікою життя. Треба тільки не відступати перед навалою м'язів, не ахнути, а зуміти скривитися в скептичній посмішці. Я так і вчинив, хоч мені це й не обійшлося дешево.

— Побережіть це, ще згодиться,— відрубав я коротко, встаючи.— У вік індустріалізації головне розум, а не м'язи...

Мої слова справили на Затонова зовсім інше враження, ніж я сподівався. Він презирливо сплонував, брудно вилаявся. Надівав сорочку, кричав ображено і люто:

— Птаха про розум заспівала! Ха-ха-ха! Де ж у тебе той розум, коли ти голодний, мов собака! Он зжер мою ковбасу, а тепер уму-розуму мене вчиш? Ін-те-лі-ген-тик задрипаний! Ёши з моєї хати!

Я стояв біля дверей і дивився, як лютував атлант. Він умів гніватися, мов той трагик, хоч і відчувалося, що трагик погано вивчив роль, відчуває себе не дуже певно на сцені.

Ще одне зусилля — і велетень впаде на коліна. Я в цьому був такий переконаний, що зумів кинути просто йому в вічі:

— Схоже було, що я повірив у вас, коли говорили про робочу правду. Але ті слова у вас випадково вирвалися, тепер я знаю! Ви — шкурник і хвастун! Відсталий елемент, ось хто ви! Сховайте свої гроші, вони не додають робітничові сили, бо гроші і правда ніколи не ходили обіруч. Це сказав Маркс, а не я. Повірте...

Я вискочив надвір, гримнувши дверима. Серце моє падало билосся. Здавалося, ось розчиняться двері, вибіжить Затонов і вдарить мене. Буде досить одного удару, і вже ніколи я не повернуся в інститут, не буде з мене педагога, не буде робітника металургійного цеху... Але двері не розчинилися, Затонов не погнався за мною. Я заглянув у вікно і побачив, як він стояв на тому місці, де я його залишив. Руки його обвисли, м'язи-горби на плечах зм'якли, ніби людину тільки-но витягли з окропу. Затонов стояв і дивився нерухомими очима на купу грошей на столі. Я з полегкістю зітхнув і пішов до груші. Ліг на матрац і відчув, що під головою у мене подушка. Цікаво, з якої це ласки Пилипівна потурбувалася про мене? Адже сказала, що, крім ліжка та матраца, все має бути моїм власним. Тепер я лежав на подушці, дивився просто в небо, де мерехтіли холодні, бліді і нерухомі зірки, а сам думав про Затонова. Цікавий тип. Крутий і неприступний, мов висока гора. Є щось від артиста, клоуна, руського купця, що живе не розумом, а настроєм. Варто з ним ближче познайомитися, буде про що розповідати друзям в гуртожитку...

Заснув, аж коли зорі на небі зовсім зблідли.

Трубний глас

Прокинувся я від тугої хвилі, що билася біля вух. Схопився і застиг в надмірному хвилюванні. Звідти, де височить заводська труба, линули кличні звуки гудка. Він був голосний і басовитий, всевладний і розкотистий, ніби трубний глас. І вже блимали в напівтемряві цигарки і лампочки, робочий народ лаштувався до роботи. Сонне і припшкле місто враз прокинулося, зашуміло, завирувало людським гомоном. А гудок продовжував посилати в небо, в курні покривлені вулички, до корпусів Соціалістичного міста, за ріку, де тулилися землянки, в кожну хату і в

кожні вуха свої басовиті звуки-сполохи. Мені не було чого збиратися, бо я був одягнений. Я стояв і вслухався в кличні звуки гудка. Це вперше в своєму житті я встав, розбуджений заводським гудком. Досі мене будила мати, вічно рухлива і заклопотана, будила ласкаво і ніжно, з відчуттям душевної боротьби, суму і любові. Коли я був малий, вона цілувала мене сонного своїми теплими і запашними губами, гладила по голові і казала: «Вставай, синку, я вже тобі і млинців напекла». Потім, коли я підріс і вже пас череду, вона будила мене дотиком своїх зашкарублених від праці, але таких дбайливих і ніжних рук, вела своїм рівним і тихим голосом: «Вставай, синку, бо вже сонечко височенько, люди корів повиганяли, так вони розбрелися, я їх з городів позавертала». Коли я наймався пасти череду на хутори, там мене будили штурханом в бік, окриком і брудною лайкою: «Жерти та спати ласий, щоб тебе поприщило». В інститутському гуртожитку я вставав разом з усіма під звуки ранкової гімнастики: «Вставай, вставай, кудрявая, навстречу дня». А сьогодні вперше встав під кличний бас заводського гудка.

Так, він кликав і мене! Це значить, що віднині я в повній владі гудка. Він буде кликати мене на роботу, дозволить перепочити в обід, попередить, коли кінчати той відпочинок, і скаже, коли можна мити руки і йти додому. Одного цього було досить, щоб в серці закипала гордість. Я робітник! Я член великого товариства робочих, тих людей, які навіки прославили себе і цілі народи Паризькою комуною, російським Жовтнем. В моїй душі, душі сільського хлопця, такі почуття знайшли вдячний ґрунт. Я йшов на завод так, ніби на мене там усі чекали і ніби я мав ошчасливити робочий народ своєю присутністю.

Перше розчарування було на прохідній. Тут стояв інший чоловік — молодий, з порожнім рукавом мундира, язикатий і причіпливий. Довго розглядав мою перепустку, ніби я її вкрав, допитувався, чи знає про мій прихід начальник цеху. Як я пожалкував, що на його місці не стояв зараз Іван Артемович! Я вже приготував для нього щире «доброго ранку», збирався почути від нього заспокійливе слово, а тепер стояв і дивився на однорукого вахтера, який тримав мене на прохідній, ніби того злодія.

Нарешті він відпустив мене, але й тоді, як я пішов по залізних плитах заводу, він усе поглядав на мене, ніби боявся, що я зверну кудись вбік і вчиню диверсію. Чого він так прискіпувався до мене? Цього я не міг зрозуміти, аж

поки не став перед ясні очі начальника цеху Балахна. Це був дуже товстий чоловік у чорних окулярах і чорній спецівці. За скельцями окулярів бігали неуважні очі, маленькі і колючі. На мене він не дивився, але я відчував, що він підозріло коситься в мій бік і що з його язика ось-ось зірветься щось образливе і хиже. Постоявши так з хвилину, він обернувся, кинув через плече:

— На ями. Ей, Петренко, покажи новенькому наші ями!

Петренко, молодий хлопчина з безліччю олівців в кишені спецівки, повів мене через гори брукхту кудись в захищений закапелок. Привів і сказав:

— Удвох впорастесь, якщо не будете ледарювати.

Він оглянув мене і скривився.

— У «джимах» і білій сорочці прийшов на ями? Здорово, чорт візьми! Чи, може, ти гадав, що тут танцювальний майданчик?

— У мене немає спецівки,— признався я. Мені хотілося, щоб Петренко перестав дивитися на мене з презирством.— Гадав, що тут видають...

Петренко зареготав:

— Видають? Держи обидві жмені... Навчили нас літуни, тепер уже не проведуть. Бери лопату!

Він заглянув в отвір цементного колодязя, крикнув:

— Бондар! Приймай напарника і покажи йому, що робити.

Петренко крутнувся і побіг серед кучугур брукхту. А я стояв і дивився в отвір колодязя. Це була кругла яма, обрамлена цементом і цеглою, на дно якої вела вузька залізна драбинка. З ями били в ніс випари сірчаної кислоти, горілого вугілля і шлаку. Бондаря я не бачив, але по тому, як смикалася шнурівка, що спускалася в колодязь, зрозумів, що він там, на дні ями. Нарешті з глибини колодязя почувся сердитий голос:

— Тягни, чого стоїш?

Я взявся за шнурівку, потяг на себе. Щось важке, невимовно важке коливалося в отворі. Це було відро, наповнене мокрим шлаком. Я витяг його і тільки тепер побачив Бондаря. Спочатку з'явилися великі червоні руки, потім чуб, а потому обличчя парубчака в драному піджаці і в трусах. Він був мокрий, спітнілий, червоний від натуги. Виліз, уп'явся в мене своїми червоними злими очима.

— З'яву став? Якщо напарникувати, то чесно, без хитрощів. Вивалюй з відра і лізь в яму.

— А що я там буду робити?

— Покажу, лізь.

Я спорожнив відро, поліз по слизькій гарячій драбинці. Бондар послідував за мною. Яма була простора внизу, квадратна. Посередині стояв металевий циліндр, схожий на вокзальну грубу, внизу на великій тарелі хлюпотіла вода і разом з нею поволі сипався шлак. Бондар узяв лопату, скреготнув нею по тарелі, набрав шлаку і висипав у відро.

— Оце й уся робота. Будеш насипати, я тягтиму вгору. Півгодини ти внизу, півгодини я. Зараз твоя черга.

В ямі було жарко, вогко, під ногами чавкала гаряча вода, змішана з вугільним пилом. Поки я насипав одне відро, мої черевики набрали вологи, роздалися і стали завеликими. Рясний піт укритив моє чоло. Випари сірки здавлювали груди, нічим було дихати. Але я вперто шкрябав лопатою, очищаючи таріль. І коли вона вже була чиста і я пробув в ямі не менше півгодини, піднявся по драбині. Вхопив чистого повітря і відчув, що втрачаю рівновагу. З великим зусиллям переборював слабкість і подивився на Бондаря. Він сидів на купі шлаку і сміявся. Його червоне вилицювате обличчя тремтіло від сміху, а очі грали так, ніби він сидів у цирку.

— Дурень ти,— хихикав він,— хіба ж можна так довго там сидіти? Насипав пару відер і тікай, а то здохнеш. Хіба не бачиш, куди нас запроторили? Думаєш, дорого платять? По три карбованці на день, більше не заробиш. Та й тих не дають, кажуть, що банк затримує гроші. Я вже тут два місяці, знаю...

Це повідомлення мене злякало.

— А чому ж банк затримує гроші?

— Ге, видно зразу, що ти новачок,— сміявся Бондар.— Наш цех у прориві, а від нашого цеху все залежить. Весь завод. Бо з чого робитимеш машини, коли металу нема? Сьогодні нашому цеху вручатимуть рогожевий прапор.

— Який прапор?

Бондар розповів мені про тутешні порядки. Юнгородський машинобудівний завод старий, устаткований примітивними бельгійськими механізмами, дістався від царського уряду. Підприємство має свою металургію, домни і мартени. І ось ця металургія не дає нікому дихати. Балахно не злазить з дошки ганьби, його критикують у газетах, йому не дають грошей, робітники кидають завод і втікають на інші. Сьогодні металургійний цех прийматиме перехідний рогожевий прапор — символ ганьби і відсталості. Так

що місце це гаряче, заробиш тут чорта пухлого, тримай кишені.

— А чому ж Балахно не скличе всіх робітників, не порадиться з ними, як вивести цех з прориву?

Це мос запитання здалося Бондарю таким наївним, що він аж долонями сплеснув:

— А ти ж як гадаєш, оце ждали тебе, щоб ти підказав вихід? Не додумалися без тебе своїм розумом? Дивак... Та зборів тих і мітингів у нас хоч одбавляй, але ж який толк? Поговорять і розійдуться. Тут словом не допоможеш!

— Ну, тоді давай ділом допомагати,— сказав я.— Лізь у яму, твоя черга.

Бондар неохоче підвівся з насидженого місця.

— Ти добре почистив там? Тепер можна спочити. Щось їсти хочеться.

Він кудись сховався, приніс пляшку молока і шмат чорного хліба. Пив молоко просто з пляшки, солодко заплющуючи очі, мов кіт. Картина була така звабна, що я відчув, як у мене в животі блискавками прокотилися спазми. Сьогодні я не снідав, а вчора... Але що там вчора, коли не знаю, чи їстиму завтра... А тут ще Бондар таке розповідає, що аж моторошно стає. Якщо справді металургійному цеху не виплачують грошей, що тоді робити? А Бондар смочє молоко, мружить очі, на мене не дивиться, боїться, мабуть, що я попрошу крихту хліба. Хоч би вже швидше поїв, думав я, легше було б на душі. А то ніби навмисне дратує. Нарешті пляшка спорожніла, Бондар розплющив очі.

— Де ти живеш? — спитав він сонним голосом.

— Найняв куток у людей. А ти?

— Я — дома. Три кілометри до мого села, ходжу пішки. Якби не домашній харч, давно пропав би тут.

Що він мене так лякає, оцей бузівок, думав я про Бондаря. Якщо його послухати, то вже й виходу немає ніякого. І я відчув, що мене лякають навмисне, щоб я розпустив нюні і втік звідси. Але я не збирався тікати. Щось мені не віриться, щоб справи були такі кепські, як розповідає Бондар. Труднощі можуть бути, але щоб так уже було погано, погано у всіх відношеннях, в це не вірилося. Я так і сказав йому:

— Знаєш що? Менше думай про шлунок, тоді краще буде тобі й людям. Лізь у яму, бо вже там, певне, назбиралося шлаку.

Він поліз, а я почав тягати цєбро. Тонка просмолена шнурівка різала руки... Потім ми помінялися ролями і так

парилися до гудка, який сповістив про перерву на обід. Обід! Робітники йшли в заводську їдальню або добували з чемоданчиків домашній харч і обідали. Бондар знову кудись сходив і приніс шмат сала, краєць хліба, заходився їсти. Лихо моє, як він їсть! Поклав шмат сала на край скибки хліба, жує той хліб, намагаючись швидше добратися до сала. Але скибка велика, не прожуєш відразу. Бондар пирхав, мов кінь у шаньці, люто молотив щелепами, мов тими жорнами. Нарешті він добрався до сала, прицідився і вкусив. Одгриз шматочок, решту загорнув у папір.

— На вечерю буде, — сказав він і гикнув. Я далі не міг терпіти мук, яких мені завдав оцей Бондар, одвернувся від нього і пішов шукати їдальню. Невже мені доведеться сьогодні працювати без їжі?

Їдальня містилася в приміщенні інструментального цеху, світлого і високого, мов ангар. Луна від людських голосів котилася під високу скляну стелю і, у стократ помножена, падала вниз, на примовклі верстати. Ніби в церкві, подумав я і підійшов ближче до роздаточної. Робітники подавали поварові талони, він наливав їм супу, клав на тарілку вареної локшини і котлети. Ось яка річ, треба дістати талони на обід. Але хто їх видає? На моє запитання один робітник, сухий, мов тріска, здивовано підвів очі від тарілки, потім знову втупився в неї і прошелестів:

— В профкомі.

Профком, профком... У нас теж в інституті є профком, там завжди нам видавали талони на хліб, на цукор і на відрізи матерії. Як я не подумав про це відразу? Розпитав, де профком, кинувся туди. Блукав по території заводу, марно намагаючись пробитися через склади і захаращені двори цехів. Один зустрічний показує в один бік, інший в другий, поки я так швендяв, почувся гудок. Я зупинився. Час втрачено, треба швидко повертатися назад.

Пробираючись вузькими хідниками, через штабелі металевих брусків, я раптом наткнувся на Затонова. Він був у широкому брезентовому костюмі, чисто виголений, напудрений і пахучий. Блимав на мене своїми сірими очима, на його рябому, але зараз привітному обличчі грали по-лиски дружньої посмішки.

— Де ти пропадаєш? — спитав він мене так, ніби я мав звітувати перед ним за кожен свій крок. Це мене насторожило. Чого йому треба? Наговорив мені вчора повні вуха матюків, досить з мене.

— У профком ходив,— кинув я холодно і глухо.

— Дивина,— знову усмішка, рябе обличчя просто міниться приязню і дружбою.— А профком тебе шукає...

— Як-то мене?

— А так, сидить і жде тебе профком у цеху. Я тільки-но звідти. Катай і май на увазі, що наш профком зветься Галею. Кучері і всякі там інші вихиляси для нашого брата...

Він іще раз подарував мені усмішку, примирливу і, як мені здалося, трохи лукаву, як у маленького хлопчика, що заховався під столом, а батько ніяк не відшукає його.

Затонов сказав правду — на мене чекала звихрена, го-мінка і збуджена Галя Приймаченко, профорг нашого цеху, молода і дебела дівчина в хлоп'ячій кепці і юнгштурмівці. Вона міцно потисла мені руку, ніби ми з нею були давні знайомі, накинулася з грізними словами:

— Робітник мусить бути на робочому місці, а не десь у мандрах! Хто буде виконувати п'ятирічку? Дисципліна — перша заповідь. Друга — організованість. А де вона у тебе? Чому я маю розшукувати тебе, щоб віддати талони на хліб? Чи ти, може, такий багатий, що на шоколаді та мармеладах живеш?

Вона не дала мені й слова вимовити, прочитала цілу політграмоту, записуючи моє прізвище в книжку, яку вона носила під пахвою. Вручила хлібні талони, потім картку на цукор і раптом спитала:

— Як проводиш свій неорганізований час? В карти дуєш? Ось тобі квитки в наш заводський парк, приходи, там сьогодні будуть профспілкові збори, духовий оркестр і лекція під кінець. Я читатиму лекцію!

В моїх руках тепер було чимало квитків і талонів, але жодного не було з них на обід. Як про це сказати дівчині? Якби на її місці був хлопець чи чоловік, я признався б, що не маю на що жити, але Галі Приймаченко не скажеш про це відверто. Щось тримало мене за язик, не давало змоги сказати й слова. А вона вже трясла мою руку, трясла з чоловічою силою.

— Будь здоров, не забудь про збори, вони о шостій вечора. Неотоварені талони пропадають, знаєш про це?

Вона не вислухала відповіді і на це своє запитання, стрибнула від мене і подалася геть.

На серці у мене все ж повеселішало. Я тримав пачку талонів на хліб, у мене були квитки в парк, картка, по якій продають цукор. От тільки лихо — у мене немає за

що викупити отой білий запашний хліб. І тут у мене випикла пречудесна ідея: в чемодані лежить дві пари білизни. Зовсім новісінькі, просторі, навіть завеликі для мене, так що цілком згодяться для першого-ліпшого дорослого. Чому б не продати одну пару?

Ця думка так мене розвеселила, що я, повторюючи рухи Галі Приймаченко, стрибнув і кинувся до своїх ям. Тепер я не пропаду! Сьогодні після роботи я пообідаю, піду в заводський парк і буду слухати лекцію Галі Приймаченко.

Повертався з роботи ніби п'яний. Мої черевики з гострими качиними носами розплющилися, біла сорочка стала рудою і плямистою, як маскхалат, штани повидувалися на колінях, а моя гордість і окраса — картата кепка — пахтіла потом і димом. Однак у мене вистачило сил не тільки посміхнутися Іванові Артемовичу, який уже стояв на своєму посту, а й сказати йому не без чванства:

— Все нормально, батьку!

Він дивився на мене і чомусь похитував головою. В його добрих очах світилася печаль.

— Тебе поставили на калорифери? І ти цілий день тягав цебро без рукавиць?

Тільки тепер я поглянув на свої руки. Червоні пружки посмугували долоні, пухирі затекли кров'ю. Пальці набубнявіли, стали нерухомими. Не руки — якісь обрубки. Я сховав їх за спиною.

Іван Артемович підійшов до шухляди, витяг новенькі брезентові рукавиці, мовчки подав їх мені. Подав і відвернувся. А я стояв зворушений і зніяковілий.

— Заробиш — віддаси, — нарешті промовив вахтер. Він круто вилаявся і комусь посварив рукою: — Бовдури! Я вас припечу!

Я постояв ще трохи, але тому що Іван Артемович більше не звертав на мене уваги, вийшов. Пекло сонце, легенький вітерець подував з Кривого Торця, ніс звідти пахоці куширу, застоюлої води. Біля воріт юрмилися жінки і діти — вони зустрічали своїх чоловіків і батьків. І чомусь так захотілося, щоб і мене хтось зустрічав після роботи... Он батько посадовив свого маленького сина на плечі, легенько обійняв за стан свою молоду дружину, і вони пішли в курну вулицю щасливі і зворушливі у своїй одвічній взаємолюбові. Чи буде колись і в мене таке щастя?

Рогожевий прапор

Горе тому, хто не вмiє продавати.

Так, саме продавати. Купувати що: прийшов, вибрав потрібну річ, заплатив гроші і йдеш собі з магазину, ніби той іменинник. Настрій у тебе веселий, піднесений, святковий. Ти милуєшся новою річчю, вона тебе радує, веселить твоє серце. Зовсім інше діло — продавати. Тут потрібний хист, та ще й хист неабиякий. Пам'ятаю, колись мати послала мене на базар продати відро кукурудзи «кінський зуб». Такої кукурудзи у нас не було, матері прислала сестра з Таврії, вона посіяла тієї кукурудзи грядку, збрала насіння і вирішила трохи заробити.

— Піди, синку,— сказала вона мені,— піди на базар і продай людям на насіння. Такого «зуба» ніхто й не бачив, великого та білого. Кожен дасть тобі по п'ятаку за стакан.

Прийшов я на базар, поставив своє відро скраєчку, де вільніше, стою і жду покупців. Довго я чекав їх, але вони не йшли. Якийсь дідок з сусіднього села, правда, зацікавився «кінським зубом», сів напочіпки біля відра і все ахкав та прицмокував язиком, мовляв, яка ж гарна кукурудза, одну насінину навіть попробував на смак, розгриз її і виплюнув.

— Продається? — спитав він.

— Продається,— відповів я скоромовкою,— по п'ять копійок за стакан.

— Отак дешево? — здивувався дід. Він похитав головою і пішов собі від мене. А я стояв і думав: мати не знає справжньої ціни на кукурудзу, вона заправила надто багато, ось чому люди не беруть її. І я оголосив тіткам, що стояли поряд, нову ціну за стакан — дві копійки.

А тут якраз мимо проходила наша сільська бублешниця Настя, товста і язиката жінка, яка прославилася тим, що буцімто за свої бублики вигнала добрячий будинок, почула про мою ціну, ахнула:

— Дві копійки? Чи ти не здурів, хлопче? Та це ж зовсім даром, бо он макуху по карбованцю за шмат продають люди. Дай ось я тобі продам, бо мати прочухана тобі дасть за таку торгівлю.

Вона взяла моє відро, а мені дала велику і легку, мов пір'їна, порожню корзину, вийшла в саму гущу базару, заперетувала не своїм голосом:

— Людоньки і бабоньки, а я що вам принесла! Загрявична кукурудза, біла та велика, солодка та родюча, мов

хміль. Десять качанів росте на стеблині, а то й більше, а качан той, мов макогін! Одним качаном свиню нагодуєш, і вже на ній сало з вершок, пахуще та ніжне, як те масло. Підходьте, бабоньки, підходьте, бо вже лишилося тільки одне відро, а мішок порожній. Беріть і сійте на здоров'я! Підходьте, мірятому стаканом, усього по четвертаку, хоч зранку продавала по полтиніку!

І хоч базар уже порідшав, бо я змарнував чимало часу, переминаючись з ноги на ногу біля свого відра, та бублещиця продала все до зернини, віддала мені виручку і крикнула так, щоб усі чули:

— Передай матері, що то я продала її кукурудзу, хай знає мою добрість. Якби ти не бевкав про ті дві кошіки, то я і по полтину спустила б твій «кінський зуб».

Тепер, йдучи до вокзалу і несучи під пахвою пару білизни на продаж, я згадував тітку Настю і думав над тим, яку ціну запросити за свій крам. Підштаники і сорочка були зшиті материними руками, але з доброї матерії, купленої в кооперації, а сорочка, покладена звичайною голкою, могла позмагатися з машинною, — така вона була рівна та густа. Невже за таке добро мені не дадуть п'ятнадцять карбованців? Чому я визначив таку ціну своїй білизні, я й сам не знав, може, тому, що, проходячи повз крамницю, побачив на вітрині труси і вивішену ціну — вісім карбованців? Міркував я так: якщо труси коштують вісім, то за пару нової білизни не гріх дати п'ятнадцять. І не дорого, і не дешево, саме так, як і міг продати чесний чоловік.

Довго я огинався біля вокзалу на площі, що вела до міста, чимало там крутилося різних людей, але я не мав сили, щоб отак витягти з-під пахви згорток, розмотати його і бахнути: «Купіть, дядьку, недорого віддаю». Сором пік мені обличчя, спопеляв мене і нищив. Але виходу у мене не було, треба діяти. І тоді я перейняв робітника у синій сорочці, підперезаній червоним поясом з китицями, тицьнув йому в руки згорток і ледве прохрипів дурним від хвилювання голосом:

— Подивіться, може, вам треба...

Робітник трохи ошелешено поглянув на мене, чомусь затримав погляд на розтоптаних моїх черевиках, потім розгорнув пакунок, почав розглядати білизну. Ось він розвів руки, взявши в кожну по холоші, поміряв розмір. Потім уважно роздивився сорочку і тільки тоді спитав:

— Скільки хочете?

— П'ятнадцять карбованців!

Робітник мовчки зиркнув на мене, ще раз пом'яв матерію, ніби хотів переконатися, що вона не з паперу, знову вп'явся в мене своїм пронизливим поглядом.

— Знаєш що,— раптом сказав він пошепки,— бери свій пакунок і тікай звідси, не оглядаючись. Красти навчився, а збувати — хисту замало. А я краденого не ношу.

Він жбурнув мені в руки білизну, ще раз підозріло оглянув мене з ніг до голови і пішов собі. Присоромлений, знищений, стояв я і поволі згортав білизну. Чому він вважає, що я вкрав її? Невже у мене такий вигляд, що я викликаю підозру?

Охоту продавати як рукою зняло. Йшов через площу, не озираючись. Зупинився тільки біля крамниці, у вітрині якої красувалися чорні труси. Увійшов, потупцював біля продавщиці, нарешті спитав, чому пара білизни, і, почувши відповідь, зрозумів усе. Пара нової білизни, значно гіршої якості, ніж моя, коштувала двадцять п'ять карбованців! Повторилася історія з кукурудзою «кінський зуб»...

Стомлений і пригнічений, чвалав я додому через високий міст. Будинки запалювали вогні, заходив вечір. В парку над Кривим Торцем грав оркестр. Серце защеміло тоскно і жалібно. Уявлялося, як шумливою юрбою вливаються в парк робітники, як вони займають місця і ждуть початку зборів. А поки що слухають концерт і їдять морозиво. А я за цілий день в рот ріски не брав. А тут ще Галя Приймаченко з думки не йде. Адже сама запросила в парк, дала квиток. Напевне помітить, що я не прийшов, подумає, що я несерйозний і дурний мовлень, програв усю ніч в карти, а на збори не з'явився... Чому вона подумала, що я картяр? Колись в дитинстві ми з братом зробили з паперу карти, розмалювали їх олівцями і грали у відьму. Після того я до рук не брав карт, а ось Галя Приймаченко дозволила тобі такий натяк... Яке у неї право?

Дрібні, але болючі невдачі сьогодняшнього дня, голодування зробили мене похмурим і злим. У цьому я ще раз переконався, коли раптом спіткнувся обличчя в обличчя з дівчиною. Вона стояла мені на путі, і, коли я мало не наступив їй на ноги, вона сказала:

— Яка недоступність і величавість, аж страшно! Йде й не помічає нікого навколо... Можна подумати, що вчора ти не пив чай з мого титана, а гуляв у ресторані і купався у шампанському.

Тільки тепер я впізнав буфетницю. Лихо моє, чому я відразу не подумав про неї, не позичив у неї отого карбованця, про якого вона так прозоро натякала вчора? Все вирішилося б швидко і просто, адже я напевне знав, що вона мене не забула. І ось ця дівчина стояла проти мене, мружила свої волохаті очі і глузувала:

— Бачила, як ти проходив повз буфет, у вікно помітила, але ж отака поважність і серйозність — не гукнеш такому. Влаштувався? Тонька оформила? Правда?

Вона говорила мені «ти», як своєму давньому знайомому, і мене це радувало неслуханно. Сьогодні мені не вистачало не тільки грошей на обід, а й ось такого милого дружнього голосу, простої людської посмішки і тепла очей. Тепер я знайду вихід! Не буду більше бовдуром, як при зустрічі з Галею Приймаченко, скажу все напрямці, оці дівчина виручить. Мене зупиняло одне — я не знав, як її звати.

— Ми так з вами кумедно познайомились вчора, — почав, було, я здалеку, але потім облипив це і додав: — Як вас звати?

— Тая.

— Так от слухайте, Таю, моя поважність ґрунтується на впевненості, що незабаром ми з вами, ми з тобою, питимемо шампанське в ресторані.

— Ти так добре влаштувався? Ах, на яку ж роботу?

Вузьке обличчя, освітлене мерехтливим ліхтарем, то відкривалося посмішкою, то бралось тінню. Однак по тону запитання, по зацікавленості і по оцьому «ах» я догадався, що Тая переконана: мене призначили не менш як на посаду заступника директора заводу чи головного інженера. І мені чомусь не хотілося, щоб оці очі, затінені непевним світлом ліхтаря і довгими віями, перестали посміхатися. На мить перед очима постала постать дами з Рексом, яка відразу ж скисла, почувши про мою належність до робітничого класу. Мені, кажу, не хотілося, щоб Тая кинулася від мене, і тому я оголосив:

— Так, влаштувався я добре, Тоня послала мене на найвищу у світі посаду.

— Найвищу?

Тая дивилася на мене так, як дивляться на степове марево, — з захватом і посмішкою недовіри. Ще один крок — і марево перестане будити уяву і надію. І щоб цього не сталося, щоб лишити дівчину у солодкій і тривожній невідомості, я прихилився до неї і змовницьки шепнув:

— Мого звання, мов чорт ладану, бояться усі на світі капіталісти і королі, царі і поміщики! От хто я тепер! Зрозуміла?

— Ні. Не зовсім, але...

— Що але?

— Тоня мені говорила...

Я відсахнувся від дівчини.

— Так ти все знаєш? І стоїш зі мною і розмовляєш?

Тепер у Таї обличчя було здивоване.

— А що мені треба знати?— вона питала так, ніби я натякнув на щось жахливе, яке досі зберігав у таємниці.

— Ну, про те, що я робітник металургійного цеху?

— Так ти там? Тоня говорила, що тебе скоро переведуть, якщо будеш чесно працювати.

— А я не хочу, щоб мене кудись переводили. Мене влаштовує металургійний. Пречудесний цех.

Тая похитала головою.

— Не такий вже він чудесний, знаю його. Мій батько там до революції працював. Цех старий, допотопне устаткування, примітивна техніка. Його скоро знесуть, як тільки новий збудують.

— Поки новий збудують, треба виплавляти метал у старому.

Я взяв дівчину під руку, ми пішли по сходах вниз, до міста.

— Ти сьогодні вільна? — питав я хвацько, ніби добре пообідав і руки мої не пашать жаром.— Якщо вільна, то підемо в парк, я тебе запрошую, у мене є квитки. Підемо?

Вона ніби чекала запрошення, бо відразу погодилася, і ми умовилися, що за півгодини зустрінемося біля воріт парку. Я влетів у свій двір, побачив Пилипівну, тицьнув їй у руки білізну і сказав так, ніби все було давно погоджено і вирішено:

— Візьміть оце і завтра продайте, а мене нагодуйте супом і хлібом, бо я не обідав.

О мої рідні слобожанські степи, мої прадавні могили і синя далеч неба, лункі перегуки паровозів за вибалками і долинами, моя химерна юність, чабанська втіха, рід мій пшеничний і гречаний, слухайте! Я переборов свою одвічну ніяковість, мовчазність і скованість, я сказав Пилипівні правду, сказав не з зажурою і пригніченістю, а зовсім вільно і одчайдушно, бо на мене чекала Тая, бо я мав швидко вмитися, пообідати і прийти в робітничий парк. Я переступив межу, яка мене відділяла від людства, я тепер силь-

ний і безжурний. Пилипівна вже несе он мені миску квасолевого супу, окравець хліба і шмат м'яса в голубій тарілочці. Я мию руки, безжурно наспівуючи, потім неквапно починаю їсти. Пилипівна дивиться на мене, говорить щось за спокійливе і тепле, наче рідна мати, але я думаю про Таю і тому мало що чую. Одначе коли я втямив, що Пилипівна може мене столувати, якщо я віддам їй свої продуктові картки, я аж підскочив від радості.

— Картки? Так ось вони, беріть, бо пропадають же, згинуть зовсім, якщо їх завчасу не отоварити. Якось дотягну до авансу, а там ми з вами гори звернемо, правда?

Пилипівна не збиралася звертати гір, але сказала, що грошей, які вона завтра виручить за білизну, буде цілком достатньо на два тижні, а там буде аванс. Але цього їй мало — вона каже, що мені треба обзавестися спецодягом для роботи, інакше через тиждень у мене не буде в чому ходити в парк. Вона розчинила погрібник, показала на купу брудного брезентового вбрання, складеного жужмом.

— Оце тут хлопці покидали негодяще. Якщо його одібрали та випрати, буде в чому ходити на зміну. Я тобі все приготую на завтра, так що не сумнівайся.

Я подякував добрій жінці, причесав своє непокірне волосся і чимдуж помчав до парку, який кликав мене золотими трубами оркестру. Тая вже була біля воріт, коли я з'явився — помолоділий і сміливий, мов чорт. Миска супу з хлібом та шмат вареного м'яса зробили своє — втоми пінаскілечки, лице пащить рум'янцем. Небагато треба, якщо тобі двадцять літ! Я беру дівчину під руку і веду через широкі ворота в парк, нас привітно зустрічають кам'яні велетні з кочергами сталеварів, пілоти в бронзових шоломах, матроси з емблемою «Орел».

Великий літній театр зі сценою і безкраїми рядами лав переповнений. Оркестр закінчив свою розповідь про маньчжурські події, на сцену вийшла Галя Приймаченко. Дівчина була одягнута так само, як і на роботі: юнгштурмівка, зеленава гімнастюрка, яка прийшла до нас з Німеччини, блискуча портупея, коротка спідниця і кепка. Тільки тепер Галя тримала кепку в руках. Широке вилицювате обличчя дівчини було суворе, як і її одяг. Вона подзвонила в графин, оголосила збори металургів відкритими. В президію обрали щось біля двадцяти чоловік, серед них я знав тільки одного Балахна. Добре, що поряд сиділа Тая, вона весь час шепотіла мені на вухо: ото сидить товариш Кульченко, секретар парткому, а ото

директор заводу Куликов, а онде, скраю зліва,— ударник Затонов.

Затонов? Ми з Тасєю сиділи далеко позаду, слова зі сцени ледве долинали до нас, і я не почув, як називали прізвище мого дивного знайомого. Та й впізнати Затонова зараз було важко. Щедре електричне сяйво заливало всю сцену, воно прикрашувало предмети і людські обличчя, накладало на все печать святковості. Затонов сидів урочистий, від його ряботиння й сліду не лишилося, про нього зараз можна було сказати, що це — античний бог. Чорний костюм, галстук, дбайливо причесане волосся і дорогі запонки, що весь час поблискували, як у того оперного співака. «Дивно, як одяг міняє людину»,— думав я, слухаючи доповідь Балахна.

Балахно говорив глухо, наче бухав праником по льоду, весь час виправдувався, посилаючись на погану роботу залізничного транспорту, скаржився на плинність робочої сили.

Його слухали мовчки, аж поки Балахно не зачепив болючого місця — про кадри.

— Відсутність у наших кадрів пролетарської свідомості, небажання зносити труднощі росту — ось де в першу чергу треба шукати причину відставання металургійного,— сказав Балахно. І відразу ж з усіх кінців зали почувлися вигуки:

— Сам ти несвідомий!

— Розкажи про себе, що ти за кадр!

— Чому получку затримуєш?

— Хто тебе вчив роздавати труднощі замість спецодягу?

Марно намагався Кульченко втихомирити зал, він гримів і клетотів, як скресла річка. Балахно безнадійно махнув рукою, понуро поплівся на своє місце в президії. Стихійний осуд керівництва цеху нарешті влігся, почали виступати промовці. Вже вони і так і сяк перемивали кісточки начальства, а начальство те в особі Балахна меланхолійно гортало блокнот, записуючи туди якісь слова. Після обговорення був спектакль: духовий оркестр грав «Чижик-пижик», зал реготав і приспівував, а під цей лемент на сцену винесли рогожевий прапор і вручили його Балахну.

Якось незручно було дивитися на це видовище, соромно підвести очі. Я дивився на Балахна, як він поривався щось сказати, але не міг, бо навколо улюлюкали і свиста-

ли, а сам думав, що, мабуть, так прикро буває тоді, коли на площі роздягають людину і порють її різками. Добре, що Тая не дуже серйозно сприймала все бачене. Вона крізь сміх шепнула мені: «Давай чкурнемо кудись». Я вхопився за це відразу. Ми вибралися до альтанки і пішли в глиб тіней.

— Хочеш, я тобі заспіваю?— спитала Тая, заглядаючи в моє обличчя. Мила дівчина, вона помітила мій настрій, робила все, щоб розвіяти сумні думки. Цього вечора, блукаючи зі мною по алеях парку, вона проспівала, тихенько і зворушливо-ніжно, щонайменше сто пісень. Я знав, чому вона співала. У неї ще не відлунали мої слова, сказані там, на мосту: «Мені дали найвищу у світі посаду!» Рогожевий прапор тому, кого всі на світі капіталісти бояться... Є від чого турбуватися, якщо у тебе чуле серце і тобі всього двадцять літ.

Гриша Сонцебризний

Я тебе не вигадав, Гришо, ти прийшов у моє життя і назавжди лишився в ньому.

Скільки вже минуло часу, а я ніби зараз бачу тебе, чимось стривоженого, кучерявого і мінливого, як перелітна хмарка в літньому небі. То ти гніваєшся, то сумуєш, то радієш, то скаржишся на щось, то шукаєш нових вражень, які не завжди приносили тобі щастя. Розхристаний і відкритий усім вітрам життя, ти часто потрапляв через свою довірливість і відвертість у скрутні ситуації, ніжний і вразливий, ти легко підпадав під вплив, і не завжди той вплив був бажаним.

Ти був щедрим дарівником добра,— так принаймні мені здавалося, і я всім серцем прикипів до тебе, до твоїх слів, думок, вподобань, симпатій і антипатій. Ти володів незвичним для мене словом, словом, яким славиться пісня. Досі я знав слова звичайні, прості і ясні, як сніг, як день, як трава. Познайомившись з тобою, Гришо, я дізнався, що сніг буває синій і навіть сумний, що небо не тільки глибоке, а й тривожне, день має властивість плакати, дзвеніти, грати на арфах. Ніколи раніш я не думав про те, що трава може бути лункою, тужливою, що вона має здібність кричати, пломеніти вогнем і тужити людським голосом. Це був для мене новий світ, і я закохався у той невідомий і такий несподівано красивий світ уявлень.

Влаштувавши як-так свій невибагливий, простий, як подих вітру, побут, я дістав можливість пильніше озиратися навколо, придивлятися до людей. Мене, як і раніш, дуже вабив до себе Федір Затонов, але виходило так, що коли я повертався з роботи, Затонов ішов на завод, а коли він приходив додому, я в той час люто шкріб пропалену і вонючу жорству з тарелей калориферів. З Іваном Артемовичем я бачився рідко, тільки у хвилини зустрічі на прохідній, єдиною відрадою була Тая... Та ось поряд з нею став ти, Гришо Сонцебризний, дзвінкий юначе з таким вихрестим чубом і розмаїтим світом поетичних уявлень.

Якось увечері, коли ми з Таєю були в темних алеях парку, вона сказала мені:

— Приходь завтра увечері до нас. Моєму батькові стукнуло п'ятдесят.

Я засміявся.

— Чому ти кажеш «стукнуло»? Може, сповнилося...

— А таки стукнуло.— Вона не посміхалася.— Сповнюється двадцять, тридцять, навіть сорок років, а п'ятдесят стукає. Так каже батько.

— Гаразд,— погодився я,— нехай стукає. А що ж відбувається, коли людина відзначає шостий свій вік? Грюкає?

— Не знаю,— посміхнулася нарешті Тая.— Мені ще нічого не сповнювалося, не стукало і не грюкало.

— Як то не сповнювалося? А двадцять?

Вона провела своєю теплою рукою по моєму плечі. Так буває, коли дівчина дозволяє перший поцілунок.

— Мені, Юрку, ще немає і вісімнадцяти. Невже не видно по мені?

Я помовчав. Темна алея ховала риси Таїного обличчя, я не міг зараз визначити її віку. Знав тільки, що вчора, і позавчора, і в той день, коли я вперше її побачив, вона виглядала значно старшою своїх років. Немає і вісімнадцяти? Я здивований і спантеличений. Сказав те, що само сплигло:

— Ти що ж, піонерка?

— Ні,— відказала Тая,— я комсомолка. Мені сімнадцять з половиною.

— З половиною?— удавано ахнув я.— Отакий поважний вік...

— Не смійся,— ворухнулася Тая і знову доторкнулася до мого плеча.— Не смійся, Юрку, бо жінки не терплять сміхунів.

— Жінки!— зареготав я.— Подумати тільки. Тая — жінка! Це смішно звучить, і я не винен, що воно так смішно звучить.

— Не треба,— строго повторила Тая і пішла від мене. Потім зупинилася, сказала здалеку:— Завтра прийдеш?

Я догнав її, зупинив рішучим рухом, зазирнув в обличчя. Зараз воно було чарівним. Синя втома, що обрамляла її очі, зникла, сутінки згладили депо різкі риси, обличчя світилося чеканням, журбою, покликом. А я стояв і дивився на те кличне обличчя мовчки, ніби загіпнотизований. Нарешті Тая не витримала мовчанки, важко зітхнула.

— Кажуть, що старші віком більше розуміють за молодих. Яка пісенітниця!

Вона стисла свої кулачки і боляче вдарила мене в груди. Вдарила навмисне боляче, це я зрозумів. І пішла не оглядаючись. Я ще раз її догнав, намагався з'ясувати причину такого випадку проти мене, але Тая вже говорила про щось стороннє, швидко попрощалася, коли дійшли до її палісадника, побігла і сховалася у дворі.

Другого дня надвечір я йшов до неї в дім. Мої колись модні черевики тепер скрипіли мов навіжені, мабуть, у них зайшла вода. Правда, Пилипівна їх змастила і висушила, однак вони таки роздалися у всі боки, а носки навіть загнулися вгору. На голові у мене була моя картата кепка, яку тепер я вже не брав на роботу, працював простоволосий, а повертаючись зі зміни, мив голову у зеленій воді Кривого Торця. Сорочку мою Пилипівна випрала і випрасувала, так що у мене був майже пристойний вигляд.

Вікна Таїної хати були весело освітлені, розчинені навістіж двері гостинно закликали заходити. Та я не встиг і кроку зробити, як щось у палісаднику шелеснуло, війнуло зеленим пахтінням і вдарило мене крилом веселки. Це була Тая. Вона нарвала жмуття квітів, бадилля якогось див-дерева, листя рогожі, встромила у той жмут барв і пахощів кружальце соняшника, схоже на маленьке сонце, війнула перед моїми очима усім цим і засміялася дзвінко і щасливо:

— Я знала, що ти прийдеш, ходімо цілувати мого батька!

У хаті вже було чимало гостей. Це були робітники — шкарубкі руки, дублені обличчя, скупі слова і тепла мудра посмішка з-під насуплених очей, що звикли до вогню і дзвону. Таїн батько — рудовусий дядько, плечистий, у

білій сорочці з манишкою, вже трохи напідпитку, вхопив мою руку ніби в лещата, довго м'яв її гарячими долонями, не даючи змоги познайомитися з іншими.

— Радий бачити робітника з металургійного, мого рідного, радий, радий! Плечі у тебе вузькі, з такими там трудно, але вони поширшають, не горюй! Я теж колись щулився, а потім виріс. Бачиш, яким став?

Таїна мати, шупленька жіночка з хворобливим обличчям (точна копія Таї), блимала підсліпуватими очима і намагалася вирвати мене з чоловічих лещат.

— Годі тобі, Тарасе, годі, дай і нам познайомитися з хлопцем.

Тарас Іванович лише на мить відпустив мене, дав згоду на потиски з іншими, а потім знову заволодів моїми руками, затаг аж на покуть, під образи, посадив поряд з собою, валив чарку.

— Ми вже тут трохи бавилися, так що звиняй, Юрку, тепер ви з Таєю доганяйте.

Я взяв до рук чарку, обдивився. За столом сиділи троє з жінками. Це були літні робітники, а їхні жінки здавалися ще старшими. Вони поглядали то на мене, то на Таю, ніби змовились. Цікаво, чи не було тут перед моїм приходом якоїсь розмови? Мабуть, була, бо всі — і батьки Таїні, і гості — дивились на нас і підбадьорливо моргали нам, мовляв, пийте, а ми подивимось, як ви це вмієте робити. Я проголосив тост за іменинника, за його щастя і довголіття, глянув на Таю, підморгнув їй і перекинув чарку в рота. Перекинув і відчув, що рот мій горить вогнем, подих мені забило, а на очах виступили сльози. А Тая швидко і вправно випила свою горілку і захрумкотіла огірочком.

— Слаба ще у тебе шкірка, — сказав Тарас Іванович, — слаба, не крийся, бо не закриєшся. Та то нічого — потовщає. Не тушуйся, малий! Горілку й дурень уміє пити, а от працювати в металургійному не кожен зохотиться.

Я ледве проглипав ті недоречні сльози, закусив і відчув, як по всьому тілі котиться гаряча хвиля вогню, розпирає мені груди, надливає сил і сміливості. Після другої чарки я вже не опускав очей під поглядами хазяїв і гостей, дивився на них сміливо і ясно, бо знав, що тільки так можна збити оту підкреслену цікавість до моєї особи. Я навіть язик розпустив, щоб показати, що теж дещо знаю і що моя голова не начинена половою. Розповідав про Федора

Затонова, про мою добру хазяйку, всі мене слухали, хоч і не підтримували своїми захоплюючими поглядами. Скоріш навпаки, вони тільки з поваги слухали все те моє белькотіння, бо, коли я випалив усе, що знав, Тарас Іванович з полегкістю зітхнув і заявив:

— Ти, Юрку, краще скажи мені, як думаєш далі жити? Тепер не можна отак, як раніш: устряв у чорнороби, підпихачі — і тягни лямку до кінця світу. Рости треба, бо все навколо росте і тебе агітує: не сиди.

— Ви хочете, щоб я кинув металургійний і шукав кращого? — здивовано підвів я брови.

Тарас Іванович заперечливо мотнув головою. У нього була сива чуприна, непокірна і колись, певне, буйна, мов у доброго козака.

— Не туди гнеш, хлопче, не про те. Вчитися думаєш чи вже все вивчив?

Скоро виявилось, що тут усі, за винятком дружини іменинника, вчать. Навіть Тая, оця сімнадцятилітня Тая, вчиться у вечірньому технікумі. Це мене здивувало. Досі Тая навіть не заїкнулася про технікум. Я слухав напучування Тараса Івановича, а сам думав, як би його відповісти на оце каверзне запитання про навчання. Моє непевне становище і замішання ніби передалися всім, бо Тарас Іванович раптом заявив:

— Діло не просте, обмізкувати спочатку треба, а тоді вже й вирішувати. Бо є у нас люди, які позаписувалися в різні школи, сидять на лекціях і мух читають. А треба вже так — спочатку одміряй добре, а тоді вже ріж. Щоб без помилок. Я думаю так, що з цим ділом ти встигнеш, обдивишся, приміряєш, а тоді і вступиш.

Якраз тоді, коли я збирався сказати, що на осінь обов'язково вирішу це питання, двері розчинилися і в хату зайшов ти, Гришо Сонцезбриний, з блискучою дівчиною. Спочатку я подивився на дівчину, бо вона була незвичайна. Біле волосся, мов золотий ореол круг голови, очі в сонячному сьайві, дуже виразно окреслені лінії жіночої краси, ямочки біля губів... Ця дівчина належала до тієї породи жінок, яким судилося все життя прожити під дзвін компліментів, під сьайвом чоловічих поглядів і грайливих знаків уваги.

Патлатий юнак, цебто ти, Гришо, пропустив уперед свою кралечку, а сам спочатку за руку поздоровкався з кадровиками, потиснув і мені руку. Я сидів поряд з тобою, дивився на твою кралечку, а сам слухав твої

теревені. Чого ти тільки не говорив того вечора! І що супутницю твою звати незвичайно і модно — Ліана, і що вона незабаром буде артисткою, і що ти вже написав кілька віршів про Ліану. Один із них ти тут же й прочитав. Ось він увесь:

Плюс і плюс буде плюс,
Плюс і мінус — мінус,
Я візьму і утоплюсь,
Якщо завтра чомусь
З нею не зустрінусь.

Захмілілий народ плескав у долоні, не даючи собі роботи розібратися у тих віршах, а я слухав і думав, що Ліана, тобто Зіна, як вона назвалася сама, не варта тих віршів, бо була дуже кокетливою і пустою. Вона весь час багатозначно поглядала на мене, даючи зрозуміти, що Гриша для неї простий базіка, кумедник і дарморос. «Топитися? — сміялась Ліана. — Це я вже чула й від інших...» А ти, Гришо, не чув цих слів, ти декламував далі, намагаючись зачарувати пустунку з золотим ореолом круг голови:

У сонця — земна планета,
У щастя — гарячий слід,
У мене — сумна комета,
У тебе — стрімкий болід.

Я розумів, що це не були вірші у повному розумінні, що вони надто голосні, надто римовані, щоб бути простими і зрозумілими, але отакі слова, як «у щастя гарячий слід», давали привід думати, що автор цих рядків — талановитий. Того вечора я закохався у тебе, Гришо, закохався так, як закохуються один в одного побратими — міцно і навечно. Я любив грайливі і дзвінкі слова, вони повністю відповідали моїй натурі, моїм смакам, бо сам був дуже романтичною натурою, вражливою і пломінкою, як і мої двадцять років.

Я б ще слухав того вечора твої вірші і твої слова про галактику, зорі та ліани, але гості почали розходитися, і нам теж треба було йти. Першою підвелася Тая, вона вже насторожено зиркала на Ліану, помічала її знаки уваги на мою адресу і сердилася.

— Ходімо в парк, — сказала вона мені і, схопивши за руку, потягла з хати. Я не хотів розлучатися з Гришею, я покликав його з собою, а Тая зрозуміла, що я кликав Ліану, і ще дужче сердилася. По дорозі в парк вона мовчала, а Ліана як на гріх терлася об моє плече, брала мене

під руку, говорила тільки зі мною. Тая мовчала, а Гриша сипав свої куплети, які він придумував на ходу:

Я не знаю, чи сон це,
Чи в душі моїй сонце...
Чи комета у час цей
Зазирає в моє віконце.

— Гришо,— сказав я палко,— Гришо, ти — поет. Клянись, у тебе щось є від бога. Зрозумій! Чистого золота у природі не буває, як не буває і заліза, до нього домішується чимало всякого непотребу, але на те ж і даються людині її душа та руки, щоб одвіювати непотріб від золота. Одвіюй його, Гришо, одвіюй вперто, постійно, все життя, і ти доб'єшся свого.

Так я казав тобі, а ти вже примірявся до моїх слів, щось бурмотів, поглядав у загравне небо, заплющував очі, і вже ми чули:

Золото, золото, золото...
Як це яскраво і молодо,
В сьйві ж отім чорна згуба,
В золоті кров, моя люба.

— Погано,— скривилась Ліана,— я протестую.

— Як сказати,— зауважив я, але Гриша нічого не чув, він бурмотів далі:

Золото, золото, золото,
Символ печалі і голоду...

Тая купила квитки, ми підійшли до танцювального майданчика, забитого молоддю. Ліана терлася біля мого плеча, вона навіть на ногу мені наступила, молила і кликала потанцювати.

— Гриша не визнає танців,— казала Ліана, кокетливо морщачи підмальовані чорні брівки.— А я не можу жити без них.

— Я не танцюю, не вмю,— відбивався я.

— І ви такий?— розчаровано протягнула дівчина.— Дивак!

Ліана відійшла від нас, незабаром уже її красиві білі руки лежали на плечах матроса, і вона переможно і щасливо блискала своїми і до того блискучими очима в наш бік. Гриша сердито роздував свої трепетні ніздрі, курив цигарку і спльовував у пісок.

— Дикунство!— зло сказав він.— Вигинати тіло в такт музики — дикунство. Прийшло до нас з печер і пралісів давнини.

Тая мовчала, але по ній видно, що вона хоче танцювати і що слова про дикунство її не лякають. Ось чому я заважив:

— Все, що красиве, не викликає у мене заперечення. Якщо казати більше, то дуже заздрю отому плечистому морякові. Гляньте, як він витинає фокстрот.

Тая зіщулилася від цих моїх слів, терпець їй увірвався, вона ображено надула губки і відійшла од нас. І відразу ж до неї перехилився юнак, щось сказав, і яскравий вихор підхопив мою Таю, понів в строкате коло танцювального майданчика.

Гриша декламував:

Полюбив красиву я дикунку,
Серце плаче, серце б'ється лунко.

— Ти серйозно, Гришо?

— Що серйозно?— не зрозумів ти.

— Любиш Ліану-Зіну?

— Боже мій, чи люблю я Ліану... Та чи знаєш ти, яке у неї серце? Рано лишилася сиріткою, живе у тітки, закінчила семирічку, тепер шукає роботи... У неї серце, мов віск, а доброта, а вже та скромність! Ти бачив її очі? Чув, як хтось казав, що тільки місто народжує таких красунь, а моя Ліана виросла в степу, в сонному провінціальному містечку над Дніпром, містечку, яке відоме тим, що там колись переночував Шевченко. Уявляєш? Я не був у тому містечку, але Ліана розповідає, що там і досі є клуні, чорногузи прилітають і гніздяться на хатах, вишневі сади і плеса. Тільки отака природа може створювати чудо, чудо рук і кіс, очей і голосу.

Отак ти декламував мені, Гришо, того вечора, коли ми стояли в парку і дивилися на танцюючих. Що й казати — декламація сильна. Я хотів би вірити словам, але не вірив. Десь у підсвідомості билася думка: мрійник, поет, гнане вітрами настрою вітрило, сліпець з прекрасними словами на устах. Ліана... Щось доморожене, як хила квітка на вікні, укушкане ватою і щедро покроплене олійкою, щоб вушко не боліло, ледаче і чуттєве, як медуза. Липуче і отруйне, як ліана. Чи знаєш ти, хлопче, природу ліани? Вона так може тебе заплутати своїми ніжними пагонами-листочками, що ти задихнешся. Ліани Африки... Ти влучно назвав Зіну, але не тямиш, як влучно, не знаєш цього.

Танець скінчився, але відразу ж почався другий. Тая метнулася бігцем до нас, повисла на моїй руці, гаряче зашепотіла: «Ти не ображаєшся, ні? Не хочу більше танців — голова крутиться... А він п'яний, руки у нього такі грубі. Я люблю тільки твої руки...» У неї було винувате обличчя, щиро наполохані очі, бо вона боялася, що я можу розгніватись на неї. А я посміхався. Мене зовсім не тривожив той юнак, що мав такі грубі руки. Я дивився на Гришу, помічав, як темніли його очі, як смикалися його кулаки. Ліана, його Ліана, квітка жарких поясів планети, не повернулася до нас. Вона вже була коло альтанки, підійшла до лави, на якій сидів Балахно і незнайомий чоловік. На ньому був широкий картатий піджак, зелений капелюх і не бачені мною гетри на ногах.

Гриша прохрипів:

— Невже вона знову?

Я не розумів запитання, та Гриша і не збирався мені щось пояснювати. Очі його горіли хворобливо і гнівно. Я не знав, що поети можуть так гніватись.

— Невже вона знову? Але ж казала, що не буде...

Щось трохи прояснілося, але я не питав у тебе, бо знав, що ти мене не чуєш.

А Ліана вже сиділа між Балахном і тим незнайомцем, весело блискала своїми гарними оченятами, не звертаючи на нас ніякої уваги. Так, ми більше для неї не існували. Метелик випадково залетів у нашу хату, вона йому здалася душною і тісною, він випурхнув у щілину і подався у світ, такий манливий і привабний для нього світ.

— Хто той, у гетрах?— не втримався я і навіть торкнув тебе, щоб розбудити від трансу.— Хто він? Директор заводу?

— Невже вона знову?— промовив ти і раптом захався:— Ходімо звідси, ходімо! Я не знесу цього.

Ти схопив нас з Таєю за руки і потяг від танцювального майданчика. Хутко попрощався і згинув у темнім перевулку. Тая зашепотіла:

— Отой у гетрах — американський спец, він проект заводу приїхав нам продавати. Зіна давно з ним знайома, а бідний Гриша тільки зітхає та горює. Крутихвістка! І як можуть такі подобатися хлопцям?

Я подивився на Таю довгим поглядом, відчув у серці провину перед нею, хоч до Ліани й не залицявся, мовчки пригорнув її теплу шовкову голову, поцілував у золоті кучері. Тая ніби цього тільки й чекала. Вона припала до

моїх грудей, міцно-міцно обхопила мене руками, ніби прощалася, ніби я мав згинути зараз з лиця землі. Її обійми були жагучими, горьованими, пополам з стражданням і щастям.

Атлант рве кайдани

Воістину, буйство цієї людини не знало меж. Жорсткий, настовбурчений, мов степовий будяк, Затонов знову зірвався. Пилипівна ніби здогадувалася про неминучу грозу, бо ще зранку, коли я йшов на роботу, шепнула, щоб повертався пізніше.

— Переказиться, а тоді вже й ти прийдеш. Гнівається він на тебе, різними словами обзиває. Не лізь на очі.

— Мене обзиває? — здивувався я. — Після першої сварки я бачився з ним, зустрілися як друзі.

— То коли не п'яний, а як вип'є, згадує тебе, нишпорить по двору, шукає. Чим ти його так роздратував?

— Не дратував я його, а просто не побоявся сказати те, що думаю. От він мене і запам'ятав. А ви в рота йому заглядаєте, боїтеся дихати при ньому, от він і подумав, що розумніший і дужчий за всіх.

— Не кажи так, — зашепотіла Пилипівна, — не кажи, а то чого доброго почує, не минути лиха.

Я посміхнувся, глянув на відчинене вікно кімнати, де спав Затонов, хутенько пішов з двору. Після роботи відразу ж прийшов додому і побачив, що Затонов когось жде біля воріт. Невже мене? Щось холодне прилилося до серця, але я того не видав, поклонився йому і пройшов до своєї груші. Не встиг і роздягтися, як Затонов уже сидів на моєй ліжку, казав лагідно і цілком дружньо:

— Ну що, птахо, працюєш?

— Працюю, а що?

— А гроші одержуєш за працю?

Я глянув у його загадкові очі, відповів:

— Настане час, одержу.

— А може, він уже настав? Подумай.

Я знав, що мені ще рано зазирати до каси, бо працюю недавно, тому й відповів преспокійно:

— Немає чого думати, ще не заробив.

— Дурень, то ти, значить, не заходив у касу?

— А чого мені заходити?

— Одержувати аванс. Чи, може, одержав, та боїшся сказати? Боїшся, що я на півлітра зіб'ю?

— Якби одержав, сам би купив.

— Якщо так, катай швидше до каси, а назад неси півлітра.

— Ви це серйозно?

— Мерщій катай, а то закриють касу.

Мене мов вітром видуло з двору. Каса була біля прохідної, це зовсім недалечко. Коли я підійшов, то побачив, що справді робітники одержують аванс. Затонов не обдурив. Я став у чергу, вона була, правда, невеличка, всього кілька чоловік. Став і роздивився. І здивувався вкрай: біля віконечка касира на шнурівці висіли півлітра, кільце ковбаси, надгризений бублик. Трохи збоку — карикатура на п'яницю, червононосого, обшарпаного, брудного. Поряд — прогульник з вудочкою в руках і з півлітрою в кишені. Далі третій лиходій — літун. Він мав за спиною крила, на ногах — коліщата, а з рота у нього висовувався не язик, а довгий карбованець. Тільки тепер я побачив внизу під чорними літерами «Каса» приписку — «Для прогульників».

Лихо мов, я помилився! Це не для мене вивішено оту пляшку, ковбасу і надгризений бублик. Я ще жодного разу не прогуляв, піколи не спізнювався, працював старанно, не шкодуючи рук. І мені отут стояти? Ні, це було над силу. Я покинув чергу і пройшовся побіля прохідної. Через скельце побачив сиву голову вахтера Івана Артемовича, прочинив двері і ображеним голосом спитав:

— Іване Артемовичу, хіба й мені стояти туди? До каси прогульників?

Іван Артемович похитав головою:

— Якщо почуваш за собою грішки, стій.

— Але я за собою грішків не маю!

— Так чого репетувати, якщо так? Йди собі в іншу касу і одержуй чесно зароблене. Хто ж тебе жене в шию до прогульників?

Тільки тепер я побачив з другого боку прохідної інше віконечко з коротким написом «Каса». Тут було більше робітників, але стояти в черзі тут приємніше, бо були це люди статечні, помірковані, у них не бігали очі, як у тих, що тулилися зіщулившись до каси для прогульників. Я достоявся своїй черги, простромив голову у ґратчастий отвір, назвав своє прізвище. Касир, лиса огрядна людина з золотим перснем на пухлому пальці, поведив по відомості олівцем, заперечливо похитав головою:

— Немає.

І тільки він кинув оте коротке і страшне слово, як мене вже відтерли од віконечка, отвір уже був загороджений чієюсь широкою спиною. Я стояв і відчував, що ось-ось з очей покотяться сльози. Виручив Іван Артемович. Побачивши мене безпорадного і розгубленого, він торкнув за плече:

— Немає у відомості? Дивно, але не дуже. У нас тут не такі коники викидають. Постій, я зараз.

Він сходив кудись, швидко повернувся сумний і пришишклий.

— Доведеться ставати до прогульників, туди тебе записали. Скільки я не доводив, моє не взяло. Кажуть, що керуються вказівками начальника цеху, а Балахно чомусь вважає тебе прогульником. Поговориш завтра з ним, а поки ставай і одержуй гроші.

— Не буду я одержувати гроші у тій касі!

Голос мій тремтів, обличчя горіло від лихоманки.

— Здохну з голоду, а не стану туди! — повторив я і хотів йти. Іван Артемович затримав, одвів убік і сказав з притиском.

— Одержуй, бо інакше доведеться довго чекати. Адже тобі потрібні гроші? Отож-то. Знаєш, як їх трудно заполучити? Затонов три дні лаявся, поки такі вговорив виписати тобі ті п'ятнадцять карбованців. Мізкуй.

— Затонов? — аж обкрутився я. — Затонов уговорив начальство виписати для мене? Який Затонов?

— Не кричи, хлопче, криком нічого не доб'єшся. А Затонов тобі добре відомий, бо ти живеш з ним в одному дворі. Справедлива, хоч і крута людина. Це він постояв за тебе перед начальством. Грошей банк не дає, бо завод не виконує плану, а про металургійний і думати нічого. Не візьмеш свої гроші, їх візьмуть інші, а тобі доведеться чекати довгенько. Так місяців зо два. Ну, то як, підеш тепер до каси?

І я пішов. Горіло обличчя, стукотіло серце, рвалося на шматки. Поки я розписувався у відомості «для прогульників», над самою моєю головою ворушилася зелена пляшка з мутною рідиною, кільце ковбаси і надгризений бублик. Усе це кололо, різало і палило. А карикатура шкірила до мене гнилі зуби, вимахувала довгим язиком-карбованцем, глузливо скалила підбите око і помахувала крилами... Я не бачив усього того, а тільки відчував, відчував усім тілом, бо все це було приготовлено для мене. Балахно вважає

мене прогульником. Але по якому праву? Чесний начальник мав сам поцікавитися юнаком, який не шкодував сил, вичищаючи вонючі калорифери, він сам мусив би піти до заводууправління і поклопотатися про аванс для свого робітника. А він, бач, зроблене іншими споганив, плюнув у душу.

— Не переживай, синашу, все одно зверху буде наше,— почув я дружній басок. Це Іван Артемович. Милий дідусь, він стояв поряд, щоб мені не так було соромно. Навіть обняв мене дужою рукою, коли я розписувався і одержував гроші. Касир їх довго щось добував з сталеві шафи, слинив кредитки, перераховував разів з двісті. Чи то, може, мені так здалося? А коли я їх уже тримав у руках, Іван Артемович перехилився до віконечка і крикнув:

— Ви ще, Петре Іллічу, поясните разом з Балахном свою витівку! Ручуся вам!

У відповідь перед самим носом вахтера хлопнули загратовані дверцята.

Ми відійшли від каси, я все ще тримав у руках гроші, ніби боявся покласти їх до кишені.

Мені здавалося, що вони вимащені чимось брудним і липким, як смола.

— Ось піду зараз у крамницю, наберу на всі горілки і загуляю. На злість Балахну!

Іван Артемович хитро прискалив око.

— Чудесна ідея! Напийся, завтра на роботу не з'явись, а післязавтра тебе таки запишуть у справжні прогульники, тоді важко буде видряпати написане на папері. Ой важко! Бачиш он хлопця? Ну, вже і не хлопець, а мужчина, бачиш його, оң він у комбінезоні мотається сюди-туди? А чо-го мотається? Бо сором до каси підійти, а підходити ж треба, бо гроші не повітря, їх не нашкребеш з неба. Ото він і чекає, поки всі розійдуться. Попоходить отак пару годин, навряд чи іншого разу прогуляє деньок. Задумається. От для того й касу таку придумали.

Я подивився на того юнака в комбінезоні, побачив його очі, помітив його рухи. Такий вигляд буває у злодіїв і професійних п'яниць. Та ще в шкодливих котів. Я так і сказав про це вахтерові.

— Ясно тепер стало? Так що ж ти хочеш, я тебе питаю? Хочеш кумом йому стати? Це дуже легко — піди в крамницю, накупи горілки і пропий те, що тобі далось такою дорогою ціною. Та що тобі? А Затонов? Що він подумає про тебе?

— Я знаю, що він думає про мене.
— Якщо знаєш, то цінуй добро.
— Не знаю, як воно щодо добра, а от півлітра Затонов наказав купити.

— Затонов?

— Ваш Затонов, не хтось інший.

Іван Артемович посміхнувся:

— Любиць він тебе, тому й запрошує чарку випити разом. Затонов не з усіма п'є.

— Але я не люблю пити! Та й Затонов мене ледве терпить. Я знаю.

— Ну, якщо вже ти так багато знаєш, то знай ще більше: Затонов багатий, він не хоче пропивати твоїх грошей, він тільки трудний зараз, йому важко. Вчися розуміти людей.

Я міг би поклястися, що Іван Артемович ще щось хотів мені сказати цікаве, але не сказав, змовк і пішов у прохідну. Навіть не повернувся до мене перед тим, як зачинити за собою двері.

Півлітра я таки купив. Приніс додому, поставив на стіл, розгорнув ковбасу і баночку камси, сказав Пилипівні:

— Сьогодні наша черга вгощати Затонова! Приготуйте.

Затонов метушився по кімнаті, я це добре бачив через відчинене вікно, до мене не виглядав, а Пилипівна чомусь загадково посміхалася і не поспішала готувати закуску. І мовчала. Це мене образило.

— Пилипівно, у мене перша получка, вірніше, аванс. Ми повинні випити по чарці.

— Ну, що ж, іди клич Федора, за мною зупинки не буде.

Коли я увійшов до кімнати Затонова і глянув на його стіл, у мене зарябіло в очах. Тут стояли повні тарілки смаженого м'яса, ковбаси, гори помідорів і огірків, кілька банок шпротів, кончений оселедець, півлітра і пляшка шампанського.

Господар кімнати видимо пишався з того, що приголомшив мене. Стояв і посміхався:

— Цікаво, правда?

— Цікаво, для чого все це? Ви імепинник?

— Я? Якщо вже когось вважати іменинником, то швидше тебе.

— Це ж чому?

— А хто одержав сьогодні аванс? Я чи ти?

— Я.

— Так для чого запитання тоді?

— А для того, що це я мушу ставити півлітра.

— А де ж півлітра?

— У мене на столі.

Затонов вийшов у двір, побачив півлітра, швидко повернувся, обняв мене за плечі.

— Молодець, що купив. Страх не люблю скупих людей. Мені здається, що скупість — найгірший пережиток минулого. А ти як думаєш?

— Ще не думав, але подумаю.

— Гаразд, матимеш час подумати. А зараз клич Пилипівну, повечеряємо, бо я ще й не обідав.

Я сходив у двір, покликав Пилипівну, приніс свою закуску і свою пляшку.

— Все це, птахо, сховай, для гостей залиш, а сьогодні я вгощаю. Чув?

— Але...

— Давай без але. Хутко.

Я поклав усе на лутку вікна.

— Нехай полежить, може, згодиться.

Затонов махнув рукою, налив чарки, всівся у своєму тендітному скрипучому стільці. Коли випили за перший аванс, Пилипівна побігла до плити, де вона щось смажила, а Затонов, розглядаючи мене, як розглядають слона в зоопарку, сказав:

— Так що ж, птахо, наллємо ще по одній?

— Наллємо.

Поки Пилипівна поралася біля плити, ми вже добре випили. Затонов крутився на стільці, його мучили якісь думки, але він боявся їх висловлювати. Нарешті зібрався з духом, випалив:

— Бачив мене в президії? Отоді на зборах у парку?

Я відповів, що бачив і дуже мені сподобався його костюм.

— Костюм? Умгу,— Затонов прогук оце «умгу» впалим голосом.— Більше нічого не сподобалося?

— Більше нічого. Історія з прапором — дурна. Соромно було дивитися.

Він помовчав, вивчаючи мене поглядом, потім скочив на ноги, пройшовся по кімнаті. Дошки підлоги вгиналися під ним, жалібно скрипіли, як досі стілець.

— Так ото знай — останній раз був я в президії. Більше не побачиш.

— То ж чому?

— Бо скінчилася моя епоха.

— А точніше?

Затонов визвірився на мене, люто вилаявся.

— Ти ще й питаєш? Ех, птахо, так-перетак, набрався розуму, щоб питати, а сам нічого не тямиш. Хіба ж не видно, що падаю з висоти? Що там падаю, вже впав, ноги і руки розлетілися у всі боки, мов колоди. Тепер вони нікому не потрібні.

— Ударник лишається ударником, на яке б його місце не поставили.

— Ти так думаєш? Молодець. Ану підкинь ще мені пару слів для втіхи, підтримай Затонова в трудну для нього хвилину, розкажи йому про завдання п'ятирічки, про обов'язки комуніста. Можеш?

— Ні, не можу. Вірніше, можу, але все це ні до чого, бо ви самі знаєте.

— Я знаю? Та нічогосінько я не знаю, темний, мов колода. Просвіти мене, птахо, просвіти хоч трохи. Змилуйся.

Стало ясно, що він глузує, втішається моєю безпорадністю. Десь в глибині його серця жевріла образа, глибока і кривава, хтось наніс йому удар в болюче місце, і він тепер не знав, як вгамувати біль. Я зрозумів це вже після того, як сказав свою дурну фразу.

— Не кривляйтесь, товаришу Затонов, вам не личить.

Отак я сказав, не подумавши, що можу потривожити рану, яка й без того горіла вогнем.

Затонов стояв переді мною, дивився мені в обличчя, і щось сумне, перемішане з люттям, горіло в його очах. Нарешті він сів, обхопив руками голову, занімів. Сидів так довго, дуже довго. Пилипівна не витримала, поторсала його за рукав.

— Киньте ви ці балачки, он краще закусіть котлетами, бо прохолонуть.

Затонов машинально простяг руку, взяв котлету, але не їв, тільки поклав на свою тарілку. Подивився на мене ще раз, зітхнув:

— А я думав, що ти тямкуватіший. А воно чорта пухлого — лоботряс.

Мені здавалося, що зараз він знову закипить, як тоді в перший вечір, вижене мене з хати. Але Затонов уже не пирхав, він сумно мотав головою і казав:

— Нічого мені, птахо, не жалко, не плачу я за карбованцем, то брехня. Мені тільки обидно! Як натякнув ти мені ото про англійських ткачів, так я цілу ніч не спав, ду-

мав про них і не вірив, гадав, що ти набрехав таке. А другого дня подався шукати книгу, знайшов і прочитав. В енциклопедії прочитав. Усе правильно, не наплутав ти. І все стало ясно. Все, за винятком одного,— яке ж право у Балахна насміхатися? Хто йому дав право на сміх? От що ти мені скажи, птахо.

— Балахно не тільки з вас сміється, він і з мене сьогодні поглузував добре.

Обличчя Затонова стало серйозним, очі поїнялися настороженою увагою.

— Як це він з тебе глузував? Причому тут ти?

— Він змусив мене одержувати гроші в касі для прогультників.

Затонов не ворухнувся. Тільки тремтіння щелепів видавало напружену роботу думки.

— І ти пішов?

— Пішов, бо так порадив Іван Артемович. Я не хотів. Мені було соромно і обидно.

Пилипівна, яка весь час мовчала, куштуючи по черзі всі закуски, сплеснула в долоні:

— Отакий гад! Уже мені попорозказували про нього хлопці, наслухалася я! І як його терплять робочі!

— Іван Артемович був з тобою? — спитав спокійно Затонов.

— Був.

— Гарзд. Ви тут обходьтеся без мене, я побіг. Діло є.

Він швиденько переодягся, в його рухах і словах не було й крихти сп'яніння, твердою ходою рушив до порога.

— Тепер мені дещо ясніше стало, птахо, так що я можу йти. А ви вечеряйте без мене, бо пізно вернуса.

Галя Приймаченко скидає юнгштурмівку

Тебе породила буремна епоха. Ти була простою і зручною, як солдатська шинель, будьонівка, галіфе. Це був скромний одяг революції. То нічого, що дівочий стан, оперезаний португезю, незмінним супутником юнгштурмівки, втрачав принаду, грубішав. А хіба на барикадах заглядаються на дівочий стан? Якщо там і дивляться на дівчат, то тільки в очі: чи не смертельна куля, чи не зламана воля бійця.

Коли я згадую Галю Приймаченко, нашого цехового профорга, нашого начпрода, як ми її називали жартома, я

бачу перед очима дівочий стан, зтягнутий в портупею, Така вже вона вдалася: галаслива, балакуча, рухлива. Металася по нашому дворику «малої металургії», сипала оголошеннями і попередженнями, порадами і нагадуваннями, закликала на збори і наради, роздавала картки і посмішки. Галя ніколи не приносила сумних вістей — тільки добрі. Принесла вона таку добру вість і мені.

Якось ми з Бондарем курили, всівшись на теплій жужелиці, говорили про щось незначне і стороннє. Я тільки-но виліз із ями, вдихав запахне свіже повітря і ковтав пахучий димок цигарки. Бондар не курив, казав, що досить йому сірчаного диму, яким він давиться в калорифері, він попивав молочко. Я вже звик до того, що зелена темна пляшка часто добувалася з схованки і Бондар, заплющивши очі, припадав до її широкого горла. Пив він молоко так же відворотно, як і їв сало: звучно плямкав, мов дитина, широко розтуляв рота, обхоплював горло пляшки товстими великими губами і завмирав. Отак нудьгуючи і злючись на свого напарника, я й незчувся, як поряд виросла Галя Приймаченко. Незвично збуджена, надмірно усміхнена, вона підійшла до мене, міцно потисла руку.

— Сидиш, а зарплата йде?

Вона посміхалася, і я на ті слова відповів посмішкою:

— Така солдатська мудрість.

— Так можна й щастя своє просидіти.

— За щастям не ганяються, воно саме приходить.

Галя стріпнула кучерявою зачіскою.

— Щастя саме не приходить, його треба завоювати.

— Не так-то легко це зробити, якщо те щастя грізне на вигляд: блискуча портупея, юнгштурмівка, кепка на кучерях.

— Балуваний, — кокетливо посміхнулася Галя, — боже, який балуваний. Ну, скажи мені, хто тебе так балує?

— Хіба не знаєш? Балахно.

— Балахно? Що Балахно?

— Балує. Недавно не тільки виписав аванс, а й приготував до мого приходу півлітра, кільце ковбаси і надгризеного бублика.

— Та ти що кажеш? — не вірила Галя.

— Те, що чуєш.

— Подумати тільки! — Очі її стали темними. — Та ти не горюй, бо скінчилося все це для тебе. Назавжди.

— Он як? Що ти хочеш сказати?

— А те, що принесла тобі добру новину. Забирають нас з тобою на нове будівництво. Будемо ставити цехи гіганта машинобудування.

Я зрадив. Це була добра вість, адже я й їхав сюди, щоб хоч раз скупатися в шумовинні шовкових трав цілини, а насправді скупався у гарячій купелі вонючих калориферів. Але я не виказав своєї радості.

— Не проста то річ — ставити цехи. Я, наприклад, не вмію.

Галя рішуче провела рукою перед моїми очима.

— Не вмійш? А хто з нас уміє? Навчимося. Вдень робота, ввечері курси. Зрозумів?

Бондар напорював вуха, перестав плямкати, потягся усім тілом до Галі.

— Чого ж тільки його, а мене? Я вмію теслярувати, у мене і рубанок є. Включіть і мене на будівництво.

Галя подивилася на нього скоса.

— Не я цим керую, — заводоуправління і партком. Туди й звертайся.

Вона встала, обсмикнула синю спідничку, помахала мені рукою:

— Сьогодні о п'ятій приходь у партком. Буде нарада, Кульченко збирає комсомольців для розмови. Бувай!

Вона відійшла трохи, потім зупинилася, лукаво поморщила свого кирпатенького носика:

— Щастя тільки тоді солодке, коли воно дається з боєм. Втямив? Це тобі — раз. А друге ось яке: троянди завжди з колючками. Щоб зірвати таку квітку, треба пролити кров.

— Ого-го! — зареготав я. — Тобі б з Гришею Сонцебризним погомоніти, була б з вас пара.

Галя раптом повернулася, підійшла впритул і спитала тихо:

— Ти знайомий з Гришею? Як він тобі? Подобається?

Ці запитання, мовлені з трепетом, насторожили мене. Чи немає тут сердечної таємниці? Відповів дуже нейтрально:

— Як сказати. Щось в ньому є, але я ще не додивився гаразд. Здібний, але надто ласий до захоплень.

— От-от, — підхопила Галя, — надто! Спідничник! Хіба то хлопець? Які ж ви дурні, хлопці. Побачите модне платтячко, кучерики фарбовані, губки на помаджені, і вже в сильці.

— Не всі такі, Галю.

— Гриша, Гриша... Волочиться за тією крутихвісткою, а вона ж сміється з нього, до спеців тулиться, розважає їх, голубить їх. А він — сліпий, німий, ніби лежак на горіщі.

— Правильно, Галю, я теж такої думки.

Але Галя не чула тих моїх слів.

— А жаль мені його, так інколи жаль, що сиджу і плачу, мов дурна.

— Не так ти сказала, Галю, не дурна, а закохана.

— Що ти! — враз насторожилася Галя. — Я — закохана? Ти звідки взяв? На моїй роботі...

Як вона слабо боронилася, оця зворушлива Галя в юнгштурмівці! Це не захист, це здача основних позицій.

— Ми ще з ним поговоримо, спробуємо поговорити, — пообіцяв я, щоб втішити її.

— Сьогодні після наради? Гаразд? Він там буде! Тільки знаєш, якби відтерти його від Зіни. Зможеш?

— А хіба Зіна теж буде?

— Уяви собі — буде! І куди дивиться той Кульченко? Та я таку на поріг заводу не пускала б, та я таку б на Соловки!

Після цих слів мені дещо прояснилося.

Вперше я переступив поріг парткому, вперше в моєму житті. Досі я знав піонерський загін, комсомольський осередок в своєму селі, потім комсомольський комітет інституту. Тепер я йшов, щоб поговорити з партією, з людьми, які вирішували долю не тільки країни, а й кожного з нас. Досі я бачив Кульченка всього один раз, та й то в президії зборів. Тоді він здався мені холодним, сухим, мовчазним. Але вийшло так, що я побачив Кульченка з іншого боку, побачив і полюбив. У ту саму хвилину, коли я тупцював біля порога парткому, старанно витираючи ноги, біля під'їзду зупинилася машина, і з неї вийшов Кульченко. Він щось сказав шоферові, машина рушила, а секретар широко ступнув до входу. Та тут його перепинив швейцар. Це був старий сивобородий дід з старомодними манерами і такими ж старомодними вусами, густо фарбованими чорним. Швейцар охороняв під'їзд заводууправління, в приміщенні якого розміщувався і партком. Він заступив дорогу Кульченкові, приклав до своєї голови руку, як це робили фельдфебелі, пристукнув каблуками і гаркнув:

— Ласкаво просимо, дорогий наш товаришу Кульченко Володимире Степановичу! Рад стараться!

Кульченко ніби оторопів. Він озирнувся навколо, наче боявся, що присутні сміються, потім пильно подивився на

швейцара, на його мащені вуса і широку бороду «лопатою», скривився і кинув з гнівом у голосі:

— Халява!

— Так точно-с! — ще раз козирнув швейцар.

Кульченко вдарив руками об поли, ще раз озирнувся довкола, хутко побіг сходами нагору.

Коли я зайшов до його кабінету, де вже було щось близько двадцяти комсомольців, він дзвонив комусь по телефону:

— Заберіть того дурня, чуте? Щоб і духу його не було! Пошліть його в ресторан, в лазню, в перукарню, куди завгодно, але щоб я не бачив його біля входу. Ясно?

Навіть після цього Кульченко ще довго нервово тер руки, видимо сердився і кипів. Нарешті вгамувався, обвів нас поглядом, тепло посміхнувся.

— Здається, всі? Почнемо знайомитися, товариші. Батягох з вас я знаю особисто, але є й новенькі, так що прошу по черзі розказати про себе. Коротко — де працюєте, де живете, які плани на майбутнє.

Поки надійшла моя черга доповідати, я розглядав присутніх. У кутку, нахилившись усім своїм довгим і худим тілом, сидів Гриша Сонцебризний, далі від нього, ближче до столу Кульченка, — Галя Приймаченко, недалечко від мене, трохи збоку, — Зіна. Оце й всі, кого я знав. Зіна, побачивши мене, стрельнула в мій бік ясним оком, підморгнула, як давня і близька подруга. Мені від того моргання стало моторошно.

— Так, — промовив Кульченко, коли всі переказали сухі слова про свою коротку біографію, — будемо вважати, що познайомилися. Тепер я вам скажу, для чого ми вас запросили. Ви вже чули, що в нашому місті розпочинається будівництво нового заводу. Це буде великий завод, дуже великий. Потрібно зробити все, щоб найскоріше збудувати його, бо країні дуже потрібні машини. Наш завод вирішив допомогти будівельникам, послати їм на підмогу загін молодих ентузіастів-комсомольців. Це — велика честь, бо ви посланці робітничого колективу, за вас, можна сказати, поручається пролетаріат. Ви маєте стати душею будови, його міцним цементом, тією тривкою спайкою, яка забезпечуватиме здоров'я і міць колективу.

Це була проста, коротка і мила за змістом і за формою промова. Звиклі до довгих мітингів і лекцій, ми незчулися, як Кульченко вже вичерпав тему, наближався до кінця. Мене особисто це приємно вразило, бо я вже знав грішки

деяких керівників нашого села та й інституту, які упивалися власним красномовством, забували про все на світі, і не було таких сил, які б могли відірвати їх від трибуни чи столу президії зборів. Кульченко зробив паузу, потім додав:

— Майте на увазі, що на будівництво попливло чимало всяких людей, є серед них і вороже настроєні люди. Не забувайте про це! Будьте пильними і розумними, адже вам у ваші юні руки кладеться великий скарб Батьківщини — майбутнє заводу. Вам доведеться жити в бараках, в степу, де інколи і скучно, і сумно, і голову ніде помити, як у тій пісні... Та ви не зважайте на це, терпіть, згодом буде все. Головне — завод. Буде завод — будуть у нас і будинки хороші, і клуби, і лазні. Але спочатку — завод. Він нам ось як потрібний.

Кульченко чиркнув рукою біля горла.

— Запитання будуть?

Всі мовчать.

— Прохання?

Всі мовчать.

— Ну що ж, тоді будемо кінчати першу нашу бесіду. Попереду — безліч таких бесід... Адже я теж перебираюся на завод, бо мене затверджено парторгом ЦК на будівництві.

Ми заплескали в долоні. Гриша Сонцебризний підніс руку, почекав, поки стихнуть аплодисменти, сказав:

— У мене є пропозиція, товаришу Кульченко. Давайте гуртом заспіваємо!

— Давайте, — погодився Кульченко, і його обличчя розпливлося в добрій посмішці. — Затягай, Гришо.

І Гриша затяг пісню про звияжну молоду гвардію робочих і селян. Кульченко, полишивши своє крісло, співав разом з нами. Через відчинені вікна линули на вулицю гарячі голоси комсомольської пісні.

Вийшли всі разом. Білий швейцар ще стояв біля під'їзду, і в його очах я бачив не тільки подив, а й страх — йому вперше доводилося чути, що в парткомі горлалі пісню.

Галя сіпала мене за руку, натякаючи, щоб я прихопив з собою Гришу, але Гриша, мов той кінь, рвався вперед, де дріботіла на високих каблучках Зіна. Але він її не догнав, бо золотоволоса дівчина раптом підійшла до машини, розчинила дверцята і пурхнула всередину. Машина заревіла, покотила по вулиці. Гриша стояв остовпівлий. Я дивився

на нього, збляклого і пригніченого, і згадував, як щось подібне було і в моєму житті. Чи не так випурхнула з моїх рук дівчина з монгольськими очима? Хто тепер може сказати, що історії не повторюються? Ніхто не скаже!

Поки я роздумував, Галя вже вертілася біля Гриші, сіпала його за рукав, щебетала:

— Сходимо, хлопці, на танці. Адже у нас такий день! Гайда в парк. Я сьогодні хочу веселитися, бо душа рветься!

Ми йшли вулицею, Гриша потроху приходив до пам'яті, звичайний гумор і балакучість поверталися до нього. Галя робила все, щоб він забув про Зіну, вона тулилася до нього, щебетала:

— Ми будемо жити в наметі! Під зорями! Під місяцем. Гриша напише вірші про нас, про завод, про майбутнє. Напишеш, Гришо?

— Напишу,— обіцяв Гриша,— обов'язково. І перший вірш про тебе, Галю. Хочеш? Він називатиметься так: «Кароокий начпрод». Гарно?

— Але чому ж начпрод? — дивувалася Галя.

— А хто ж нам видає картки на продукти? Ти. Ось про тебе й напишу. Почну його так:

Я люблю твій зір і твою вроду,
Я люблю твою жагучу мову,
Чи не можна, дорогий начпроді,
Отоварить карточку любові?

Галя щасливо засміялася. Але вона засміялася рано, бо Гриша, не переводячи подиху, продекламував:

Зір мій гасне, розум мій тупіє,
Бо на плечах в тебе портунія.

Це було дошкульно і обидно, Галя ніби зіщулилася вся, зупинилася і сказала строго:

— Гришо, не треба так... Хіба я одна пошу?

— Не обижайся, Галю, це я по-дружньому,— посміхнувся Гриша. І вже цієї посмішки було доволі, щоб Галя знову розквітла.

— Знаєте що, хлопці? Зачекайте мене хвилинку, я зараз.

Вона метнулася у двір, мимо якого ми проходили. Не встигли ми викурити й по цигарці, як вона з'явилася невпізнанна і помолоділа. На ній було квітчасте ситцеве плаття, синя косинка і парусинові туюфельки. І тільки тепер я помітив, що у нашого начпрода до біса тонкий стан, пружні дівочі груди і гарна зачіска. Дивився на неї і ахав:

— Галю, так ти ж царівна!

А вона крутилася перед Гришею, зазірала йому в обличчя, пломеніла молодістю. Я був свідком, коли дівчина скинула юнгштурмівку. Я розумів, що то зробила любов.

У пошуках шовкової трави

На зритій, побитій шинами грузовиків землі гарнасилися десятники і виконроби, інженери і проектувальники. Людей було дуже багато, вони юрмилися серед кранів і бетономішалок, бульдозерів і лебідок, екскаваторів і простих возів, запружених ломовиками. Важко було щось втямити у цій комашиній тісняві, ще важче не загубитися, не розтворитися в людському морі.

Мене і Гришу включили в бригаду арматурників. Наш бригадир, мовчазний і хмурий Слюсаренко, плечистий, неквапливий, як усі степовики, вказав нам на квадрат землі, обнесений білими пакільцями, сказав:

— Механічний цех.

Я дивився на пусте поле і ніяк не міг втямити, де він побачив механічний цех. Гриша швидко освоївся, бо мав навик роботи в інструментальному, закінчив ФЗУ, а я швендяв з одного місця на друге, не знав, куди прикласти руки. Слюсаренко бачив те, лаявся тихенько, але швидко втішився — я ретельно виконував його завдання, хоч вони й були нелегкими — носив опалубку, залізні прогони, цвяхи, катав тачки, наповнені важкими залізними штибами.

Грабарі рили котлован, дівчата з лопатами в руках кидали на вози землю, співали:

Я на кофточку куплю,
Куплю, запишаюся,
Зароблю не зароблю —
З милим нагуляюся.

На будівельному майданчику стояло кілька бараків. В одному розташувалася їдальня, в другому — служби керівництва будовою. Кілька приміщень віддали під гуртожитки. Скільки тут жило людей? В окремих кімнатах спало по сорок чоловік... Слюсаренко захопив кімнату для чотирьох. З собою він поселив мене, Гришу і низенького цупкого хлопчину з червоним облупленим носом — Мишу Крайника. Крайник був кваліфікованим, умілим арматурником, Слюсаренко його цінував і казав нам з Гришею:

— Ось у кого вам треба вчитися.

Миша Крайник дуже пишався своїм умінням, в перший же вечір організував заняття. Креслив на тумбочці червоним олівцем і казав з погордою в голосі:

— Бетонна тумба має ось таку форму... Це так звані упори, або ноги, на яких стоятиме цех. Ми кладемо стандартні кільця, по яких треба покласти опалубку... Ясно?

— Ясно,— відповів Гриша.

— А тобі? — простяг до мене Крайник свого облупленого носа.

— І мені ясно.

— Повтори.

Я повторив набір слів, суті яких не розумів, Миша задоволено посміхнувся, глянув на Слюсаренка, який сидів і щось писав на лутці, доповів:

— Урок засвоєно, товаришу бригадир...

— Ні чорта ви не засвоїли,— процідив Слюсаренко крізь зуби.— Пожену завтра всіх на курси підвищення кваліфікації, і тебе, Мишо, з усіма, бо інструктор з тебе — як з мила куля.

Миша образився, надувся і згодом ще раз розказав нам про хитрі премудрості слюсарства. Після цього ми разом пішли в їдальню, поїли котлети з макаронами, мащеними томатом, потім Гриша читав нам свої вірші. Це вже було цікаво. Я не помилився, визначивши талант у хлопця,— його вірші про цехи і домни, п'ятирічку і світовий капіталізм, про любов і ненависть, морські маяки і тихі гавані заморських країн вражали новизною, будили наші думки. Слюсаренко мовчав. А Миша Крайник сипав компліменти:

— Як же гарно, чорт! Ну де навчився? Де такого набіраються?

А Гриша замість того, щоб кланятися і розпливатися в посмішці задоволення, щось мугикав, мугикав, а тоді й на тобі:

Дротяна дуга,
Цехова нога,
Лекція — нудьга,
Ясно, хлопці, га?

Отакий був наш Гриша Сонцебризний. Влучний на слово, щирий і незлобивий у товаристві, він усім подобався, навіть Слюсаренко прикипів до нього серцем, хоч ніколи не хвалив його віршів. Ми з Крайником навіть помічали, що бригадир не дуже навантажує роботою Гришу, децю з його обов'язків перекладає на наші плечі. Чи ж дивно,

що його так полюбила Галя Приймаченко? Дівчина, як і на заводі, працювала тут проформом будови, жила в місті в гуртожитку, з роботи доводилося ходити далеко, але Гриша й раз у раз не проводжав її. Серце його було зайняте Зіною. Красуня влаштувалася секретаркою у начальника будівництва, до нас не заходила, Гришу не помічала, але він весь час думав про неї, писав їй вірші.

Одного разу я сказав йому:

— Зіна, або Ліана, як ти кажеш, не варта твоєї уваги. Невже ти її любиш?

Гриша спохмурнів.

— А ти любиш Таю?

— Не знаю.

— Я теж не знаю. Любов — не дротяна дуга, кляцнув обценьками, і готово. Любов — це щось хитре і тонке, воно літає у повітрі і осідає на дно серця.

— Занадто пишно. Простіше можеш?

— Не можу. Не маю права. То вже буде не про любов, а про арматуру. Поезії потрібна романтика...

— У нас теж романтика. Глянь — ось вона, бери її руками, черпай пригорцями, горни до серця.

Я підладжувався під його стиль вислову, додав з перцем:

— Розплющи очі — побачиш її. Вона в зіницях зірок, в піснях-частівках, в скреготі екскаваторного ковша, в шумі шовкових трав. До речі, ти бачив тут шовкову траву?

— Де, тут?

— В степу.

— Я не був у степу.

— То ходімо побачимо.

Сонце красчком черкало конус прапора, що майорів на баштовому крані, вечір ще бився в степу, хоч робота на будівельному майданчику вже й затихла. Ми йшли в степ, далекий і манливий, сухий і дзвінкий, ніби земля тут була кам'яна. Гіркий полин, сухий чебрець спалахували димком під нашими ногами — степ був спалений сонцем. Жодної шовкової травинки.

— Набрехала газета, — сказав я з гнівом. — Розписувала, що тут степова цілина, ковиловий край. Де ж він?

Гриша промимрив:

Степова цілина,
Ковиловий край
Манить душу мою,
Дівчино, прощай.

Гарно, швидко римував Гриша, навіть хизувався цзм. Прочитав мені вірш про завод, написаний вчора, поки ми спали, я був здивований силою щирості у цьому вірші, сказав поетові:

— А чому б тобі не друкувати своїх віршів? Хоч би й в Харків послати — не соромно.

Гриша аж затрептів. На його обличчі проступили рум'янці.

— В Харків? Ого, куди захотів... Там, брат, своїх поетів хоч одбавляй.

— У Харкові видається молодіжний журнал, якраз для таких, як ти. Візьми і пошли. Що тобі?

— Ні,— покрутив головою Гриша.— Не пошлю — соромно...

І як я його не вмовляв, він і слухати не хотів. Ми йшли глибокою балкою, порослою соковитою травою, все навколо мінилося фарбами вечірнього сонця, на білинках тремтіли золоті крихітки комах, п'янке повітря паморочило голову. Це відчуття передалося, мабуть, і Гриші, бо він проказав:

Шовкове повітря, шовкова трава,
Шовкова усмішка, шовкові слова...

В кінці балки стояла знайома машина. Ми туди не пішли. Щось нас туди не пускало. Стояли і не рухалися.

Гриша мовчав. А я точно знав, про кого він зараз думав. І щоб розвіяти друга, щоб вдихнути в нього жар бадьорості, сказав з викликом:

— Мені б твою хватку, я б не таку кралю завоював!

— А яку?

— Щоб була ясна і чиста, як наша Галя, приміром.

— Ти знову про Галю? А я, знаєш, що тобі скажу? Галя таки справді дівчина ясна, як ти кажеш, чиста, все це правильно. Більше тобі скажу — чудова в майбутньому дружина для когось. Тільки не для мене. Я люблю красивих дівчат, таких красивих, щоб можна було ахнути, вперше вздрівши. Щоб обпалювала тебе мов громом, щоб так блиснула красою своєю — аж в очах темно. Бачив колись таку в кіно... Ото моя. І це серйозно. Нічого не можу з собою подіяти.

Ми набрали в балці якихось сумних квітів, дітей солончаку, принесли їх в свою кімнату і поставили на тумбочці. Нікого не було, тільки порцеляновий будильник, принесений Слюсаренком, мірно подокував на вікні.

— А знаєш, я її бачив,— раптом сказав Гриша і повалився на своє ліжко.— Вона сиділа в обнімку з спецом і цілувалася.

— Хто?

— Ліана.

— Невже ото вона була в машині?

— Вона.

— Плюнь і розітри.

— Легко сказати.

Чи дуже горював Гриша? Не знаю. Тільки я робив усе, щоб він не горював. Сказав тепер те, що думав там, у балці, коли помітив Зіну вдох з американським спецом.

— Гадаю, що тебе не потрясло. Після трьох облизнів четвертий не смертельний. Людина здобуває імунітет.

— Дотепно.

Це єдине слово, яке він сказав мені у відповідь. Сказав і заплющив очі, як це він любив робити у хвилини розпачу. Так він робив три дні, відмовчувався і падав на ліжко після роботи в повній знеможі. На четвертий день десь довго пропадав, а я чекав його в душній кімнаті. Наш барак ходив ходуном. Хтось бренькав на балалайці, хтось виводив саратовські «Страдания», в іншому кутку співали, в іншому лаялися. Нарешті Гриша прийшов збуджений, радісний, немов скупався у цілющих водах.

— Боже мій, які у неї очі!

Я здивовано подивився на його світле обличчя.

— Про кого ти? Знову про Зіну?

— Ні, не про Зіну. Про Василю. Вона живе тут недалеко, в садибці проти механічного. Якби ти побачив її очі.

Ах, ось що! Тепер я згадав сьогоднішній випадок на будівельному майданчику. Біля хисткого штахеття механічного стояла дівчина з кошиком в руках, продавала яблука. Хтось з робітників купив кілька яблук, заплатив і круто вилаявся, бо безсоромна продавщиця брала надто високу плату. Всі ми бачили цю сцену, але ніхто з нас не звернув особливої уваги, а от Гриша звернув. Після роботи десь блукав, мабуть, знайомився з продавщицею, а тепер ось зітхає, вмирає від любові.

Гришо, Гришо, чи ти граєш, чи прикидаєшся таким? Та невже з одного погляду можна закохатися? Десь сказано, що то не любов, що то кір, вітряна віспа, нежить, що завгодно, тільки не любов. Побійся бога, якого ти згадав тільки-но.

— Що ти знаєш про неї? Ну що ти знаєш? Ні, просто голова йде обертом від одного погляду її зелених очей.

— Так от що,— сердито відказав я.— Всі оці твої слова мусив би я сказати тобі. Справді, що ти про неї знаєш?

— Все. Вона божественна. Такі тільки в казці живуть. Це справжня Ліана.

— Знову Ліана? Була вже одна...

— Не було. Жодної. То вже — вигадки. А тут таке почалося...

— Ну що ж, бачу, що почалося. Гриша залишався Гришею.

Тая

Люди міняються, як і події. Досі Тая була для мене звичайною дівчиною. Несподіване і досить тривіальне знайомство на вокзалі, потім кілька зустрічей, які хоч і були зігріті теплом взаємної симпатії і приязні, однак нічого спільного не мали з тим, що часто відчував Гриша,— палкого захоплення, пристрасті. Я скептично ставився до зальотів мого друга, однак в душі заздрих йому — він був молодший за мене, хоч ми й були ровесниками. Справді, чим пояснити, що я вже з тиждень як не бачився з Таєю і мене не тягло до неї? Я згадував про Таю, інколи думав про неї, навіть сум брав за серце, коли надходив вечір, коли я бачив, як хлопці брали своїх коханих під руки і йшли з ними в степ, їхали до міста, а деякі й заводили в гуртожиток, де народ спав покотом на вогкому дощаному помості.

Тая теж не шукала зустрічей зі мною, хоч я твердо знав, що вона чекає мене. В неділю, поголившись і причепурившись, я сказав Гриші, що мушу побувати у старій своїй хазяйки, віднести їй борг і забрати деякі речі. Я вже одержав розрахунок в металургійному цеху, гроші в мене були. Навіть розкіш собі дозволив — купив нову сорочку, дві пари шкарпеток смугастих...

Пилипівна зустріла мене мов рідного. Хвалилася новинами: Затонов став заступником начальника металургійного цеху, гризеться з Балахном, додому приходиться пізно, злий і знервований. Вчора перебрався на нову квартиру — одержав кімнату в Соціалістичному місті. Я бачив те Соціалістичне місто — воно росло світлими кварталами на шляху до нашого будівництва. Там були балкони, квітучі

клумби, ательє індивідуального пошиття одягу, асфальтований проспект, обсаджений високими каштанами.

— Лишилася я тепер без квартирантів,— бідкалася стара жінка,— що буде, як усіх переселять в Соцмісто?

— Вас теж колись переселять,— пообіцяв я.— Старе місто зникне, його знищить нове життя.

— Ой, довго тому новому життю ще нищити старе,— сказала Пилипівна.— Старе живуче — ти його женеш у двері, воно у вікно лізе. Ось хоча б молодь... Наче й нічого, як подивитися збоку, а візьми, перевір — потрух один... Не так колись було...

Про що говорила Пилипівна? Її натяки викликали у мене не подив, а тільки посмішку.

— Усіх одним аршином міряти — помилитися легко, Пилипівно. Це старе прислів'я, ви його знаєте.

— Знаю, знаю,— зітхнула жінка,— знаю я й те, що за наших часів дівчата берегли свою честь, не були такими крутихвістками. А тепер...

— Що ж тепер? Тепер теж не всі однакові, як і колись.

— Так воно так, але ж буває й інак. Твоя Тая здивувала.

— Що з нею?

Я знаю, що Пилипівна кілька разів бачила мене з Тасю, одного разу Тая приходила до мене, чекала, поки прийду з роботи. Пилипівна після цього сказала, що подружився я з гарною дівчиною, роботящою і чесною і що моя мати зрадіє, дізнавшись про мій вибір. Я тоді засміявся, бо ще вибору не було, але Пилипівна тільки кивнула у відповідь, мовляв, знаємо, як воно буває змолоду. Ходить-ходить хлопець до дівчини, усім каже, що це просто так, від нічого робити, а тоді бац і заявляє, що привів у хату свою жінку, а вашу, батенько й матінко, невістку. Тепер Пилипівна гнівалася, лаяла Таю. За віщо ж?

— Та як же так, прийшла якось увечері, треньки-бреньли всякі повела, я ж сама бачу, що у неї муляє на серденьку. Ну гаразд, значить, розповідає вона про себе, про своїх батьків, про тебе ні слова. Мовчу, жду — спитаєш, голубонько, одним миром мазані. І дочекалася — спитала про тебе. Я розказала все, вона тоді подякувала, вийшла, а я за нею. Дивлюся — жде її один льотчик, весь час, поки вона сиділа в мене, ждав. Узяв під ручку і повів до парку. Отака Тая! Хіба ж то гоже?

Я тільки посміхнувся на ті слова. А хіба Тая зобов'язана ходити тільки зі мною? Хіба ми говорили з нею про ко-

ханья, хіба між нами було щось таке, яке потім накладає якісь обов'язки? Пилипівна слухала ті мої слова, мовчала. Не знаю, чи вірила вона у мій спокій, чи відчувала в словах нещирість. Я розплатився з нею, дав ще на гостинця, забрав свої книжки і пішов до парку. Вечір ще тільки заходив, повертатися додому рано, тепер почали ходити автобуси — доберуся вчасно, можу ще й погуляти в місті. Тугий шпагат різав мені руку, бо книжок зібралось чимало, я лишив в'язку в касирки парку, сказав, що заберу, як натанцююся. Полтинник, покладений зверху на стос книжок, справив належне враження, і касирка сказала, що книжки будуть цілі, що я можу скільки завгодно гуляти в парку.

Поникавши по алеях, я добрався до танцювального майданчика, сів на вільну лавку і закурив. Духовий оркестр в літньому театрі грав сумний вальс про степи Маньчжурії, а тут, на майданчику, захрипла радіола витинала фокстрот, клубився пил під ногами, яскраво горіли лампочки без абажурів, цвіли гарячі личка дівчат. Я довго сидів нерухомо, у мене тут не було жодної знайомої людини, я відчував себе чомусь ображеним і скривдженим. Невже я не міг забути про слова, сказані Пилипівною про Таю? Я відганяв цю думку, навіть сердився на ті дурні свої витівки, але згодом знову ненароком подумав, що Тая зробила щось погане, недобре, зле. У мене навіть печаль ворухнулася в грудях, я відчув, що далекий відгомін вальса залізними лепцатами суму хапає мене за серце. Ось як, Тая знайшла льотчика... А чому ж так зазирала в моє обличчя, чому так зітхала, шукаючи нагоди поцілуватися зі мною? Хіба я не бачив, що варто було простягти руку, як вона вхопилася б за неї, не відпустила. Я тоді вчинив благородно, звів усе на розмови, на посмішки та натяки, а вона ось взяла і віддячила мені. Ну гаразд...

Я озирнувся навколо, шукаючи заціпки помститися Таї, розважитися, адже я теж нікому нічого не зобов'язаний, я вільний і молодий, мене не скуто ланцюгами обов'язків. Перше, на чому спіткнувся мій зір, була Зіна. Де вона взялася? Стояла біля майданчика, гризла знічев'я травинку. Біла зачіска, жваві оченята, підведені синім, правильні риси обличчя, дещо затьмарені жіночими турботами.

— Чому не танцюєш? — защебетала вона, сідаючи поряд і майже торкаючись своїм коліном.— Не прийшла Тая? Не біда, прийде. А поки що давай танцювати.

— Не вмю, ти ж знаєш. Отака прикрість — дибая, мов спутаний кінь.

— Так це ж просто, я навчу,— знайшлася Зіна.— Придивляйся, як роблять інші, і танцюй. За другим разом уже почуватимеш себе вільно.

Я таки справді скоро навчився танцювати. Як же воно просто, лихо моє! Переставляй по черзі ноги, трохи присідай, крутись, тримай дівчину за руки і за плече — оце і все. Фокстрот тоді був у моді, я нишком радів, що оця Зіна навчила мене танцювати. Тепер я можу хоч чим-небудь похизуватися перед хлопцями з гуртожитку! Стану отак в кімнаті, поведу уявну дівчину по колу, зроблю виверт — хай худнуть від заздрощів.

Тепер я вже вільно водив Зіну по колу, відчув у собі приплив буйного молодечтва, пристукував по помосту, надміру радуючи партнершу.

— Не я казала, що це просто? А тепер танго, це однаково, що фокстрот, тільки повільніше.

Вона дихала гарячим повітрям мені просто в обличчя, голова від цього паморочилася, але я навчився і танго. Щасливий і радий, я говорив дівчині якісь дикі слова подяки, не випускав її гарячої руки і не боявся дотику її колін, коли ми сиділи на лавочці. Вона це зрозуміла по своєму, бо близько нахилилася до мене, прошепотіла:

— А чи не випити тобі, Юрку, чарочку для хоробрості? У мене знайома буфетниця, вона без черги наллє нам.

Чарочку? А коли ж її й пити, як не зараз, адже маю гроші. Ми підійшли до стойки буфету, де стояло принаймні сто чоловік. Зіна пвиденько влаштувала по чарці горілки, ми випили з нею, і я запропонував ще по одній. Зіна ніби чекала цього від мене, моргнула буфетниці, і ми випили ще по одній. Тоді ми пішли в якусь темну алею, Зіна повисла у мене на руці, казала:

— Це алея любові. Бачиш, он усі цілуються. То — закохані. А ми не закохані, правда, Юрку?

— Правда, ми не закохані,— сказав я,— ми просто п'яні.

— То посидьмо тут,— Зіна протислася між парочок, що цілувалися, не звертаючи ні на кого уваги, примостила і мене поруч. І тільки я сів, вона закинула голову, притулилася до мене і впилася поцілунком. Десь в далеких степах Маньчжурії помирали воїни, десь плакали від невтішного горя матері, прощалися з синами, наречені навки розлучалися з своїми судженими, а ми з Зіною сиділи

в темній алеї і цілувалися. Це не були поцілунки кохання, сполохані і чисті, як запашні дарунки сонця, це була пристрасть, згуба. Це було запаморочення, п'янке і глибоке, як наркоз. Коли я отямився, то відчув, що стаю собі бридким, ніби вчинив злочин чи завинив перед рідною матір'ю. Ні, поцілунки без любові не бувають солодкими! Хто стверджує протилежне, той просто бреше або помиляється. Зіна дивилася на мене посоловілими очима, сиділа на місці, а я стояв і тяг її за собою.

— Ходімо звідси, — нарешті кинув я з люттю і сильно потяг її за руку. Вона подалася, я вихопив її з темряви, вивів на освітлене місце. І тут я побачив Таю. Вона стояла самотня, втупивши погляд в мене і мою супутницю. Вона дивилася так, ніби хльоскала по обличчю, ніби рвала на мені сорочку і добиралася до самого серця, щоб висміяти його, остудити гордим своїм знуцанням, своєю вищістю і чистотою, щоб спопелити мене, знищити, вбити. Я не міг рухатися, я стояв перед судилищем совісті, а поряд зі мною була та, що її послав мені сам диявол. Тоді я схаменувся, бо далі так не могло тягтися, кинув Зіну, підбіг до Таї і вистрілів:

— А тобі ж можна гуляти з льотчиком?

Тая не одвела погляду, не похилила голови, як цього чекав я, вона тільки скривилася у саркастичній усмішці, різко повернулася і швидко пішла до виходу. Я догнав її, схопив за руку. Вона вирвалася, на мене й разу не глянула, вибігла з парку і швидко сховалася в кривій темній вулиці.

Але я йшов і йшов слідом за нею, відшукав її будинок, зупинився біля палісадника, закурив. Сором пік мені очі, палив обличчя. Щось таке скоїлося зі мною погане сьогодні, щось я такого наробив, що штовхало до спокути, до Таї.

Довго я стояв так, аж поки не рипнули двері і на порозі не став льотчик. Це мене здивувало. Чому цей льотчик в хаті у Таї? Поки я думав над цим, льотчик наблизився, подивився, а потім спитав:

— Ви до Таї?

— Я? Як вам сказати, мені б треба було передати їй дещо...

— Зараз я покличу її.

Він сходив у хату, повернувся і сказав скрушно:

— Вона не може вийти... Скажіть мені, Юрку, що ви їй зробили? Моя сестра плаче...

Сестра! Я захопив льотчика за руку, як хапають рятівне коло.

— То ви її брат? Слухайте, я хочу неодмінно бачити зараз Таю. Це страшенно необхідно, отак.

Я показав рукою, як мені конче необхідно побачити зараз Таю. Льотчик посміхнувся, поманив мене пальцем за собою. Ми увійшли в кімнату, в якій я колись гуляв на іменинах, вказав на двері і шепнув:

— Йдіть тепер самі...

Тая лежала на ліжку, плечі її здригалися. Я доторкнувся до неї, сказав:

— Таю, чому ж ти не пояснила? Пилипівна ж твого брата не знає.

Тая рвучко підхопилася. Очі її горіли від сліз.

— Ти ще зі мною розмовляєш? Поглянь на себе — ти весь у фарбі! Геть! Ти брудний.

Я зазирнув у дзеркало, що стояло на столі, вжахнувся: на щоках у мене рясніли сліди цілунків.

— Поганій і брудній, — кидала безжально Тая. — Від горілки тхне на всю хату.

Вона лаяла мене, а я стояв і не міг зробити поруху. Якщо Тая вижене з хати, піду в Кривий Торець топитися. Так я і сказав їй. Вона вщухла, збігала в сусідню кімнату, принесла миску з водою, мила, рушник. Шарпала мене, кричала:

— Вмивайся, змивай з себе бруд, поганцю!

Сама зливала воду, лила її на мою голову, примовляла, мов мати над дитиною:

— Шляєшся десь, забув до мене дорогу, бо, бач, перейшов на нову роботу. Дошлявся, що забруднився весь, не одмиєш тепер за все життя, бо вона ж тебе так вимазала, так вимазала...

Обтирала рушником, шкребла мене по обличчю ним, ніби хотіла шкіру здерти, потім розчесала, шльопнула по щоці, хутенько принесла кислого молока, заставила випити.

— Хоч дух забий, бо я не можу його терпіти. Пити почав? Добрі успіхи маєш... Зі мною й ногою не ступнув, брехав, що танцювати не вмієш, а з нею пішов? Зумів? Ух ти...

Вона ще раз ляснула мене по щоці, потім раптом обхопила руками мою голову, притулилася, і я почув, як у неї дзвінко б'ється серце. Гладила по голові, примовляла зажуреним голосом:

— Відбився від мене, компанію собі завів нову, без мене в парк почав ходити... Не кажи й слова, мовчи, я все знаю. Ходив разом з Гришею в парк? Ходив, знаю, а мене не запросив. Що, забагатів? Одержав получку? Матері б послав копійчину, собі щось купив, а то — в чарку кинув! Як тобі не соромно, дурний мій Юрку? Ну як?

Пізно увечері Тая з братом проводжали мене додому. Ми йшли мимо освітлених кварталів Соціалістичного міста, веселі і здружені, я щасливо сміявся, тримав однією рукою Таю під руку, в іншій ніс свої книги.

Нечувана новина

Механічний цех поволі вимальовувався серед безладдя будівельного майданчика. На його бетонні ноги зіп'ялися сталі перекриття, зарябіло небо від мережива даху, згодом виросла стіна. Дивно було бачити величезний цех, у якому тільки один бік прикрито від людського ока, а решта три були продовженням простору і ступу. День і ніч гриміли по залізниці вагони з будівельним матеріалом, але Слюсаренко весь час бігав до начальства, випрошуючи то метал, то дріт, то дошки — бригада простоювала по кілька днів підряд. Робітники обурювалися, лаяли начальство, бо воно не платило за простої.

— Боюсь, що цех і зимуватиме тільки з однією стіною, а з трьох інших завіватиме хуртовина, — бідкався Миша Крайник. — Ну й темпи!

Гриша у вільний від роботи час писав вірші, а вечорами пропадав десь з своєю красунею Василюю, чарівницею з зеленої садибки, що межувала з територією заводу, тислася до готової стіни механічного цеху. Ми не раз заглядали в ту садибку — то молока купиш, то яблук. Садибка була невелика, але міцна — тут завжди можна було дістати що завгодно для їжі. Ми всі познайомилися з зеленоокою дівчиною, яка так запала в серце нашому поетові, а вона, ошчасливлюючи всіх посмішкою, брала добрі гроші і клала їх у свій кошик. Слюсаренко не раз казав нам так, щоб не чув Гриша:

— Оце так Ліана — посмішка Єви, а замашки — спекулянтки. І як можна закохатися в таку?

Галя Приймаченко знала про чергове захоплення свого коханого, тяжко страждала, але про це знав тільки я та Гриша — більше ніхто. Дівчина уміла ховати свої сердечні

болі, топила їх у вічному клопоті, адже роботи тут у неї побільшало: сотні людей жили невлаштованими, а цеховий профорг відповідав буквально за все.

Інколи Галя забігала до нас у кімнату, зиркала в куток, де стояло Гришине ліжко, посмутнілим голосом казала:

— Забігла оце на хвилинку, провідати вас захотілося... Як поживаєте?

Ми, як могли, зустрічали дівчину, вгощали її яблуками, хоч добре розуміли, що забігла вона до нас не випадково, що яблук їй їсти не хочеться, що зайнята по горло і що профорг прекрасно знає, як ми поживаємо. Погомонівши кілька хвилин, вона йшла від нас, несучи в серці ще більше горя. Гриша приходив додому пізно, десь за північ, наскоро їв сухий хліб і лягав спати.

Одного разу Галя вбігла збуджена, схвильована, ще з порога крикнула мені:

— Юрку, ти чув новину? Балахна заарештували!

Новина справді була нечуваною, я нічого не знав і тому закидав Галю запитаннями. В кімнаті якраз був Гриша — він ще не встиг метнутися на побачення з Василюю. Галя зиркала на нього, намагаючись зацікавити розповіддю, але Гриша тільки плечима знизав, коли почув новину про Балахна, ще мить постояв, а тоді враз рипнув дверима і подався на вулицю.

— Що ви собі думаєте, хлопці? — з розпачем сказала Галя. — Хіба не бачите, що хлопець гине? Та його ніщо не цікавить, він, мов той обиватель, тільки й знає, що шастає до дівчат. Хіба не можна вплинути?

— По-перше, Галю, шастає він не до дівчат, а до дівчини, а по-друге, в таких справах, як кохання, важко бути суддею. Чому ти вважаєш, що він гине?

— Це — я так.

Галя розсердилася. Вона перестала дивитися на мене, говорила тільки з Слюсаренком, який мовчав, втупивши погляд у підлогу.

— Ваш товариш волочиться за спекулянткою, а ви мовчите. Як вам не соромно?

— Галю,— попросив я,— розкажи докладніше про Балахна, за що його арештовано?

— Оце вже й не знаю,— сердито буркнула дівчина,— не знаю, бо в прокуратурі не була.

Стало ясно, що від Галі толку не доб'єшся, вона вже нізащо не схоче міняти тему, адже кожен говорить про те,

що йому найбільше болить. Тоді я залишив їх, а сам подався до Затонова. Хто-хто, а Затонов знає всю історію, адже він був заступником Балахна, працював разом з ним. Та й відвідати свого приятеля час, адже він скільки добра зробив для мене.

Прихопивши пляшку горілки, я незабаром вже стукав у двері нового будинку в Соціалістичному місті. Це був високий і світлий будинок, весь з каменя, лункий і урочистий, як дзвін. Двері відчинила бабуся, довго вдивлялася в мене, ніби хотіла впізнати, потім впустила, посадила в кухні і сказала, що Затонов ще не повернувся з роботи, але скоро прийде. Я викурив не одну цигарку, перебалакав про все з бабусяю — вона була матір'ю інженера, що займав одну кімнату в цій квартирі, недавно приїхала з села і нічого не знала про тутешні новини. Та ось цокнув замок, повернувся ключ, і я побачив Затонова. Був він схудлий, почорнілий, згорблений... Де й поділася його статура атлета.

— А, це ти, птахо, заходь, заходь!

Він потиснув мені руку, повів у свою кімнату — маленьку, продовгувату, як коридорчик. Одначе тут уже були книжки, килимки, на столі стояв патефон, на підвіконні газети і журнали. Нічого подібного не було там, у кімнаті Пилипівни. Ця зміна в побуті відразу впала мені в око.

— Чи не женилися ви часом, Федоре Івановичу?

Він розсміявся своїм розгонистим басом.

— Довго ще тобі чекати мого весілля, птахо, скоріше я погуляю на твоєму.

Затонов приніс чаю, на мою горілку тільки подивився скося, наказав сховати її «для гостей», як він любив говорити, розпитував, а я хутенько відповідав на його запитання, чекаючи слушного моменту дізнатися про новини.

— Ну ось,— сказав він задумливо, коли я скінчив розповідь про себе і своїх товаришів по кімнаті,— ось ти вже й встряв у наше життя. Бач, тобі повезло — витягли тебе з ями, послали на ударне будівництво. Не кожному випадає так, цілуй, птахо, цілуй і старайся. Я аж завидую тобі, бо випало мені того лиха в цеху по саму шийку. Не цех — пекло справжнє, суцільна яма, в якій я борсаюся по саму шийку... Боюсь, що захлинуся в багнюці...

І він розповів, як одного разу викликали його в заводоуправління, як подали для ознайомлення наказ, в якому було сказано, що його, Затонова, призначають заступником начальника металургійного цеху і що на нього покладає-

ться сміховинне завдання — витягти цех з прориву. Та хіба витягнеш такий цех? Мало того що устаткування старе, зношене, мало що робітники нехотя працювали там, бо ніхто їм не платив за працю, становище ускладнювалося тим, що начальник цеху робив усе, щоб справи не кращали, а дедали гіршали. Самовільно завищував норми виробітку, ганьбив чесних людей, заносючи їх у списки прогульників і літунів, розвалив облік, звив навколо себе кубло ворогів. Довго підбирали ключика до нього, тільки тепер ось підібрали. Балахно навмисне шкодив справі, признався, що входив до організації шкідників. Тепер його спіймали, але не він один діяв, павук заснував мережу, заплутав у свої тенета не одного інженера, прокуратура нишпорить по заводу і вдень і вночі...

— Ось куди мене занесло, птахо,— упалим голосом сказав Затонов.— Минулося моє щастя, минулося. То було вхопиш тачку, відвезеш її, закрутиш козину ніжку, кури та спльовуй... Ні тобі розрахунків і планів, ні тобі клопоту ніякого — знай лічи свої заробітки. Тепер у мене не те... Ледве ногами ворущу, птахо, отаке-то діло препогане.

Він метнувся по кімнаті, загойдався, мов маятник,— високий, худий, змарнілий. Ходив довго, вицокуючи своїми черевиками хвилини, потім зупинився біля тумбочки з книгами, вказав рукою:

— Бачиш? Ото всі треба перечитати. Бо нічого ж я не знаю, птахо, нічого. А треба багато-багато знати... Хоч умри, а ставай спецом. Розумієш? Отак просто — був каталем, а тепер не тільки сам виконуй роботу інженера, іншим вправляй мозки. Є там у нас кілька ділків, дивися та дивися за ними. Начепить окуляри на мудрого лоба, втупить їх у синій папір, гугнявить собі під ніс так, наче казочку розповідає: «Корисний коефіцієнт поду печі дорівнює інтегралові»... Чеше тобі коефіцієнти та інтеграли, ніби навмисне слова ті підбирає, а ти слухай і вухами ляпай. А вухами ляпати не можна — обведе тебе круг пальця, пабреше короб, а тоді ще й посміхається: «Пролетарський комісар плутає інтеграли з капустою». А я їх таки плутаю, чорт би твого батька забрав, плутаю безбожно, бо не вчив учених слів, бо виріс в лопусі, в багні життя. А тепер — сідай за стіл і керуй отаким-от мудрим та лукавим ділком, схожим на диявола.

І мушу керувати, птахо, мушу! Ось побалакаю з тобою і до пізньої ночі сидітиму над книжками... Бо завтра за-

лік — тепер я студент, в інститут записався. Мов хлопчика того ганяють біля дошки в класі, скоро голова розчахнеться від формул та премудрих словечок. А ти кажеш — женитися... Не до того нашому братові...

— Щастя саме не приходить, його треба завоювати,— сказав я і запишався. А Затонов враз зупинився, подивився на мене довгим поглядом, наче не вірив, що це я випалив такі слова, потім поблажливо посміхнувся, як посміхаються вчителі до своїх запопадливих учнів.

— Мудро. Це хто так сказав, Маркс?

— Ні, Галя Приймаченко.

— А, Галя, як вона там? Усе збираюся відвідати будівництво, та все ніколи.

— Незабаром одержимо по сусідству з вами нову кімнату, запросимо на новосілля. Прийдете?

— Прийду,— пообіцяв Затонов.— Обов'язково. Якщо не забудете покликати.

Він помовчав, ніби хотів сказати, що час мені йти додому. Коли я підвівся, Затонов подав мені пляшку, яку я приніс, сказав:

— Візьми, залиш на новосілля. Я тепер не п'ю,— не те, що втратив смак до чарки, а просто ніколи. Отак-то, Юрку...

— Можна казати «птахо»...

— Гм,— посміхнувся Затонов,— запам'ятав... Не обижайся, то звичка... Але ти вже не птах, он пушок над губами виріс. Ну бувай. Заходь, як будеш проходити мимо. Не забувай старих друзів.

Я вийшов на освітлений проспект, глянув на вікно Затонової кімнати. Господар сидів спиною до мене, гортав книжки. Все на цьому світі йде до кращого.

На розі проспекту і вулиці, обсадженої молоденькими липами, я раптом зіткнувся із Зіною. Дівчина згиналася під вагою двох величезних чемоданів, важко дихала і весь час озиралася у всі боки. Побачивши мене, вона зраділо замахала руками:

— Юрку, допоможи, бо переламаюся надвоє.

Вона опустила чемодани на брук, і вони повалилися під вагою скарбу, що розпирив їхнє нутро. Я поставив їх рівне, оглянув Зіну. Вона була бліда, золота зачіска збилася, прилипла до спітнілого обличчя.

— Куди і що несеш, Ліано?

— Юрку,— зашепотіла враз Зіна,— мені не до жартів, не називай мене так. Що робиться в місті, страх один. Оце

міню квартиру, хазяйка чомусь скоса позирає, не можу витримати її погляду. Балахна посадили, головного інженера посадили, тепер черга за моїм начальником...

— Чому ти гадаєш, що за ним черга? Перебільшуєш...

— Не знаю, нічого не знаю, Юрку, тільки боюся я... Адже він часто зустрічався з ними, на прогулянки їздив... Ти часом не знаєш, де зараз Гриша?

— Гриша? Гриша, певне, вдома.

Отакої, Зіна згадала про Гришу. Цікаво, навіщо він їй?

— От би мені побачити його, скучила страшенно. На одній будові працюємо, але зовсім не бачимось.

— Раніш ти не дуже побивалася за ним... Щось змінилося?

— Як тобі сказати, Юрку, він мені й раніш подобався, але... Знаєш, він такий химерний, все вірші пише, не танцює... Але я гадаю...

Вона не докінчила фрази, нагнулася до своїх чемоданів, силкувалася підняти їх, але вони стояли нерухомо. Мимо нас пройшов міліціонер, Зіна перечекала, потім підвелася, злякано подивилася йому вслід.

— Боже, як страшно стало! Наче він оце підійде і спитає: ваші документи.

— Надіюся, документи у тебе є, а оці чемодани — твої. Зіна образилася.

— Я з тобою відверта, а ти... Не до жартів мені, Юрку, допоможи донести он туди, де клумба, це недалечко.

Я доніс ті чемодани до клумби, поставив перед під'їздом. Зіна понесла їх далі сама.

— Почекай хвилинку, зараз вийду, — гукнула вона з під'їзду.

Відверто кажучи, мені не хотілося її чекати, але я терпляче простояв кілька хвилин, поки вона вернулася. Взяла мене під руку, одвела в затінок, до лип, сказала стривожено:

— Гриша мене любив, але я, дурна, не оцінила його почуття. Як гадаєш, він простить мене?

«Гриша, Гриша, — думав я про себе. — Як багато слів ти вимовив про оцю біляву кралечку, називав її Ліаною, гадаючи, що це вона — образ тієї, яка приходить раз і навзажди в твоє життя. Але ти помилився, вона сама допомогла тобі зрозуміти твою помилку. Тепер ти зовсім забув її, а погляд твій звернуто в інший бік, не дуже й краший, якщо казати правду. Де ж твій берег, Гришо? Чи скоро ти пристанеш до нього? Як добре, Гришо, що оця білявоч-

ка згадала про тебе тепер, коли ти захоплений зеленими очима нашої сусідки по цеху... За інших обставин ти полетів би туди, куди вона покликкала б тебе, упав би ниць перед її поглядом, а тепер ти захищений зеленим вогнем очей Василини, і мені не страшно за тебе. Хай навіки буде прославлений погляд зелених очей! Він врятував мого друга, нашого поета, від біди, яку не розхльобати за все життя юнакові». Подумавши так, я сказав Зіні у відповідь:

— Пізнавато, мабуть...

— Що? — вжахнулася Зіна.— Він одружився?

— Ні, він закоханий.

— Дурницю верзеш, Юрку, яка закоханість, коли я поряд. Я всім подобаюсь, хіба не знавш?

— Як сказати...

— Не говори грубоців, Юрку, не будемо сперечатися... Ходімо до Гриші.

— Гаразд, ходімо.

Йшли мовчки, ніби чужі, або тільки-но розведені в загі, або змовники, що вирішили вчинити страшний злочин. Біля гуртожитку я лишив її, а сам скочив у свою кімнату, Гриша якраз збирався виходити, бо старанно вив'язував свій галстук.

— Тебе кличе Зіна,— сказав я хрипким голосом.— Вона щось хоче тобі сказати.

Гриша витріщив на мене очі.

— Яка Зіна?

— Ліана. Вона вмирає від кохання до тебе. Гайда, вона внизу.

Гриша здивовано дивився на мене кілька хвилин, потім раптом розчахнув двері і покотився вниз. У мене впало серце. От тобі й Гриша! Вчора божився, що вперше посправжньому закохався в зеленооку Василину, а сьогодні стрімголов біжить до Ліани, яка ще недавно плювала на нього. Подивимося, що з цього вийде. Якщо такий безхребетний і м'який, сьогодні ж розкажу хлопцям, як я цілувався з Зіною, як вона заманивала мене на алею любові, як вона їздила на машині головного інженера заводу, як прогулювалася з американським спецом там, у балці, як дожилася, що хазяйка вигнала з квартири... Не жаль мені Гришу, нітрохи не жаль, бо не люблю спідничників!

Так я міркував, походжаючи по кімнаті, запалюючи одну цигарку за другою. Та ось рипнули двері, на порозі стояв Гриша. Він сміявся.

— Уявляєш, вона й справді повірила, що я закоханий в неї... Прийшла свататись. На шию кинулась. А мені смішно.

Він упав на ліжку, реготав і качався, мов дикун.

— Якби мені ці слова сказала Василина, о, якби вона мені таке сказала!

Він перестав сміятися. На його обличчі вже гуляли хмари.

— Розумієш? Каже, щоб я переходив до неї.

— Хто каже?

— Василина.

— Так у вас уже до цього дійшло? Ну і як ти?

— Не знаю.

Тепер я дивився на Гришу так, як недавно він на мене. Він не знає! Значить, готовий покинути нас, переселитися в зелену садибку, де так м'яко пахнуть яблука і пшеничний хліб, молоко і нагідки. Ось як повернулася справа! Настав час серйозно поміркувати над долею Гриші. Галя Приймаченко казала правду, що ми не маємо права стояти осторонь. Звичайно, Галя мала на увазі інше, але ж... Її правда — треба щось робити. Тоді я сказав:

— Переходити до Василини — і не думай. Забирай її сюди.

— Ти це серйозно? А хлопці? Куди ж ви?

— Гадаю, що на вулиці не залишимося.

Тоді Гриша, палахкотючи очима, міцно схопив мене за шию, крикнув у саме вухо:

— Піди до неї і скажи все, що казав мені. Від цього залежить моє щастя.

Я ледь вирвався із його обіймів.

Іди до нас, Василино!

Дивився на мене великими очима, палахкотиш зеленим вогнем бездоння, вичікуєш. Чого ж ти ждеш, Василино? Хочеш, щоб я отак біля твоєї хвіртки, зіпершись на кленовий перелаз, випалив усе, що на язиці, і пішов собі? Ні, я так не можу... На мене покладено важку і складну місію, отой правдивій дипломатичний вояж, який почався ще тоді, коли Адам вперше помітив звабність Євних ямочок біля вуст. Безпосередні, мов діти, чисті, як сама природа, вони теж не обійшлися без третього, отого усмішкватого бісяки, що так добре знався на силі золотої згуби.

достиглих плодів землі. З тих часів людство винайшло цнотливість і тканини, перстень і казку, оту казку, без якої солодкий плід згуби завжди здається гірким. Народ ніби хотів сказати: не йдіть, діти землі, до любові прямими лініями, йдіть до неї хиткими і хмільними стежинами казки, бо вона, ота любов, спурхне і відлетить в інші краї, де живуть мудріші і поетичніші сини і дочки. Може, тоді й народилися перші дипломати, названі у нас старостами...

З мене, Василю, поганий дипломат, сама бачиш... Стою і ледь торкаюся рукою до гачка заціпки, що так вутло оберігає твою красу за кленовим перелазом. Так і лишилася моя рука на тій заціпці, коли я тебе побачив. Що ж мені робити? Якби не твої зеленкуваті очі, я вже давно чкурнув би від цієї садиви, зеленої і задупливої від надмірного цвітіння огудини і дерези. Але твої очі... Мій дружок Гриць сказав про твої очі: «Вони застерігають людство про небезпеку». Що він хотів цим сказати, для нас лишилося таємницею, але тепер я починаю дещо втямлювати... Мій дружок говорив про людство, а думав про себе. Я розумію тепер становище дружка, адже це він, а не я, рвався до цієї писаної садибки, що притулилася до могутнього плеча механічного цеху, не поступалася перед ним, хоч єдиноборство було нерівним і до смішного зворушливим. Наші тритонки, гомінки і прудкі, обшмугували дерезу при дорозі, притоптали своїми тупіткими гумовими ногами куц нагідок, що необачно виліз через огорожу; густа хмара пилюки притрусилася покрівлю хати, стрімкі прямовисні кетяги синьоцвіту, а земля, певне, не раз здригалася отут. Але садибка мовчки терпіла наругу, стояла собі на громохкій землі, мов криве каченя перед грізним беркутом. Це був поєдинок не на життя, а на смерть. Механічний цех, що зводився поряд, був не тільки могутнішим, він був хитрий і підступний: проти оцієї садибки, впертої і затятої, він послав кароокого Грицька, вродливого нашого віршувальника, який підписував свої твори кучеряво і незвично: Грицько Сонцебризний. Виходило так: якщо упираєшся з усіх сил, з усією своєю древньою стійкістю, то на тобі удар у саме серце. Гриша Сонцебризний мав здолати степову фортецю з допомогою голубих стріл...

Ой, як він млів, Василю, як він страждає, наш віршувальник, Грицько Сонцебризний! Це почалося ще тоді, коли ти вперше прийшла на майданчик, де ми гнули арматуру. Постояла, постояла ти з порожнім кошиком в руках

на віддалі, мов дика кізка, що вибігла з тайги і побачила зелене подвір'я, хряпнула хвірткою, сховалася за квітучим бастионом палісаду, за таким зворушливим перелазом... Наш ногатий Грицько не раз, певне, переступав оцей редут. Ні, він не користувався приступкою, як це робили всі, він сягав одним духом через усю нехитру, міцну, але надто символічну загорожу-споруду, що нагадувала середньовічний облоговий таран. Цікаво, чи хоч раз така премудрість відбила наскок карооких похідників з голубими стрілами в руках?

І ось я стою біля перелазу, лепечу щось про сталеві конструкції механічного, який розширюється, розповзається по степу, хапаючи його по клаптю, як ненажерна звірина. Він, механічний, такий всевладний, що скоро ген аж до обрію сягне, поглине вітряки, зжуче степові шляхи, що линуть сюди, вирівняє балки і загатить колодязі, зімне зелений поясок яворів, що скиглять перегрітим віттям на бистрині подиху неба... Це була принаймні тисяча неримованих слів, закутих у тугу обійчайку логіки, грізних і вбивчих для зеленого редуту твоєї садибки. Василю, але ти не реагуєш на них, жуєш стеблинку і дивишся на мене усміхненими зеленими очима. Не криви душею, дівчино, адже я знаю, що робиться у твоїй душі. Скажи, адже робиться у тебе щось незвичайне в душі?

Але ти прикривавш зелений вогонь довгими віялами-тінями, бо таки боїшся моїх слів, своїх очей, які завжди відвертіші за людину, бо очі — перископи серця. Ти вдалася до зброї, бо повела плечиком в рожевому полум'ї крепдешину, поманила мене пальчиком за собою. Аж тепер я клацнув заціпкою, розчахнув хвіртку, ступив на подвір'я. Споришеві стежки протоптані рівно-рівно, посипані потрухом білого доломіту: садибка стовбурчилась, ворожо поглядаючи на могутнє плече механічного, але охоче користувалася тим, що перепало від нашої великодушності. І оті плитки, блискучі й рожеві, як зоря вечора, теж дуже знайомі, недавно вони ще лежали біля штахеття новозведеного Палацу культури. Обдивившись навкруг, можна сказати: не так воно вже й клопітно жити за могутнім плечем грізного сусіди...

Головаті соняшники кресали мене по обличчю, намагаючись засипати очі жовтим пилком. Чи не осліпне часом мій дружок Гриць від оцього пилку? А таки осліпне, якщо не побачить дбайливо підстрижених кущів хмелю, агрусу, навіть дерези, що випнуласть вище паркана, намагаючись

заслонити садібку від усього світу. Або оці ось стежинки, витопані по прямих лініях, обрамлені блискучими плитками, червонястими, мов той рубін, що його трохи остудили холодні роси гірських ущелин. Вони кинуті на землю, під ноги, хоч ними колись прикрашали храми, бо сліпа зажерливість степовика не знає справжньої ціни оцих крадених оздоб.

На моїх губах уже тремтіли слова обурення, які от-от мали зірватися і вдарити по зеленому вогню очей, але вони не зірвалися, бо Василина, можливо й ненароком, знову вдалася до своєї зброї. Вона нагнулася над кущем кружал, і я побачив її постать, легкі лінії, ніби виписані на голубому тлі повітря, лінії, які здавна приваблювали зір навіть незрячих дідуганів, які, будучи сліпцями, добре їх бачили, бо зуміли передати свій захват у камені, обшмугованому їхніми теплими пальцями та іскристим долотом. Щоб не виказати свого страху перед округлими лініями, я теж почав розглядати кружала, хоч нічого перед собою не бачив.

— Вони схожі на молодиків з крисатими сомбреро на голові.

Отак я сказав. Сказав і зіщулювся, ніби боявся, що Василина не зрозуміє мого дурного каламбуру, погасить свої зелені вогні і піде геть. Але я пам'ятав про свою велику місію, я ліз з шкури, щоб приголомшити дівчину своєю вченістю, красномовністю, бо вірив у те, що все це піде на користь мого друга Гриця Сонцебризного. Якщо я, посол Гриця Сонцебризного, такий велемовний і красний на слово, то що ж знає сам Гриша, відомий на весь цех віршувальників з карими очима? Від цієї думки у мене креснули рум'янці, дзеленькнули струни лицарської пихи, я поліз у свій лицарський сагайдак і витяг звідти ось таку штучку:

— Спресоване сонце — матеріальний згусток променя, — я погладив по голівці нещасне кружало, — доказ тому, що все на світі з сонця, від сонця, для сонця.

Я глянув на Василину. Вона дослухалася моїх слів і колола мене зеленими вистрибками струмованого сміху. Тільки тепер я зрозумів, чому Гриша так відверто попереджував про небезпеку, яка нависла над людством. Зелені очі можуть різати, колоти, палити, нищити. Ви б тільки побачили, що вони виробляли зі мною! Але зупинитися я не міг, бо розумів свою місію по-своєму, бо знав уже, що зупинитися — значить загинути. Я ще раз потрусив свій сагайдак і добув звідти козирного туза.

— Наше сонце в результаті випромінювання втрачає у вазі 132 трильйони тонн за рік. Отака щедрість, Василюкко...

Я навертав дівчину до думки про мого друга Гришу, бо він недаремно вигадав для себе отакий псевдонім — Сонцебризний! Він цілком відповідав вдачі кароокого арматурника. Щирий, осяяний, запальний, балакучий, розхристаний і нестримний, він ніколи не тримав за душею зайвої копійки, ділився з нами віршами і таємницями свого серця, хлібом і штаньми. Він був відчинений, як телеграф,— і вдень і вночі. Не раз брав провину товариша на себе, бо щиро був переконаний: добро породжує добро. Гриша був чистий і прямий і, може, тому не раз страждав від бруду, що обсідав нас з усіх боків.

Я був безмежно закоханий у вірші мого друга, може, тому й не бачив у них слабостей. Для мене вони були вершиною поетичного генія, бо в них я відчував біль віку, його крик, його сумління і його радощі, бо все це було моїм, домашнім, робітничим. Я вірив у слово Гриші, в силу його духу і зрадив, що можу оце зараз загипнотизувати Василюку і одним духом славно закінчити свою важку місію.

— Знаєш, Василюкко,— сказав я раптом.— Гриша такі вірші написав про завод, ахнеш.

Мені так хотілося, щоб вона ахнула, що я відразу ж продекламував ті вірші, став у струнку, чекаючи захвату. Але Василюка підхопилося, підійшла до дерева, обняла білою рукою смуглу гілочку, проказала з ніжністю:

— Вона вже дала нам цілу мірку солодких-солодких слив, а ще ж первісточка!

Не вона, ахнув я. В її словах було стільки ніжності і тепла, звернутих до сливи, і водночас стільки зневаги, сивого холоду до моїх слив, до Гришиних віршів, що я аж захлинувся від напливу горя. Лихо моє, вона з іншого світу!.. Але я ще не вірив у своє відкриття, не хотів вірити, що Гриша може покохати дівчину з отаким ось куценьким вимірником довгот життя. І щоб остаточно переконатися, я вдався до невинної провокації:

— Люблю сливи! Особливо осінні, темно-брунатні, сиві, мов морозцем чи туманом вкриті, присипані на возі соломкою...

Вона аж запроменіла. Розвела руки, ніби хотіла обняти яблуню, зелені вистрибки вже не кололи мого обличчя.

— Оця яблуна дала нам триста карбованців! Симиренківська. З рук хапають, коли винесеш на продаж.

— На базарі продаєте яблука?

— А для чого теліпатися аж на базар? Ось він, сам присунувся сюди, аж до воріт.

І вона показала обшир будівельного майданчика, що справді присунувся вже до самих воріт зеленої садиби. Ах, тепер я все згадав! І той день, коли вона стояла з повним кошиком біля бетонних секцій механічного, і той випадок, коли літній чоловік ніс два червонобоких яблука своєму синові і лаявся чорними словами на адресу не відомої тоді мені перекупки, що не знає удержу в ціні. Це ж не хто інший, як ти, Василю, гарнасилася по майданчику, розхвалюючи свої яблука, а потім, коли кошик порожнів, ти клала в нього оті рубіни, які ми не вміли берегти. Я аж затрусився від злості. Мене била лихоманка обурення, гніву, болю. Грицю, Грицю, поете наш гарячий, кучерява голова! Чому ж ти так уцільно додивився до зваб болюда, а не побачив того, що прикрито зеленим вогнем дівочих очей? Як це могло статися? Хто тебе вчив отак ходити до щастя?

Тепер я з свого лицарського сагайдака добував уже інші штуки:

— Кволе і дурне, бо не пахтить, користі ніякої, а вперте і зле, як тхір,— сказав я про дерезу, що пнулася через паркан.

— У кісточках слив повно синильної кислоти, яка може звалити з ніг навіть слона.

— Яблука перестають бути солодкими, коли за них правлять душу.

— Механічний терпить, терпить, а тоді розгойдає своїми дужими плечима, і хрусне під його вагою ваш божок.

— Божки! Вони глипають на людей своїми фольговими більмами, хоч я й не був у вашій хаті. Скільки у вас богів? Сорок?

Як же ти наполохалася, Василю! Подумала, що я прийшов не сватати тебе, а розкуркулювати? Наполохалася, знаю, бо інакше б ти не прошелестіла тремтливими губами у відповідь:

— Ні, у нас сім ікон...

— Сім? — закричав я, не тямлячи себе від гніву.— Сім, подумати тільки, сім богів! А ти знаєш, що у вас всього-навсього один бог? Он він стоїть біля призьби, шкірить зуби.

І я вказав рукою на брудний кошик.

— Ото твій бог, Василю! Ех, Василю, Василю,—

застогнав я від болю: не вийшов з мене дипломат, провалив я справу, тепер як мені повертатися в гуртожиток, які сказати слова Гриші, коли він не їсть, не п'є, не дихає, чекаючи мого повернення. Що я йому скажу? Але я зараз говорив не з ним, а з нею.

— Василю, Василю! Який же тобі хлопець трапився добрячий, такий, знаєш, що з тисячі один набирається. Тобі такий не присниться ніколи, Василю. І не бачити тобі нашого Гриця, не віддамо його тобі, бо ти його пошлеш на базар з кошиком в руках. А йому тримати блискавку, йому дружити з небом, йому...

Губи мої запеклися, я втратив почуття міри, шмагав дівчину так, ніби вона провинилася передо мною і не комусь, а мені піднесла гарбуза. Але я помилився в одному. Я думав, що мої слова наvertsали її до пуття, але почув у відповідь зовсім інше:

— Я не піду у ваш блощичник! Гриць прийде сюди. Я спіткнувся біля хвiртки і став мов укопаний.

— Ти так вважаєш?

— Гриць сказав, що ваш цех будуватиметься ще п'ять год, бо ви зриваєте всі строки.

Мене спантеличили ці слова. Що вони означають? Ти сама пояснила, Василю, бо була люта, як і я:

— За п'ять років ми зберемо стільки, що вистачить поставити нову хату.

— На яблуках зберете?

— То не ваше діло! Але ми будемо жити у своїй хаті, а не в гуртожитку!

— Ми теж не збираємося вічно жити в гуртожитку, ми скоро переселимося в Соцмісто, і Гриша поведе туди іншу дівчину.

— Побачимо, — відповіла ти і засліпила мене зеленим вогнем усміхненої ненависті.

Влетів у гуртожиток, хекнув, зупинився. Мій дружок лежав горілиць, мацаючи очима стелю. Підвівся, видихнув так, ніби йому забракло повітря:

— Ну що?!

Я декламував біля порога, мов посипальник:

— Чудесно! Садибка — зелений рай, а в ньому Єва з зеленими очима, з лініями, які придумав бог. Вона готова йти за тобою на край світу, знести все, що пошле доля, готова жити навіть у печері. А яка широта погляду! Який сучасний світогляд! Викинула з хати всіх сімох богів, а восьмого, отого, з лози, дотоптала при мені ногами. Ці-

кавиться будівництвом, дуже сумувала, що ми не впоралися з планом закінчення цеху... А цнотлива, а вже за-кохана — по вуха! Ніколи жоден з старостів не мав ще такої вдячної місії, як твій друг.

Коли я скінчив декламувати, Гриша спалахнув, про-тяг, наче пісню:

— Ліана... Я написав новий вірш про неї, ось послухай.

— Хто Ліана? При чому тут вірші?

— Вона — Ліана. Я так назвав її. Послухай...

— Не хочу слухати! Наслухався, оглух.

Гриша насторожився. Невже він нічого не вловив у моєму декламуванні?

— Що ти цим хочеш сказати?

— Все.

— А ясніше?

Лихо моє, йому мало ясності. Якщо так, то на тобі!

— Умієш читати навпаки, навиворіт? Мусиш уміти, бо віршувальник. Так ото бери мої слова і читай все навпаки. Буде ясність.

Гриша довго дивився на мене, наче не впізнавав, потім мовчки ліг вниз обличчям, зацікавився. Я ждав запитань, зітхань, кривдних слів, але — нічого. Повна тиша, яка буває після бомбування. Так стихають трави після громової зливи, так мирно поблимує голубим парком Етна після того, як доскочу потрусить нутроці землі.

Вночі мене мучило марення. Я кричав: «Іди до нас, Василю, йди до нас, бо там у тебе тіснява і моторошність тьмяної фольги, ми не віддамо тобі Гриця, бо ми не можемо жити без пісень, без його слів, закутих у розхристану, але таку рідну, близьку нам риму. Ми подружилися з ним навіки, ми берегли його вогник, який може й захряснути в баговинні, втратити свій полиск і гарячий дух, адже ще ніхто не зігрівав біля болотяного вогню!».

Передчуття збуваються. Часто. І на цей раз. Бо коли ми прокинулися вранці від дзвоника порцелянної кульки, що тремтіла на тумбочці, то побачили в кутку, де завжди спав Гриша, пусте ліжко. Воно шкірило до нас голі ребра іржавої сітки.

В поході потрібні заспівувачі

Тепер нас лишилося в кімнаті троє.

Завжди поміркований і небалакучий Ваня Слюсаренко, широкоплечий і високий, мов башта, прозваний нами Мов-

чуном, дивився порожніми очима на пусте ліжко в правому кутку, смалив махорку, погойдувався на скрипучому стільці, що якимось чудом витримував стокілограмову вагу.

Миша Крайник, верткий низенький хлопчина з циганськими очима, лежав на своєму ліжку, удаючи, що з цікавістю читає газету. Але всі ми знали, що читати газету зараз Крайник не може. Про його душевний стан говорили очі. О, це були незвичайні очі. Невеликі, вкриті якимсь не нашим смоляним полиском, рудяво-темні, вони нагадували про те, що на світі є інші землі, де живуть смагляві люди, що, окрім наших полуниць, є ще на землі сливи. Однак зараз Мишині очі нічого не нагадували: вони сполохано металися по газетній шпальті, чекали, чекали... Чого? Слів Слюсаренка.

Іван Слюсаренко, найстарший серед нас, за мовчазною згодою всіх став нашим капітаном. Так його назвав Гриша, наш поет, який так натхненно розповідав про море, хоч ніколи його й не бачив. Слюсаренко став капітаном зовсім не тому, що був майстром-арматурником, що був вищий і старший. Ні, справа тут була в іншому. Слюсаренко умів мовчати. Якщо Гриша Сонцебризний, а за ним я і Миша Крайник витьохкували соловейками, блискавично висловлюючи свої міркування з усякого приводу, Слюсаренко ніколи не поспішав з висновками. Здавалося, в його голові дуже повільно поверталися жорна розуму, перемелюючи все з винятковою ретельністю, і не швидко ми бачили результат — мливо, але мливо те було напрочуд якісним і сумлінним.

Однаке теперішня прикра ситуація змусила і нас прикусити язика. Ні я, ні Миша Крайник не могли збагнути усієї глибини того, що сталося, примовкли, а Слюсаренко, як завжди, теж мовчав. Тому й панувала в кімнаті така гнітюча і незвичайна тиша. Ми розуміли, що доля на цей раз вирішила так: перше слово має сказати найрозумніший, той, хто звик підсумовувати, виносити свої присуди-резолуції. І ми з Мишею Крайником ніби раділи з цього. Ну що ж, казали ми один одному самими очима, тепер ми помовчимо, а ти поговори. Якщо маєш такий гострий розум, таку міцну вдачу, покажи, що ти не випадково став капітаном. Для кожного капітана настає час, якась мить в житті, коли він мусить одним рішучим словом чи вчинком показати: я був вашим керівником не даремно, ось як я чиню, беріть приклад.

Ніби розуміючи ситуацію, Слюсаренко скрипнув стільцем, промимрив хрипким голосом:

— Ускладнення не припиняють, а посилюють боротьбу. Ми повинні боротися за Грицька. В поході необхідно мати заспівувачів, а ми з вами вирушили в далекий похід...

О, Ваня Слюсаренко вдався до філософських мудрвань! Цього за ним не помічалось раніш, хоч спільна праця на будівельному майданчику і спільне життя в кімнаті гуртожитку давали раніш не один привід до цього. Слюсаренко, який не любив кучерявих слів, туманних алегорій Гриші Сонцебризного, хоч з шанобою ставився до його віршування, не раз казав, що до кучерявостей вдаються ті, хто не має за душею мудрості, тепер сам вдався до кучерявостей... Що ж, Ваню, маєш нагоду до кінця показувати свою мудрість. Раніш ти незмінно говорив кудими і рубаними, мов штурки арматури, словами, а зараз... Слухаємо тебе, голубе, слухаємо уважно, кажи простіше, бо твої слова про ускладнення і боротьбу ще нічого не значать. Так, Гриша, наш заспівувач, не витримав зваби зелених очей Василини, втік од нас, заховався в зеленій садбці. Заспівувач потоптав дружбу, поміняв її на усмішку коханої... Ти це знаєш, Ваню. Тепер кажи нам, як діяти, як бути з заспівувачем.

— Ти довго думає, певне, надумався, тепер кажи,— виторохтів Миша Крайник.— Тільки прошу висловлюватися ясніше, страх не люблю кучерявостей всяких...

Слюсаренко важко повернувся на своєму скрипучому стільці, вступився в обличчя Крайника, люто блимнув ставелими очима.

— Чого ти від мене хочеш? Я ж усе сказав...

От як, значить, діло кепське, якщо навіть капітан нічого путнього не надумав. Смаглява перекупка з смарагдовими очима завдала клопоту. Навіть усього життєвого досвіду мудрого Слюсаренка замало, щоб знайти вихід. Усвідомлення цього розв'язало нам язика. Першим схопився на ноги Миша Крайник.

— Пропоную і ставлю на голосування таке — послати Гриші ультиматум. Якщо у нього душа не з лопуцька, то...

Погрозливо скрипнув замучений до краю стілець. Миша змовк на півслові. Вираз обличчя Слюсаренка не віщував добра.

— Не мели дурниць, Мишо, без них голова болить. Ультиматум... Я ось що надумав, хлопці: треба нам іти на весілля.

Ці слова зовсім вивели нас з рівноваги.

— Йти до куркулів на весілля? — спитав я, захлинаючись від нестями. — А чи знаєш, як це буде сприйнято ними? Не інакше як нашу капітуляцію. Подумав над цим?

Слюсаренко не встиг заперечити, як уже на нього сів Крайник.

— Вони тільки цього й чекають! Підкладатимуть тобі холодцю, баранини, піріжків, посміхатимуться: ага, прийшли таки, голубчики, прийшли, нетіпахи, щоб хоч раз пообідати всмак, поласувати нашими пирогами, які ми наскородили на оцій зеленій садибці, такій немилій і осоружній вам усім. Плювали у наш колодязь, а тепер захотілося напитися водички? Пийте, пийте, нам не жалко, тільки знайте, що треба обачніше ставитися до чужих колодязів, можуть згодитися.

— Досить твоєї гукавини, — настовбурчився Слюсаренко. — Диво, не дослухати до кінця, а вже робити висновки. На весілля треба йти. Навіть більше — принести подарунок, ножі та виделки, що там годиться для такого діла. Обдивитися навколо, провести глибоку розвідку, щоб потім діяти.

— О, ти не тільки філософ, Ваню, ти найщедріший у світі дарівник! — крикнув я так, що у мене аж щелепи звело. — Та щоб я кланявся отим здирам, виделки їм підносив! Крапце вмерти.

— Вклонишся, а вони тобі на тарілочку холодчику, вареничків, — під'юджував Крайник.

Слюсаренко розсердився.

— Так ви гадаєте, що я такий ласий до вареничків та холодчику? Що я душу свою можу поміняти на них? А дулі не бачили?

Завжди поміркований і врівноважений капітан скрутив величезну дулю і показав нам її з Мишею.

— Хто понюхає хоч раз оцю дулю, більше не схоче.

Він помовчав, подивився на нас суворими очима.

— Як хочете, а я на весілля піду. Гриша жениться по закону, він любить Василю, а раз тақ — треба поважати закон. Найлегше одвернутися від товариша, значно більше розуму потрібно, щоб допомогти йому.

На цьому дебати припинилися, час було йти на роботу. Увечері сходили в місто, купили набір ложок і виделок, загорнули подарунок в гарний папір, а в суботу вже несли цей подарунок до зеленої садибки.

Коли ми ступили у двір, тут уже була в розпалі одчайдушна двигтвіня: гунав бубон, вищала гармошка, сільські чубаті хлопці толочили чобітьми огудину, вибиваючи польку, дівчата майоріли рясними спідницями, широкими вишитими рукавами. Поява заводських хлопців, певне, давно очікуваних, прикувала загальну увагу. Змовкла гармошка, нам дали дорогу до хати, звідки вже виходили молоді, а за ними батьки Василини. Товста і рум'яна господиня йшла нам назустріч, притоштуючи туфлю, а господар, привемкуватий дядько з сивими вусами, посміхався, облизуючи масні губи.

Слюсаренко поклонився молодій, поцілував Гришу, а Крайник підніс молодим подарунок і сказав:

— Оце вам від усіх хлопців — ножів та виделок вистачить не тільки для вас, а й для ваших майбутніх діток...

Він кумедно вклонився, мов цирковий клоун, почервонів і відступив убік.

Нас запросили до хати, посадили на почесному місці, налили по чарці. Слюсаренко перший випив, закусив помідором. Коли господиня поставила перед нами величезну миску з холодцем, Миша Крайник стрельнув оливковими очима в мій бік: невже наш капітан гребтимо той холодець, сипатиме компліменти господині? Я на те німе Мишкове запитання не відповів, не встиг відповісти, бо Слюсаренко вже набирив дерев'яною ложкою холодцю і посилав його в рот. Оскільки ми в усьому наслідували приклад капітана, то за кілька хвилин миска спорожніла, а п'янька господиня вже ставила другу.

— Їжте, їжте, гостоньки, — проспівала вона солоденьким голосом, — бо у вас там на заводі такого не зварять.

— Ще й не такого зварять, — раптом огризнувся Слюсаренко, встав і вийшов з хати. Ми догнали його в саду, закурили. Гриша був з нами.

— Як тобі на нових харчах? — спитав Миша Крайник у молодого, і я помітив, як дрібно засмикались Гришині губи. Його очі, голубі, осяяні і щасливі до того, враз покрилися хмаровинням, благали не ятрити того, що й так болить. Слюсаренко ніби вгадав той настрій молодого, заговорив про щось інше. Непомітно поміж нами став господар, улесливий низенький Василь Іванович Помазко, крутнувся сюди-туди, поскаржився:

— До всього тут треба докласти рук, та мої вже отерпили, не слухаються, як колись. Годилося б підкопати

яблульки, деякі замінити, бо вже старі.— Він скрушно похитав головою. — А сил малувато. Хай вже молоді, їм і карти в руки, як говориться... Думаємо з Гришею перекидати хату, поставити цегляні стіни, щоб не соромно було жити поряд з заводом. Правда ж? А отут трохи поступимося палісадом, поставимо веранду, щоб значить, як в городі. Буде де й чайок попити, з друзями в карти кинути.

— А чого тільки в карти? — серйозно зауважив Крайник. — У веранду можна квартирантів пустити на літо, зайва копійка здається в господарстві і в кишені не мулятиме.

— Ви так гадаєте? — блиснув маленькими очима господар, тепло посміхнувшись до Крайника: — Є рощот подумати, адже скільки тих заводських страждає без квартир. Правда ж?

Тепер Василь Іванович уже сміливіше підхопив нас під руки, потяг в глибину саду.

— Або взяти оці грядочки. Тут моя стара квасолю садить, а для чого ж її садити, коли в кооперації повно її за дешевню? Стара голова, не варить. Ми з Гришею восени посадимо тут полуниці, буде на весну свіженька ягідка.

— Не тільки свіженька ягідка, й копійчина свіженька буде,— підкинув Крайник, моргнувши мені бровою. Але господар не вчув тих слів чи не надав їм значення, бо сипав далі свої:

— А отут, побіля паркана, посадимо з десяток осокорів, щоб захищали нас від дороги. Бо ваші заводські машини, знаєте, так кушпелять, що очі засипають пилом.

Я глянув на Гришу, продекламував:

Шовкове повітря, шовкова трава,
Шовкова усмішка, шовкові слова...

Миша Крайник засміявся.

— Куди вже там оцій нещасній дерезі! Якби на мене, то я б замість осокорів шовковицю посадив. І від пилу захистить, і ягід дасть. А з ягід робив вино, наливочку...

Помазко ще не вчув у наших словах посміху, розпалювався:

— На той рік поставимо невеликі давильця, такий пресок, щоб усе в добро переводити. Он скільки падаличчя, хіба то дбалість? Ми ось з Гришею...

Слюсаренко не витримав:

— Якщо Гриша займеться всім цим, то йому й на завод ніколи буде ходити. Краще вже кинути роботу зовсім.

— Кидати завод? — замахав заперечно руками Помазко. — Та нехай бог милує! Тепер без заводу не можна, вся сила в робочих руках. От, приміром, вчора приходив до мене чоловік з комунгоспу, кидає оком сюди й туди, ніби це його садиба, а не моя. «Чого вам?» — питаю в нього. А він, знаєте, й каже: «Підбираю місце для майбутньої школи». Отакої! Чули, люди? «Так ви, значить, — гукаю йому, — хочете ударника механічного цеху витурити звідси?» Як почув він, що у мене зять ударник, так вужем зразу закрутився: «А ми й не знали, що у вас є зять». Насунув кепку й подався геть. От що значить робочий чоловік, а ви скажете таке... Це вам не старий режим, коли ми поневірялися по заводах.

— А хіба й ви працювали на заводі? — спитав Слюсаренко. Жовна на його суворому лиці смикалися.

— Ого, де я тільки не працював! І в ливарному доводилося довблом ворухити, і на шахтах ковтав пилюку. На старості зіп'яв хату, але знову біда насувається — комунгосп хоче витурити. Ви б уже, хлопці, заступилися за нас.

— Заступимося, — багатозначно сказав Слюсаренко, — про це можете не турбуватися. Ходімо, хлопці.

Він перший рушив до виходу, ми за ним. Але господар догнав нас.

— Куди ж ви? Ще печеня буде, вареники.

Слюсаренко не оглянувся, хряпнув хвірткою, аж загуло. Так зачиняють за собою двері тоді, коли хочуть сказати — миру між нами не буде.

Коли відійшли від садиби, Слюсаренко зупинився, закурив. Дивлячись кудись в степ, сказав глухо:

— Схоже на те, хлопці, що ви були праві. Як він щетавав про свіжу ягідку! Ну, я йому дам ягідку...

— Що ти надумав? — прикипів до непроникливого обличчя капітана Миша Крайник. — Скажи нам.

— Дома поговоримо, — повернувся Слюсаренко. Але ми не встигли й кроку зробити, як побачили Гришу, що біг до нас. Він зупинився, важко задиханий, з нього злетів святковий лоск, а весільна квітка на піджаці ніби зів'яла.

— Отак прожогом взяли та й пішли, — видихнув він натужно, — залишили мене одного.

— Одного? — скинув зір Миша Крайник. — Чого ж так? Он скільки у тебе любих родичів — тещь, теща, дружина,

Гриша мовчав. Він чекав слів Слюсаренка. Але той курив і дивився в степ. Тоді озвався я:

— Живи у лігві вепрів... У грязиві життя.

Гриша зіщулився, ніби його стьобали по обличчю батожиськом.

— Друзі... Друзі не бувають такими безжальними.

— Безжальними! — з обуренням у голосі вигукнув Миша Крайник. — Ви чули? Ми — безжальні! А ти ж чого хотів? Щоб ми слухали відсталі теревені твого тестя і цим копали могилу п'ятирічці? Так?

— Я поясню тобі, Гришо, запитання хлопців, — пропідив крізь зуби Слюсаренко. — Вони хочуть знати про твоє ставлення до всього.

— До чого? — не зрозумів Гриша.

— Ти ще й питаєш? Поясню, якщо став таким недогадком. Про веранду, про живопліт та полуниці. Про все оте паскудство хочуть знати хлопці, ось про що.

Гриша понурив голову.

— Я люблю Василицю, хлопці, зрозумійте... Завтра кудись перейшов би, якби було куди.

— А Василиця? — строго спитав Слюсаренко. — А вона піде з тобою?

— Піде, — тихо сказав Гриша.

— Ти впевнений?

— Впевнений. Сама сказала.

— Гм, — повернувся до юнака Слюсаренко. — А чого ж до нас не прийшли?

— А що ж ви? Самі в гуртожитку живете. Трудно з житлом, доводиться терпіти.

— Що ми, питаєш? А ось що ми — завтра перебирайтеся з Василицюю в нову кімнату. Нам її в Соцмісті виділили.

Всі ми аж роти пороззявляли. Кімнату в Соцмісті! Яку ми так чекали, про яку стільки говорили і мріяли! Та Слюсаренко вже догадувався про наші німі запитання, бо сказав:

— Гадаю, що Василиці кімната сподобається. Беріть на здоров'я.

Миша Крайник аж зашарівся від збудження.

— Я давно про це думав, відтоді як Гриша пішов від нас. Це чудесна ідея!

Але Гриша вперто мотав головою, не погоджуючись на таку жертву.

— Це над мою силу, хлопці, я розумію вас, але...

— Ніяких але, — засміявся раптом Слюсаренко, — ми вже це діло давно вирішили, і ти прийми наше рішення за наш весільний подарунок. Прийми і йди, бо он уже чекає тебе твоя Ярославна.

Він вказав рукою на садибу, де стояла зажурена Василина, чекаючи на чоловіка. Вона бачила, як четверо хлопців обнялися дужими руками, злилися в одну постать, яка нагадувала дуба, що вп'явся в землю чотирма могутніми коренями.

Шляхи життя

Вранці, коли ми, погулявши на весіллі, солодко спали, в кімнату влетіла Галя Приймаченко. Рум'яна, збуджена, вона металася від ліжка до ліжка, термосила кожного з нас, приказувала:

— Вставайте, вставайте, ледацюги, зараз буде мітинг. Новин — повний короб.

— Який мітинг у неділю? — буркнув спросоння Миша Крайник.

— Ось я розбуджу інші кімнати, тоді прийду і розкажу. Вставайте, бо я ж вам щось принесла.

Її мов вихором вимело з кімнати, ми повставали. Слюсаренко кинувся було до умивальника, але повернувся з пісним обличчям.

— Така черга, що вмитися вдасться тільки в обід, — сказав він сердито. Він плеснув на обличчя з графіна, витерся грубим рушником. Коли увійшла Галя, ми вже стояли перед нею свіжі і вбрані, мов женихи.

— Міняйте, хлопці, свої сорочки на спецівки, бо з мітингу — прямо в цехи. Оголошується недільник. У відповідь на диверсію ворогів народу.

Галя сипала слова, мов подарунки з короба.

— А після роботи — гайда в Соціалістичне місто! Ваша кімната номер дев'ятнадцять! Щасливе число! Поздоровляю!

«Ось воно почалося, — пронизала думка, — ось тепер необхідно все сказати оцій молодій Галі, все, без останку, бо вона, певне, ще не знає всієї правди, — подумав я. — Що б там не сталося, не буду першим лізти в пекло, нехай уже Слюсаренко викручується — на те він і капітан». Миша Крайник, певне, теж подумав щось приблизно таке, бо он як задивився у вікно, наче побачив там щось

надто цікаве і ніяк не може навіть погляду відвести. А Слюсаренко, перестилаючи ковдру на своєму ліжку, аж стогнав, ніби та ковдра була з чавуну. Ось як важко повертаються жорна твого мозку, каштане, ось яка робота відбувається в твоїй голові, ну що ж, побачимо, яке буде мливо. Однак довго не довелося чекати. Все раптом вияснилося, бо мовчанку перебила невгамовна Галя:

— Отакої! Що з вами, хлопці? Я вам таку добру новину принесла, а ви неначе непомітили. Щось із Гришею? Де він?

Тепер всі дивилися на Слюсаренка. І він відчув, що стогни не стогни, а діватися нікуди. Глянув винуватими і такими зляканими очима на Галю, знову нагнувся над ліжком, потім випростався, розвів руками, як це роблять діти, що звинили перед матір'ю, випалив:

— Пішов від нас Гриша, вчора і весілля відгуляли... Так що кімнату номер дев'ятнадцять ми вирішили йому передати.

Галя сіла на табуреті, ноги її вже не тримали. По обличчю побігли то рожеві, то білі плями. Так міняється барвами поле, коли над ним летить розбурхане вітрами літнє хмаровиння, так зненацька темніє прибережний морський пісок, коли його обдає хвиля прибою. Дівчина сиділа кілька секунд непорушно, потім провела рукою по чолу, ніби відганяла пекучу хвилю крові, прошелестіла блідими губами: «Значить, правда».

«Ну, це вже трохи краще, що ти щось там чула, чула, та не вірила, значить, удар не такої сили, щоб тебе звалити з ніг. І молодчина наш Слюсаренко, що сказав усе відразу, тепер легше буде і їй, і нам». Поки я так думав, Галя вже підвелася на ноги, змірила нас суворим поглядом:

— Це ваша спільна думка? Про кімнату в Соцмісті?

— Так, Галю, спільна, — відказав я. У мене вже роз'язався язик. — Там йому буде краще.

— Не вберегли хлопця, — сказала Галя і гостро подивилася на мене. Мене аж холодом обдало від такого погляду. Та я не боронився, я тільки сказав:

— Від любові не вбережеш.

Як глянула Галя! Здавалося, вона ненавиділа мене в цю хвилину всім своїм еством. Любов! Де вона взялася, коли ота Василюна — то ж повітня куркулька, перекупка з торжка, хитра і облудна, як блекота. Любов! Чи знаєш ти, хлопче, що таке любов? Любов веде на барикади, на

труд і на подвиг, а не в затінок життя, не в тванюку побуту. Таке я читав на обличчі Галі, але почув від неї зовсім інше:

— Дай бог, щоб була любов.

— Дай бог, хоч я і не вірю в нього, — відказав я в тон.

— Ми інакше не могли, Галю, — додав Слюсаренко.

— А чого виправдуватися? — раптом скинула свої бровенята Галя. — Виправдання буде тоді, коли дізнаюся, що Гриша щасливий.

— Для цього ж ми й кімнату йому віддаємо, — промовив нарешті балакучий Миша Крайник.

— Ну що ж, досить про це, — підсумувала Галя. — Ваша великодушність... Одним словом, хороші ви люди...

Вона зараз заплаче, лихо моє! Он як у неї тремтять губи. Тримайся, Галю, тримайся, мила, не плач. Не треба! Чуєш? Я схопив її руку, міцно потис. Слюсаренко розчинив двері, і ми всі вийшли в коридор, який ходив ходуном від тісняви і гамору. Робітники купками простували до грузовика, на якому вже стояв стіл, вкритий червоною скатертиною. Біля столу стояв Кульченко і ще двоє невідомих мені. Галя встигла пояснити, що це новий головний інженер і секретар міськкому партії. Вона вже протовплювалася до грузовика, де стояли комсомольські і профспілкові керівники.

Мітинг відкрив Кульченко. Ранковий вітер доносив до нас його суворі, важкі, мов удари дзвону, слова про те, що купка ворогів народу гальмувала будівництво заводу-гіганта, навмисне заганяла в тупики вагони з будівельним матеріалом, розпиляла кошти, щоб зірвати строки робіт. Тепер ворогів знешкоджено, розгадано їхні хитромудрі плани. Робочий день буде заповнено, будівельний матеріал є, справа за нами. Оголошується недільник, оголошується штурм — штурм ліквідації прориву. Всі на штурм!

Величезний простір, заповнений людьми, озвався на ці слова оплесками. А коли Кульченко повідомив, що робітникам буде сплачено за вимушений простій, почувалася овація.

Після Кульченка виступав головний інженер, розповів, як вороги заплутали документацію, як вони намагалися створити на будові хаос, посварити робітників з адміністрацією. Держава все дала для будівництва, нічого не пошкодувала, гори матеріалів прибули для нас, але вони лежали мертвим вантажем, бо вороги народу не дрімали.

І ніби на підтвердження цих слів усі раптом побачили залізничний состав, що повільно сунувся на будівельний майдан. Вагони і платформи були вщерть навантажені різним добром, а на грудях паровоза тріпотіло червоне полотнище з написом «Всі на штурм!».

Під оплески сотень робітників состав проплив у глиб майданчика, мітинг закінчився, всі рушили до своїх робочих місць. В метушні, що утворилася, я раптом побачив Гришу. Він стояв у своєму чорному святковому костюмі, в петлиці ще теліпалася зів'яла весільна квітка:

— Гришо! Як ти вчасно з'явився! Мерщій переодягайся, починається штурм! — закричав я. — Біжи додому і негайно переодягайся! Та скажи Василю, що ваша кімната номер дев'ятнадцять. Сьогодні після роботи перевозьте речі!

Гриша гаряче потис мені руку і пірнув у натовп.

Мені ніколи раніш не доводилося бачити такого ентузіазму, як цього дня. Було таке враження, ніби люди переродилися. Кінець вимушеному нудьгуванню, кінець простою! Один за одним заходять на майданчик состави з матеріалами, а за ними грузовики з цементом, бетоном, цеглою, дротом. Де воно тільки й взялося все це! Майстри, поглядаючи на це багатство, потирали руки: буде тепер заробіток, буде за що купити дітям черевики до школи. У перерві навіть обід подали кращий, ніж досі, — макарони вже були змащені олією, а не томатом.

А увечері, стомлені і щасливі, ми одержали аванс в рахунок оплати простоїв — Кульченко сказав правду. Настрій у всіх підвищився. Ми з Мишею Крайником збиралися йти гуляти, та Слюсаренко раптом перебив усе діло:

— Гайда до Гриші, допоможемо перевезтися.

Ми знову біля зеленої садибки. Господар і господиня — батьки Василю — пеклом дихають на нас, Василина втирає очі, але все ж складає свої вузли на воза. Гриша мотається з хати у двір, несучи рядна, пакунки, кошики. Мовчки проводжають нас довгим і важким поглядом осиротілі батько та мати, Василина уткнулася лицем у вузол, рюмсає. Дивно, дивно, люди, побудовано наш світ. Інші б раділи, а тут плач. Але плач минувся, як тільки Василина побачила свою кімнату. Що то за кімната була! Простора, чиста, з паркетною підлогою, з трьома електричними вимикачами, лунка і ясна, як галявина в лісі. Василина метушилася по кімнаті, розставляла стільці, ліжко, шафу. Гриша аж спітнів, але блискав на нас щасливими очима. Гар-

но людині на серці, коли вона поселяється з коханою у своїй кімнаті, що не кажи — гарно.

Слюсаренко поманив нас пальцем, ми опустилися вниз, підійшли до гастроному. Боже мій, який тут гастроном! А он поруч перукарня, годинникова майстерня. Отут би пожити! І, ніби вгадуючи наш настрій, Слюсаренко каже:

— Гарне місце, гарна кімната.

І ось ми повертаємося в кімнату з оберемком закуски, з пляшками горілки і вина. Василина пашиє рум'яном:

— Що ви ото думаєте собі? Ми ж ще й не прибрали тут нічого.

— Приберете опісля, а зараз годиться на входинах випити по чарці. Не нами придумано, не нам його і відміняти.

Ти дивись, навіть Слюсаренко став балакучим! Диво, чого тільки не побачиш на світі. Він розкладає на столику пакунки, відбиває долонею сургучеву шапку з пляшки, наливає в чарки горілки. Стоїмо і п'ємо за кутки — чотири кутки, чотири чарки на брата. Захміліли всі — загомоніли. Незчулися, як у двері хтось постукав, не дочекався відповіді і розчинив їх. Ми повернулися і побачили Галю Приймаченко. Вона несла великий букет квітів, поставила його на стіл і тільки після того сказала:

— Здрастуйте, поздоровляю з весіллям і новосіллям!

Вона потисла руку Гриші, потім обняла Василину.

— Поздоровляю від свого імені і від імені профбудокому. Прийміть наш подарунок.

Вона витягла з папки конверт, поклала його на столі.

— Розпишись, Гришо, це тобі допомога від нашого професійного комітету.

Гриша почервонів.

— Спасибі, Галю.

Він розписався, а Василина порахувала гроші, весело блиснула своїми зеленими очима.

— Гришо, тут п'ятсот карбованців! Можемо шифоньєр купити!

Гриша нічого на те не сказав, він налив Галі чарку вина, долив свою, сказав урочистим голосом:

— За наше товариство чудове!

Руки у нього затремтіли, горілка хлюпала через вінця чарки. Що він відчував у цю мить, ніхто не знає, тільки очі його невідривно дивилися на Галю, баче чогось чекали.

Але Галя тим очам нічого не сказала, бо не дивилася на них. Вона випила вино, лишок хлюпнула на стелю.

— Щоб щастя хлюпало через край!

Сказала так і пішла.

Гриша біля вікна поглядом проводжав Галю, поки та не сховалася за рогом бульвару. Потім повернувся до нас, і ми побачили його очі. В них була задума, легкий смуток і вогонь. Про що він думав? Може, про те, що на світі існують не тільки обов'язки серця, а й обов'язки розуму? Галя Приймаченко підказала, що людина мусить жити не одним тільки серцем.

І щоб розвіяти думки господаря нової кімнати, я сказав, навмисне підбираючи слова:

— За щастя треба боротися гуртом, тоді воно стає податливішим. Поодинці нічого не доб'ється.

— Де воно, те щастя? — спитав з посміхом Миша Крайник, дивлячись у вікно. — Ходімо та гуртом його зборемо.

— Ходімо, — сказав я. — Ходімо шукати свого щастя. Гриша своє знайшов.

Ми рушили до виходу. Коли ми вже були внизу, нас догнав Гриша, потис кожному руки і, ніби між іншим, кинув мені:

— А ти знаєш, Зіну сьогодні вночі заарештували.

— Ліану?

— Ліану.

Я мовчки кивнув. Все ясно. Ще один доказ тому, що й ліани бувають отруйні.

Цокотіть, рейки життя

Місяць штурму.

Три декади, чітко позначені траншеями наступу, сповнені солоних випарів тіла, сонця і пилу, терпких вечорових подувів степу, промов і закликів. Щєбінь і опалубка, саратовські «Страдания» і полум'я прапорів ударних бригад, листівки і мітинги, довгі черги за ситцем в церобкоопі, гуртожиткове буйство після авансу — все це відшуміло-відійшло якомсь раптово і блискавично. Настала тиша. А в тій тиші раптом ніжно-ніжно, солодко-тоскно заграли труби. Кличні труби перемоги. Ми дослухалися до того мідного голосу труб, і кожен клав собі на серце бажаний звук. Одним він нагадував, що отак грали труби на Перекопі, коли Фрунзе посилав на штурм, іншим вони нагадували

особисте щастя, коли вони справляли весілля, іншим він приносив спогад про випускний бал в гімназії, де дозволявся отой єдиний і неповторний перший вальс. Мені ж той звук казав тільки одне: час вирушати в путь.

Осінь нагадувала про себе ранковими холодними росами, густими фарбами води в Кривому Торці, важким золотом листя в парку. Наближався вересень, заповітне перше число, коли розчиняються аудиторії інститутів, коли лектори засмагли і урочисті, мов древні ритори, з посмішкою цноти проказують перші слова лекції з своїх високих пюпітрів. В путь, в путь, — співали мені труби, хоч насправді вони виспівували нашу перемогу — механічний цех стояв під небом крутий і мужній, увесь у блиску своєї молодості і дужості.

Труби співали, скликаючи людей на торжество, а я сидів в пустій кімнаті, дивився у вікно і думав про життя. Два з половиною місяці, прожиті отут серед людей важкої праці, — як вони багато дали мені! Я став багатшим у сто крат — он скільки у мене вірних друзів. Уперше я зрозумів, що людина багата дружбою, щирістю і добротою життя. Стародавній народний афоризм про сто карбованців і сто друзів розкрився мені усією глибиною і мудрістю, яка ніколи не старіє. Ось стоїть перед моїм зором хмурий Федір Затонов, людина крутої вдачі і крутого зльоту долі, ось сивовусий ветеран заводу Іван Артемович, надійний страж добра, отого скарбу, що йому в руки віддала сама революція, а поряд з ним Кульченко, вічно заклопотаний, але врівноважений і міцний, мов дуб. А ось Гриша, мрійник і поет, тепер жонатий, щасливий з своєю зеленоокою Ліаною... Тая... Скільки разів, було, після зміни, зморений і вимащений у мазут, підводив я голову і бачив перед собою цю дівчину. Вона приходила тепер часто, ніби боялася, що я ось-ось зникну з лица землі. Приходила, брала мої руки і заклопотаним голосом казала: «Порепані, поколені, але теплі, щирі, справжні робочі руки». Дивлюся на Таю, хочу поминути її зором, бо ще ж треба попрощатися з Пилипівною, доброю людиною, яка прийняла колись бездомного бродягу... Таю, кажу, почекай трошки, я ось Пилипівні скажу слово. Тая зникає, а я вже у дворі Пилипівни, бачу її схиленою над плитою, де вона варить незмінний квасолевий суп, кричу їй: «Спасибі, Пилипівно, спасибі за довіру, за суп, за грушу, під якою я спав. Ніколи не забути мені ні ваших добрих очей, ні оціві груші».

Хто ж ще маячить усміхненим силуетом на вікні? Ага, це Галя Приймаченко. Дівчино у юнгштурмівці! Не забуду й тебе ніколи, поки й житиму на світі. Не забуду твоєї мужності і твоєї нерозділеної любові. Не судилося тобі все життя слухати вірші поета Гриші Сонцебризного, терпіти його мінливу натуру, може, то й краще, що ти житимеш поруч іншої людини, твого друга, бо з поетами так трудно ужитися в одних стінах... Спасибі тобі за науку — ти вмівш гамувати біль серця, а це — високе мистецтво, не всім воно дається.

А тепер дивлюся на Слюсаренка, нашого капітана, людину похмурих брів і колючого погляду, але лагідної і доброї душі. Разом з Мишею Крайником ти навчив мене гнути арматуру, основу міцності, основу форми і краси майбутніх споруд. Арматурник що зодчий — вони обидва створюють чудо. Як буде в житті крута хвилинка, стану знову арматурником. В нашій країні дуже розвинений смак до будівництва, будуватимемо довго, безконечно. Я ніколи не лишуся шматка хліба.

Біжу навстріч людині, яку так хочеться назвати батьком. Іван Артемович, вахтер мій суворий! Ти колись сказав мені мудре слово, приголубив, подарував рукавиці... А коли я заробив, приніс тобі нові, ти не схотів їх взяти. Сказав, що вахтер без рукавиць вправиться. Ніколи не забуду тебе, батьку.

Лаштунки уяви розсовуються, і я дивлюся на красиве, обрамлене сріблом обличчя Зіни. Срібний павук... Плу-тала, низала свою павутину, поки й сама вскочила в неї. Такі люди були, є й будуть ще довго. Вони йдуть коренем з нашої слабості мужської, бо такі ми охочі до компліментів красуням... Комплімент, виказаний словом чи поглядом, однаково має згубний вплив на душу нестійкої дівчини. Один раз сказали, що вона незрівнянна, другий, третій. І пішло. Переконали, збили з путі. Недарма східні мудреці впевнені, що, коли довго називати людину свинею, вона захрюкає...

А це ж хто? Хто це такий? Стривай, я не пригадую... Ага, ти плямкаєш губами і заплюєш очі, коли п'єш молоко просто з пляшки. Так це ж ти, Бондар, мій колишній напарник, з яким я скуштував стільки того лиха на калориферах. Що ж тобі сказати на прощання? Поживеш серед людей, позбудешся своїх рис, таких противних людині. Якщо ж ні — гудь на себе, трудно тобі житиметься під нашим небом... Але я втішу тебе — скоро ту яму, де газ

і випари, закриють. Оцей завод, який виростає з землі, з наших рук і м'язів, з нашого розуму і терпіння, закриє всі ями.

Втішайся, Бондаре, мотай на вус.

Балахно... Та невже Балахно? Бачу парусинові труби на ногах, самовдоволену пику, пухлі пальці на руках. Кажуть, що Балахно був колись управляючим Амвросіївським кар'єром, випалював для свого хазяїна, бельгійського ділка, вогнетривку цеглу. Проліз у партію, став металургом. Шкодив новій владі, як міг, — не забув, значить, солодких пирогів з столу бельгійського ділка. Ти, Балахно, був небезпечний, бо умів хитрувати і грати на наших чутливих струнах. Ти поціляв у саме серце — найуразливіше місце людини.

Але твоє не взяло!

І не могло воно взяти. У твої тенета потрапив якийсь там інженер, якась там шлюха...

А нас он скільки, дивися, Балахно, скільки нас, і то нам співають труби.

Так, здається, тепер уже всіх побачив. Сидів і перебирав у пам'яті, боячись, щоб нікого не пропустити. Люди, з якими я зустрічався хоч на мить, залишали в мені слід, бо я був молодий, а молодість схожа на губку, вона все збирає.

Так, нікого не пропустив. Тепер можна йти на свято. Воно зустрічає мене тугими хвилями оркестру, шумом прапорів, подихом багатотисячного натовпу.

Над будівельним майданчиком кружляє літак, він заходить з міста, прямує в степ і там знижується. Погляди всіх звернуто до того літака. Ніби хвиля, лине слово «Орджонікідзе».

Протовплююся ближче до трибуни, тепер уже не грузовик, а трибуна в червоному, на ній — нікого, начальство зустрічає високого гостя.

І ось котиться висока хвиля оплесків — вона наростає, шириться по мірі того, як машини наближаються з аеродому до будівельного майданчика.

Ось потік зупиняється, з першої машини вийшов Серго Орджонікідзе, такий знайомий і рідний по фотографіях: довгі опущені вуса, масивний орлиний ніс, сухорляве, трохи хворобливе обличчя.

Йде між людьми, мов човник серед густої лози, кланяється у відповідь на привітання.

Так разом з людським потоком і вплив на трибуну. Натовп завирував, почулися вітальні вигуки, прокотилося «ура!»

Орджонікідзе підняв руку, даючи зрозуміти, що хоче говорити, але йому довго не давали й слова мовити. Вихори вітання спалахували в різних кінцях і линули до трибуни. Здавалося, що то саме море вступило в межі цієї круглої площі і плескало громом прибою в стіни цехів. Нарешті прибій трохи вщух, і всі ми почули:

— Від імені Радянського уряду і Центрального Комітету партії поздоровляю робітників, інженерно-технічних працівників та весь колектив будови з першою перемогою — достроковим закінченням будівництва першої черги заводу-гіганта!

І знову грім прибою. Довгий і шумний, як зітхання океану. Як луна гірських ущелин.

Орджонікідзе говорив без писаного тексту, просто і дохідливо, ніби вів приятельську розмову з своїми товаришами.

Це подобалося всім.

Було що сказати цій людині робітникам. Він говорив не тільки про загальновідомі речі, а заявив, що сам особисто поцікавиться нашим життям, пообідає в нашій їдальні, побуває в дитячих яслах і гуртожитках.

Гнівно говорив про ворогів народу, які пробралися на найголовнішу ділянку життя країни і намагалися шкодити нашій справі.

— Викорчусмо до пня вороже охвістя! — вигукнув Орджонікідзе і підняв кулак. І вслід за цим піднялося море кулаків — грізних, мозолистих.

— Смерть ворогам народу! — прогула луна.

— Смерть! — віддалося в людському морі.

Заслухавшись промовця, я не відразу зрозумів, що в тісняві хтось штовхає мене під бік. Коли глянув,— побачив Галю Приймаченко. Вона подала мені газету і шепнула на вухо: «Почитай, там і про тебе сказано». Я виштовхався з натовпу, дихнув свіжим повітрям і почав роздивлятися газету.

Це був святковий номер, спеціально призначений для сьогоднішнього дня, лозунги були червоної фарби, на першій сторінці красувався вірш Гриші Сонцебризного «Штурм».

Солодка хвиля радості приплила до серця. Почали-таки друкувати нашого Гриця!

На інших трьох сторінках друкувався список ударників, серед яких я знайшов і своє прізвище. В дужках писалося, що кожен ударник нагороджується значком і цінним подарунком.

Після мітингу я одержав свій подарунок — сірий швейотовий костюм. Він був трохи завеликий для мене, але хіба то причина для того, щоб горювати!

Я надів новий костюм і майнув до Таї.

Тая, Тая... Як мені повести з тобою розмову, яка неодмінно викличе печаль твого серця? Якби це сталося раніш, коли наші почуття не визначилися, не зміцніли, то хіба була б причина до смутку?

Але тепер, коли ми вже зустрічалися мало не кожного вечора, коли було сказано багато полум'яних слів, коли кожен дотик руки, погляд, рух говорили більше за слова, натякати про розлуку нелегко. Я вже уявляв, як Тая запечалиться, як вона похилить голову і почне соромити мене за мій вчинок, адже вона й досі нічого не знала про Сомерса Клода, про моє дивне рішення, про те, що я студент другого курсу педінституту. Скільки разів вона казала мені, що треба вчитися, думати про завтрашній день! А тепер я заявлюся в швейотовому костюмі, бухну свої слова і залишу її саму розбиратися з усім.

Хіба так можна? І я по дорозі в місто підшукував аргументи, переконливі слова і всілякі причини, які мали мене вигородити в Таїних очах, виправдати мою втечу. Втечу звідки?

Від кого? Від оцих чудових людей, від такої героїчної роботи?

Так, від усього цього я мушу їхати в своє місто.

І Тая повинна знати правду, бо я інакше вже не можу.

Я знайшов Таю на вокзалі. Вона розливала чай, як і тоді, в день мого приїзду, моїй появі несказанно зраділа.

— Ти почекаєш мене, адже лишилося зовсім небагато до кінця зміни, почекаєш, правда? Тоді я тобі щось скажу...

Лихо моє, вона має мені щось сказати. Не я їй, а вона мені.

Що все це означає?

— Почекаю, звісно, — відповів я. — Вийду на перон, прогуляю трохи, поки звільнишся.

— Ні, посидь тут, — вона молила очима і наказувала, просила і благала посидіти біля неї. — Хочеш чаю?

Вона ставить передо мною склянку чаю, кладе кілька ватрушок. Але мені ні їсти, ні пити не хочеться.

Я дивлюся на Таю, на її проворні, такі маленькі, але міцні руки, якими вона розливає чай, і думаю, що отакі руки можуть тебе виручити з якої завгодно біди, підтримати, коли ти ненароком спіткнешся на життєвій дорозі, приголубити тебе і боляче шльопнути, коли заслужиш.

Уся краса Таїна в її руках — добрих, ніжних і турботливих, як руки матері.

Щасливий буде той, хто все життя триматиме оці руки в своїх.

Мені ж, мабуть, цього щастя не випаде, бо зараз я мушу сказати такі слова, які остудять воду і з неї буде лід.

Я вийшов на перон.

Пасажири вешталися сюди й туди, як завжди.

Підійшов до будки і побачив знайомий напис «Бюро найму робочої сили ЮМЗ». Тоня, ось кого я забув відвідати тоді, коли сидів біля вікна своєї кімнати.

Заглянув у віконечко, але побачив незнайоме обличчя старої жінки, надто густо напудрене і підрум'янене. Вона глипнула на мене, здивувалася, що я відсахнувся від віконечка, простромила своє напудрене лице і сказала: «Вам чого треба?»

Але я вже швидко йшов геть, не відповідаючи на запитання.

В другому кінці перону купив цигарок, потім почав читати розклад руху поїздів.

Мій поїзд відходив о другій годині.

Серце шалено забилося. Через півгодини я можу виїхати звідси. Рівно через півгодини. Зараз пів на другу. Я ще встигну купити квиток.

Завтра вранці буду вдома, в своєму гуртожитку, де вже, певне, гамірно і накурено, бо всі вже повернулися.

Так, треба рушати. Без попереджень, без пояснень.

Потім можна написати, все розказати.

Не дуже гречно, але іншого виходу нема. Ось тільки Тая... Що сказати Таї?

Я думаю про це, а сам пробираюся до каси, стаю в чергу й купую квиток.

Поїзд уже чмихкотить на пероні, виходжу і я. Ні, так не можна, адже Тая чекає.

Я лечу в буфет. Тая спокійно розливає чай, ніби нічого на світі не сталося.

Я мну в руках квиток, підбираю слова, які треба сказати, бо Тая вже здивовано зводить свої бровенята і чекає, чекає...

Нарешті кажу:

— Таю, мій поїзд уже на пероні, лишилося кілька хвилин. Не розпитуй мене, куди і чого їду. Нічого страшного не сталося. Я тобі напишу з дороги. Все поясню, так треба, щоб я зараз виїхав. Прошу тебе — не питай нічого. Сходи до хлопців, скажи, що напишу, хай не вважають мене літуном чи рвачем. Я ним ніколи не був і не буду. Чуєш? Так і скажи. Коли одержиш листа, сходи до всіх моїх знайомих і поясни за мене. Мої речі забори з гуртожитку, хай побудуть у тебе. Ми ще зустрінемося, неодмінно.

Тая мовчить, тільки невидима синя жилка тремтить під оком.

Я не витримую цього погляду, кажу:

— Що ти мені мала сказати? Кажи, бо вже он другий дзвінок.

— Тепер це не має значення. Біжи, бо запізнишся.

Вона спокійно витерла руки, вийшла з-за прилавка, повела мене на перон.

Я стояв на приступці вагона, дивився на Таю, а вона мовчала.

Нарешті ворухнула губами:

— У тебе якесь горе? З матір'ю щось?

— Ні, Таю, ніякого горя. Щоб ти не думала, скажу: я їду вчитися. В інститут. Завтра перша лекція. Ось чому так поспішаю.

Тая раптом ступила на приступку, стала поряд, подивилася в мої очі.

— Це правда, Юрку?

— Правда, Таю.

Її обличчя поійнялося рожевим вогнем радості.

В нестямі обвила мою шию руками і прикипіла поцілунком.

— Юрку, Юрку, яка я щаслива! Інститут! Так це ж здорово!

Поїзд рушив. Тая стрибнула на перон, пішла поряд.

— Молодець, що їдеш вчитися, — казала вона. — Я сьогодні ж сходжу до хлопців і все поясню. І речі твої цілі будуть! Пиши, чекаю.

— А що ти мені хотіла сказати? — гукнув я.

Але паровоз у цю хвилину заревів так, що я не почув Таїних слів.

Вона все відставала і відставала, аж поки не сховалася за дахом пакгаузу.

Колеса вагона стукотіли, брязкали на стиках, поїзд вибирався на свободу. Я стояв у тамбурі, дивився поверх дахів Юнгорода, бачив перед собою обличчя Сомерса Клода і шепотів:

— Чуєш мене, Сомерсе Клод, чи Гаррі Стоун, чи Ірвінг Сміт? Я зараз розповім свою історію, слухайте мене уважно, не пропускайте жодного слова...

1962

Зміст

День, прожитий для книги.

Павло Загребельний

5

Стоїть явір над водою

23

Катюша

167

За півгодини до щастя

281

**Михаил Иванович
Чабанивский**

*Сочинения
в двух томах
Том
первый*

Стоит явор над водой

Катюша

За полчаса до счастья

Повести

Издательство «Дніпро»
(На украинском языке)

Редактор *Р. К. Каруцян*
Художник *В. М. Флакс*

Художній редактор *О. Д. Назаренко*
Технічний редактор *Г. Г. Подгурський*
Коректори *Н. О. Маслова, С. В. Саченко*

Інформ. бланк № 1065

Здано до складання 28.09.79.

Підписано до друку 11.03.80.

БФ 30151.

Формат 84×108^{1/32}.

Папір друкарський № 2.

Гарнітура звичайна нова.

Друк високий.

Умовн. друк. арк. 21 + 1 вкл.

Обл.-вид. арк. 23,132.

Тираж 100 000.

Зам. 488.

Ціна 1 крб. 70 к.

Видавництво «Дніпро».

252601, Київ-МСП,

вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика

республіканського

виробничого об'єднання

«Поліграфкнига»

Держкомвидаву УРСР.

252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Чабанівський М. І.

Ч12 Твори в двох томах. Том перший: Повісті.—
Передм. П. Загребельного.— К.: Дніпро, 1980.—397 с.

До першого тому творів відомого українського радянського письменника увійшли повісті: «Стоїть явір над водою», «Катюша», «За півгодини до щастя». Хоч усі ці повісті й розповідають про різні періоди з життя нашої країни, вони об'єднані спільною темою — становлення характеру молоді людини соціалістичного суспільства.

Ч $\frac{70303-094}{M205(04)-80}$ 94—80. 4702590200

У2

WILHELMIO PARSONIUM

Ивану
Вдову
мояму

I